ЛІТОПИС

ПОЛІТВЯЗНЯ

1946

ЛИТОПИС

УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТВ'ЯЗНЯ

РІК I. КВІТЕНЬ 1946. Ч.I.

ЗМІСТ:

Ціна 3м.

Ю.Клен

...Тож помолімося за полонених,
Які у морі бур"янім пливуть,
Та ще за страждущих і угнетених,
Які шукають марно світлу путь,
За всіх в снігу зажива погребених,
Які шляху додому не знайдуть.
Над ними, Господи, в небесній тверді
Простри свої долоні милосерді.

Ще помолімося за всіх, кому
Вже не судилося узріти світла,
Що їх я думкою не обійму;
За всіх, кому зруйновано їх житла,
Кого безжально кинули в тюрму,
Щоб радість їм ніколи не розквітла.
О, тільки дотиком легеньких рук,
Позбав їх, Господи, страждань і мук!

Помолимось за тих, що у розлуці
Помруть, відірвані від рідних хат;
Помолимось за тих, що у розпуці
Вночі гризуть залізні штаби грат,
Що душать жаль у невимовній муці,
За тих, кого веде на страту кат.
Над ними, Господи, в небесній тверді
Простри свої долоні милосерді!

. . . .

Тож ревно помолімося за всіх,
Кого сувора доля не пригорне,
Хто не зазна ні радості, ні втіх,
За всіх, кого нещадно чавлять жорна,
Кому завмер у горлі криком сміх,
Чиї неясні дні, як ночі, чорні.
Ти, Боже, їх у темряві не кинь,
Благослови їм шлях серед пустинь.

x

x x

x x x

Історія українського народу дуже багата на славні події.

Передісторичні часи України, Княжа Доба нашої історії і часи Козаччини та Гетьманщини полишили нам ряд історичних цінних документів, прекрасних і цікавих своім змістом літописів, літературних, мистецьких, малярських та архітектурних творів і пребагату народню творчість, що ввійшли в скарбницю нашої культури як безсмертні цінності, твори українського духа.

Роки Визвольних Змагань 1917 - 1923 творять окрему епоху в нашій історії. Це були роки всенароднього зриву по довгих сотках літ важкої неволі. Багата історична література всесторонньо висвітлила ці часи і на цій виховувалися українські покоління, що безпосередньо не брали участи в цих змаганнях. Ця література виховала і виховує нових борців за ідею української державности, що одвічно й невтомно, серед дуже важких життевих і політичних умовин продовжували визвольну боротьбу.

Окрему сторінку боротьби нашого народу створили одиниці, що в ім"я батьківщини і за кращу долю свойого народу мучилися по в"язницях різних загарбників й окупантів України, довгі роки страждали по льохах і катівнях, гинули лицарською і мученичою смертю від ворожих куль і на шибеницях, або конали в концентраційних таборах.

Ми маемо досить багато споминів наших політичних в"язнів; багато писалося про політичних в"язнів; а звідомлення із політичних процесів, друкованих у наших та чужих часописах, дають прекрасний матеріял для людей, що цікавляться нашою минувшиною, а зокрема для наших істориків.

Увесь цей матеріял являеться цінною виховною літературою - в першу чергу для української молоді.

Студіюючи багатий історичний матеріял про українських політичних в"язнів, вглиблюючись в його зміст, ми побачимо й відчуемо всю силу ідеі української державности, що глибоко лежить в душі й крові нашого народу; всі болі й муки, ріст іі, упадок, додатні й від"емні сторінки нашої визвольної боротьби, ясні й темні образи нашого героічного змагу народу й його кращих синів, міцні й слабі характери борців за ідею свободи й державної незалежности, героів і зрадників та врешті всю красу й велич героічного походу українського народу до свободи, до незалежности, до добро-

буту й до слави. Читаючи рядки історії, що розказують нам про нашу минувшину та сучасне, ми відчуваємо таємну силу, що вливається у нашу душу, що дає нам радість і смуток і біль, але й дає снагу серед важких умовин життя і нашого трагічного політичного положення непохитно стояти в боротьбі за здійснення ідеї самостійної і соборної Української Держави.

У вирі боротьби й воєнних подій пропадає безліч цінного історичного матеріялу, а люди, вмираючи, або загибаючи у льохах в"язниць чи концентраційних таборів, - забирають зі собою багато таємниць, багато інтересних фактів, помічень, досвіду, знання,тощо.Дозволяючи пропадати цінно́щам, що мають збагачувати нашу історію і нашу культуру, ми робили б злочинну роботу супроти нашого народу.

Свідомі цього факту, ми рішили збирати спомини, помічення,досвід, документи й все те, що торкається нашого минулого й нашого сучасного на славу батьківщині й на користь молодшим і прийдешнім поколінням.

У своїй праці ми свідомо обмежилися до українських політичних в"язнів. Наша історія є дуже багата, українське життя надто буйне, глибоко й широко розцвіло, щоби в скромних рямках нашого Літопису можна було дати місце працям усіх людей, що хочуть і вміють описувати наше минуле й наше сучасне.

Ми хочемо взяти на себе тільки частину великої праці. Ми свідомі, що, сповнюючи совісно свій обов"язок, ми дамо українському громадянству цікаву й корисну лектуру, нашим ученим - історикам поможемо у їхній важкій праці, а нашим Д р у з я м, що погинули у підвалях, льохах, від ворожих куль, на шибеницях у концентраційних таборах або у найжорстокіших муках, тортуровані нелюдськими катами, - з б у д у є м о н а й к р а щ и й п а м " я т н и к, що свідчитиме про їхню велику любов до України, їхню посвяту і їхній героїзм та славну смерть - смерть Лицарів.

Випускаємо у світ перше число нашого Літопису. Ми віримо,що читачі приймуть його прихильно, і багатьох із них наш Літопис заохотить відтворити минуле й сучасне на папері та переслати нам до використання.

Нам хотілося б, щоб наш Літопис дістався до кожної української хати та був приятелем кожного щирого українського серця.

Березень 1946. Редакція.

В.Південний

Український політичний в"язень

Як далеко ми сягаємо думкою в нашу минувшину, все зустрічаємо в широких масах народу та серед поодиноких одиниць факти яскравого вияву патріотизму, посвяти, жертвенности та великої любови до рідної землі, української культури, нашої крови й релігії.

Довгими чергами стоять перед нами світлі постаті нашої минувшини, що терпіли муки, проливали кров або віддавали життя за ідею свобідного й незалежного політичного та культурного життя нації.

Їх знає Княжа Доба, про них пишуть наші й чужі літописи цих часів, вони стали героями поетичних творів різних авторів. Їх знає славна Козаччина та Гетьманщина, ми захоплюємося величчю духа, любови й характеру патріотів і лицарів цих прекрасних героїчних часів і клонимо голови перед жертвою крови, особистої волі та життя, яку вони зложили на вівтарі любови рідних земель. Їх знає і наша найновіша доба, коли ми перестали були жити державним життям свобідного народу, а поневолені не складали зброї у боротьбі з загарбниками. Та врешті - їх знають Визвольні Змагання 1917 - 1921 рр. і найновіші часи постійного, кривавого, безпардонного змагу із безоглядними окупантами нашої землі.

Окремий тип героїв нашої минувшини творять ці одиниці, що, ув"язнені ворогами, втратили волю або життя. Це українські політичні в"язні.

Ось ряд прикладів із нашої минувшини. Після розгрому наших князів під Калкою 1224 р. ті князі, що не погинули на полі бою та попали в полон, були закатовані в жорстокий спосіб татарським наїзником; князь Ігор, герой "Слова о Полку", паде в полон до половців, вони його ув"язнюють, але йому щасливо вдається втекти з полону.

У боротьбі з турками й татарами, поляками та москалями, багато із Козаків попадало до татарських, турецьких, польських та московських тюрем, в яких найчастіше кінчили своє життя. Основоположник Січі, князь Дмитро Байда-Вишневецький, гине геройською смертю, як в"язень турецького султана, повішений на гаку за ребра. Дорошенко, Хмельницький є в"язнями турків і татар.

Павлюк, Остряниця, Підкова й інші ув"язнені поляками - гинуть геройською смертю у муках і тортурах.

Дорошенко, Полуботок, Калнишевський, Войнаровський та інші є в"язнями московських царів, караються в далеких холодних снігах Московії, або гинуть у льохах.

Т.Шевченко карається по тюрмах і на засланні. Крім цього цілий ряд наших політиків і культурних діячів XIX та початків XX століть. В цей самий час австро-угорські тюрми були наповнювані українськими політичними в"язнями.

Після розвалу царської Росії та Австро-Угорщини, Польща, Румунія, Чехословаччина та врешті СССР не перестають ув"язнювати українських політичних діячів, караючи їх довголітньою тюрмою, засланням або й смертю.

Коли б зіставити реєстр наших політичних в"язнів минулих часів, то він був би дуже великий та інтересний з уваги на те, що доля цих в"язнів є тісно пов"язана із долею народу.

Найновіші часи, тобто часи панування Польщі, Румунії, Чехословаччини, а зокрема СССР і Німеччини, творять найбагатшу епоху й найбільшу літературу, яка торкається історії, характеру, типу й долі українського політичного в"язня.

Що ж торкається історії українського політичного в"язня в СССР - то вона сягає часів Великого Зриву й збройної боротьби з більшовицьким імперіялізмом.

У висліді програної війни ми мусіли віддати тисячі жертв Москві. Перелічити всіх політичних в"язнів більшовицьких тюрм і концентраційних таборів є просто неможливе. Пригадаймо хоча б тільки кілька ймен, як - Тютюник, Коссак, Чупринка, Фальківський, Косинка, Крупельницький, далі ряд українських діячів з процесу СВУ з С.Єфремовим на чолі, потім розстріл 29 українських діячів у 1934 р. у Києві в зв"язку з убивством Кірова; ув"язнення й висилка до концентраційних таборів наших учених та письменників як М.Зеров, І.Микитенко, М.Куліш та інші.

Ми подали тільки деяких і може не все найголовніших наших діячів. А варто би для науки й історії зробити реєстр, висвітлюючи підложжя, на якому виросли наші політичні в"язні в СССР та показати ідею, в ім"я якої вони йшли на заслання або смерть. Бо ж це не тільки доказ нашої волі й боротьби на право жити державницьким життям, але теж свідки ганьби Москви; це не тільки ряд хрустальних характерів, дійсних героїв, які свідчитимуть про силу духа українського народу, але й ряд негативних постатей і слабодухів, що ламалися, каялися, тратили віру в свій нарід, шукали порятунку в згубних інтернаціональних ідеях чужих українському духові і культурі.

Політичні в"язні московських тюрем та таборів, це представники різних політичних і світоглядових напрямків. Та проте всіх їх стрінула одна доля, всіх їх приняли ці самі тюремні мури або сибірські сніги.

Аналізуючи їхнє життя, їхню політичну чи культурно-громадську діяльність, прослідкуючи їхні пориви й упадок духа, їхні політичні й світоглядові шукання, блукання манівцями або простолінійність у політичній та громадській роботі, - ми сягаємо до джерел нашого національного життя, до основ нашого духа, позитивів і негативів української вдачі, духа, характеру, політики та історії. Це не є історія тільки наших невдач і програних моментів, але це є теж сторінки ясні, світлі, що служать геройським прикладом, що поривають і зміцнюють віру.

Історія українського політичного в"язня в СССР виразно, чітко й яскраво доказує, що для московського імперіялізму однаково ворожим і небезпечним являється українець федераліст М.Грушевський, український комуніст Скрипник і Крупельницький, чи самостійник Чупринка, Міхновський, Петлюра або Коновалець. Для нього все, що українське - вороже і тому його треба знищити. Історія і доля в"язнів СССР являється найкращим доказом в основі ворожої імперіялістичної лінії Москви у відношенні до України.

Ті самі причини, які створили політичного в"язня СССР, являються основним моментом в історії політичних в"язнів у Польщі, Румунії, Чехословаччині та Мадярщині.

Після упадку Української Держави доводилося продовжати боротьбу за самостійницькі ідеали революційними методами. Польські, румунські, чеські та мадярські тюрми наповнилися українським активом.

Багато визначних революціонерів і політичних та громадських діячів стають жертвою окупантських властей.

Перед нами пересуваються імена Крупи, Луцейка, Басарабової, Коновальця, Вербицького, Атаманчука, Головінського, Пясецького, а там - Біласа, Данилишина, Лемика, учасників варшавського процесу у зв"язку з убивством польського міністра Бр.Перацького і врешті ба-

гато інших із численних політичних процесів, що відбувалися в Галичині, на Волині, на Буковині, на Закарпатті, і які приносили десяткам українських революціонерів довголітню тюрму або смерть із рук окупантського ката.

Історія та доля згаданих політичних в"язнів, це історія певної частини народу та частини українських земель. Вона показує і визначує певні етапи розвою української політичної думки та революційно-визвольної боротьби.

Окремий розділ історії політичного в"язня творить період німецької окупації. До числа політичних в"язнів минулих літ приходять нові, що свідчить про незломну волю народу боротися з кожним, хто підходить до української проблеми з імперіялістичними планами та хоче зробити народ своїм рабом.

Політичні в"язні німецьких тюрем та концентраційних таборів являються запереченням поширюваної ворогами нашої самостійности вістки про наше германофільство.

Багато з них бувші політичні в"язні польських, румунських, чеських, мадярських та московських тюрем. Цей факт є надзвичайно симптоматичним явищем для нашого політичного життя. В ньому вся сила нашої визвольної ідеї і концепції. В тому теж і запорука тяглости й правильности революційної боротьби.

І знова перед нами ряд імен політичних в"язнів, що їх зродила велика українська земля: М.Лемик, уродженець Львівщини, просидівши шість літ важкої тюрми за вбивство советського представника у Львові 1933 р. - гине в Миргороді від німецької кулі; син відомого поета О.Олеся - Ольжич, сам талановитий поет, віддає життя в концентраційному таборі Ораніенбург-Саксенгаузен літом 1944 р., там же того ж року вбивають гітлерівські кати відомого на західних землях політичного діяча І.Габрусевича; відома поетка Олена Теліга паде від кулі гестапа в Києві; там же гине молодий революціонер Дмитро-Мирон, а в Кривому Розі паде від німецької кулі молодий самостійник інж.Сергій Шерстюк, організатор і провідник Криворіжжя, в рр. 1941 і 1942. Це тільки декілька імен вибраних із тисячів.

Концентраційні табори Аушвіцу, Саксенгаузен, Дахау, Ебензее, Маутгаузен, Бухенвальд та інших бачили тисячі українських політичних в"язнів усіх українських земель. Багато із них там же закінчило своє життя.

В"язничні мури Києва, Харкова, Дніпропетровська, Одеси, Севастополя, Краснодару, Львова, Луцька та майже всіх українських міст бачили тисячі наших політичних в"язнів, що страждали й вмирали в ім"я ідеї самостійности.

Нині годі перелічити ймена всіх. Колись зробить це наша історія, та розкаже про їх долю.

І коли сьогодні ми маємо поза нами німецьку окупацію та можемо робити підрахунок нашої боротьби із гітлерівським імперіялізмом та наших жертв, що їх ми мусіли віддати у ній, то спокійно, із чистою совістю можемо сказати, що наша ідея вийшла побідно зо страшного змагу.

Ми не здобули повної політичної самостійности і продовжаємо безоглядну боротьбу нині з одним і одиноким окупантом наших земель, з Москвою. Ця боротьба зроджує нових політичних в"язнів. Ми не знаємо ні числа ні імен нових борців, героїв та мучеників. Тільки часом до нас долетить сумна вістка про ув"язнення, заслання, або про смерть того чи іншого бійця за святі ідеали народу.

Народ муками, кров"ю і жертвою життя своїх дітей записує нові сторінки своєї історії та історії українського політичного в"язня.

Книга історії політичного в"язня більшає і ростиме так довго, як довго нога окупанта топтатиме нашу землю.

Нотуймо все те, що торкається історії і долі наших політичних в"язнів, бо це частина історії народу, тим теж сповнимо свій довг супроти тих, що наложили головами за ідею незалежности, самостійности й соборности української землі.

Ю.Клен

...Пригадую підвал чеки в Полтаві,
Де я колись годині три чекав.
Лилось крізь шиби світло золотаве,
І я затерті написи читав
На вапні стін... Ніхто у книгу слави
Тих смертників імена не вписав,
Що звідси тим, які живуть на світі,
Свої останні креслили привіти:

"Чекаю розстрілу. Петро Палій."
-"Сьогодні вмру за тебе, мій народе.
Іван Мандзюк." - "Кінець. Нема надій.
Проклятття шлю катам. Василь Макода."
-"Живіть і не зрікайтесь гордих мрій,
О,ви, кому ще світить сонце вроди.
Михайло В"юн." - "Марусі мій уклін.
Іду на смерть. Манюра Валентин."

. . . .

Ми добре знали смертницький звичай...
Задушна ніч у мрячному підвалі.
Зненацька крик: "Виходь і все скидай!"
За подорож у край, де "ність печалі",
Ти одяг катові лишав "на чай".
В потилицю мов грім. А потім клали,
Поважно, всіх шикуючи до куп,
З мистецьким хистом труп на мокрий труп.

/"Прокляті роки"/

Володимир Стахів

Іван Габрусевич

Хто з націоналістичного юнацтва Західно-Українських Земель /ЗУЗ/ не знав у 1928 - 32 рр. керівника підреферентури юнацтва Краєвої Екзекутиви Організації Українських Націоналістів / КЕ ОУН/, який виступав, діяв і віввишкільну роботу серед україн - ських юначок і юнаків - під іменем друга І р т е н а ?

Хто з провідного членства й кадрів ОУН за кордонами України, на всіх теренах української еміграції в Европі не зустрі - чався в 1932 - 41 рр. у своїй політичній діяльності з поицщим іменем, або іменем друга Д ж о н а ?

А скільки ще інших псевдонімів - відомих лише вузькому кругові співробітників та безпосередніх зверхників - мусів уживати цей безкомпромісовий український революціонер, принціповий націоналіст і палкий самостійник - державник! Та ж це була доля, це ж було призначення всіх революціонерів по крові й кості. Чому ж І в а н Г а б р у с е в и ч - він же й Іртен, він же Джон... мав би творити якийнебудь виняток?

Та останній його псевдонім знало лише його п"ятьох "союзників долі й недолі", запроторених націоналсоціялістичними гештапівськими звірами в відомий /бо один із найстарших/ німецький концентраційний лагер в Оранієнбургу - Саксенгаузен, де в т.зв. "целленбав" в поодинокій камері ч.17. перебув він понад 2 роки, де одержав отруйний застрик "есманського лікаря" і д н я 16 т р а в н я 1944 р. помер у лагеровій лічниці.

В тайній переписці у в"язничному жаргоні т.зв. "грипсах" - і "ксивах" - всякі розмови й переписки були строго заборонені й каралися неменше 7-ми дневною темницею при твердому ложі, та при хлібі й воді - його співдрузі називали його другом Г р е б е л ь к о ю. А спів"язні інших національностей - від заозерної Фінляндії й піскової Туркменії до сонячної Геллади й холодного Альбіону Англії та до славолюбної Франції - З у б р о м.

Нам, українським політичним в"язням, не лише з німецьких концентраційних таборів, але теж з тюрем поверсальської Польщі, співдрузям, а й вихованцям Івана Габрусевича, відома його по - стать і політична сильветка, та для історії з"обов"язані ми начеркнути образ цієї людини бодай у зарисах. Бо життя йде, друзі гинуть у боротьбі, а писане слово залишається, хоч скромним, за- те тривалим документом.

Іван Габрусевич уроджений 1902 р. походив зі старого українського, галицького, священичого роду. Від 300 рр, коли то його пращур прибув з Кам"янець-Подільщини в Галичину, одідичувався священичий стан в його родині з батька на сина. І релігійність, в глибокому розумінні цього слова, спарована з фанатизмом та вдумчивістю була чи не найважнішою прикметою характеру роду Габрусевичів, була теж прикметою Івана. І хоча Іван Габрусевич ломить богословську традицію свойого роду, бо - після відбутої військової служби в польській школі для запасних старшин - записується на філософічний виділ Львівського Університету й студіює стислу філософію, зокрема психологію і слов"янську філологію, абсольвуючи в 1932 р., - прикмет того ж роду заперечити не може.

Підчас університетських студій поринає цілим своїм єством у студентське життя, та воно не задовольняє його ні своєю фор-

мою, ні змістом. Бо треба пригадати, що це період поширення серед українського студентства "радянофільства" та комунізму, а національний світогляд меншости хитається між патріотичним просвітянством та відполітизованим військово-терористичним підпіллям. Повна відсутність політичного розуміння й оформлення національної революції, політичної революційної концепції. В той час стрічається він зі Степаном Охримовичем, і як його вірний друг та співробітник, - враз з іншими нечисленними однодумцями - стає в авангарді націоналістичного руху на ЗУЗ і тим самим одним з його основоположників.

Це кінець 20 рр. Гурт довкруги Степана Охримовича, до якого належить перш за все Іван Габрусевич, спрямовує тодішню українську підпільну боротьбу на нові р..., кладучи в цій боротьбі головний натиск на політичну революцію. С.Охримович і його малий гурток самі пишуть реферати й листівки, самі помножують і самі поширюють їх у наразі доволі вузькому середовищі українського студентства та молоді. Вправді існує вже у Львові "Союз Української Націоналістичної Молоді" з численними гуртами в провінційних містах Волині й Галичини, та його політичне обличчя, як і його пресового органу "Смолоскипи", ще чітко не зарисоване, його політичне "хочу" не вповні з'ясоване. Щойно однодумці С.Охримовича, т.зв. "обухівці" /від його публіцистичного псевдоніму Обухович/, до яких належить м.ін. Іван Габрусевич і покійний Михайло Колодзінський - Гузар, полковник "Карпатської Січі", надають правильний політичний і революційний напрямок і Союзові У.Н.М. і "Смолоскипам". У висліді того польська поліція закриває журнал "Смолоскипи"; зате появляються підпільні "Юнак" і "Юнацтво".

На І. Великому Зборі Українських Націоналістів у лютому 1929 представники С.У.Н.М. грають важну ролю, бо ж вони заступають край і його революційні сили. Вони переводять С.У.М.Н. у засновану тоді Організацію Українських Націоналістів.

Іван Габрусевич стає керівником підреферентури юнацтва КЕ ОУН на ЗУЗ. "Багато виховної праці й піклування присвятив він націоналістичній молоді, формуючи її безкомпромісовий характер, її революційну натугу і націоналістичний світогляд" - читаємо в одній посмертній згадці про нього. А ми додамо: її революційну мораль, її політичний - аж до релігійности доведений - фанатизм. Бо таким був він самий і таким хотів бачити своїх друзів, молодших віком від себе.

У багатьох підпільних виданнях розсіяні його статті й розвідки, в яких розробляє їх проблематику української національної революції. В націоналістичному тижневику "Український Голос" друкується в ряді чисел /1931 р./ його публіцистична праця "На засадничі теми", як причинок до основ українського націоналізму.

У зв'язку з атентатом на польського поліційного комісара Чеховського /зверхника відомого провокатора Романа Барановського/ попадає І.Габрусевич - не вперше - в тюрму. Після звільнення виїздить на доручення КЕ ОУН з окремими завданнями за кордон, де стає близьким співробітником голови проводу ОУН, полк.Євгена Коновальця. Весною 1934 р. покликаний до проводу ОУН обіймає він становище референта ідеологічного вишколу і дістає м.ін. завдання контролювати редагування "Розбудови Нації", в якій позначилися були значні ухили від націоналістичної ідеології й політики. Перебуваючи закордоном, пише ряд статтей для

української заокеанської націоналістичної преси та стає співробітником націоналістичного щомісячника "С а м о с т і й н а Д у м к а", де пише м.ін. під псевдонімом Н.Сам.

Літом 1937 р. обіймає він у проводі ОУН референтуру уповноваженого для підготовки ІІ.Великого Збору ОУН, та грудна недуга, яку набавився він у польських тюрмах, не дозволяє йому довести цеї праці до успішного кінця. Півторарічне лікування приводить його до повного здоров"я. Попри свою політичну діяльність в ОУН, він активно співпрацює в Українській Пресовій Службі /УПС/ зразу в Берліні, а відтак у Відні.

Підчас кризи, яка наступила в ОУН в рр.1939 - 40, стає він членом Революційного Проводу і прикладає всю силу й запальну енергію своєї індивідуальности на те, щоби не допустити до того, щоби визвольна політична організація українського народу зійшла на манівці опортунізму. Напасті тодішніх противників, які не перебирали в засобах, поборювання його особи й його діяльности не потрапили знеохотити його, бо вважав, що всякі клевети, це лише вияв політичного безсилля.

В тому часі появляється чергова його публіцистична праця, тим разом на зовнішньо-політичну тему: "М і с ц е У к р а ї н и в с в і т і". Підготовив він її ще на ІІ.Великий Збір ОУН, який мав відбутися за життя голови проводу ОУН, полк.Євгена Коновальця,однак через кризу в Організації міг відбутися щойно у квітні 1941 р.

Після проголошення віднови самостійности Української Держави в день 3 0 ч е р в н я 1 9 4 1 р., І.Габрусевич віддає себе до диспозиції Українського Державного Правління. В перших днях липня конфінує його німецька тайна поліція /гештапо/, щоби 15.вересня 1941 р. арештувати його між першими українськими самостійниками, членами Державного Правління та іншими адміністративними чинниками відновленої Української Держави. До 24.січня 1942 р. перебуває в жахливих моральних і фізичних, а зокрема гігієнічних умовах осавленої берлінської тюрми при Александерпляц, звідки перевозять його до відомого концентраційного лагеру в Ораніенбургу-Саксенгавзен. Годинами стоїть він хворий і виснажений підчас лютого морозу на "апелі" перед брамою лагеру, виставлений на наругу й побої кожного переходячого німецького сс-манівського "Іберменша". В т.зв. "целленбав" перебуває, як і інші европейські промінентні в"язні, в поодиночній камері. Його сусіди: з камери ч.16. відомий паризький адвокат Раймонд Аммар, оборонець міністра Жоржа Менделя і прем"єра Рейно'да в Ріомському процесі, а з камери ч.18. секретар пропаганди в мадярському уряді Бені Куна, старий мадярський жид. Напроти його камери, під ч.10. сидить польський гімназійний учитель з Варшави,Казімеж Кобжиньскі. Це тих троє людей, з якими він може час-до-часу потаємно порозумітися, бо всякі інші розмови строго заборонені. Зі своїми спів в"язнями - земляками порозуміватися може лише тайною поштою, а буйна українська фантазія і в тому випадку має до своєї диспозиції всякі можливості й варіянти.

Стан здоров"я Івана Габрусевича погіршується з дня на день. Про це говорять "тайні бюлетені", які він час до часу випускає зі своєї камери. До чахотки легенів, якої набрався він у німецьких тюрмах, /його теж арештували націсти підчас відвидин наркома СССР В.М. Молотова в Німеччині/ прилучується ще туберкульоза костей і залоз.

"Лікування" під кермою "сс-манського лікаря", це одні муки.Централя гештапа не дозволяє перевести його до "шпиталю" в лагері,бо "Іван Габрусевич мусить бути строго ізольований від інших українських в"язнів". А їх тисячі в лагері, зокрема тих, які походять зі

Східних Українських Земель. "Дозвіл"може дати лише сам сс"группенфюрер, Гайнріх Мюллер, шеф 4-ого амту головного уряду безпеки райху /райхсзіхергайтсгавпт...а/". Та покійний Іван Габрусевич відмовляється писати таке прохання, бо вважає, що таке письмо, це значить шукати ласки...

13 квітня 1944 р. роблять йому першу "операцію". Відомо ж, націвські лікарі мусять на комусь експериментувати.

13 травня така сама чергова "операція"... Цього ж самого й наступного дня дістає застрики "для зменшення гарячки" і щойно 16. травня в годині 15 післяполудня переносять його до "лічниці", де він вмирає цього ж дня в 19.год.вечером.

Підчас хвороби дозволили йому писати листи на світ: до батьків і до дружини. Та всі ті листи одержала його дружина щойно після його смерти, враз з короткою лякончною вісткою в німецькій мові: "В а ш ч о л о в і к п о м е р"...

І хоч Івана Габрусевича між нами не стало, то його дух живе надалі між нами. А на доказ цього одна з українських друкарень на західних окраїнах України, де друкуються видання і листівки УПА, носить назву "Друкарня ім.Івана Габрусевича - Джона".

Нехай же цих кілька стрічок послужить наразі скромною згадкою про нього, як про незломного українського борця - націоналіста. А в майбутній "Історії українського визвольного руху",Іван Габрусевич - Іртен - Джон займе одно з передових місць!

x

x x

ПРИСИЛАЙТЕ СТАТТІ,ДОКУМЕНТИ,ВІРШІ,ОПОВІДАННЯ,СПОГАДИ, НАВІТЬ КОРОТЕНЬКІ ЗАПИСКИ,СВІТЛИНИ /ФОТОГРАФІІ/,РИСУНКИ,ПРІЗВИЩА Й ЖИТТЄПИСИ ДРУЗІВ, ЩО ЗАГИНУЛИ ПО ТЮРМАХ, КОНЦЛАГРАХ,ПЕРЕХІДНИХ ТАБОРАХ, НА ПРИМУСОВИХ РОБОТАХ І.Т.П. НЕ ДОЗВОЛЯЙТЕ, ЩОБ ЧАС І ЗАБУТТЯ НИЩИЛИ НАВІТЬ НАЙМЕНШУ ЗГАДКУ ПРО ТРАГІЧНУ ДОЛЮ ТИХ УСІХ, ЩО ЗАГИНУЛИ, ЧИ ТЕРПІЛИ ДЛЯ ВОЛІ УКРАІНИ.

- -

Ю.Косач

О.О_л_ь_ж_и_ч_

Пам"ятаю 1934 рік у Празі, в Атенах української еміграційної поезії, весняний легіт із садів біля Клементінум. Оце вийшов з бібліотеки русявий, високий юнак із прозорими очима, з дівочою, ніжною посмішкою, увесь - предивна злагода. Хотілось, за звичкою, прирівняти - ким міг би бути цей юнак? Спудеєм Київської Академії? Ватантом середньовіччя, що мандрує, шукаючи правди, по шляхах Франконії й Чеського Лісу? Джурою лицарським хрестоносця Танкреда? Але ні, може швидше був би він товаришем Бояна, або другом у дружині вікінга - русявого Гаральда, поета норманського, що засилав сватів до дочки нашого світлого Ярослава у красні київські сади...

x

x x

Олег Ольжич - це таки справді наше золотаве раннє середньовіччя. Мужня лагідність, дівоча чистість і характерність гридня, криця й троянди, усміх світанку Імперії й відсвіт леза обосічного меча дружинникового, вихор походу й прозолоть в келії мислителя.

Ольжич - автохтон нашої духовости, але не лиш сучасної доби, не лиш Шевченкової,а, парафразуймо слова його вчителя археології - В.Щербаківського, сказані про нашу націю взагалі - "автохтон на своїй землі не від УІ в. по Р.Хр., тільки ж від неоліту, тоб то не менше 5.000 літ."

Ольжич - відсвіт нашої вічности. Це український дух, що застиг на мить в своїй безупинній вібрації й обрав собі речником цього юнака - сина мелодійного О.Олеся, нащадка козацького слобожанського роду Кандиб. Обрав собі на мить - бо чи ж не миттю було це коротке як блискавиця, як відблиск, творче життя О. Ольжича?

Quem di diligunt,adolescens moritur , говорив Плявт /кого боги люблять, той молодим умірає/. Про це ми знаємо з прикладів: Моцарт, Кляйст, Байрон, Шеллі, Лермонтов. І самий Ольжич прозоро писав колись, що таким як він, "не дано до тридцятого року прожити". Прожив він по цьому вирокові собі ще декілька років, щоб умерти мучеником-героєм в німецькому казематі.

В якихсь книгах вічности, в списках,вибраних богами, призначено було Ол.Ольжичеві стати поетом Ukrainae militantis ,поетом міждіб"я 1917 - 1939, просто українським поетом.

Бо хоч було три Ольжичі - один - доктор археології, талановитий дослідник неолітичної доби, клопітливий учений; другий - політик, бойовий журналіст, невтомний пропагандист, організатор, для мене особисто й певно для багатьох, - Ольжич, це перш за все поет, автор "Рінї", "Веж" і "Підзамча". Правда, поет, у якого творчість і біографія одно-цілі. Писав як жив, жив як писав.Скромно, просто й героїчно. Зовсім не схоже на тих поетів, на цю більшість поетів, що пишуть героїчно, але живуть усе життя філістрами. Але ця Ольжичева послідовність біографії й творчости не романтична, не з байронівської ненависти до плаского життя, навіть не елегійність такого Андре Шен'є, що дожидав смерти як necessite dure , /твердої конечности/,-як визволення з pesant esclavage /в"яжучого невільницьва/ життя. Ольжич - людина зі світоглядом середньовіччя. Із тим натхненно-діточим, первісним і кришталь но-

чистим світоглядом лицаря-поета, що про нього говорить нам вірш франконського міннезінгера з XIII.ст.:

Sohn, wenn du Schildes Recht und Pflicht
ergründen willst, sei wohlgezogen,
getreu und mild und kühn und schlicht,
dann hast den Schild du nicht betrogen.

Так, Ольжич не обманув свойово гербу. Середньовіччя передало нам чудесну легенду про св. Грааля - чашу, що до неі Йосиф з Ариматеі збірав кров Спасителя підчас розп"яття. Ця чаша, за легендою, переховується на чудесній горі Монсальват, а сторожами іі найпобожніші й найшляхетніші лицарі, вибрані з грона лицарів Круглого Стола. Бути вартівничим Грааля - було мрією кожного лицаря, зокрема лицаря - трувера, поета.

Св.Грааль - це Ольжичівська тема. Його Грааль - Володимирів Тризуб і служба йому в духовій чистоті, проникновенності, вірності, та й у радості з життя, радості з доби "суворої мов вовчиця", радості навіть із смерти" в шинелі сірій від гранати".

Служба ця тисячілітня, позачасова. Ось тому праісторичні "археологічні" мотиви поезіі Ольжича не випадкові, зовсім не зв"язані з його професією археолога-дослідника. Як і француз Ередія, що писав свої історичні сонети, сидячи весь час в паризькій École des chartes /школі актів/, в пилі хартій і старих документів, Ольжич забував про час. Минуле й сьогодні були для нього одним поняттям; вчора - сьогодні - завтра, це тільки умовний поділ великого Безперервного, що ним є буття націі. Ольжич писав про Скитів, про Готів, Галів, Гуннів, але в історіі це все були сьогоднішні люди, бо для Ольжича люди й земля не мінялись, не мінялись і іхні пристрасті й чесноти, мінялись тільки назви й форми. В цьому просторі позачасовости, в просторіні історіі, що є одним, суворим гуркотом недобрих вітрів і бруком єдино чистих, в і р н и х мечів - Ольжичева служба в притворах готичного собору Украіни, служба від народження першого вірша до смерти. Як у норманського Скальда, як у Трубадура Бертрана де Борна чи невідомого автора "Слова о Полку" - людей середньовічноі формаціі, так і в О.Ольжича поезія була підсвідомим, але конечним виявом суцільноі життевоі концепціі, а саме життя не мислилось інакше, як невгавне палання, повинність, боротьба й офіра в ім"я Правди.

Поезію Ольжичеву не можна вбгати в рями групи, школи, напрямку. Навіть сліди учнівства його хоч би й у Леконта де Лілля, Ж.М. Ередія, М.Гумільова, Б.Мюнхгаузена, в украінських неокласиків тощо дуже незначні. Хтось із його сучасників теж писав і про "легіони" й про скитів і про щастя вмерти за ідеал спільноти, хтось деклямував і проклямував і брязчав мечами. Але ці мечі були паперові, а Ольжич стояв у гроні сучасників прозоро самотній і прозоро правдивий. Бойова філософія його сучасників була іноді тільки відгомоном на модні течіі, натхненням наосліп підпорядкованим вимогам пропаганди, філософія ж Ольжичевоі поезіі була й о г о органічна філософія, його віршування було й о г о власним становищем, не згори накиненим. Звідси кришталька ясність його вірша, його вражаюча простота, аскетична замкненість і довершеність форми. І рівні як прошарки ріні, що лягають один на одного тягом століть у надрі нашоі землі, лягають у Ольжича вірш за віршем, тема за темою, варіянт за варіянтом. В.Радзикевич називав ці вірші "перебиранням у долоні коштовних камінців". Але ні - це не мертві "слова на камені": це гасла покоління Украіни доби після великого 1917, це формули його ідеалів, на античний зразок, висловлені із залізною лапідарністю, це служба расі, мітові, крові, землі, служба словом. Така поезія це не розвага, не втеча в ліричну мелодійність, і

не пишнота словесного малювання. Поезія О.Ольжича, боєвого поета покоління наступу, парадоксально, не для мас. Вона й не для естетизуючої еліти. Вона для містичної, позапросторної й позачасової спільноти, нації духовоі. Програмові, гостро актуальні твори Ольжичеві не вдавались, але навіщо було йому писати поему про Городок, коли Білас і Данилишин - герої доби жили в Ольжича з виразністю різьби в його віршах на "археологічні" теми. Його римські сенатори, що трусливо видавали ворогові на поталу місто, це ж були опортуністи зі старшої генерації сучасного громадянства, а легіонери з їх смертю на кордонах імперії Цезарів, це ж фалянга молодих українських бійців, що серед них жив і діяв Ольжич, іхній політичний керманич і однодумець. Ось така сила Ольжичевого образу, хвилинного й водночас вічного.

Звичайно, творчість Ольжича деякими гранями зустрічається з творчістю сучасної доби. Закономірність діє в розвитку культури нації. На кожному духовому явищі видно зв"язки цього явища з поточністю й з традицією. Нагадаймо, що в тих же Атенах української еміграційної поезії - в Празі, творили такі майстри, як Ю. Дараган, О.Стефанович, Є.Маланюк, Г.Мазуренко, О.Теліга, Л.Мосендз, з цим же середовищем був зв"язаний і Ю.Липа, а величезну ролю у формуванні світогляду цієї усієї плеяди відограв і як ідеолог і як літературний критик - Д.Донцов. Як наймолодший з цієї групи, О.Ольжич /нар.1907/ був переємником багатьох ідеологічних і літературних настановлень плеяди "трагічних оптимістів", подекуди був він її блискучим епілогом у той час, коли інші ставали лиш її блискучими...епігонами. Цікаво простежити вплив О. Ольжича на наймолодшу українську поезію. Річ дивна, що ця скромна й самітня людина, позбавлена якихнебудь аспірацій бути "командором літературної школи" викликала проте цілий напрямок, який ми назвали б не зовсім може вдало неоготичним. Учні Ольжича, це в першу чергу: О.Лятуринська /"Княжа емаль"/, М.Асканич, А.Гарасевич, Р.Могіш, І.Ірлявський. Але з другого боку він переростає цю групу і відділяється від неі саме завдяки згаданій вже своїй цілковитій позачасовості. О.Ольжич не є поетом еміграції й навіть не бардом однієї якоїсь групи, його творчість не результат мислевих спекуляцій, не висновок із прийнятих заложень, не антитеза марксівській чи просвітянсько-народницькій тезі, чим є творчість Маланюка чи публіцистична діяльність Донцова. Ольжичева сила в інтегральній синтетичній суцільності його світогляду, в його закінченій і читкій, мистецькій концепції. Перший і останній його вірш не різняться між собою нічим в ідейному наснаженні й майстерності. Ольжич з"явився в українській літературі явищем відразу наскрізь скристалізованим і зовсім новим, новим, поскільки чужі йому були хитання і шукання сучасників за фатальним секретом прославленого взаємовідношення "форми - змісту", новим, поскільки він несподівано твердо нав"язував увірваний зв"язок не тільки з українською поезією ближчою і дальшою, але з такими віддаленими й сливе зовсім забутими зонами творчого імпульсу, як наше середньовіччя. При чому середновіччя, готика для нього, це не романтична костюмерія в стилі такого В. Гюго, а готика як джерело світогляду, як духове підсоння.

x x x

Поет з душею прадавнього анта, Олегового дружинника з тих, що ходили з Віщим підкоряти Царгород і Табарістан, з душею Митуси, барда короля - воіна Данила.

Поет із мистецько-філософськими заінтересуваннями ще ширшого,

бо й вселюдського круга, поет із первнями душі трубадура й міннезінґера з іхнім славленням вічноі virtus лицарськоі, шукальництвом строгоі правди Жизні.

Поет без співноі погожости, без барвистости півдня,поет суворої, вовчоі доби, суворого підсоння і суворого призначення.Поет не "степовоі Еллади", а північного гіперборейського Риму,вартівничий не краси,а законів, що призначення свобідноі людини бачать у вірності іі мітові спільноти.

Поет, що "вмер тихо як спів", за його ж висловом, умер послідовно й гордо, відзвучавши своєю смертю, як останній ямб дзвінкого вірша. Вмер під важкою стопою доби, що іі так любив, якаввижалась йому "шіснадцятим сторіччям" - кривавим і жорстоким, але вагітним загравою далекого ще відродження.

Ренесанс заходу пам"ятав про Кретіена де Труа, Вольфрама Ешенбаха, Рожера Бекона й інших людей середньовіччя, що в цій темній і трудній добі горіли за правдою. Без пориву готики д'горі, до джерела вічного - до Бога, немислимий був і визвіл людини для іі повнотворчого Життя. Так і люди прийдешнього українського відродження не забудуть і О.Ольжича, лицаря - поета, людину готичного горіння. -

x

x x

О, вір у одваги ясне багаття
І скинеш, як порвану лаху,
І слабість, і сумнів, і марність життя,
Коли ти не відаєш страху.

І так тебе хміль наливає ущерть
І так опановує тіло,
Що входить твоя упокорена смерть,
Як служка бентежно-несміло.

. . . .

Нахмурились брови, скипіли уста
І зморшки на чолі твоєму.
А думка, на диво ясна і проста,
Останню ріша теорему.

До розвязки - відступ. Не дати углуб
Проховзнутись тілові гада.
І рішення: в скруті твій кинутий труп -
Найкраща твоя барикада.

/О.Ольжич: "Вежі"/

Б.Вітошинський.

Приміщення, життя, харч і одяг в"язнів у німецьких концтаборах.

Одні з найчастіших питань про нім. концтабори, це: "Як Вам там жилося, де Ви мешкали, що Вам давали їсти??"

Питання, на які не легко відповісти. Чому?

Німецькі концтабори були повні найбільших суперечностей - контрастів, повні незрозумілих і неймовірних парадоксів. Життя у концтаборі, це було зовсім окреме життя, мов не на цьому світі. Життя, яке мало свої тверді /не вживаю:звіринні/ закони, свою мораль,свої засади. Для людини вільної ледви чи зрозумілою може бути психіка в"язня, що сидить літами за електро-дротами, ледви чи вільний чоловік вчувається в мотиви щоденного поступування людини в смугастому вбранні, стриженої, з номером на грудях і з таким же числом,витатуованим на лівому передрамені.

Вільний чоловік, який мав щастя оминути засіки електричних дротів, стоїть перед загадкою, що за ними діялося.

Хочу і я начеркнути кілька слів, що давали б в загальному образ про життя в німецьких лаграх.

Я був у чотирьох таборах, з яких два послідні є тільки філіями центрального табору: Аушвіц, Маутгаузен, Мельк і Ебензее. Всюди властиво кидалося в вічі подібність життя, мінялась лише скаля його твердости.

Аушвіц, один із найгостріших і найстрашніших таборів, сам один може дати приклад життя в"язня, починаючи від найбільш нужденного рівня, до неймовірно люксусового включно. Аушвіц - це табор, який розвивається на головний табор т.з. А.І. і філії А.ІІ. А.ІІІ./Біркенау/, "Буна",Явішовіц, Яворжно і т.д. і т.д. Головними й масовими місцями побуту в"язнів був А.І. і А.ІІ. Біркенау.

Будову табору А.І. почали в році 1939. Тоді на терені пізнішого табору було всього 2 будови /блоки/ для в"язнів і кухня. Щойно пізніше, з бігом часу, самі в"язні мусіли розбудовувати свої приміщення. - Перші дві будови, про які я згадав, це були муровані будинки, потім ставили в"язні з дощок бараки, в який влазилося нормально до 600 людей. Стан такий однак, був нездійснений ніколи.До бараку, загально званого блоком, впихали понад 1.000, часто до 1,5 тисячі в"язнів. Спершу в бараках укладали на землі сінники тісно один побіч одного, і так покотом усі спали. Згодом, з розбудовою табору, уставлено в бараках три-поверхові ліжка. Рідко однак мав хтось щастя спати в одинку. Звичайно найменше спало 3-ох,а навіть 4-ох. Річ ясна, такий стан давав дуже малий відпочинок і чоловік ставав ранком мало виспаний і перемучений. В деяких таборах замість ліжок були причі, теж будовані поверхово. Вони були поділені й творили, щось, наче б великі полиці. Туди влазило переважно 5 - 6 людей. Спочинок в такій т.зв. "буксі" був більш, чим невигідний. Люди все більше й більше вичерпувалися, слабнули й так прискореним темпом ішли до свойого життевого кінця.

Головний табор А.І. був найскорше розбудований. Тут уже 1942 р. зникли дерев"яні бараки, а в"язні замешкали в мурованих одноповерхових будинках - блоках. Таких блоків було 28. З цієї кількости треба відчислити 7 блоків, в яких були приміщення для магазинів та шпиталь.

Для кращої орієнтації читача, як виглядав табор А.І., подаю з пам"яти накреслений плян:

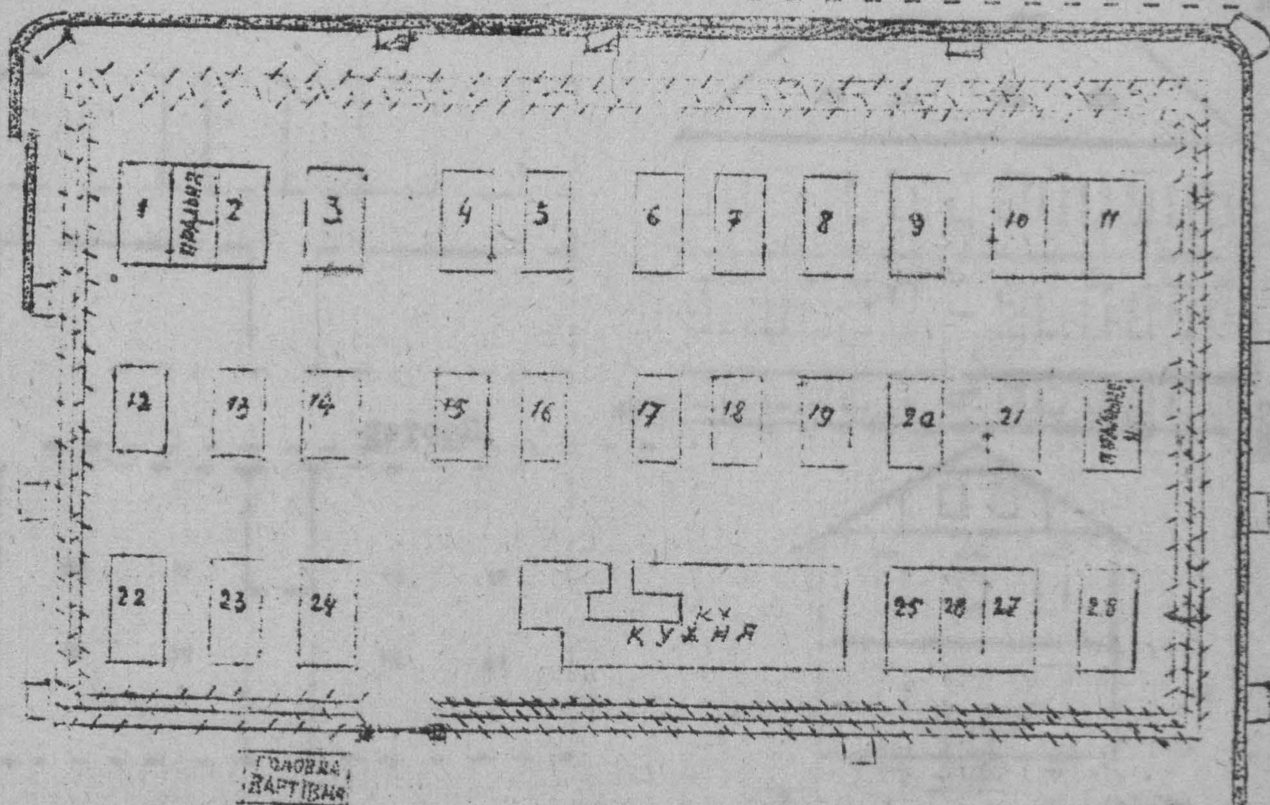

План табору в Жушвіці /р.1942/

Блоки були будовані однаково, а при задержанні гіг.і саніт. умовин, могли бути навіть добрим приміщенням в"язня./гляди схемка ч.2./ Партер будинку ділився на ряд кімнат і саль, а гора /1. пов./ мали звичайно лиш дві салі /гляди схемка ч.3./.

Офіційно в"язень діставав своє власне ліжко й два накривала. Зазначую, що так "офіційно" мало бути. Однак у практиці заходили тут неймовірні різниці. Були в"язні, що мусіли спати разом з другими, як і вони нуждарями, в холоді, невигоді й бруді. Були /і немало таких було!/, що свій нічліг вміли й мали змогу приготовити собі так як на волі, часто з найбільшою вибагливістю. Чому так було, про це на другому місці, щоб не відбігати від теми про приміщення в"язнів.

На партері, посередині блоку, знаходились умивальні. Уладжені вони були назагал порядно й чисто. Порядку доглядав спеціяльно вибраний до цього чоловік, який мав коридори, сходи, виходки і т.д. Цього посту не один в"язень міг йому позавидувати. Він був вибранцем блокового, його крім цього одного "пана" ніхто не бив, навпаки, "шайсмайстер" /майже офіційний титул/ сам мав нагоду давати вияв свойому почутті влади, що відповідав високості його уряду. Тому часто не один в"язень, що хотів увійти в виходок чи умивальню, "відчував" на своїх плечах чи щоках, що ввійшов у терен необмеженої влади "колеги ш.майстра". Для нужденних, погано вбраних і в першу чергу, слабих в"язнів, які виглядали сухі й голодні, була призначена окрема частина умивальні чи виходку. Від тих в"язнів ізолювались усі ті, що їм хоч трохи вдалося видряпатись по щаблях "лагрової" суспільної драбини й вони гаряче боронили своїх неписаних прав. Коли

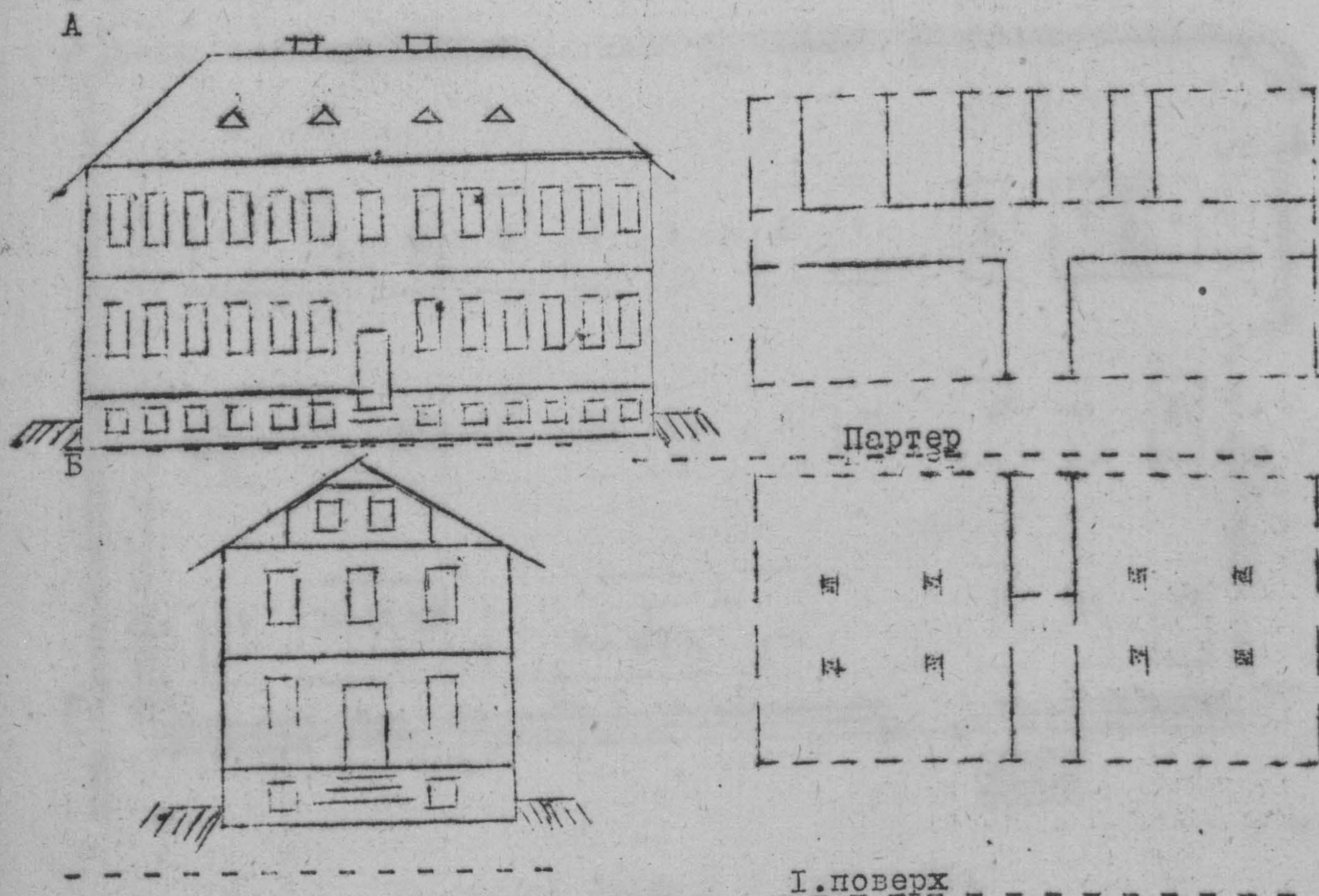

Б л о к /ч.2./ Перекрій блоку /ч.3./

на блоку було пр.800 людей / на горі в загальних салях 500, на долі в "штубах" 300/ і з того числа сотка, чи навіть п"ятьдесятка ходила дещо краще вбрана, бо в"язні з неі належали до "багатших" і міцніших - то вже для неі бережено окремо половину умивальні й виходків, до яких не мав ніхто вступу з "музулманів".Горе було в"язневі - нуждареві, що заблукався в"не свої пороги"! Він з правила вилітав звідтіля "заохочуваний" побоями й супровожаний вуличною лайкою цербера, або просто таборового аристократа.

Тільки в загальних словах про приміщення. Зазначую, що так воно виглядало в таборі А.І., де відносини з бігом літ упорядкувалися і усталився певний сталий і всіма принятий спосіб життя. В інших таборах було зовсім інакше. Там теж не бракувало поділу на суспільні кляси, але там цей поділ був ще більше різкий, там маса загибала в низах і тільки одиниці - вибранці, іі коштом вели краще, або навіть дуже добре життя.

А життя це було дуже різнородне! Мені завжди кидалася в вічі подібність до життя вільних людей на світі. В першу чергу ви помічали між загалом в"язнів поділ на суспільні касти - кляси. Найбільшою, найбільш численною кастою, яка творила масу й надавала характер таборові, це частина тих в"язнів, що впали на дно нужди. Тих, що жили офіційними приділами чи то з харчу, чи то з одягу. Приділи були нужденні. Коли брати на увагу, що крадіж між в"язнями була явищем буденним, а окрадання загалу кількома одиницями належало до чогось нормального, що було виявом великоі зручности й проворности,то

доля сірої маси була справді дуже незавидна. В"язень - "з черні" незнаний, голодний, битий, обдертий, нікому непотрібний, був тут числом. Він мусів ним бути, бо належав до тих 20, 25 чи 30 тисяч в"язнів, які кожного ранку й всюди вистоювали в довгих колонах на збірках - апелях для контролі й перечислення. Він мусів бути при вимарші на працю і з праці, бо з ним зговжувалося число. Він мусів бути живий або мертвий, щоб блоковий міг зголосити на апелі "Ді Цаль штімт". Поза тим, цей сірий в"язень був непотрібний. Коли кілька тисяч виходило на працю одною групою /така група, що мала свій придія праці, звалася "коммандо"/, то на вартість і зусилля одиниці ніхто не звертав уваги. Тут була маса, яка складалася з сотень безіменних, що могли запрацьовуватися на смерть, могли гинути при праці як мухи, поповнювати самогубства, бути наявно й офіційно забиваними співв"язнями.

Життя того сірого новітнього гельота було жахливе. Він був позбавлений всяких прав. На нього чигала смерть від усіх і всього, а він оставався безборонньою і пасивною робочою твариною. Перед ним стояла не воля, а смерть. Смерть жорстока, безпощадна й неминуча. Байдуже, чи прийде вона завтра, за тиждень, місяць чи рік. Найгірший математик, без олівця й паперу міг собі ії вирахувати й усвідомити. І з тою думкою сіра маса в"язнів жила і... гинула. Лиш одне ії [illegible]. Це, що в людині довго живе, що з логікою не має нічого спільного: надія, віра. Сірий в"язень вірив і надіявся. Вірив у якесь чудо, що може вирвати його з цього пекла, надіявся, що може - може побачить Іі, божеську, озолочену в змучених, примарних снах - Волю!

Міцні духом, хоч вичерпані фізично, часто видержували важкі хвилини. Справді траплялося "чудо", вони завдяки своїй проворності, частіше щастю, а ще частіше припадкові, виривались із круга безбарвноі маси, що призначена була на повільну смерть, вибивались на якесь місце праці, що забезпечувало ім який-такий спокій і - рятувались. Життя в"язня, це була жорстока й безпощадна, не щоденна, але кожнохвилинна боротьба й напруження. В"язень мусів боротися за своє існування як первісна людина, як звір, відкинути,як зайві, людині знані закони й призвичаєння, пристосовитися до обставин і іх опанувати. У тій нерівній боротьбі він мав самих ворогів, ні одного союзника. Він був зданий зовсім на власні сили. Коли в нього були здорові руки й ноги, коли ще крепкий був тілом і гострий думкою, він все ще мав вигляди - рятуватись. Рахунки на поміч знайомих, друзів він мусів відкинути. Його знайомий чи колишній приятель, якщо зараз у біді його не покинув, але справді ним ще був, сам провадив таку ж саму боротьбу за своє існування. Він не мав ні сили, ні змоги другому помогти. Лишалось, що найбільше, добре слово, слово розради й потіхи. Це було все. Про решту мусів дбати кожний сам.

На працю виходили в"язні вчасним ранком. Для більшости праця ця була звичайною тяжкою каторгою. Цілий день одноманітне воження тачками, або ношення ношами глини, цементу чи вапна на будовах, двигання каміння, цегол чи дощок, копання ровів чи ям лопатою,або джаганом. Праця ця, що тривала лиш з одногодинною перервою на обід, відбувалася в жахливо прикрій і пригнітуючій атмосфері. При праці загал в"язнів К-да був поділений на малі групи, на чолі яких стояли т.зв. форарбайтери. Це були теж в"язні, які самі не мусіли працювати, але за це мали завдання припильновувати, щоби другі пильно робили. В перших роках таборового життя іхне становище було дуже сильне. Вони не лиш кричали, поганяли в"язнів при праці, придобрюючись у цей спосіб своім зверхникам, але офіційно знущалися над ними і іх били. З поняттям форарбайтера було тісно зв"язане: велика влада, безжурний і легкий спосіб життя та знущання над в"язнами.

Подібна справа з т.зв.капами. Це наглядачі й провідники ще більших працюючих груп, в яких вони мали по кількох форарбайтерів. Рідше траплялися т.зв.оберкапи, які стояли на чолі К-да на стільки великого, що треба було в ньому крім форарбайтерів дати кілька капів. Так представлялася суспільна драбина в таборі. Вона створила з часом страшну, чортівську просто систему божевільних перегонів всяких злочинних елементів у самовинищуванні в"язнів. Та пекельна машина ділала в цей спосіб: Засадою СС-ів було в таборах часто не так виконати якусь працю /будови, земні роботи і т.п./, але знищити при них якнайбільшу кількість в"язнів. Братися до цього безпосередньо,їм, через нехіть до клопотів, було за трудно. Їх виручувала ними створена й піддержувана система. Маса в"язнів гинула з нужди, голоду й вичерпання при праці. З неі СС-мани вибирали одиниці, що в них не було б жодних скрупулів у поступуванні зо співтоваришами. Вони діставали "номінацію" на форарбайтерів чи капо, мали забезпечене найближче майбутне, вириваючись із сіроі, мирноі маси загибаючих в"язнів,а за це сповняли ролю доглядачів. Тоді, коли по відношенні до загалу СС-мани не міг нікого потягнути до відповідальности за прим. малі висліди праці, то у створеній системі звертався до капо. Капо, побоючись за свое становище, підносив побоями інтенсивність і рухливість в"язнів сам і за посередництвом форарбайтерів. Це виглядало в той спосіб, що, як капо, так і форарбайтери ходили завжди з дрючками й без милосердя били. Був час, коли вони були виключними панами життя й смерти в"язня. Він не міг ніде удатися з жажаденням. Не лиш тому, що не дійшов би до СС-мана без цього, щоб не бути приловленим форарбайтером чи капом,але й тому, що СС-мани все признали слушність "владі", а ніколи звичайному в"язневі. Зрештою, про "жалоби" ніхто не думав. Тоді, коли капи й форарбайтери могли без причини вбити людину ударом дрючка, чи більш вишуканими способами: встромленням голови в багно, задушенням /це м.ін. був улюблений спосіб: в"язня били, а коли він упав на землю, клали на його горло держак від лопати й по обох боках ставали ногами.../, то, очевидно, в такій ситуаціі, ніхто про ніякі жалоби не думав. Зрештою, всі були свідомі того, що СС-мани й капо чи форарбайтери уряджували собі розривки й забави, знущаючись над в"язнями. Перші літа в Аушвіці були такою масовою ліквідацією в"язнів. Це не належало до рідких випадків, що к-до, яке числило 100 людей, вертаючись з праці, несло зо собою 20 - 30 трупів та кілька десяток так побитих і вичерпаних, що ці вмирали не пізніше як чергового дня при тій же самій праці. До улюблених і часто практикованих способів винищування людей належав розстріл. Виглядало це в той спосіб,що вже з ранку капи й форарбайтери били й знущалися над вибраними жертвами. Коли цього вже мали досить, казали такому збитому в"язневі відійти 10 - 15 кроків у бік поза лінію сторожів "принести лопату", тощо. В цю хвилину СС-ман прицілявся і стріляв до в"язня.Коли в"язень мав "щастя" і діставав цільну кулю, його, повна жаху, життева мандрівка була закінчена. Часто однак жовнір стріляв 3,4, ба - і 5 разів і не міг вцілити. Байдужим, змученим зором дивився в"язень на нього, відруховo підносячи вгору руки. Врешті чергова куля визволяла його з дальших переживань. "Ауф дер флюхт ершосен"- звучав опісля урядовий звіт, що повідомляв про смерть в"язня. Жовнір діставав пачку цигарок від своіх зверхників, а капо й форарбайтер запивали горілку в свідомості, що кожний такий випадок не захитує іхньоі позиціі, але змінює іі у відношенні до СС-адміністраціі. Вечерої, це при апелі, лежав труп при рядах, щоб - число годилось, а до рідні погибшого йшла картка з лікарським свідоцтвом "ХУ ге - шторбен. Грунд: Люнгенкранкгайт, або: Герцшляг..."

Так жилось загалові на командах. Безперечно, були тут і такі, що зручно лявірували між масою "тих, що мали вмерти". Як це лявірування вдавалося, це вже залежало від меткости одиниць. Один вибивався над поверхню нещасливців знанням німецької мови, другий рухливістю, але найчастіше лиш в "організації праці". Такий наче б то помагав капові провадити безрадний і стероризований загал, інший ходив на боки й промишляв, щоб щонебудь вкрасти й оплатити собі ще кілька днів життя. Останні були найбільше цінені. Добре вкрасти належало до штуки і такий мав пошану. Я не згадав, що влада в таборі лежала в руках найбільше злочинних елементів, професійних злодіїв, бандитів і суспільних дегенератів, до яких скоро приноровлювались також припадково зловлені у різних "лапанках" гестапа т.зв. "вензьне політичні". Вони то вкоротці зуміли надати тон цілому таборові. "Урядовою" мовою поміж в"язнями була в Аушвіці мова польська. Здавалося б, що серед такої кількості політичних в"язнів, що її мав Аушвіц, умовини життя - тоді, коли вони самі мають змогу його формувати - будуть можливі. Бодай так далеко, як далеко це залежало від самих в"язнів. Булотоднак інакше. Атмосфера взаімного переслідування, попросту шал винищування одних одними дістали право громадянства. Слабі гинули - байдуже, чи вони були вартісні чи ні. Хто не засвоїв собі метод бандитів, хто не зумів приноровитися до обставин, або хто був за мало зручний, щоб уникнути небезпек, що йому приносив кожний день - мусів згинути. Це було правилом і від цього було лиш дуже мало вимків.

/Продовження буде/

о.Ю.Ковальський

СПОМИНИ СВЯЩЕНИКА-В"ЯЗНЯ.

I.У присінку смерти.

Треба бути мистцем слова, щоб потрапити вірно змалювати настрої в"язнів із Львівськоі /трагічноі пам"яти/ тюрми при вул. Лонцкого та інших галицьких тюрем, коли поізд, яким транспортовано іх на захід, евакууючи частинно зі Львова, задержався на залізничній станціі Аушвіц.

Золото-соняшний осінній день, день 2.жовтня 1943 - клонився до заходу. Було чудово й радісно в природі! Та в душах блідих нуждарів - страдальців, що оце з трудом зволіклись із щойно роздротованих вагонів - залягла зловіща темрява... Бо ото для кожного із них прийшла хвилина усвідомити собі, що ось - ось стане перед брамою, яка веде до пекла на землі, що в ньому карались десятки тисяч, перед яким дрожали мілiони... Ще часок... і вже ми, окружені кордонами конвою СС, що наіжились крісами й машиновими пістолями, доходимо до тоі брами - брами "Ферніхтунгслагру Аушвіц - Біркенау"... З найбільшим напруженням нервів проходимо іі і перед нашими очима відкривається зовсім інший світ,світ людей, які по волі тих, що при владі, перестали бути людьми, а стали"числами - нумерами"; отже тим, чим той, що має силу, може оперувати як йому подобається, з чим той, що має владу, може робити, що захоче.

Вуличками кінських бараків, що тут є житлом людей, відмежованих рядами наелектризованих дротів, доходимо над вечір до одного із бараків, у якому нас мають перемінити з людей вільних на "К.Ль.Шуцгефтлінгів". Западає ніч. Одна із найбільш кошмарних,що іх довелося мені досі пережити. Зловіща атмосфера, повна непевности, яка тут опановуй все, а яка так невимовно пригнічує та передусім ті люди, які беруть нас в "опіку", люди, позбавлені здавалось би всього людського, в чудернацьких, смугастих убраннях, що вганяють між нами як чорти - все те робить враження чогось несамовитого... Збиті в отару, перемучені до краю, палені нечуваною спрагою, сидимо на землі, дожидаючи сумноі церемоніі. Поміж нами увихається з дрючком у руках "капо", що стежить за "порядком" та не жалує "відливаних" тим, що посміють піднятись із землі.

Після довгоі перерви нас уставляють у чергу, з якоі викликують по одному, щоб перевести лагрову реєстрацію. А пишуть не на чому будь, а на... живому тілі, татууючи числа на лівій руці, в супроводі дібраноі лайки, штурханців, а то й побоів. Через цілу ніч списували наш транспорт.

А коли засірів осінній ранок, я пережив момент, небувалий досі в житті. Я ніяк не міг проковтнули куска хліба, що залишився мені з дороги, бо в устах зовсім висохло. На подвірю, в холодній мряці, в п"ятках стояли викупані, "відвошивлені" й по чудернацьки передягнені в"язні з попереднього транспорту, дріжужи зо зимна. А під бараком валялись трупи тих, що вже розпрощалися з життям...

II. Перша кварантанна.

Забрали від нас уже дослівно - все. Навіть священичий молитвослов треба було віддати. Проти лагрового закону я залишив собі малень-

кий золотий медалик Божої Матері Неустаючої Помочі,що його вдалося мені перенести, хоча була провірка. Його бережу,наче ока в голові, його доторкаюся в кожній критичній хвилині, бо можу покладатися на поміч лиш Тої, що на ньому зображена.

Позбавлених усього, переганяють нас групами до лазні. І тут черга... Стоїмо й стоїмо без кінця... У лазні вогко,тягне холодним вітром. На доліві двох тяжко ранених. Це ті,що в дорозі воліли крізь виломлений у вагоні отвір вискочити підчас їзди поїзду, як їхати на нове місце страшного призначення. Як же нуждена їх "смертна постіль", яким трагічним сумом овіяні останні хвилини їх життя!

Підчас надокучних практик, зв"язаних із купіллю,стриженням і прибранням у лагрове одіння, та після другої з черги кошмарної ночі, проведеній в купальні, нас спрямовують у карантанний табор та приділюють на один із кільканадцяти блоків.

Майже на вступі паде в мій бік запит одного із "штубендінстів":

"Ти хто такий?" - "Священик!" - відповідаю.-"А кілько людей ти замордував?" - І вже дістаю штурханця в бік.

Зачинаю почуватися як той, що йому на п"яти наступає нагінка... За хвилину деруся догори на лежанки - "букси",а в дорозі дістаю по голові шнуром від іншого "штубендінста".Але лежанка переповнена до найостаннішого місця. Зібганий у ногах нових товаришів недолі, пробуваю аж до рана...

Починається новий день - повний нових загадок і несподіванок. Рано ствержую жахливий факт: Мені вкрадено дерев"яні ходаки т.зв."трепи". Я залишаюсь босий. А температура сильно впала, починається прикра осінь. До того ж не дають посидіти в бараку, що хвилини виганяють на двір. На дворі сира, холодна земля, пронизливий вітер. Але це нікого не зворушуй.Ось падає приказ:"зняти блюзи й вдягнути їх передом назад та запнути з-заду". Миттю виконуємо приказ, а в серці ворушиться жахлива думка: "Чи це не приготовання до останнього знищення?" Та ні, бо ось: гонять носити пісок з одного місця на друге, усе бігом, під чуйним оком наставників, узброєних у ціпки. Тисячне муравлище в"язнів ворушиться сюди й туди... В серці кожного засів тупий біль,а в голові мабуть одна думка: щоб вимрнутися з дрючком. А трагізм хвилини ще більше збільшується на вид тих, що тут уже дещо побули, тих т.зв."музулманів", що ледви ноги за собою волочать, подібних радше до примар, як до людей, на вид крематорій, щ~~о наче велетні потвори~~ розляглись так близько - близько нас...

І коли паде приказ "На блок!" - то ніби на хвилину полегшає на серці. Та тільки "ніби" і то "лише на хвилину". Бо ж на блоку "урядує" пан блоковий - зеленяк x/, якого урядування виглядає так, наче б він відчував розкіш у катуванні людей.Ось глянь: уже попав йому під руки якийсь хлопчина, що не потрапив на свій блок. Миттю лежить він на місці мук і відбирає "кару". Удари сиплються з такою силою, що аж ломиться палиця. Покараний спочатку боляче стогне, а далі лежить як купа м"яса. Дивишся і зачинаєш додумуватись, що тут страшна смерть чаїться в кожному кутку, бо тут повну владу мають люди, що їм немає нічого легшого, як навіть голими руками замордувати людину.

Люди зо слабими нервами на вид лагрової дійсности заломлюються. Ось минулої ночі один із нашого блоку попав у якийсь напів божевільний стан. Інші, намовлені чи післані лагровими посіпаками,"йдуть на дроти", де падають, прошиті кулями вартових.

x/ себто зо зеленим трикутником бандита.

"Алес раве!" Апель! чути голос "штубендінстів"... і все, що живе, миттю зоскакує з букс і пре до виходу з единим у тій хвилині бажанням: щасливо минути посіпак, що рядом уставились по - середині бараку. На дворі уставляються довгими лавами, вирівняють по блокам і стоять... стоять... стоять... Зловіщу тишу час-до-часу перериває протяжний поклик, що вражає, наче виття гієн. Його повторює блок за блоком: "Бльокельтестер - бльокельтестер" Страшенний холод починає всевладно проникати ціле тіло. На дворі падає сніг. А ми стоімо без шапок, многі з нас босі, та задубілими ногами розгріваемо землю...

III. В"язниця у в"язниці - блок ч.11.

Після кільканадцяти днів побуту в Біркенау, переводять нас до матірнього лагру в Аушвіці. Дістаємось на блок 11., щоб там докінчити перервану кварантанну.

Блок ч.11. - найбільший пострах у лагрі. Оповідають, що був час, коли звідсіля рівчаками кров спливала на вулицю. Там - то при бічному мурі "чорна стіна", а по обидвох іі боках шибениці. Там, у підвалі, т.зв.бункер - отже в"язниця у в"язниці.

"Але ж ми прийшли сюди лиш на кварантанну" - потішую себе - "а кажуть, що сюди дають також тих, що призначені до звільнення" - чую від якогось оптиміста.

Але потіха потіхою, а нерви все таки треба насталити, щоб не заломитись на вид отих страхіть. Бо ось... одного ранку замикають нас у камерах на ключ. На долині сьогодні буде розстріл. Не помиляємося. Після якогось часу відмикають камери. Виходимо на двір. Площа поприсипувана новим піском, а під муром бачимо цілу купу обуви та одежі. А деж ті, що ходили в ній? Тих повезли вже автами до крематорії...

/Продовження буде/

ПРОСИМО ПОДАВАТИ ВСІ СТАТТІ, СПОГАДИ, НОТАТКИ Й Т.П.,МІЩЕНІ В УКРАІНСЬКІЙ І ЧУЖИННІЙ ПРЕСІ, ВСІ ЦИКЛЬОСТИЛЕВІ ВИДАННЯ ПРО ПОБУТ У В"ЯЗНИЦЯХ І КОНЦТАБОРАХ УКРАІНЦІВ.

Р.А.

Межи большевицьким молотом і німецьким ковалом.

/Уривки з листа боєвика, б.політв"язня/

Треба було бачити, що ділялось зараз після відступу большевиків. Зразу народ шалів з радости. Не тому, що прийшли німці, бо ці мали в Україні більше чим сумну славу ще з першеї війни, але тому, що не стало большевиків. Я ніколи не був би повірив, що в Україні збереглося ще тільки синьо-жовтих прапорів і стільки портретів Петлюри та Грушевського. Впродовж двох місяців ми мали в Україні 63 газети з тризубами на заголовній стороні. На місці всяких "червоних кутків" так і виростали "Просвіти"... Так було приблизно два місяці, доки не прийшло німецьке цивільне управління. Воно з одного боку відгребувало старі масові могили, жертви большевицької влади, а з другого боку почало копати ще більші - для жертв німецького окупанта. У Василькові, біля Києва, я на власні очі бачив, як німці повісили діда, що вийшов їх зустрічати хлібом і сіллю...

З Києва я втік, як німці розстріляли цілу редакцію "Українського Слова". Від того часу тинявся по цілій Україні, що захлиствувалася чужою і своєю власною кров"ю. Обезголовлений народ шамотався між большевицьким молотом і німецьким ковалом, складаючи справжні гекатомби жертв. Але хто бачив у тому часі Україну, той мусів повірити в її незлічимі не тільки матеріяльні, але й людські, моральні багацтва. І якщо нашого народу не зломили 24 роки "комунізму" з його вихованням, то його вже ніщо не зломить. Мені, наприклад, довелось бачити в Полтаві, як міщани й робітники топили у Ворсклі один пам"ятник. Був це пам"ятник 9-літнього хлопця, що підслухав, як його батьки висловлювались проти большевицького режиму і доніс до енкавуде. Батьків розстріляли, а Саші поставили пам"ятник, що його народ при першій нагоді втопив. Я теж тут і там з укриття бачив, як німці розстрілювали молодих і старих і чув, як многі з них з гордо піднесеною головою в останній хвилині співали: "Ще не вмерла Україна", дарма, що на мотив "Розпрягайте, хлопці, коні"... бо іншого, справжнього, ще не мали нагоди вивчити.

x

x x

... Як перед Богом сповідаюсь:
За правду на світі караюсь
І не клену долі,
Тільки Господа благаю:
"Не дай, Боже, в чужім краю
Згинуть у неволі!...

/Т.Шевченко/

Дмитро Андрієвський.

НАШЕ УВЯЗНЕННЯ

Подаємо без правописних змін деякі уривки зо спогадів колишнього в"язня концтабору Саксенгаузен, друкованих у півтижневику "Новий Шлях", Винипеґ, Манітоба, чч.81-84. жовтень, листопад 1945.

Перед брамою.

Нарешті авто спинилося. Нагло перед нами виросла з темряви, серед мряковини січневого вечора, велетенська постать вартового в довгім кожусі.

Ставало ясно, що ми прибули до цілі нашої подорожі. Програма нинішнього дня, бідного на події, але багатопо на враження була на вичерпанні. Нас заарештовано, 11 осіб з одного Берліну і завезено нині рано до гештапо. До мене на помешкання впало пять поліцаїв, коли я був ще в ліжку.

Мене завезено до гештапо і заведено до якогось бюра, де працювали урядовці. По дорозі до нього на коритарі я запримітив декого з моїх знайомих в тім самім положенні, що і я. Мені дозволено присісти на стільці, на якім довелося сидіти вісім годин. За той час до бюра забігав з пару разів д-р Вольф, який займався в ґештапо українськими справами. То він заповів одного разу, що наколи німці програють війну і він мусітиме стрільнути собі кулю в лоб, то передостання німецька куля буде використана для українців. Не запускаючись в довге переслухання, він випитував мене про деякі організаційні справи ОУН.

Доки авто не рухалось, ми старалися розглянутися навколо нас. Говорити не було можна, хіба на мігах, коли поліція переговорювалася між собою. Вдивляючись в темряву, ми стали прислухуватися до якоісь дивноі музики, в якій крім ритму не було можна схопити нічого іншого. Вона линула звідкись з темряви, ніби з неба. Звуки все сильніщали, набірали певного тембру, ніби хтось вистукував деревом об камінь. Музика зближалась і нагло в темені вирисувалась якась велетенська маса. Я скорше вгадав, аніж зрозумів, що то була юрма людей, вишикуваних в лаву. Можна було догадуватись, що ті люди є взуті в деревяники і іх хода військовим маршом робила музику, похмуру, трівожну. Лава стала звиватися перед нашими очима, ніби велетенська гусінь, скручувати і сунути в якийсь отвір. Навколо отвору, на тлі оловяного неба, можна було помітити обриси якоісь будови. То була велетенська брама під накриттям. Ми стояли перед входом до концентраку. А це було місце, на приступах до якого треба би виписати, як на воротах до Дантового пекла: "Полиш всяку надію!"

Коли лава зникла в брамі, наше авто рушило услід за нею. Ми віхали на якесь подвіря, оточене низькими будовами, яких обриси розпливалися в мряці. Авто стало крутитись між будовами, переіхало знов крізь якусь меншу браму і врешті спинилось перед від-

критими дверима, ізза яких вихвачувались пасма світла. Після запиту поліцая, чи ми не маємо вошей і нашої на це відповіді, що, мовляв, до цієї пори ні, нам сказано висідати, забіраючи наші речі. Нас заведено до коритару будови, а далі запроваджено до бюра. Там при столах сиділи кілька СС-ів і крутилася пара цивілів. Нас знова обшукано, перетрушено наші речі, вибрано з них бритви, шлейки, гроші і папери. ССівський старшина десь вийшов і підофіцери стали заповнювати якісь блянкети.

Доки поралися коло мойого товариша, відбірали йому речі, казали підписувати заповнені блянкети, я стояв на боці і приглядався обстановці і операції. Даючи різні накази, один із СС ів кинув слово: "Ізолірте".

Мене попровадили на коритар, але не там просто, де зник мій товариш, лиш ліворуч. Ще я не розглянувся добре, як передо мною розкрились залізні двері і я опинився в невеликій келії. Перед тим, як ввійшли, СС поставив на стіл чашку кави, сказав, що я мушу в 9 год. бути в ліжку, бо тоді гаситься світло. Двері за ним зачинились, загарчав засув і навколо мене запанувала тиша. Я був сам і міг тепер глянути спокійно навколо себе і в самого себе.

Це була моя перша вязниця. Я ще не мав практики і з цікавістю приглядався вязничній обстановці. В куті ліжко з сінником, коло стіни невеликий стіл зі стільцем, у куті славнозвісна параша. Вікно під самою стелею, на нім чорна завіса з паперу для затемнення. То все, але келія чиста, ніби можна жити.

На самоті.

Сидючи в самітній келії, я розмотував клубки замотаних справ, готуючи мою систему оборони.

Коли "перемолов" всі справи, так, або інакше повязані з моїм арештуванням, моя думка полинула геть далеко від вязниці, далеко від Німеччини, далеко від теперішності. Я поринув в спогади з давноминулого.

Пригадування минулого зробилося для мене в самотній келії свойого роду спортом. Особливо цікаво було відшукати в памяті дрібниці з дитячих літ, відтворювати в уяві ті дороги та стежки, якими я їздив та ходив малим хлопцем. Я старався пригадати собі, як ідеться з одного села до другого, як ідеться пішки навпростець вигоном, луками чи огородами, де була кладка через потік і де був перелаз. Я було так заглиблювався в спогади, що ніби чув зазулю в березі чи одуда над річкою, ніби відчував запах недалекого ставка і баговіння в нім, ніби бачив зелений килим ряски з латачем. Це давало мені невимовну насолоду. Моя самітня келія розширювалась, щоби вмістити в себе широкі простори України, так далекої степової Наддніпрянщини, де я народився, як і ближчого Підкарпаття, де я побував, вперше за ціле моє життя, перед кількома місяцями. То була справді розкіш чути коло себе подих рідного краю, бачити перед собою вершки рідних смерік, відчувати в жилах ритм коливання під вітром широких ланів золотої пшениці.

Але короткий погляд за вікно і вигляд чужого неба вертали мене до дійсності, до самітної келії у німецькій вязниці.

Переслухання.

Переслухання зробило на мене дивне враження. Мене випитували легенько й коли я пізніше передумував перебіг розмови, я прийшов

до переконання, що цілогодинний допит був властиво підготовкою до останнього запиту: а де є організаційний архів? Як вступ до нього була мова пр. підозрівання нас в зносинах з англійцями і Совітами (?), про ворожість супроти німців, про нелегальну чинність ОУН, про якісь потягнення на міжнароднім терені. З запитів, які мені ставились, я вичув, що гештапо не має в руках фактів, ані поважніших документів, але має підозріння.

Пізніше я краще зрозумів тактику гештапо. По виході з вязниці я довідався, що допити переводяться далеко не однаково. Декого з моїх товаришів, які сиділи в інших концентраках, переслухували до двох десятків разів. Одних питали серед ночі, будячи зо сну, щоби не дати чоловікові отямитись. Другим при допиті ставили перед очима електричний рефлектор, щоби запоморочити свідомість, а декого били й копали, тримали в зимні та в бруді і вже не в самітніх келіях, лише в гурті сторонніх. Загалом питали одного про другого і не завжди про річі, до яких людина мала безпосереднє відношення, заподаючи брехливі відомості про зізнання товаришів.

При всіх допитах українців д-рові Вольфові товаришив гестапівський агент на імя Віртінґ. Не зважаючи на німецьке прізвище, то був звичайний москаль, мабуть з Прибалтику. Він дозволяв собі на грубі, образливі вихватки і більше допікав українцям, як самі гештапівці СС. Коли хтось не говорив добре по німецьки, він приходив з російською мовою, хвалючись, що розуміє по українськи.

По зупу.

Після переслухання мені змінили режім. Видно, вже не було великої небезпеки, щоби я міг переглянутись чи переморгнутись з кимось. Тому мені казали рано самому ходити по каву, а вполудне і увечорі по зупу. Це була для мене велика подія. Замість бути вічно самому, а найбільше в товаристві дозорця, який водив мене на миття і до голяра, я нагло опинився в гурті вязнів, які з риночками чекали в черзі на їжу.

При першій нагоді, переходячи з зупою попри двері мойого сусіда, запитав його по французьки, хто він є. За пару днів я вже мав за собою при умиванні кілька осіб, які намагались щось сказати, але так, щоб не примітив дозорець. Я зрозумів, що існує у вязниці якась невидима пошта і що про мене вже йде мова поміж вязнями, як про француза. Особливо настирно тулився до мене один араб, здається, мараканець. Одного дня, переходячи повз мої двері, коли я ще стояв в черзі, він кинув до келії записку "грипс". То був лист від мойого сусіда, який писав по французьки, що він є австрієць з Лінцу, що з другого боку моєї келії сидить англійський старшина, що дальше від нас сидить небіж Молотова, а також кол. міністер Денікіна, оба схоплені в Парижі.

Найліпшим місцем контакту вязнів і джерелом інформацій була голярня.

При голенні став я набувати дедалі більше знайомостей. Пригадую собі кількох молодих англійців - парашутистів. За що їх посадили в самотні келії, того не міг собі пояснити. Чи може вони знали щось більше, або німці хотіли вивідати від них щось важніше? Один з них, син англійського адмірала, довідавшись, що я українець, відразу запитав, чи я не є прем'єр-міністер України, Стецько. Видно, він чув ось про Бандеру і його найближчого співробітника і то з уст товаришів цих останніх. Познайомився я і з польськими професорами, яких було чотири. То був час, коли червона армія почала окупувати Польщу і я бачив, як ті люди тяжко переживали цю подію. Один із них зовсім тратив нерви і в нього почали безнастанно тремтіти челюсті.

Одного разу, вертаючись зо зупою до келії, я побачив на підлозі кусник паперу, який негайно схопив, запхав у пазуху, доки не замкнуться за мною двері і я могтиму спокійно розглянути записку. То був лист, писаний по-французьки, від мойого сусіда-англійця. Він подавав мені азбуку, якою можна послуговуватись,вистукуючи букви через стіну, а при тому кілька практичних порад щодо техніки вистукування і конспірації. Переглянувши азбуку,я побачив, що вона є багато досконаліша за ту, яку я вже придумав. Не гаючи часу, став я вивчати азбуку, щоби не переховувати довго компромітуючу записку. Вже того самого вечора у мене був наладнаний звязок з сусідом - англійцем.

Стіни мають вуха і язики.

Отже я довідався, що мій сусід є англійським капітаном,схоплений в Тунісі німцями, коли він, вбраний в цивільному, подорожував під німецькою окупацією з радієвим апаратом у валізці. За це його засудили на смертну кару, але бувши хитро-мудрим чоловіком, він викрутився з халепи і опинився тут, в самітній келії концентраційного табору в Оранієнбурзі. Доперва тепер я дізнався, де я перебуваю! Табор має кілька десятків бараків, в яких сидить коло дві тисячі вязнів. Наш барак є осібний, для самітників,і називається серед в"язнів "бункер". Він є окружений муром з кільчастим дротом, наснаженим електрикою. Наша сторожа складається зо заслужених СС-івців, які не однаково строгі і підлі. Треба остерігатися Фукса, який є хитрим і підступним. Натомість Шмідт не є небезпечний. Цивільна обслуга в бункері складається з вязнів-німців, які караються тут за те, що належали до якоїсь релігійної секти, надто зачитувались Біблією.

З дальших розмов виявилось, що в моїй келії давніше сидів Стецько. То він навчив англійця вистукувати через стіну. Видно,що практика польських тюрем надається для німецьких, а українці мають під певним оглядом більший досвід за англійців. Мій сусід мав добрі відомості про українську справу і виразні симпатії до нас. То мене дуже потішило.

Та ці наші розмови ~~через~~ стіну не були без риску. Нас кожної хвилі могли почути на коридорі і поцікавитись, чому у мене в куті коло дверей лупиться стіна. Тому я радив мойому сусідові бути обережним і старанно затирав сліди на тинкові. Одного разу мене забрали з моеі келії і казали пересидіти ціле післяполудня в іншій камері. Я чув, що в моім приміщенні працюють. По повороті вечером "додому" я помітив діру в стіні, заліплену свіжою замазкою і яка була заставлена столом. Розглянувшись уважніше, я знайшов на підлозі кусник електричного дроту. Видавалось, що в стіні суміжній з камерою мойого нового сусіда, який прийшов на місце австрійця,заложено якусь електричну установку. Чи то не є апарат для підслухування? Те мене насторожило і я рішив бути обережнішим і на якийсь час заперестати перестукуватись.

Перерва в наших розмовах через стіну тривала яких пару тижнів, а далі знов відновились зносини і вимін думками. Знова пішли розмови про Шекспіра і про родинні справи кожного з нас і про Україну і про Монтгомері. Не оминали ми й вязничних справ. Так я довідався, що в бункері сидить кол.французький міністер Дельбо, як рівнож адвокат Аммар, адютант Гесса, якийсь польський генерал і т.д. Десь дальше, в окремих домиках, мали находитись французькі достойники Даладіє, Блюм, Рено, колишній німецький премієр Брюнінг і т.ін.

Смерть товариша.

Також продовж пяти місяців мене не випускали на прохід. Від браку руху та свіжого повітря, від поганої іжі я став слабнути, в мене стали псуватися зуби, нарешті почали пухнути ноги. Тоді я попросив, щоби мене оглянув лікар, сподіючись, що він скаже пускати мене на двір, як пускали інших вязнів і обох моіх сусідів. Замість такого припису, лікар наказав мені положитись у ліжко. Я був з того невдоволений, але по кількох днях помітив, що опух зник. Скоро потому одного ранку несподівано розкрились двері моеі келіі і якийсь незнаний СС-вець казав мені йти на прохід.

Я був тим заскочений, а ще більше врадуваний.

Мене вивели на город, який я вже бачив через вікно, сидячи одне післяполудне в чужій келіі. Город був невеликий, але доволі приемний, засаджений бульбою, помідорами, цвітами, поперетинаний стежками, якими проходжувались на певній відставф один від одного кілька вязнів. Я включився в низку прогульковців, тягнучи за собою деревяники, які треба було взути на проході, щоби не наносити болота до келіі. Я ще не мав часу добре розглянутись довкола, як побачив перед носом якусь знайому постать. Вона хутко промайнула передомною, кинувши в повітря, ніби до сосен, що майоріли на небосхилі: "Слава Украіні!" Приглянувшись до постаті, коли вона скручувала на стежці, я пізнав в ній Бандеру. З ним я здибався колись, може перед десятком років, на одній чи другій організаційній конференціі. Відтворити в памяті його обличчя я не міг, але побачивши його живим, я не вагався пізнати колишнього товариша по ОУН.

Новик у вязничному житті, вперше вийшовши надвір, я чувся,няби несений хвилею, і лише приглядався навколо. Ініціятива зносин з Бандерою і далі мала лишитись в його руках.

Бандера відразу виявив товариськість супроти мене. Він питав про мое здоровя, чи дістаю пакунки, чи маю досить істи і чи не бракуе грошей. Пропонував мені свою поміч і одного дня виніс на прохід та намагався всунути в руку кусень масла.

Одна із перших новин, яку я довідався від Бандери, була вістка про смерть Ольжича. Наша розмова мала місце у вівторок, 13.липня. Ольжич мав повіситись попереднього тижня. І дійсно, я пригадав собі, що в пятницю на минулому тижні перед моім вікном переіхала коляска Червоного Хреста без сторожі. Певно вона вивезла труп нашого товариша. Вістку про трагічну смерть Ольжича передав Бандері польський професор, який замешкував сусідню з нашим другом келію. Ольжич прибув до бункера недавно і замешкав під ч.15. Його стали часто водити на допит. Повернувши одного дня з допиту, він шепнув свойому сусідові, що його сильно збили. Того самого дня поляк помітив незвичайний рух у сусідній келіі і по певних спостереженнях, може й висказах обслуги, дійшов до висновку, який потвердився пізніше, що наш друг, Др.Кандиба, відобрав собі життя.

Бандера, подаючи вістку про смерть Ольжича, був зворушений і сумний. Він навіть запропонував вшанувати память небіжчика хвилиною мовчанки цього вечора по другім дзвінку. Я так і зробив у своій келіі, схиливши голову і здушуючи непрохані сльози. Мене душила туга і проймав жаль за втраченим молодим товаришем. Вічна йому память і хай чужа земля буде йому легкою! А виновникам його передчасної смерти тяжкий проклін! Думка, що в цім смутку і в цім прокльоні єднаються в цю хвилю всі украінські вязні бункера, розкинені по самітних келіях, дала мені деяку полегшу.

Доки варта спить...

Одного дня Бандера приніс мені вістку, що начальник вязниці, довідавшись звідкись про колишні зносини Стецька з моїм сусідом - англійцем, переводить слідство. Треба було попереджати сусіда - англійця, і узгіднювати зізнання. Іншим разом вправлене око Бандери помітило якісь "знаки на вікні", на які я не звернув уваги, і які мали свідчити про присутність в бункері полк. Мельника. І дійно поміччення Бандери були правильні.

Катівня.

Перед вікном моєї келії, за високим муром з насиченим електрикою дротом починалися бараки. Не знаю, хто жив у тих бараках, чи скорше, хто переходив через них: цивільні вязні, чи воєннополонені. В кожнім разі між ними було багато українців, як рівнож траплялись поляки, мадяри, якісь югославяни. То я ствердив, прислухуючись до прізвищ, коли їх перекликали увечорі, відпускаючи до спання. Прізвища мінялися, видно на місці одного гурту, приходив другий. Людей водили на муштру, вчили співати націстських пісень, деяким гуртам давали грати в футбол, а з другими поводилися в жорстокий спосіб. Були відтинки часу, коли з сусіднього бараку безнастанно чувся звірячий рев і удари мабуть гумовою палицею по живому тілі. Дехто лише глухо стогнав, інші ревіли, як звірі, а ще інші гістерично кричали. Маючи все перед очима наших людей, я намагався відтворити в уяві різні психологічні типи, які по різному реагували на тортури і ніби відчував удари на власному тілі.

Протее, що ділялося поза бункером і високими мурами навкола нього, я міг мати деяку уяву потому, що доводилося бачити, переходячи через концентрак подорозі до лікаря. На просторому подвірі, окруженому бараками, марширували кожного разу, коли я переходив, великі лави вязнів. Маю враження, що то не був вихід на працю, чи поворот з роботи, але скорше мордування людей безцільним тупцюванням на місці. Часом переїзджали вози з різним вантажем, тягнені вязнями. Коли вязні переходили попри якогось дозорця, вони мусіли стягати з голови шапки й низько клакятися. Не даром же на стінах бараків виписано різні гасла-вироді: чистота, слухняність, любов до батьківщини і т.ін. Часом на подвірі траплялись поодинокі арештанти. Многі з них виглядали скорше на тіні, як на живих людей. Серед мряковини зимового ранку ті бідні, виголоджені, хворі люди виглядали, як трупи: жовті від виснаження, сині від холоду, вони пересувалися поволі, підтримуючи один одного, щобине впасти....

x x x

ПИШІТЬ ПРО СВОЄ СПІВЖИТТЯ З ЧУЖИНЦЯМИ, ПОДАВАЙТЕ ПРІЗВИЩА ТИХ ЧУЖИНЦІВ, ЩО ДРУЖНЬО ВІДНОСЯТЬСЯ ДО УКРАЇНЦІВ І ЇХ ЗМАГАНЬ ДО САМОСТІЙНОГО ЖИТТЯ!

Ольга Фроляк,49061.

У таборовій лікарні.

Кілька дерев"яних бараків, густо обгороджених дротом та частинно парканом, творило лагровий шпиталь т.зв. "ревір"жіночого табору Равенсбрюк. Переходячи нераз попри ревір, бачила я за дротами жінки - тіні, що гріли свої кості до сонця. Це були переважно хворі на сухоти, які при віддиху, піднімаючи тяжко свою грудну клітку, намагались зачерпнути повітря. До ревіру дістатись було дуже важко... Треба було бути вже смертельно хворою і мати найменше 39 ступнів гарячки, щоб дістати т.зв. "Беткарту", то є дозвіл на перебування у ревірі.

І мені прийшлось дістати "Беткарт-у". Оглянувши мене, лікарка - в"язень сказала СС-лікареві, що мені потрібно було б конечно піти в шпиталь. Лікар спитав про гарячку. Видно, що моя гарячка (39,5 ступ.) переконала його, бо вечером мусіла я іти вже до шпиталю.

Це була одна велика саля, в якій густо побіч себе стояли дво-поверхові дерев"яні ліжка. На кожному подвійному ліжку лежало по 5 хворих. Хворі були поділені не по роді хвороби,а по віку. Старші віком жінки лежали на долішніх лежанках, а молодші на горішніх. Я лежала на горішній лежанці. Поруч мене лежали ще чотири жінки, хворі на жолудок (розвільнення) та високу гарячку. Здавалось, що вже бодай тут можна буде спокійно виспатися. Однак надії завели... Воші, які спокійно перелазили з хворої на хвору, і тут не давали спати й мучили згарячковане тіло. Ми не діставали ніяких ліків, хіба, що аспірину та рідесеньку юшку (щоб не захворіти ще більше).

На долині під моєю лежанкою лежала около 50-літня француженка в передсмертних болях. Гострий стогін виривався із її сухорлявих грудей. Уста викривлені та цілком відчинені - так, що видно було горішню щелепу золотих зубів. Крики болю не вгавали. Її сусідки, француженки, схиливши сумно голови, молились тихо, обтираючи час-до-часу сльози. Кілька хвилинптривав ще той передсмертний стогін. Нараз увійшло четирьох лагрових посіпак з чорними трикутниками на рукаві і забрали конаючу жінку,нагу, скинувши з неї все лахміття. Після хвилини розлягся поблизу несамовитий охриплий крик - рев нещасної жертви. У "Вашраумі" витягали тій конаючій жінці золоті зуби, використовуючи нагоду, поки жінка не вмерла й тіло ще не застигло... Хрипливий стогін затих... Після п"ятьох хвилин лежав ще один нагий жіночий труп під бараком "ревіру".

x

x x

В.Криця

Портрет Ворошилова.

Зимнього лютневого вечора, коли надворі завиває вітер і сипле снігом неначе з лопати, що - як кажуть - світа Божого не видно, а на вікнах мороз пише малюнки, я сиджу в затишній селянській хаті. Хата стоїть серед широких українських степів на Дніпропетровщині в невеличкому селі, що нарахрвує приблизно двісті дворів. Родина після буденної праці відпочиває, а ми з господарем проводимо тиху розмову.

Господар перед війною був трактористом - стахановцем. Розповідає, що жив і не погано було, було що їсти й пить, а, зітхнувши, докинув:

- А дихати було тяжко!

Після перерви запитав:

- А скажіть, будь ласка, якби воно було, коли б у нас була своя українська держава? Ех, і жили б ми добре! Здавалось, що вже й перевиховали нас, а все ж кортить бути самим.

Я почав йому розповідати як Україна могла б жити самостійно і що для цього потрібно. В цей час поворохнувся в ліжку господарів син, Олександер, якому щойно минуло вісім років. Мій господар підійшов до ліжка й з любов"ю дивився, доки син знову не заснув кріпким, дитячим сном.

- От, здавалось би, маленьке, а скільки я вже горя зазнав за нього!

І не чекаючи на мій запит, розповів мені свою коротеньку історію.

- Працював я в колгоспі трактористом. Любив я роботу й трактор. Завжди виконував норму, а навіть і перевиконував. Одержував премію і на кожних зборах ставили мене в приклад другим. Мойому Шурику було тоді три роки. Одного разу Катерина, моя дружина, принесла з крамниці портрет Ворошилова й повісила на стіні над лавою. А Шурик, граючись на лаві, олівцем проштрикнув портрет якраз у праве око. Дірочка була дуже невелика, і ні я, ні моя дружина, не помітили цього.

Небаром у нас же в бригаду привіз парторганізатор позику третьої п"ятирічки і мені запропонували підписатись. Я відмовився і не тому, що в мене не було грошей, аллише тому, що дуже вже настоювали, мовляв, це є добровільно.

Ну, вирішив я не підписуватись. Цілий місяць мене обробляли і колективно й індивідуально. А нарешті, коли переконались, що я категорично відмовився, залишили мене в спокою, а тільки парторганізатор сказав:

- Пригадаєш, Петре, і дітям накажеш, щоб підписувалися!

Незабаром у мене виявилась якась покража запасних частин. А через те, що мій дядько був бригадиром тракторної бригади, приїхали з трусом і до мене. Склали протокола й виїхали. А за три дні приїхало два міліціонери з району зо Солоної і заарештували мене по наказу НКВД. Це було весною 1937 р. Просидів я два місяці в районі в тюрмі. А тюрма дуже мала. Така, як оце в мене хата (а його хата розмірів 6 метрів довжини та 4 ширини), а нас там сиділо 50 - 60 душ. Власно не сиділи, а стояли, а сиділи по-перемінно, а як лягали спати, то теж повертались по команді. Викликали один раз на допит в НКВД. Розпитали, хто я, що я, батьків, братів нагадали, що село наше Петлюрівське,

мовляв, і ти тим духом напитаний. А коли я став заперечувати, то мені кажуть:

-А чого ж ти не підписався на позику?

Як я почав говорити, що це ж є добровільно, то начальник НКВД каже:

- У нас усе є добровільне. Ти добровільно й очі Ворошилову повидовбував, ти підтоптав вождя під ноги. Ти є ворог народу і мусиш добровільно про це підписати.

Я заперечував. Тоді мене посадили на стілець, але на самий ріжок. Просидів я з пів години, хотів поправитися, а мене штовхає НКВД-ист:"Не можна повертатись, лише сидіти в одному положенні". Просидів я це, не знаю скільки, бо в голові в мене закрутилося і я втратив свідомість.

Коли я прийшов до себе, то сидів я на стільці повністю. Але за якусь хвилину мене знову посадили на ріжок. Коли я запитав, за що така мука, то слідчий відповів:

- За те, що ти є українець і ворог народу. Коли підпишеш цей папір, то я тебе звільню.

Я не витримав і підписав, навіть не читаючи. Зараз мене відвели до камери.

Через три дні вивезли мене до міста Дніпропетровська в тюрму. Це величезна будівля, що займає декілька квадратних кілометрів. У неі вмістилася б уся наша Сергиївка, і ще й мало було б. Починав іі будувати цар Микола, а закінчила вже советська влада.

Коли пригнали нас і ми ввійшли в ворота, то я подумав:

- Е, мабуть не скоро доведеться вийти з цих воріт!

Після відбуття всіх тюремних правил, як обшуки, реєстри та інші формальності, замкнули нас до карантинноі камери, де сиділи всі й по всіляких справах. Кімната невелика, але, яка розміром, я не знаю, бо, просидівши в ній два тижні, я так і не міг дійти від дверей до вікна.

Люди сиділи й кожен мав призначене місце. Тому з усіма не можна було познайомитись, хіба з найближчими сусідами. І коли я спитав одного з моіх сусідів,чи тут завжди так тісно, то сусід засміявся і сказав:

- Сейчас розкош. Недавно ушол етап, а то било ещо хуже. Я тут сижу вже два місяця, а й то не був ні разу коло вікна.

Так пробув я в цій камері два тижні. Далі мене викликали з речами й перевели на слідчий корпус.

Коли я попав до камери 425, то тут уже було добре. Навіть можна було лежати під нарами. Все добре, а тільки скажу вам,"клопи " так замучили. Ну, та й багато ж тіеі погані! Та ще в мене тіло м"яке, так просто п"ють кров з мене.

Тут уже на третій день мене почали розпитувати, за що я попав сюди. І коли я розповів про портрет Ворошилова та позику, то один "урка" - /злодій/, що сидів за крадіжку, каже:

-Ну, і вліп ти, братец, на целого петуха! - тоб то п"ять років.

-Лиш би здоров"я, а сроком ти обезпечен. Ім би б.....м живим глаза повинімать, может би людей не мучили.

Так просидів я чотири місяці і за цей час мене один раз викликали на допит. Посадили в чорний ворон і привезли в обласне НКВД.Допит був недовгий. Запитали, чи я стверджую свій підпис. Коли я сказав, що я не знав, що підписую, на мене почав НКВД-ист кричати:

- Як же ти підписував, що не знаєш і що?

Я кажу, що мене посадили на край стільця й я сидів, поки не зомлів. А потім подумав, щоб не було гірше, то підписав.

- А чи правда, що ваші родичі були в Петлюри та Махна?

Я кажу, що тоді був дитиною , то й не знаю, тай зараз не розумію, що воно таке.

- Ну, йдіть! - [illegible] слідчий. Мене відвели до чорного ворона й відвезли назад у тюрму.

- Ну, ідіть! - промовив слідчий. Мене відвели до чорного ворона й відвезли назад у тюрму.

За два дні прийшли нові люди й сповістили, що Єжова знято з наркома і що тепер мусить полегшати. А ще через місяць мене викликали на суд. Судила тройка. Був прокурор і защитник.

Голова запитав:

- Чи то правда, що ви підписали папір, що ви є ворог народу?

За портрет мало говорили, але найбільше за позику. Вмовляли мене, щоб я був сознательним і допомагав державі. Подумав я собі: "Що то за держава, коли позичає гроші в тракториста?", але цього не сказав.

Так і випустили мене. А шість місяців просидів, не знаю і за що. То мені пощастило, що саме Єжова зняли, а сидів би оце й досі. Отака була історія мені з портретом.

Помовчавши, мій господар додав:

- Цікаво, як буде своя українська держава, чи теж буде в мужика гроші позичати?

І не діждавши відповіді, додав ніби до себе:

- Та воно для своєі держави й не шкода. А добре ми жили б,якби самі господарювали!

Поволі мій співбесідник заснув, а я ще під впливом його розмов довго не міг заснути, мріючи про свою Україну.

x

x x

"В нас нечаво неізменілось..."

..."Мій товариш,місяць тому, відіхав передостаннім добровільним транспортом, як то кажуть, на "родіну". Загнали іх усіх, до 35.000 людей, в лагер "Десав - Рослав", десь далеко за Берліном.

..."Як привезли до лагеру, так насамперід була агітаційна промова якогось підполковника:

"В нас почті нечаво неізменілось за ісключеніем, что афіцера наделі пагони, народ возобновіл релігію і єщо что тепер можна вепать, казніть і стрелять."

По такім вступі почали жінок і дітей до 16 років відправляти в інші лагери на працю... Щодо чоловіків від 27 років і вище, то різно. Хто добровільно прибув до Німеччини на роботи, того відсилають на 15 років на Сибір, кого німці силою вивезли, того висилають на 15 років на Кавказ, а тих, що були в німецькій армії, невідомо куди вивозять, мабуть в "земвідділ", на розстріл.Тих,що є в роках від 16 до 27, беруть до армії, по допитах контррозвідки і відібравши від них спершу все, що мали, не тільки одежу, але й кишенкові ножики, годинники і т.п."

/З листа до Редакціі/.

Юрій Форись

Отче Наш...

- Отче Наш -
Могутній Цар на небі Ти.
Ім"я Твоє це Заповіт.
Воля Твоя, як грім сильна,
Свята
- На небеси. -
А на землі
Червоний Сатана
Кривавить світ.
Зійди!
В гніві Твоім
Святім
Спали,
Зітри
З лиця землі це пекло.
В ньому ми,
Колись вільні,
У своій хаті,
- Хліб наш насупний -
Просим ката, як ласки.
Жебраки,
Раби ми.
- І прости нам довги наша -
Як ми колись
Мечі міцні,
Тверді,
Крицеві
Візьмемо в руки
І сатану того скупаєм в крові,
Прости його. Ласкавий Ти.
Бо ми
Довгів
Оцих кривавих не простимо.
За мілiонів смерть,
За смерть братів
Ми пімстимо.
Проллємо
Кров за кров!
- І не введуть нас во іскушення -
Кати ласкавим словом.
Ми не спічнем,
Аж поки знову
На трупах іх лукавих
Збудуєм царство Правди -
Волі -
і Люб'ви -
Для поколінь,
Що прийдуть
- Амінь. -

29.7.45.

Передрук зо збірки"З моіх думок"
Белларія 1945. В-во Украінського
Табору для Полонених в Італії.

ВАП

До генези й росту Ліги У.П.В.

Важко передати вірно всі почування українського політичного в"язня в тому моменті, коли перед ним відкрилися брами тюрм і концентраційних таборів, у квітні і травні 1945 р...

Він, в"язень, леліяв роками думку про хвилину, в якій зможе повернутися в рідний край, щоб там знову спалювати своє життя у прометейському змаганні своєї батьківщини.

Перед ним стояла інша дійсність, як він собі уявляв.

Його край залила лявіна наслідників східних орд... Він виснажений, виголоджений, сіро-жовтої краски, серцю недостає крови, босий, неодягнений, без гроша. Рідний край сотні-тисяч кілометрів від нього. Він нездібний до маршу. Він у ворожому німецькому краю.

Куди йти?...

До своїх на чужині, якщо не можна в рідну Україну. Прямував отже з тюрм і таборів туди, де сподівався віднайти гурти українських воєнних біженців. Ледви волік за собою ноги.Продовж тижнів, цілими днями відпочиваючи у негостинних німецьких "баворів", здобував часто сотні кілометрів на те, щоб добитися до них, до своїх, щоб стрінути добрих людей і серце ласкаве, щоб мову хрещену почути... Осягнув своє! Стрінувся з ними і - злякався... Це не такі, як ті, що він перед роками залишив у рідній стороні. Холодом повіяло звідусіль.

Треба було самим собі радити. А були великі труднощі.Українським політичним в"язням, що звикли думати не тільки про себе, але й про своїх друзів, стало ясно, що лише організованим порядком можна здійснити наші нові завдання, що виросли перед нами нові політичні дійсності, та щоб стати вірним ідеї державного відродження батьківщини. Думка про організацію політв"язнів повстала в Мюнхені, як у головному осередку.еміграції.

Тут зібралися б.політв"язні концентраційних таборів: Аушвіц, Саксенгаузен, Дахау, Ебензее, Маутгаузен і ін.

Першими ініціяторами - основниками товариства б.політв"язнів були: Зиновій Матла, Володимир Стахів та Василь Пасічняк. Вони повели продовж місяця червня 1945 р. ряд нарад з другими товаришами, опрацювали статут і підготовили І.Установчі Збори для оформлення організованого життя українських політв"язнів. В дні 1.липня 1945 р. в год.3-ій післяпол. в таборі українських біженців Ляйм,Фюрстенрідерштр.155, відбулися Установчі Збори. На тих Зборах ухвалено назвати товариство "Лігою Україн - ських Політичних В"язній нім.конц.таборів і тюрм". Ухвалено статут товариства та вибрано його правлячі органи

Ініціятори - засновники Ліги УПВ, виходили із заложення,що в нинішній політичній ситуації та з тактичних моментів є доцільно творити покищо товариство політичних в"язнів нац.соц.таборів і тюрм, яке однак згодом мало б знайти відповідну форму, що охопила б усіх українських політв"язнів. Дальше життя доказало правильність такої постанови. Зараз Ліга проводить широку акцію об"єднання в с і х б.політв"язнів з різних окупацій.

Між іншим Ліга УПВ поставила собі за завдання: 1/ Організувати українських політичних в"язнів та нести їм моральну,матеріяльну, медичну й санітарну поміч та опіку, 2/ Збирати до-

кументи з часів наїзду німців на Україну і матеріяли про побут українського політичного в"язня у всіх тюрмах і таборах. Висвітлювати правду про мученство й боротьбу українського народу.

До Управи Ліги УПВ обрано Пасічняка Василя президентом Ліги, Заблоцького Юліяна заступником президента, Вітошинського Бориса секретарем, Шевчука Павла скарбником, Лідію Укарму референткою мед.сан.опіки, інж.Якубовича Валеріяна і Шпилькіна Федора заступниками членів Управи. До Провірноі Комісії Ліги обрано:ред.Стахова Володимира головою П.К., мгр.Лозинського Євгена й учит.Вінтоняка Олексу членами П.К. та мгр.Оренчука Володимира заступником члена П.К.

У перших днях своеі діяльности Управа Ліги натрапила на дуже несприятливий грунт. Великі перепони ставили аліянтські чинники й німецька адміністрація. Дослівно ніхто не йшов ій назустріч, ані свої ані чужі. У своіх не було належного зрозуміння значення такоі організації, якою є Ліга УПВ. Чужі, головно німці, свідомо старалися ій шкодити, а американці не були,як слід,про нас поінформовані. Коли в другій половині червня у Військовому Управлінні у Мюнхені ред.Стахів Волод. і ред.Пасічняк, яким дано перевести правне оформлення Ліги, представилися шефові Управління і заявили, чого хочуть, то цей сказав, що українців нема,є лише поляки або рускі. Щойно відповідна іхня постава і вияснення про різницю між европейсько-американською дійсністю, та, що в Европі поняття державности і національности не мусять покриватися, змінили його погляд. Все ж таки він відмовився дати дозвіл на існування Ліги. Щойно різні заходи в інших американських чинників довели до того, що предложений статут у Баварському Військовому Управлінні принято і дозволено розвивати діяльність Ліги. Сталося це 26.червня 1945 р. На цій основі відбулися Установчі Збори 1.липня та проходила дальша організована праця Ліги.Праця Ліги йшла по лінії здобуття права горожанства для себе серед українських політв"язнів, серед українців та серед чужинців.

Навіть у політичних в"язнів спочатку не було належного підходу до Ліги УПВ. Багато з них не довіряло й ставило під знаком запиту потребу та доцільність такоі організації. Щойно праця Управи Ліги продовж довшого часу, здобуті позиції серед американців, англійців, французів та німців приневолили тих байдужих зревідувати своє становище до Ліги. Коли виказалося, що виказки, документи та різні посвідки Ліги мають практичне значення, та, що Ліга здобула собі авторитет серед чужих, тоді до Ліги почало напливати щораз більше число українських політичних в"язнів із внесками приняти іх у члени.

Прийом членів спочатку відбувався досить легко. Однак з хвилиною, коли виказалося, що до Ліги попали люди, які можуть зневславити добре ім"я українського політичного в"язня, тоді Управа впровадила в прийом членів процедуру, яка майже в сто відсотках дає певність, що до Ліги поступлять тільки політичні в"язні.Трьох свідків власноручними підписами у приязві довіреного урядовця Ліги особистою гваранціею карно відвічають за дані внескодавця у члени Ліги.

Досі сама Мюнхенська Станиця Ліги нараховує 650 членів. Ліга має зорганізованих 15 філій. Вони разом об"еднують понад 2.000 членів. Після приблизного дотеперішнього обчислення, в німецьких тюрмах і концентраційних таборах згинуло 2,000.000 українців. Живими вийшло около 25.000 політичних в"язнів, з яких около 6.000, головно з західних обл.України, є в Німеччині, а решта,зі сх

східних обл., вернулася до краю. Доля, що іх там стрінула, є незавидною.

На території б.Німеччини досі начисляється 4.850 українських політичних в"язнів. Решта, около 1.200, або не схоплені рахун - ком, або роз"іхалися в західні країни.

Ще тяжче було здобути горожанство для Ліги серед чужинців. Тому Управа Ліги, доб змінити іх становище до українців, при кожній нагоді, при кожному полагоджуванні справ, старалася усно, або на письмі, подати аліянтським чинникам інформацію про українців, Україну, про іі визвольні змагання та про ідеі й політичні напрямні українського народу за останні роки та під сучасну пору. Найбільше труду коштувало поборювання ворожої української пропаганди, яка ще й досі поширює брехню про співпрацю українського народу з націонал-соціялістичною Німеччиною. Сам факт однак, що Управа Ліги може покликуватись на так великі верстви українського народу в боротьбі України з Німеччиною, та таке велике число українських політичних в"язнів німецьких концтаборів і тюрм, улегшували й тепер помагають поборювати наклепи на українців.

З бігом часу й українські біженці зревідували своє становище до українського політичного в"язня взагалі, а до Ліги зокрема. Вони ствердили, що українські політичні в"язні нім.концтаборів та іхня Ліга є сильнішим аргументом, як усі інші аргументи проти твердження ворогів, що українці, це - співробітники націонал-соціялізму. І цей факт приніс ім практичні наслідки. Вони ствердили, що українські політичні в"язні не обстоюють лише своіх прав, але боронять, і то в першу чергу, справ усіх українців без різниці на іх становище й територіяльне походження, без різниці на іх політичне та обрядово-релінійне опреділення.

Головно виявилося це у зв"язку зо спробами примусової репатріяції українців, та в зв"язку зо спробами поділу українців на польських та російських горожан, та на українців тих земель, які до 1939 р. були заняті Польщею, а нині СССР. Ліга УПВ внесла проти цього протест до відповідних аліянтських зах.демократичних властей, відстоюючи в ньому принцип неподільности українського народу, принцип права на державну суверенність України, та опрокидуючи в ньому спроби примусової репатріяції українців так східних, як і західних областей.

Управа Ліги вислала рівнож протест до міродайних аліянтських чинників та до премієр-міністра нім. баварського уряду, д-ра Гегнера, проти виступу нім. міністра Шмідта в Аугсбурзі 25.ХІ.945. на комуністичному вічу, де він закидував чужинцям, що вони не хочуть вертатися домів тому, бо там "бояться народної кари за співпрацю з нац.-соціялістами", не знаючи про те, що біженці не можуть вертатись з расових, релігійних і політичних причин, та не погоджуються з політичним режимом, який запанував у іх краях.

Ліга Українських Політичних В"язнів має дуже важні завдання, коли візьмемо на увагу нинішній уклад політичних концепцій і розрахунків. На перше місце ставиться добру славу України в чужих краях, усвідомлення чужинців про визвольні змагання України з тоталітарно-мілітарними системами іі ворогів. Важливою також являється потреба зберегти фізичну й моральну силу українських політичних в"язнів.

Доля тисячів українських біженців, іхне матеріяльне положення та іх громадсько-моральний рівень є третьою проблемою українського політичного в"язня на чужині. Головно українською молоддю, передусім студентством живо цікавиться провід Ліги УПВ; чим тре-

ба пояснити собі факт, що в Оселі політичних в"язнів живе коло 200 студентів.

До найбільших осередків українських політв"язнів треба зачислити Мюнхен. По ньому слідують Інсбрук, Аугсбург, Кассель, Ганновер, Гамбург. У рядах укр.політв"язнів заступлені всі верстви народу: селяни, робітники, урядники, студенти, священики і т.д.

У Мюнхені Управа Ліги вже в липні 1945 р. створила для укр. політв"язнів осібну оселю. 7.липня добилася в американців вилучення політв"язнів у Дахау і Фрайман в осібні національні групи. А коли цим друзям грозив вивіз до СССР, управа Ліги в першій половині липня дістала дозвіл на звільнення загрожених репатріяцією із згаданих таборів і на їх перевіз до Мюнхену до Оселі при Фюрстенрідерштр.337. Цю оселю для політичних в"язнів у час, коли всіх українців зтаборували в табор на Карльсфельді, мали розв"язати. Щоб не допустити до цього, Управа Ліги вислала меморіял до Ш.Ам.Армії 9.жовтня 1945 р., в якому поставлено домагання: 1/ дозволити українським політв"язням жити в осібному таборі, 2/ дозволити 200 українським студентам жити в таборі укр.політв"язнів, 3/ взяти той табор під правну охорону американ.Управління. Меморіял принято і на підставі цього основано Оселю укр.політв"язнів при вул.Фюріх 53, в якій живе около 400 душ. В Оселі міститься кравецька й шевська робітні Ліги, які обслуговують членів Ліги. Багато політв"язнів живе поза таборами приватно.

Один із сильніших секторів вияву праці Ліги є культурно-освітній, під керівництвом інж.Валеріяна Якубовича. Його заходом відбулося ряд дискусійних вечорів і відчитів на теми історично-світоглядові. Із замітніших, треба згадати про виступи проф.Вовчука 1/ вчора, сьогодні й завтра, 2/ Українська молодь.- Виступ ред.Стахова Володимира на тему "Похід Наполеона і Гітлера на Москву", доклад поета Багряного; Дра Феденка і т.д.

Управа Ліги оснувала Український Народний Університет. Приміщено УНУ в Мюнхені, в Оселі укр.політв"язнів. Викладають кращі українські професори. Університет оснував свої філії в укр. таборі на Карльсфельді, в Аугсбургу, Регенсбурзі, Фраймані.

Щодо зовнішної діяльности укр.політв"язнів треба згадати про Центральну Міжнародну Унію політв"язнів. В дні 27.жовтня 1945 р. почином ред.В.Пасічняка зорганізовано Міжнародний Комерс політв"язнів нім. концтаборів і тюрм. Із головних точок комерсу було 1/ влаштування пам"яти погибших подруг і друзів у нім.концтаборах і тюрмах та 2/ обгрунтування потреби організувати Центральну Міжнародну Унію політв"язнів.

Представник америк. баварського уряду, полк.Нельзон, та дир. УНРРА, Аткіз, своєю приявністю та заявами одобрили почин організації Ц.М.У. /ЦІУПП/.

Ця Унія об"єднує в собі лотишів, естонців, литовців, поляків, чехів, словінців, хорватів, українців і сербів; останньо голосяться французи, турки, китайці й рускі. Президентом Унії обрали українця, ред.Пасічняка Василя. Завданням Унії є боронити матеріяльних справ, репарації-відшкодування політичних в"язнів та їх родин, усіх національностей, та довести до духово-культурного зближення між членами Унії.

У внутрішньо-українському житті Ліга через працю визначніших своїх членів здобула собі загальне признання, та вплив на формуван-

ня громадської думки. Ліга виявляє тенденцію нищити всяку корупцію життя українських біженців, усунути всі злі чужі впливи з часів війни, прагне спрямувати українську течію в русло здорової традиції української давнини. Звернути очі на рідний край.

Ліга об"єднує укр.політв"язнів без огляду на їх політичний світогляд, руководиться двома моментами: Чи кандидат у члени сидів за політичну діяльність у користь українського народу та чи він не зганьбив і не зганьбить імені доброго українця.

Більшість членства українських політичних в"язнів /95 %/це ті, що з днем 30.червня 1941 р. безкомпромісово протиставили німецькому імперіялізмові Українську Державну Ідею. Їхні друзі на арешти й стріли відповіли стрілами й збройним зривом , помагаючи до кінця розвалити націонал-соціялістичну Німеччину.

Сьогодні не можна вповні вдоволитися натугою і розмахом праці Ліги. Багато ще прогалин, які треба заповнити. Багато труду треба вложити, щоб як слід сповнити всі завдання, що стоять перед Лігою укр.політв"язнів. Однак на основі того, що праця Ліги не слабне, але навпаки, стає більше насичена змістом та прибирає щораз більші розміри, можна вірити, що Ліга укр.політв"язнів чесно й гідно виповнить хоч би малий вирізок історії українського політичного в"язня.

Інформаційне Бюро Ліги УПВ,недавно зорганізоване, поставило собі за завдання дати якнайбільше вірних інформацій про Лігу, про українського політичного в"язня, про його долю, минувшину та сучасне, а головно про ідею, за яку український політичний в"язень попав до тюрми, йшов на муки або віддавав своє життя.

x

x x

Джерела й матеріяли.

x x x	: "Вечір спогадів бувших українських політв"язнів" ч.8."Українець у Франції", Париж,6.жовтня 1945.
Б-с	: "У піжмурках зо смертю" /Уривок зо спогадів українського політв"язня з нім. концтабору Аушвіц/. "Вісник греко-католицької Церкви у Франції,ч.7(9), Париж,жовтень 1945.
Мірчук Петро	: "Поворот"./З поезій "За колючим дротом". Авшвіц, грудень 1942/ Там же.
Ярд	: "Страхіття Мавтгавзенського концтабору" Що оповідає колишній в"язень? Український тижневик "Слово",Регенсбург, 9.грудня 1945.
Андрієвський Дмитро	: "Наше ув"язнення". "Новий Шлях", Виннипег, листопад 1945.
А.М.	: "З моїх споминів" /Побут в УГБ - НКВД Абхазької ССР/. "Життя в таборі", Ріміні - Італія, ч.7., 11.листопада 1945.
Маценко Павло, др.	: "Олег Кандиба" /Спомини про мученика-борця за Україну./ "Новий Шлях", Виннипег, чч.99 і 100, 19. грудня 1945.
Іжик Семен,о.	: "Спомини українського священика з німецького концентраційного лагру." "Свобода", Ню-Йорк,ч.9. 12.січня 1946.
Панасенко А.	: "Чого ніколи не можна забути." "Український Робітник",Торонто,ч.5, 1.лютня 1946.
x x x	: "Українські політичні в"язні". Там же. "В Тернополі замордували 7 тисяч." Там же. "Масакра українців." Там же.
Іжик Семен, о.	: "Українці, бувші політичні в"язні в німецьких тюрмах та концентраційних таборах." "Америка", ч.4., 12.січня 1946.
Мірчук Петро, др.	: "Гумор у неволі" /Вірш "Веснянка",Краків, травень 1945./ "Америка", ч.7. 22.січня 1946.
Чинченко Іван, др. б.ректор Вет.Академії у Львові	: "Спогади жахливих днів перебутих в німецькій тюрмі для політичних в"язнів у Львові. "Америка" ч.9.і 10. січень 1946.
Вітошинський Борис	: "В концентраційним/!/ таборі в Авшвіц." /Спомин політичного вязня/. Там же.

- -

x x x : "Зі страстної дороги українського народу."
"Америка", ч.10. січень 1946.

Чорняк А. : "Замучили сестру Василіянку."
"Америка",ч.15. 9.лютня 1946.

Ковальський Б. : "За пам"ять 359." -
"За Самостійність",лютий 1946./цикл./

Знак : "Найбільша страта." Там же.

Дан. : "Роки за дротами."
/Уривок із життя в нім.концтаборі Авшвіц./
"Український Робітник",Торонто,ч.3., 18.січня 1946.

x x x УПС,ч.3.1946. "Політв"язень",бюлетень Ліги УПВ Мюнхен, 15.3.46, Місячник./Цикл. "За волю", Корнберг,Філія ЛУПВ/,цикл.

x x x

Шмаглевська Северина:"Дими над Біркенау.", Краків,1945.

Гладиш Антоні :"Поворот з гітлерівського пекла",Тарнів, липень 1945.

x x x :"Забути нам ніколи не вільно!" - Одноднівка, Кельце.

Толькачів :"Квіти Освенціма",репродукції,Краків 1946.

x x x :"Дроти", одноднівка Орг.Комітету Конгресу, Варшава 1946.

Бетарі Йосиф :"Репатріяція на місяць." Дахау-Аллях,1945. Накладом Польського Комітету б.політв"язнів таборів Дахау-Аллях.

Бекерт А.В. :"Правда про концлагер Бухенвальд."
Ваймар-Бухенвальд,липень 1945,ст.16.ціна 2.50.

" :"С.О.С.К.Ц. Бухенвальд."

"Зюддойче Цайтунг"; ч.20.,8.березня 1946. Число,присвячене на День жертв фашизму."

"Міттельбайріше Цайтунг,ч.19.8.березня 1946. Число присвячене на "День жертв фашизму."

- -

"Літопис українського політичного в"язня."
Видає: Ліга УПВ - Мюнхен, Дахауерштр. 9/II. Ред.:Колегія.
Адреса:Пресова Референтура Ліги УПВ,Мюнхен,Дахауерштр.9/II.

- -

ЛІТОПИС

ПОЛІТВ'ЯЗНЯ

1946

ЛІТОПИС
УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО
В"ЯЗНЯ

Рік I. Травень 1946. Ч.2.

x

x x

Б.Антонич.

СЛОВО ДО РОЗСТРІЛЯНИХ.

Це правда:
Кров з каміння може змити дощ,
червона місяця хустина може стерти,
але наймення ваші:
багряніш від рож
горять у пам'яті на плитах незатертих.

Змагались ви уперто й мріяли й жили,
кохалися в суворості, як ми у кулях
і ваші очі
сяли вічністю,
коли
у серці, мов зоря, застрягла біла куля.

/Книга Лева/

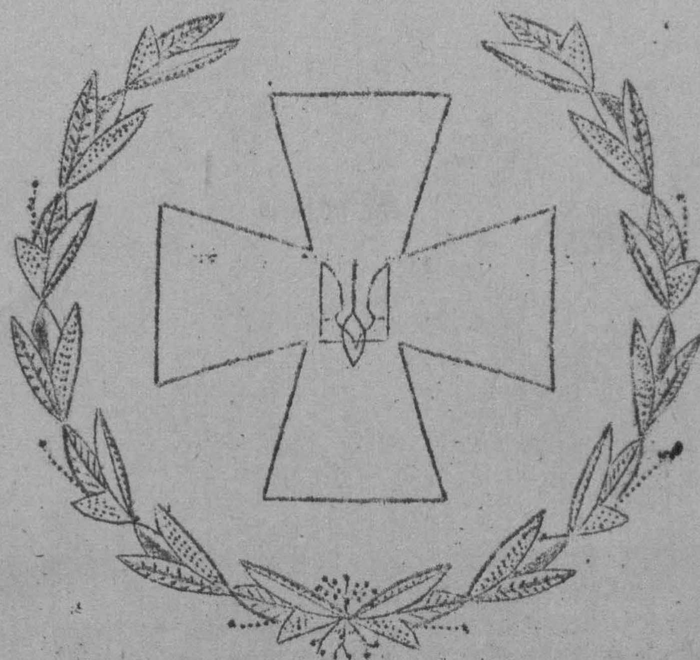

ГОЛОВНИЙ ОТАМАН

С И М О Н П Е Т Л Ю Р А

† 25.травня 1926,Париж

ПОЛКОВНИК

Є В Г Е Н К О Н О В А Л Е Ц Ь

† 23.травня 1938,Ротердам

x x x

Збройну боротьбу українського народу за повне відірвання України від Москви в рр. 1917 - 1923 та за розчленування московського колоса на національні суверенні держави, большевики здавили своїми полками й терором та зручною дипломатичною грою на міжнародному форумі. З того часу червоні імперіялісти послідовно намагаються нищити не тільки кожний вияв самостійницьких сил в українському народі, але й фізично нищити носіїв найвищих ідеалів народу, його культурних та політичних провідників.

Головний Отаман Симон Петлюра та Полковник Євген Коновалець були цими політичними провідниками українського народу, проти яких червона Москва вела найзавзятішу й найбільш безоглядну боротьбу; вони ж бо були передовими постатями українського політичного життя й лідерами самостійницької й збройно-революційної боротьби з 1917 року до дня їхньої смерти. Зокрема діяльність Полковника Євгена Коновальця та Організації Українських Націоналістів, яку він створив і очолював, були небезпечними для імперіялістів з Кремля.

Головний Отаман Симон Петлюра та Полковник Євген Коновалець - сьогодні є вже історичними постатями та овіяні німбом слави й героїчної смерти ; їхні імена стали прапорами революційних кадрів українських самостійницьких сил та символом української державницької й революційної ідеї для чужинців.

Від смерти Головного Отамана Симона Петлюри та Полковника Євгена Коновальця ділить нас великий шмат часу; понад українською землею пролетів гураган кривавої імперіялістичної війни;український нарід пролив море крови й віддав міліони жертв , а лютий імперіяліст надалі топче українську землю ; але нарід не зложив зброї, боротьба йде далі; нині її очолюють нові провідники- проте світлі постаті Головного Отамана Симона Петлюри й Полковника Євгена Коновальця провідною зорею світять на українському політичному небі й на них ще й сьогодні звертають очі всі ті, що незломно й без страху йдуть шляхом революційної боротьби за

УКРАЇНСЬКУ САМОСТІЙНУ СОБОРНУ ДЕРЖАВУ.

x x x

Проф.Др.Василенко.

"ОБЛЯГАЄ МОСКАЛЬ СІЧУ..."

У галереї українських діячів - політичних в"язнів російської імперії видатне місце належить старшині Запорозького Війська, останньому кошовому отаманові, Петрові Калнишевському, військовому судді, Павлові Головатому та військовому писареві, Іванові Глобі. Їх доля тісно зв"язана з трагічною долею Запорожжя, з його геройчною боротьбою за свої права, за своє існування, боротьбою, яка закінчилася знищенням Січі в 1775 році.

В 1709 р. запорозькі козаки, на чолі з отаманом Костем Гордієнком, приєдналися до гетьмана Мазепи в його боротьбі з Росією за волю й незалежність України. У велетенській катастрофі на Полтавських полях, де загинула незалежність України й зміцніла російська імперія, запорожці до останнього билися за Україну.

Того ж року запорожці емігрували з України " під протекцією " кримського хана. Проте жити "під татарським ханом" було важко. Запорожці мріяли про "тихі річки, ясні зорі" на Україні, де залишили вони свої домівки, родини, друзів, залишили батьківщину, і незабаром почали просити царський уряд дозволити повернутися на Україну.

В 1734 р. запорожці повернулися на Запорожжя й заснували нову, останню Січ, на річці Підпільній. Життя нової Січі не було подібне до життя минулих часів. Запорожці вважали, що з поверненням на свої землі, вони дістали знову всі свої права на територію і на самоврядування. Інакше ставився до справи царський уряд. Він уважав, що запорозькі землі так само належать йому, як землі російських губерній, і почав роздавати ці землі. На території Запорожжя поселив сербські колонії з Нову Сербію та Слов"яносербію, заснував Новоросійську губернію, роздавав землі під слободи. Коло звужувалося, Запорожжя опинялося в оточенні російських володінь. На території самого Запорожжя царський уряд тримав постійні залоги війська, будував ретраншементи, фортеці, в яких команданти стежили за кожним кроком на Запорожжі. Поволі царський уряд обмежував усі права козаків і відбирав їм джерела прибутків.

Між тим змінилося саме життя на Запорожжі. В XVI-XVII. ст. головний стрижень запорозького побуту давали війни. В XVIII. ст. війні були рідкі. Царський уряд вів постійну боротьбу зі самовільними нападами запорожців на Крим, бо вони викликали в відповідь напади татар на Україну та російські землі. Поволі запорожці переходили на осілий побут, розгортали сільське господарство, рільництво, скотарство. З другого боку, у Росії, у Правобережній Україні, в Гетьманщині, в Слобожанщині збільшувався визиск селян. У різних формах зміцнювалося кріпацтво, а через те збільшувалася втеча селян на Запорожжя . Запорожці приймали всіх, давали землю й жодні царські накази не могли примусити їх повернути втікачів. Ці втікачі зміцнювали тісні зв"язки між козаками та Україною . Як у XVI. і XVII.

ст., так і в XVIII ст. Запорожці стали на захист селян: вони допомагали їм не лише тим, що приймали втікачів; на Правобережній Україні ввесь час запорожці брали активну участь у повстаннях селян, у гайдамаччині. Можливість утечі селян, побоювання селянських повстань стримувало панів, і на Правобережній Україні панщина була тим тяжча, чим далі лежали панські маєтки від запорозьких кордонів, а на Лівобережній Україні кріпацтво було введене лише після ліквідації Січі.

Запорожці принесли зі собою свій традиційний демократичний лад: всі козаки мали рівні політичні права, кожен мав право голосу на "Раді", коли що року обирали старшину: кошового отамана, військових суддю, писаря, осавула. Проте поступово на Запорожжі почалися зміни: часто тих же осіб - старшин обирали на старшинські посади по кілька разів і біля старшин гуртувалося коло осіб, які раніш займали різні уряди. В руках старшини зосередилася політична влада, вплив на всі справи, а враз із тим ця старшина почала відрізнятися від рядового козацтва своєю заможністю. Вона засновує міцні господарства, набуває великі табуни коней та череди волів, бере участь у торгівлі. На Запорожжі козацтво поділяється на заможну, впливову старшину та "сірому", яка нічого не мала й жила коштом війська, або працювала в господарствах старшини. Так у рівноправному козацькому товаристві почалася диференціяція, а разом з тим розбіжність інтересів.

За таких умов керувати Запорожжям, лавірувати між гострих протиріч внутрішнього ладу та постійних небезпек з-зовні - було дуже тяжко.

Упродовж останніх 10 років існування Запорожжя, від 1765 р., кошовим отаманом був Петро Кальнишевський. Біографія його мало відома. Він народився між 1690 та 1700 рр., походив з Ромен на Полтавщині. Вчився у Київській Академії. У половині XVIII.ст. Кальнишевський часто обіймає посаду писаря, так би мовити "канцлера" Запорожжя, що вів усе листування. У 1765 р. обрано його на кошового отамана. Таким чином років близько 25 Кальнишевський стояв на чолі Запорожжя. З уривчастих відомостей про Кальнишевського видно, що була це людина европейської культури; в своєму побуті він відрізнявся від козацької маси, його будинок був устаткований з европейським смаком: в ньому були гарні меблі, на стінах шпалери, саксонський сервіс, гарні картини, статуетки. Все те характеризувало Кальнишевського, як людину культурну. Листи його, що він їх писав з Петербурга до старшини, писані прекрасно й в них почувається державний розум обережного політика та патріота.

Діяльність Кальнишевського припала на скрутніші часи історії Запорожжя. Цариця Катерина порішила скасувати всі привілеї, що їх мали різні народи багатоплеменної російської імперії. Збільшився наступ і на Запорожжя. Новоросійська губернія забирала крок за кроком запорозькі землі.

З Запорожжя до Петербурга їздили безперервно депутації, в яких ввесь час брав участь Кальнишевський.

Депутації доводили своїх праб на землі грамотами короля Стефана Баторія та гетьмана Богдана Хмельницького. Царський уряд не відмовляв, він навіть обіцяв повернути їм усі землі на правому березі Дніпра , передавав справи з комісії до комісії і - нічого не робив . А тимчасом москалі захоплювали нові землі, просували далі в степ ретраншементи та слободи. Запорожці втрачали терпець, збройною силою обороняли свої "вольності", захоплювали новоросійські оселі, силою виводили населення. Йшла постійна війна. А в Петербурзі з обуренням закидали запорожцям, що вони не чекають рішення їх справи. Докладно писав Кальнишевський про розгортання справи в Петербурзі, а одного разу сказав навіть, що "краще було б піти під Туреччину".

Кальнишевському було ясно, що крім збройної боротьби треба було шукати інших шляхів. Не могло жити Запорожжя в XVIII ст. так, як жило воно в XVI. : військовими наскоками , військовою здобиччю. Треба було перебудувати життя Запорожжя. В одному листі писав він, що треба заселяти границі земель слободами, що залюднені землі важче захопити, бо саме населення буде боронитися. За Кальнишевського зростає населення степів, засновуються слободи, буйно б"є життя. Розгортається військове господарство та господарство приватне , що було власністю старшин. Великі череди худоби ганяли за кордон на ярмарки. Запорожжя втягувалося в світовий вир торгівлі : вивозили рибу, сіль, хліб. Писар Глоба продав у 1774 р. тисячу четв. пшениці, полковник Колпак - 2.000 овець. Кальнишевський мав коло 16.000 голів худоби, Глоба близько 14.000. Полковники Рудь , Колпак , Ногай, Гараджа, мали величезні господарства.

Запорозька "сірома" стояла в опозиції проти старшини. Вона не розуміла складного становища Запорожжя. Проти старшини вибухали повстання сіроми , а на допомогу старшині приходили російські війська . Головним чином повстання вибухали підчас перевиборів старшини , на Різдв"яні Свята, коли обирали небажаних для сіроми кандидатів на старшину. Так було в 1749 і 1756 рр., а найбільше повстання вибухло в 1768 р.. Кальнишевський втік зі старшиною до Новосіченського ретраншементу під захист російських військ . А тимчасом у Січі сірома звільнила в"язнів і великою юрбою руйнувала будинки. Повстанці хотіли забрати військовий скарб, коней, гармати й податися до Туреччини. Але на другий день до Січі прийшли російські війська й придушили це повстання. Проте його не припинили. В рр. 1770, 1771, 1773 та 1774 вони знов вибухли з новою силою.

В цьому була трагедія запорозької старшини :вона опинилася між молотом та ковалом. З одного боку вона мусіла рятувати існування Запорожжя від постійного наступу російського уряду, з другого боку - проти неї піднималося саме козацтво , яке прагнуло поновити лад XVI. - XVII. ст. Воно не розуміло, що в умовах XVIII. в. запорожці не могли існувати як незалежна від нікого військова організація, що воює з ким хоче, грабує й керує гайдамацькими руками. Кальнишевський розумів складність кон"юнк-

тури, визнавав неможливість відкритої боротьби проти Росії і вживав усіх заходів, щоб мирним шляхом захистити саме існування Запорожжя.

Війна Росії з Туреччиною 1769-1774 рр. змінила ситуацію. Запорожці знова стали потрібні для війни й російський уряд широко використовував їх сміливість та відважність і щедро винагороджував козаків, а полководці, як князь Долгорукий та Румянцев виявляли їх військові здібності. В 1774 р. війна закінчилася і Росія придбала Чорноморське побережжя. Запорожжя опинилося в кільці російських володінь і втратило своє значення збройної охорони від татар. Воно залишилося в очах російського уряду як вогнище революції, з якого ширилися революційні рухи, місцем, куди тікали кріпаки й навіки потопали в безмежних запорозьких степах.

Закінчилася війна; увінчані нагородами запорожці поверталися до Січі. А російські війська зосередилися на Запорожжі і на Зелені Свята 1775 р. обложили Січ. Кальнишевський та архимандрит о. В. Сокальський благали запорожців не починати боротьби: це були б зайві жертви. Без пострілу москалі заняли Січ. Запорожжя впало, воно перетворилося на російські губернії. Значна частина сіроми втікла на Тімігул і заснувала Дунайську Січ. Запорожці, які залишилися, перетворилися на "вільних селян"; старшина здебільшого зберігла свої землі, дістала офіцерські ранги, як Пишмич, Гараджа, Білий, Рудь та інші.

Трагічна й несподівана доля стрінула Кальнишевського, Головатого й Глобу. Їх заарештовано, вивезено з Запорожжя й заслано в різні московські манастирі, а їхнє майно сконфісковано. Генерал-губернатор Новоросійської губернії, Потьомкін, писав Катерині II-ій, що не може навіть назвати їй злочину, який зробила запорозька старшина, тому, що самою назвою того злочину "боїться образити її величність". Можна припустити, що Кальнишевський мав план збройної оборони Запорожжя, про який знали Головатий та Глоба. Це тільки здогади й нам не відомо, чому царський уряд покарав саме тих діячів, яких у часи повстань оборонив, чому — караючи їх — він залишив на Запорожжі таких старшин, як Гараджу, який сам керував збройним опором проти російських слобід.

Кальнишевського заслано до Соловецького манастиря, в якому він пробув 25 років. Замкнений у келії, Кальнишевський не мав права нікого бачити ні з ким розмовляти. Не пускали його навіть до церкви. Щойно цар Олександер I. звільнив Кальнишевського в 1801 р., але Кальнишевському було понад сто років, він був хворий, майже сліпий. Він сам побажав залишитися в манастирі й помер там 1803 р.

Український дослідник, П. Ефименко, відвідав могилу останнього кошового й списав напис на його могильному пам"ятнику.

Три прекрасні храми: в Ромнах, у Лохвиці, в Києво-Межигірському манастирі, які Кальнишевський збудував власним коштом, зосталися тривалими свідками — згадкою про останнього кошового Січі. В багатьох піснях та думах згадується ім"я Кальнишевського. В одній запорожці звертаються до чорної галки з проханням полетіти до моря, при-

нести про кошового вісті. У другій вони благають: "Устань, Петре, устань батьку, просять тебе люди; як поїдеш до цариці, по прежньому буде"...

Суддя Головатий походив з Київщини. Народився к. 1715 року. Засланий до Тобольського манастиря, він пробув там до смерти в 1795 р. Зберігся його лист, що в ньому він благав уряд дати йому змогу хоч перед смертю побачити Україну; та цієї радости він не мав.

Глоба, як писар, був найближчим співробітником Кальнишевського. Він походив зі слободи Гупалівки на Запорожжі і почав там будувати церкву, але руйнація Запорожжя не дозволила її закінчити. Разом з Головатим Глобу заслано до Тобольського манастиря і там він помер у 1791 році.

x

x x

Ю.Клен.

О, слава тим, які не піддалися
Солодкій грі вабливої сопілки,
Які, - як гордий Ганнібаль колись, -
З смертельним ворогом не склали спілки,
Кого тропа вела у гірню вись,
Хто не узяв в дарунок пух і грілку,
А в тундру, тайболу й тайгу поніс
Пшеничний шум і шелести беріз.

Нехай же їм за арештантським чаєм
У холоді бараків та в"язниць
Вони зростуть високим рідним гаєм
Над тишею незчерпаних криниць!
Нехай і ми в їх спогадах замаєм,
Як випадкові виблиски зірниць,
Щоб був їм дикий простір Усевлону
Гостиннішим за те родинне лоно...

/Прокляті роки/.

Др. Павло Еміль Вайдман, Париж.

У ЛІКАРНІ БІША.

У лікарні замінено літеру П /Прізоньєрс – полонені/ на літеру Д /Депортеес – забрані силою/. Це сталося тоді, як тільки звільнено перший концлагер. Знані назви, яких ми ніколи не забудемо: Ордруф, Нордгаузен, Равенсбрюк, Бельзен, Бухенвальд.

У кількох днях наші ліжка заповнилися людськими кістяками, – що їх зразу можна розрізнити від хворих воєнно-полонених.

Всі бувші таборові в"язні виглядають, наче б були в тому самому віку, хоча насправді вони мають 20, або 60 літ. Їх голова є мала, нічого більше, як лише крихкий череп, у якому очі займають ціле обличчя. На голові лисі місця; якщо взяти в руки пасмо волосся, воно зостається в пальцях, як шерсть здохлої звірини. Жовтавої краски шкіра є на цілому тілі обвисла, лускувата, засіяна чиряками, покрита уколами вошей та драпаними ранами; кайдани або шнури теж часто залишили свої сліди; всі є покриті шрамами. Їх кінцівки є тонкі, як веретена, без товщу й м"язів, самі кості, на яких є дещо м"яса брудно-сіруватої краски; зі суглобами, що виглядають неприродно великі. На лівому передрамені часто находиться синьо-наколюваний розпізнавчий знак – номер. Це переважно в"язні з Аушвіц-у, що майже чудом урятувалися з газових комор і крематорій. Коли вони прийшли до нашої лікарні, всі без винятку виказували високу гарячку від 39.5 до 41 ступнів і хворіли на важкі забурення в травленні й цілковитий брак апетиту.

З психологічного погляду міг я розрізнити між хворими три групи: Найбільше з них є в повному летаргу. Вони говорять ледви одно слово й то дуже тихим голосом. Другу групу творять люди, що вповні стоять під враженням жахливих переживань і починають плакати, коли до них промовляється, а замість відповідати, криють своє обличчя в подушки. Третя група найменша. Це люди, що подія їхнього врятування глибоко їх зворушила, які безустанку говорять про свої терпіння і намагаються – звільнити себе від кошмару. Вони без кінця оповідають про знущання над ними, про голод і смерть.

Переважно однак хворі були повздержливі. Ми сподівалися, що вони будуть повні гіркости й жадоби пімсти, і будуть запопадливо намагатися зазнайомити нас зі своїми ранами тіла й терпіннями душі. Та вони були мовчаливими й замкненими в собі. Однак їхні обличчя няснілии й вони слабо усміхалися до нас, скоро тільки ми виявляли найменший знак зацікавлення ними.

Що станеться зі всіми тими людьми? Як вони реагуватимуть психологічно, коли знову повернуться в громадське життя? Одно є певне: Люди, які пережили німецький концлагер, представляють надзвичайний тип і дають виїмковий приклад людської витривалости.

Ми - лікарі - є загартовані на звіти про муки, але - те, що ми тут почули, робить нас німими.

Ці люди походять майже всі з простолюддя. Це робітники, урядники, селяни, продавщиці. Я хотів, щоб Ви, Читачу, могли прислухуватися їхнім описам, замість читати короткі звідомлення. Ви були б здивовані скромним способом їх оповідання, тоном повної правдивости й строгої обєктивности. Люди є вповні несвідомі своєї величі. В їхніх описах вони всі стають живим втіленням тихого геройства; спадуни, яких вони переховували, члени повстанчих рухів, ті, що не хотіли працювати для ворога, врятовані жидівські діти. Я мав враження, що тут, у моїх залях хворих, лежить нарід сам, нарід, що підсвідомо боровся за свободу, за все, що йому видавалося добрим і справедливим.

Тут є наочні свідки, що повернулися з найрізнороднііших лагерів: з Мангайму, Аушвіцу, з Бремен і Дахау. Вони не знають себе взаїмно, та основа їхніх оповідань є однакова. Одиноко, чим відрізнялися між собою поодинокі лагері, це була форма садизму.

Я не міг би всього описати, про що мені розказувано, навіть, якщо б я хотів. Нпр. у Дорі находилася підземна фабрика, де споруджали літаючі бомби. В"язні вирили землю й опісля були замкнені в підземних тунелях, де проживали, як копальняні коні, місяцями не оглядаючи денного світла. Один раз тільки їх випровадили на поверхню, щоб вони були свідками смерти 250 совєтських полонених, яких повісили в відплату за смерть одного СС-мана.

Насильно забрані мусіли працювати денно найменше 12 годин; вони діставали свою водяну юшку в 11-ій годині ночі, а в 4-ій годині ранку зганяли їх гумовими палицями з ліжок до праці. У Равенсбрюк мусіли хворі жінки часто годинами чекати на лікаря, голі, в ледяно-холодному проході бараку-лікарні. Жінки стояли в одному, простому як шнур ряді, і, якщо одна пасминка волосся вибивалася їм з-під хустки, чи руки не були "по швам", бито їх без милосердя. У таборових "лікарнях" кидали їх по три на один сінник, їх місцем відпочинку була гола земля.

Які ще історії маю вибрати з тих усіх тисяч? Чи ту про чоловіка, що йому удар нагая вибив око? Чи історію малої бретонки з ранами на голові? Чи маю згадати про чоловіка, якому продіравлено п"яту розпеченим залізом? Або того, який показав мені свої пальці ніг і сказав просто: " Вони вирвали мені нігті".

Але чому вибирати? Ця лікарня, в якій я працюю, видається мені віддзеркаленням замучених, порозбиваних і свідомо разом зігнаних мас Европи. Побіч бретонського священика лежить чернець-капуцин з Праги; хлопці зі Сан Етієн і Марсейлю лежать дружньо з югослав"янами, греками, українцями, голяндцями й муринами з Конга.

Ті, що пережили таборові страхіття, мають жах перед смертю. Вони чують, що їх страшні терпіння дали їм право на життя. Це було б надто прикре, жахливе, надто несправедливе, якщо б вони тепер мусіли вмерти.

/За Спектатор-ом/.

Обвинувачений.

СИМВОЛІЧНИЙ ПРОТЕСТ.

Це був теплий, сонячний день 25.березня 1937 р.

Як рік - річно, так і цього року, Буковина обходила врочисто Свято Тараса Шевченка. А це побіч Різдва й Великодня - найбільше свято в зеленій Буковині. З усіх закутин цієї української землі сходилися селяни, робітники, інтелігенти до Чернівців, щоб спільно відсвяткувати день Духового Провідника України.

Кожнього року дотепер Свято Шевченка починалося відспіванням Заповіту Поета. Цього року румунська влада зажадала, щоб свято розпочати відспіванням румунського гимну. Це домагання румунської влади викликало велике замішання й невдоволення серед українського буковинського громадянства. Думки поділилися: одні були за тим, щоби приняти домагання румунської влади, а другі, щоби відкинути, а навіть і відмовитися від святкування. Самі аранжери свята, що вложили були багато праці в підготовку імпрези, були за святкуванням у всяких умовинах, а тому, що в їх руках лежала ініціятива й цілість імпрези, вони переперли свою думку.

Тоді студентська організація "Залізняк" загрозила святковому комітетові, що, коли він не відмовиться від свята й розпічне концерт відспіванням румунського національного гимну, студенти чинно задемонструють проти цього морального насилля над нашими найбільшими національними святощами. Гимн якоїсь держави можна співати на нашому національному святі, але ця держава мусить бути в дружніх відносинах з нашим народом, а цього не можна сказати про румунську державу. Ця держава від самого початку своєї окупації Буковини веде тут безоглядну політику денаціоналізації українського населення. Школа й церква вповні зрумунізовані, українська преса й видавництва під цензурою, економічне життя знищене, одним словом - український нарід на Буковині засуджений на національну смерть зараз тією державою, яка хоче, щоб на великому нашому національному святі ми співали її гимн! Ми хочемо бути господарями на власних землях, тому не відступимо від наших прав перед ніяким насильством!

Цієї аргументації студентів не хотіли засвоїти собі люди, що руководилися в свому житті гаслом "чепи дідька зрідка", і вирішили святкувати Шевченка й на цьому святі співати румунський гимн.

Надійшов прекрасний 25.березень 1937. В год. 11-ій ранку в Фільгармонічній Залі в Чернівцях відкрито при великому здвизі народу Шевченківське Свято. На сцені піднеслася завіса. В залі напружена тиша - більшість присутніх знала стан речей і тривожно ожидала, що буде. Замість "Як умру", хор почав непевним голосом "Хай живе король". Дехто підвівся з місця, але нараз із залі роздався свист - один - другий - третій... Зробився рух, сильне замішання, деякі оклики протесту й обурення, і се-

серед цього замішання два молоді хлопці,криті добре роставленими товаришами, непомітно опустили залю. У справу скоро встрянула тайна й явна поліція, почалися допити й пошукування за "злочинцями". Самих " свистунів " ніхто в залі не знав і не бачив.Тоді поліція хотіла"злокалізувати" свист, найти місце, де саме могли находитися "злочинці" - на партері,в льожах, чи на галерії. І,немов змовившись,усі вказали на галерію, бо хто врештою міг свистати, як не галерія?! Тоді поліція заарештувала коло сто людей з галерії і дозволила, щоб концерт дальше продовжувався.

Після концерту ніхто нічого іншого не говорив і не думав, як тільки про висвистання румунського державного гимну. Почалися допити заарештованих , але поліція мабуть зараз догадалася, що виновників між ними немає. Тому почалися позакулісові допити й провокації. Ще того самого дня вечірне видання жидівської газети "Морґенблят" подало замітку, що румунський національний гимн висвистали члени українського студентського товариства "Залізняк". Голова товариства "Залізняк" негайно зявився в редакції, запротестував проти такого безпідставного очорнювання й зажадав спростування дієї вістки. Редакція вістку спростувала,бо й не було причини не спростовувати: вона свою "роботу" зробила, а далі була вже справа поліції...

Поліція довго не заставляла на себе ждати. Зараз розпочалося довірочне випитування , а пізніше арешти. Ще мабуть того самого дня , а найдальше другого дня рано зголосилося в поліції трьох молодих запроданців і вказали на деякі імена членів студентського т-ва "Залізняк". Були це : Катинський Роман, Ярема Пігуляк, син Григорія і Тарас Когут.На основі цих даних випущено цілу заарештовану "галерію" і заарештовано не тільки всіх членів "Залізняка", але й багатьох його симпатиків. Арешти розпочалися дня 26-эго березня після обіду й закінчилися 27-ого березня.

Поліційні допити тривали 11 днів. При допитах багатьох немилосерно били й катували. Після цього шістьох нас передано під воєнний суд у Чернівцях за нарушення публичного спокою і за протидержавну роботу,а решту звільнено. На допитах у військовому суді вже нікого не били, тільки погрожували. Дня 20. квітня розпочався процес і тут один з нас признався , що свистав з протесту проти профанації нашого свята чужими піснями. Інші, згідно зі спільно-встановленою тактикою , давали вимиваючі відповіді й не признавалися до нічого. Зрештою прочі п"ять і не мали до чого признаватися, бо фактично свистав тільки один із шістьох обвинувачених. Другий, який також свистав, не був ніколи арештований і на нього не впало навіть підозріння. Зрештою він не належав до т-ва "Залізняк". Головний обвинувачений на процесі був також тільки симпатиком товариства, а навіть по виробленому плану,він не мав свистати. Свиснув і він два рази тільки тому, що перші свисти - на його думку - були за слабі.

Але ще кілька слів до самого процесу. Головний обвинувачений заявив, що протестував проти співання чужих пісень на найбільшому нашому національному святі. На замітку президента суду, брутального у поведінці румунського полковника Джеорджеску, що румунський гимн не є звичайною пі-

снею, відповів обвинувачений: "Для мене все, що співається чужою мовою, є піснею". Як уже зазначено, 5 прочих обвинувачених не брало участи в протесті, а двох із них не були навіть на святі підчас свисту. Тому проти них не було ніяких доказів вини. Проти одного з обвинувачених свідчив під присягою згаданий уже Ярема Пігуляк з Чернівців, мовляв, він бачив обвинуваченого в залі, в льожі, зараз після свисту і "виглядав він дуже зворушений і почервонілий". Фактом є, що цей обвинувачений прийшов на свято одну годину після свисту. Тому в залі, зараз після такого фальшивого свідчення, знялися численні протести й зголосилося вісім свідків, щоб доказати брехливі свідчення Пігуляка. Суд відкинув тих свідків - без подання причин! - і дозволив їм зізнавати тільки в характері інформаторів. У Румунії конфіденти були недоторкаємі! Але ці інформативні зізнання не мали ніякого впливу на вислід процесу. Суд рішений був засудити обвинувачених без огляду на їх вину, щоб - як говорилося - "дати сатисфакцію сильно ображеному румунському національному почуттю і затривоженій із цього приводу румунській публичній опінії". Румунська держава мусіла показати себе сильною...

І вона показалася. Першого обвинуваченого засуджено на 5 років в"язниці, 5 років утрати громадських прав і 20.000 левів гривни. Другого на 4 роки в"язниці, 5 років утрати громадянських прав і 20.000 гривни; третього й четвертого по 2 роки в"язниці, по 5 років утрати громадянських прав і по 20.000 гривни; п"ятого на 6 місяців тюрми й 10.000 гривни, а шостого звільнено від вини й кари.

В місяці червні цього ж року перевезено всіх засуджених до найтяжчої і найгіршої тюрми в цілій Румунії до т.зв. Дофтани, околиці Плоєштів, біля Кемпіни. Тут сиділо кількасот комуністів, ми, засуджені українці, були тут перші в"язні за національну справу. Для інших в"язнів і тюремників, навіть для тих, що були засуджені на досмертну тюрму й примусові роботи, Дофтана була тільки дисциплінарною тюрмою, місцем покути за певні дисциплінарні провини в інших тюрмах.

"Ображене румунське національне почуття" одержало сатисфакцію, румунська публична опінія була задоволена, а румунське населення Зеленої Буковини стало як могутньо розбурхане море, яке й по сьогоднішній день не найшло свойого спокою. Цей перший свист лунає серед нього як свист до бою за святе право бути господарем у власній хаті.

x

x x

Андрій К.

"СВЯТИЙ ОСТРОВ"

..."У той час, як московський великий князь, Василій II. Темний, "бив чолом" перед Ханом Золотої Орди, з Москви вирушили на північ два черці: Саватій і Зосим.

Як колись три мудрці йшли за зорею до вбогої стайні, так Саватій і Зосим, задивлені в полярне сяйво, простували все далі на північ, шукаючи для своїх душ відпочинку на безлюдді. Після довгої мандрівки зупинилися черці на таємничому й пустинному побережжі Білого Моря. Але й тут не найшли спокою. Вбогі Зиряни, Чудь, Самоєди вештались на своїх санках, запряжених у рени і черці не хотіли залишитися між людьми. Та янгол, який провадив їх сюди, на край моря, не опустив черців і тепер. Саватій і Зосим довідалися від аборигенів про безлюдний остров Соловки на Білому Морю. Черці поплили туди й побудували собі дві хатини й малу дерев"яну церковцю. А був це рік 1429.

Сповнилося бажання святих Саватія і Зосима. Вони вдвох жили між звірями, годувалися грибами й ягодами та молилися. Кругом була тундра й березові та соснові ліси. Об скельні прибережні зломи билося море, а над ним скиглілим меви.

Легенда оповідає, що одного разу причалила була до берега острова сім"я рибалок, щоби поселитися на ньому. Та вночі з"явився їй янгол і сказав: "Покиньте цей остров, бо тут святе місце!"

Так черці Саватій і Зосим зісталися знову самітними. Але вістка про тих двох поселенців розійшлася по князівствах: Новгородському й Московському. З усіх сторін сходилися одинцем до них люди, що відреклися світа. Вони будували собі хатини й ставали черцями... Так повстав Соловецький манастир..."

Професор Залізцев глянув по озері Травн, що тихо хлюпотіло об береги недалеко німецького концлагеря Ебензее, повів худою рукою по високому чолі й говорив дальше:

" Скоро той манастир поширився й став одним із найбагатших у царстві Кремля. У часах Івана Грізного було на Соловецькому острові багато катедр, церков і манастирів. Цілість окружали могутні мури з п"яти міцними баштами, будованими з двісті центнерових гранітних блоків. Бо манастир сповняв заразом ролю фортеці, в якій залогою були черці. Часто шведи, а го й англійці намагалися здобути її від моря. Ще в 1854 р., у час Кримської війни, Соловецький остров облягли англійці. Облога тривала три дні під ряд. Кулі пробивали стіни церков і діравили святі ікони, впало чимало черців, але манастир не піддався.

Манастир проіснував майже п"ятьсот літ. Перед вибу-

хон революції виглядав він як незалежна держава. Головний остров, що має в обводі 175 км., був получений з іншими малими острівцями спільними греблями, які спорудили черці. Манастир мав свої власні тартаки, виливарні, механічні варстати, цегольні, казани для витоплювання трану, скляні гути, шкіряні заводи, господарства, млини, рибальські фльотилі, доки, кораблі. Річний прибуток сягав 160.000 царських рублів. Усі праці, навіть найважчі, виконували черці. Не працювали тільки старші братчики й скитники.

Зимою панувала тут ніч, сонце не сходило на небі, а брили льоду замикали доступ до острова . Деколи м... пробивав темряву , а полярне світло дрожало великанськими хвилями: багру, зелені й синяви, що яріли на північній частині неба, ген, понад льодово-сніжним безмежжям.

У темряві розходилися з манастирських веж згуки могутніх дзвонів. Як примари, з"являлися постаті бородатих черців у чорних рясах, з хрестами на грудях, що йшли з келій до засніжених церков. Поміж братчиками йшли ті, що зложили суворі обіти не говорити з нікиим . Вони мали обличчя заслонені чорними серпанками. У церквах горіли воскові свічі й лунали хори. Черці стояли на колінах і молилися. А поза мурами лютували сніговії, тріщав мороз і білі ведмеді мандрували завмерлими полями.

Потім сонце не заходило й приходило літо зі своїми білими ночами. Влітку прибували на кораблях прочани до Соловецького манастиря. Їхнє число доходило річно до 15.000 людей. Корабель пробивався поміж малі острівці, покриті білими обрісниками й дикими соснами, плив повз дерев"яні хрести, що вистав... з моря й вказували шлях. Він причалював у затоці Благословення і перед очима прочан виринали сірі мури, а за ними білі стіни церков серед зелені сосон і смерек.

Черці заводили богомольців у чистенькі кімнати й вгощали їх невибагливою їжою : ярино, рибами, молоком і хлібом. Прочани молилися, заходили до скитників у їхніх печерах на горі "Голготі". Інші знову оглядали катедральні храми з рідкими святощами, товсті, в золото оковані Євангелія з XIV. і XV. ст., старі церковні книги й літописи, розкішний дорогоцінний церковний посуд, старовинну зброю, сліди ворожих куль, гріб останнього кошового України , над яким похилилася береза. Чимало прочан находило потіху для душі на острові, де навіть звірята не боялися людей. Лиси й білі заяці підходили до прочан і їли їм з рук..."

Гудок пароплаву на озері на хвилину перервав професорове оповідання.

"Літом 1923 р. прийшли на Соловецький остров чекісти. Одної ночі вибухла в манастирі пожежа. Вправді вогонь погасили, але ЧК заявила , що черці не могли б як слід берегти скарбів, тому наложила свою руку на цілий манастир. Опісля ЧК заложила тут перший північний концлагер. Чекісти прогнали з острова частину черців, залишаючи зразу тільки деяких манастирських братчиків.

Перший транспорт в"язнів,що складався переважно з білих старшин,духовенства, російської шляхти,як теж зі звичайних злочинців і повій, прибув на Соловки влітку 1923 р. Ночі того літа були ясні, як день.

Корабель,що вже сорок годин віз свій людський вантаж, поволі причалив до берега.Наче з води зринули церковні вежі,високі мури з розмальованими воротами. На березі бігали сюди й туди деякі черці в чорних рясах,білі меви літали хмарами,кричали хрипло й без страху сідали в"язням на рамена. Недалеко стояв ряд чекістів у синіх і зелених шапках,у довгополих шинелях.

В"язнів розміщено по чернечих келіях.На чистих,побілених стінах ще висіли ряси,ікони, на столах стояли тарілки з недоїдженою рибою.На кожних дверях виділи вишкрябані слова:"Христос посеред нас".

На жаль це тривало кілька днів. Що дня напливали цілі валки свіжих в"язнів і для них треба було будувати бараки. В манастирських будовах замешкали чекісти.

Найбільшу церкву Христового Переображення з XV.ст.замінено на спортову залю для чекістів,у катедральному храмі св.Трійці , в якому спочивали кості Саватія й Зосима, було збірне місце новоприбувших в"язнів.З церкви св.Миколи повстав театр, а в церкві св.Пилипа побудовано карні камери. В келіях ігумена замешкав начальник ЧК. В одній з веж відкрито трупарню. Ікони, хрести, церковний посуд, євангелія викинено на подвіря на купу й по ній топтали чекісти.У крамницях ЧК на Соловках завивало оселедці в рукописи зі XVI.і XVII.ст.,а з оксамитної оправи Євангелій робили в"язні дитячі забавки.

Вже в перших днях володіння ЧК на Соловках,чекісти відчинили т.зв."кам"яні мішки" в мурах.Це були в"язниці з середньовіччя,глибоко муровані в землі,в яких в"язень не міг ні лежати,ні сидіти,ані стояти випростованим,тільки в присюді.В такому "кам"яному мішку" прожив 25 літ останній кошовий Січі, Кальнишевський.

Поміж першими в"язнями "влади трудящих" були переважно найкращі роди російської панівної верстви, багато священиків, 15 архієпископів і єпископів. У 1925 р. заслано туди архієпископа Іларіона. Виснажений працею і голодом не міг він виконати приписаної норми праці. За те його облляли холодною водою і примусили стояти цілу ніч у лісі.А було це зимою.

Разом з політичними в"язнями жили на Соловках злочинці,вбога "шпана", або "урки", оті всі: "Соні, Золоті Зуби, Орли,Крети, Розбиті Носи", і ще як вони називали себе,Голі й босі йшли вони під сильним конвоєм у ліси і в снігу та стужі гинули,як мухи.Тільки лишалася після них сумовита , незрозуміла "звичайним людям" пісня. Наглядачами в лагері були звичайно колишні чекісти,засуджені за злодійство,утрату службових паперів,насильства. Тільки командний склад не був в"язнями,як перший "главнач" товариш Ауке,або страшний Ногтев,якого опісля розстріляла сама ЧК за велику кровожадність.

Перші роки Соловецьких концлагерів були "ідилічними". В"язні працювали на острові.Та,як змінилося в країні

Рад влада "робітників і селян", життя на Соловках ставало гірше. Концлагер поширювався на всі острови Білого Моря, Мурманськ і інші. Зараз обіймає він велетенські простори льодових болот і лісів. На Соловецькому острові находяться тільки управа концлагерів, магазини й карні камери. Мільйони в"язнів будують у тих болотах залізничі шляхи, канали, вирубують ліси.

Давно згинули князі,княжата, графи, всі "лучшіе люди", не стало священиків ні чванькуватих офіцерів,пропали ті всі, що їх блакитна кров була ворожа червіні большевицьких прапорів. Їх місце зайняли "кулаки", робітники, трудова інтелігенція - мільйони тих, що творили непокірну Україну...

У третій годині ранку вилазять зі своїх лежанок,надівають брудне,завошивлене лахміття і з опущеними,втомленими головами тягнуться глибоким снігом у ліси й болота.А на північному небі грає райдужньо полярна зоря, плаче в вершках сосон вітер і тріщать на морі льодові гори.

Двадцять годин триває денно праця,"радісні змагання соцбудівництва". Виростають на мертв"яках: Біломорстрой,Деревний Комбінат в Архангельську, Турксиб - залізно-дорожний шлях пустинями Туркестану,Магнітогорск, Тракторно-Комбайний завод Челябінска й Новосибірска, Кузнецкий вуглевий басейн , нафтові шахти над Печорою і тисячі - тисячі досягнень у червоних п"ятирічках.

Хто не виконає норми,мусить стояти цілу ніч без одягу на 40-градусному холоді. Вартовий у теплому хутрі гостро пильнує , щоб "винуватий" не стукав ногами, бо міг би "загрітися". Влітку голий стоїть у лісі в хмарі комарів.Упертіших "шкідників"висилають до карних камер на Соловки. Вони находяться на горі Голготі в капличках бувших скитників. Коли не помагають кари, коли 300 грамів хліба, миска рідкої юшки чи смердячої каші не дають сили до праці,начальство наказує: "Якщо норма не буде виконана, буде розстріляний кожний п"ятий в"язень" І розстріли набирають таких розмірів,що вмішується централя НКВД.

Під сонцем сталінської конституції буйно цвітуть на "святому острові" і в сотнях інших концлагерів: голод, бруд вузьких, холодних бараків, три-поверхові лежанки, по шість людей кожня, воші, блощиці, доглядачі покарані НКВД-исти, хмари сексотів, непосильна праця й дикі кари, хвороби, довговічна гидка смерть..."

Дорогою над озером надіхали американські авта,навантажені трупами жертв німецького концтабору Ебензее. З-під брезенту висунулася голова мертв"яка, що хиталася в такт коліс. Професор Залізцев довго глядів їй услід...

x

x x

Г.Лін-кий.

ПОЕТ - ГРОМАДЯНИН - ПОЛІТИЧНИЙ В"ЯЗЕНЬ.

Чиє українське серце не заб"ється підсилено при згадці про Павла Грабовського, у кого з наших національно-свідомих людей це дороге ім"я не викличе почуття захоплення, піднесення, радости й гордости за свій нарід, що виплекав таких полум"яних патріотів, таких високо-ідейних людей, які в найчорніші, найтрагічніші моменти свойого життя лишалися незламними в своїх поглядах і почуттях до рідного краю?

Натхнений поет, громадянин, протестант проти поневолення рідної землі, Грабовський, усім своїм життям дав високий приклад прекрасного служіння національним ідеям, не боявся одверто виступати на захист своїх пригноблених братів, безстрашно пішов за це у далеке сибірське заслання і серед якуцьких тундр та снігів зберіг у свойому серці вогонь палкої любови до вітчизни. Більшу частину свого короткого життя провів він у тюрмах, етапах і засланнях, але не здався, не відступив від своїх поглядів, з думками про Україну, знесилений тяжкою недугою, помер далеко на Півночі, здобувши собі ореол мученика за національну справу та почесне ім"я трибуна народної правди.

Суворі умови заслання, тяжке поневіряння в Сибірі підкосили його молодий організм, не дали розвинутися його творчому обдарованню, його прекрасному поетичному ~~талантові. Спадщина Грабовського лишилася ба~~гатьом мало відомою, або й зовсім невідомою. Коли б не невсипущі старання Франка, що листувався з Грабовським і з далеких сибірських нетрів одержував його поезії та видавав їх у Львові, мало що збереглося б з того, що писав, що творив, над чим працював і горів засланець.

Прекрасним зразком патріотизму й високої ідейности Грабовського є саме його життя, таке коротке й страдницьке, але таке, що розкриває високу національну свідомість і без краю готовість принести все в жертву дорогій вітчизні.

У бідній родині церковного паламаря, в селі Пушкарному, Охтирського повіту, народився Грабовський і свої дитячі літа провів серед чарівних краєвидів рідного українського краю. Краса українського пейсажу, прекрасні народні пісні, багатство фолькльору в дитинства чарували й захоплювали Грабовського, збільшували його піднесені почуття до рідного краю і збуджували в серці глухе незадоволення та протест проти колоніяльного становища рідного народу, поневоленого національно, соціяльно й культурно.

Коротке перебування в школі ще зміцнили ці його почуття. Він вступає в підпільну революційну організацію, присвячуючи себе боротьбі за визволення укра-

їнського н роду. Коли Грабовський досяг повнолітности, його покликали на військову службу до царської армії. Там, у казармах, на безперервних муштрах і навчаннях, де з людини робили покірний і безсловесний автомат, побачив Грабовський, що всіх їх вояків, усю армію виховують, як знаряддя в руках самодержавства, щоб вона була опорою і підтримкою царського деспотизму. Страхітлива дисципліна царської казарми, биття й знущання над солдатами, цілковита сваволя офіцера - все це глибоко вражало молодого вояка.

Одного разу підчас навчання в строю трапився ганебний випадок. Офіцер безпідставно причепився до одного з вояків - українців і почав його бити по обличчю. Грабовський не міг стерпіти цього знущання і, там же, перед цілим строєм, сказав : "Ви не смієте знущатися з нас, - Пам"ятайте, що солдати теж люди!"

За таке "нечуване порушення дисципліни" Грабовський був заарештований і відданий до військового суду. У в"язниці почав він писати свої вірші. Повні гарячої любови до дорогої батьківщини, ці ранні поезії вже заповідали талановитого поета.

Військовий суд присудив Грабовського до заслання в Ташкент. Незабаром його повезли туди під конвоєм. Тимчасом поліція розкрила підпільну революційну організацію до якої належав і Грабовський перед покликанням його до війська і серед списків її учасників найшла його прізвище. І не встиг ще конвойований Грабовський зробити й половини шляху з України в Ташкент, як його наздогнала жандармська телеграма з наказом негайно завернути назад.

Грабовського повезли назад на Україну і він опинився в тюрмі разом з іншими членами колишньої революційної організації. Грабовський тримається міцно, не втрачає присутности духа, на допитах підчас слідства й на суді відповідає мужньо й гордо, безстрашно чекає судового рішення.

Вирок був жорстокий: позбавлення всіх прав і заслання у віддалені сибірські місцевості. Але Грабовський і тут лишився мужнім та незламним і ще заспокоював інших засланців...

З України довжелезними сибірськими етапами відправили засуджених до Якутська. Подорож тривала кілька місяців.

У якутську поліція захадала, щоби засланці пішки відправлялися в дальший етап серед лютого зимового морозу. Це значило б неминучу загибіль усіх. Засланці відмовилися виконати той наказ і замкнулися в будинку місцевого якута - Романова. Поліція обстріляла обеззброєних людей, взяла штурмом будинок, підчас чого забила кілька осіб. Решту схопили, одних перевішали "за опір владі", а інших негайно відправили етапом далі.

Ця кривава розправа викликала загальний протест засланців і місцевого якутського населення. Кількох політичних в"язнів, між ними й Грабовський, склали прокламацію - протест проти нечуваної сваволі поліції та її злочинів. Ця листівка, розмножена в багатьох рукописних примірниках, ширилася серед населення, інформувала їх про подробиці якутської бійні, закликала до протесту й вимоги урядового розслідування тієї справи.

Проти Грабовського, як одного зі співтворців цього протиурядового листа, знову почалося слідство. Його заслали ще далі за Якутськ, у Вілюйськ, глухе й віддалене місто, відірване від усього світа, куди в свій час були заслані царським урядом Меньшіков і Чернишевський. Грабовський оселився у дикому селищі серед якутів і малої кількости засланців. І тут, не дивлячись на страхітливо суворе підсоння, страшні морози, нечувано важкі умови життя, він цілком віддається поетичній творчості, якою займався ще по тюрмах на Україні.

Батьківщина, згадки про неї були найдорожчим для Грабовського з того, що зберігав він у своймому серці. Батьківщина була для нього святинею, вона вічно стояла перед ним у спогадах, до неї линули кращі його думки й мрії.

Мені снилась рідна хата,
Я в садочку походжав

писав він про свої сни, підчас яких вставали перед ним візії рідного краю. Та не милуванню красот української природи, не своїм особистим утіхам присвячував Грабовський свої вогневі поезії. Він віддає свою ліру на службу народові, виспівує мужніх героїв, тих, що присвятили себе боротьбі за визволення народу, виступали на його захист і загинули за цю високу мету:

Моя хвала трудівникам незнаним,
Що двигли мисль по селах, хуторах,
Заступникам за брата безталанним,
Що скрізь лежать по вбогих цвинтарях.

Грабовський у своїх полум"яних поезіях не перестає кликати народні маси до нової боротьби:

Уперед! Годі скніти рабами!
Час кормигу ганебну знести!
Щоб без хлопа, без пана - братами
Всі ми спільно прийшли до мети!

Підкреслюючи, що він "не співець чудовної природи з холодною байдужністю її", що він бореться за щастя людини, "за світло в чорній млі", поет проголошує свою готовість змагатися до останку за ці світлі ідеали, принести їм у жертву своє життя:

Почування молодечі
Нам казали: "все неси,
Все віддай на виток люду,
Що, ллючи кривавий піт,
Не жалів для тебе труду,
Згодував тебе на світ."

Трудовому народові, змордованому працею, пригніченому, темному, присвячує Грабовський свою творчість, палко прагне допомогти йому в темній долі. Образи народних страждань у правдивих реальних малюнках нераз пластично виступають у поезіях мужнього засланця. То встає перед нами образ знесиленої довгою працею бідної робітниці - швачки, то малює поет повну драматизму сцену самогубства чотирьох жінок - політичних в"язнів, що вкоротили собі життя на ознаку протесту проти поліційної наруги над ними:

- - - - - -

...Ти була не сама,
Три сестри помирали край тебе,
Мовчки труту пили,
Попрощавшись, лягли,
Щоб з тобою загинуть укупі.
А на ранок кати
Підійшли, щоб знайти
Всі чотири замучені трупи.

У своїх поглядах Грабовський був принциповим ворогом т.зв. "чистої поезії" і виступав гостро проти теорії "мистецтво для мистецтва". "Штуки для штуки немає і не може бути в дійсності;це пустопорожня,пустодзвонна фраза, не більше", - писав він у статті " Дещо про творчість поетичну". Отже і поетам, співцям чистої краси радив він зійти з парнаських височин, обернутись обличчям до народу й простими, невишуканими словами послужити йому:

Соловейко співа на гіллях -
Не діліть його к[...]зного труду,
А до волі показуйте шлях
Простим словом убогого люду.

Своєю діяльністю Грабовський давав яскравий приклад цього служіння народові і " не літав у надворяні країни,а все держаавсь бездольної землі".У довгі зимові вечорі, коли сходились до купи всі засланці,Грабовський натхненно читав їм свої твори,зміцнював їх дух,запалював новою вірою, переконував, що лише незалежністю своїх ідеалів,мужнім переборенням усіх труднощів і лихоліть заслання, вони ствердять своє право на кращу долю. Бесідував поет і з місцевими якутами, трохи опанував їхню мову, однак не міг пояснити їм "за який злочин" він мав відбувати тут тяжке заслання , бо в якутській мові не було відповідного слова.

Цей момент увічнила в своїй прекрасній поемі "Одно слово" Леся Українка, вкладаючи в уста старого якута оповідання про самотнього хворого чужинця, який був змушений жити серед них і пояснював їм причини своєї скорботи:

Я від того
Вмираю, що у нас ніяк не зветься,
Хоч єсть його без міри в вашім краю.
А те, від чого міг би я ожити,
Не зветься теж ніяк: немає слова!

Любовна лірика Грабовського цілком позбавлена еротики, натомість сповнена громадських мотивів і переваги суспільних обов"язків над особистими почуттями. У вірші "Чи ти працював?" за Адою Негрі, наголошуючи, що найвищим покликанням ~~кожної~~ людини є обов"язок служити батьківщині,поет вкладає в ~~уста жінки~~ відповідь на визнання в коханні; в цій відповіді вона каже,що полюбила б його,коли б він працював на громадсько- корисній роботі,мав певні ідеали,за які боровся б і не боявся б труднощів. Люди ж малодушні, кволі й безідейні ненависні їй.

В умовах страдницького життя на засланні, під суворим північним підсонням, Грабовський не кидав своєї поетичної творчости, листувався з Франком, надсилав йому до Галичини свої поезії , які під різними псевдонімами /Павло Граб, Павло Журба, Харко Воля /, вийшли у Львові чотирма збірками. Багато працював поет і над перекладами віршів іноземних авторів та перекладав багато творів різних поетів европейських народів, майстерністю і культурністю вірша чимало піднісши рівень української перекладної літератури.

Сумні думки, передчуття того, що йому не доведеться вже побачити Україну, що його "без сліз поховає чужина", почуття самотности обумовили скорботні стрічки його поезії:

Тяжко, гірко визирати
З самотньої хати:
Кругом - німе або враже...
Хто ж привітне слово скаже?

Зламаний тяжкою недугою, виснажений вкінець Грабовський одержав нарешті дозвіл повернутися з заслання, але мусів оселитися в Тобольську, де й прожив останні роки свого життя. Помер він у 1902 р., проживши 38 років та був похований у Тобольську біля могил декабристів.

Не помилився Сергій Єфремов, зазначивши, що " Тюрма й заслання зв'язали творчість Грабовського, не дали розгорнутися йому до вищих проявів громадянської поезії, але й таким, як був, Грабовський дає зразок коли не найталановитішого , то найтиповішого поета - громадянина в нашому письменстві".

Бойова ліра Грабовського не втратила своєї сили й тепер, а ввесь страдницький життєвий шлях поета є справжнім шляхом гідного сина свойого народу, шляхом мужности, патріотизму, безкрайої любови до рідної землі.

x

x x

Сергій Кушніренко.

... Тут виросли пісні про гнійні тюрми
І про жінок, що згинули від куль,
Цей край збудився в лихоліття бурне
І сам переорав - брехні намул.

x

x x

Оренчук Володимир.

НАШЕ СПІВЖИТТЯ З ЧУЖИНЦЯМИ В НІМЕЦЬКИХ КОНЦТАБОРАХ.

Початкове прихильне ставлення укравнської суспільности до німецького окупанта створило про нас серед чужинців хибне поняття германофілів. Прихильність української суспільности треба пояснювати часто психологічним моментом. Чи ж побідника, що розбив ворога, який вдирався в найдальші закутини української душі, та штучними творами старався закріпити своє володіння, - інакше приняв би інший нарід?

Та вже коротке господарювання окупанта протверезило широкі маси українського громадянства й воно повело зним безоглядну боротьбу. Однак накинене поняття "германофілів", підсичуване ворожою пропагандою, йшло за кожним українцем навіть до німецьких концтаборів. З цим поняттям треба було нам найбільше боротися. Були й другі причини, що нас, українців, чужинці зустрічали ворожо в німецьких концтаборах.

Саме слово українець було зненавиджене аж до крайности головно поляками й руськими. На його згадку в очах поляків з"являвся образ катастрофи їх народу, різні "бандитизми"; руські знову ж пам"ятали невеселі пригоди на галицькому грунті, коли то кожня кам"яниця пращала їх кулеметним вогнем.

Таке наставлення до нас було подиктоване чистим шовінізмом. Закарбовані свіжі випадки ще в більшій мірі підсичували ненависть. І одні й другі хотіли добачувати в святій віковічній боротьбі українського народу за право самостійного існування лише чужу агентурну роботу.

І коли перші масові українські транспорти з львівської тюрми разом з іншим чужим елементом приїздили до табору Аушвіц, то звичайно в"язні, які приймали та реєстрували всі транспорти, зразу накидалися на українців і знущалися над ними. Не було такого українця, якого не запитали, скільки людей він замордував та кидали згірдливі назви, як "гестаповець", "германець". Адміністрація табору записувала всіх в"язнів по державній приналежності, нехтуючи національне походження в"язня. Всі українці на в"язничому трикутнику, що окреслював рід в"язня /політичний, злочинець і т.д./, діставали букву "П" /поляк/, або "Р" /руський/. Селяни, які не вміли говорити добре по польськи і ті, що приходили зі східних земель України, носили букву "Р".

Таке початкове наставлення до нас інших співв"язнів чужинців робило наше життя в таборі ще важчим. Бували українці, а головно ці, які одинцем попали в чуже море, що ніхто про них не знав, навіть не догадувався, що вони українці. Щоб рятувати своє життя, ті українці прикидалися поляками, або москалями. Широкі маси польських та руських в"язнів /а їх було в Аушвіці найбільше/ ставилися до українців дуже ворожо. Це було видно при кожній

нагоді, праці, збірках.

З бігом часу це відношення стало змінятися на нашу користь, а це завдяки нашій поведінці, організованості, а навіть пісні. Пригадую собі, як в пізній осінній ранок блоковий німець Руді вигнав нас на площу перед барак і ми обідрані, майже босі, збившись в одну купу, щоб було тепліше, переповідали собі сни та політичні сплетні. Тоді наш товариш, який був у нас провідником, та якого ми називали "радником" тихенько затягнув якусь пісоньку і всі інші підхопили. Небаром обступили нас усі мешканці нашого бараку, а їх було коло тисячі. Це був наш перший "концерт". Ми проломили перші льоди та здобули симпатії всіх співмешканців. У нашому бараку жили крім нас поляки, руські, жиди, голяндці, бельгійці й французи. З цього часу вони нас часто просили співати. Своїм співом ми позискали нашого блокового писаря – поляка і нас шістьох українців на тисячу осіб перші одержали від нього друки-листи, щоб могти написати до дому. Навіть Івановіч, жид з Познаня, що мав "функцію" на блоку, не забував про нас і час-до-часу приносив нам додаткову юшку. Деколи приніс він нам не одну добру газетну вістку. За це ми були йому вдячні й кликали "пане бугальтеже".

Наші хлопці були переважно інтелігентні люди, не один з них пробував студентського життя, вже за польських часів, тому нашими сталими співрозмовниками були: меценас Замара з Варшави, один інженер з Познання і багато студентів з Катовиць, Торуня і т.д. Інші знову, як бельгійці, голяндці, французи, приходили до нас по газетні вістки, бо ми стояли близько писаря і "бугальтера", тому наші вістки в їхньому розумінні були віродостойні.

Поза сухою "політикою" про фронтові події, ми оповідали чужинцям теж і про українські справи. В розмовах довідувалися вони, що ми не звичайні німецькі вислужники, а правдиві революціонери, про ОУН, про Україну і справжнє обличчя большевиків. І в неодного з тих чужинців, які зараз займають високі державні пости в своїх батьківщинах, з глибоко врите в пам"яті поняття українського революціонера.

Наша добра поведінка в щоденному [illegible] в таборі, культурне трактування інших, прив"язаність одного до одного, /ми не тільки хотіли разом жити в одному блоку, але навіть разом держалися на всякого рода збірках/ впадали в очі чужинцям. Вони нас шанували, в нас шукали духової піддержки.

Пригадую собі, як одного разу вже після апелю, коли ми всі мусіли бути на лежанках, і обов"язувала безоглядна тишина, прокрався на нашу штубу, ризикуючи своєю спиною бувший купець з Ротердаму, правдивий вже "мусульманин". Він хотів довідатися про становище на фронті. "Радник" боявся говорити, бо обов"язувала тишина, але опісля відважився і запевнив бідолаху купця, що до трьох тижнів вийдемо на волю. Голландець ~~вимагав ствердження цього у формі кількаразового~~ повторення, упав на лежанку та гаряче молився, щоб Бог дав йому сили бодай на три тижні. Я, що з боку обсервував його, був надзвичайно зворушений. Молитва цього купця була глибоким віддзеркаленням його душі. Він переставав бути земською істотою і поринав у неіснуюче. Це

була щира розмова зі своїм Вогом. На жаль після двох днів ми побачили його голого трупа на апелевій площі.

У короткому часі нас уже вирізнювали інші. Ненависть деяких ми здобили своєю інтелігенцією та гідною поведінкою. Німці - в"язні вважали нас за "аштендіґе льойте", в очах наших шефів - німців СС-манів ми були "фрайгайтскемпфери". Поляки, які окрім руських найбільше ворожо ставилися до нас, та ненавиділи нас через визвольну боротьбу з польським режимом і через накинене нам германофільство, згодом стали думати про нас інакше. Для поляків з Познанщини поняття ОУН було стисло зв"язане з особою міністра Перацкого. Методи боротьби поляків за часів дії цілковито виправдували нашу визвольницьку політику в часах польської державности. В довгих дискусіях з поляками ми знаходили повне зрозуміння наших змагань. Подібна недоля обох народів могла тільки потвердити вибрані революційні методи боротьби ОУН. Через часті розмови з нашими співмешканцями ми з "німецьких вислужників" виросли на справжніх борців своєї батьківщини. Не один з нас тішився серед них респектом, хоча вони знали, що не чужими були нам їхні тюрми й Береза Картуська.

Другі знову, яким ще випадки з Галичини були свіжі в пам"яті, не любили нас. Усі вони майже були в червоній армії. Та героїзм, якого свідками були вони самі, впроваджував їх у подив, бо й вони добре знали, що й же за інші вчинки ми сидимо тепер. Наша зорганізованість у таборі могла їм тільки імпонувати. Хоч не любили вони нас, то в поведінці були повздержливі й людяні. В концтаборі в Мельку в команді, що складалось виключно зі 150 українців, був капом один молодий московський старшина, Борис. Праця наша була дуже тяжка. Ми мусіли двигати мотори, залізо, бельки, і т.п. для будови підземної фабрики. Впродовж одного року в тому таборі згинуло природньою смертю 10.000 в"язнів. Наш капо Борис міг не одного з нас "викінчити", бо ми всі були тоді "мусульманами", за він не тільки, що нікого не вдарив, але навіть не вживав таборового вульгарного слівника.

Це були ті, яких доля зв"язала нас в історичному процесі і в затяжному змаганні за своє існування.

Інші знову, а це переважно всі майже європейські народи - хорвати, еспанці, французи, ~~бельгійці, голландці~~, норвежці, інтересувалися нами попросту з цікавости. Деякі з них як хорвати й бельгійці були докладно поінформовані про українську справу. Один бельгієць оповідав нам, як комуністична бельгійська партія вислала була його на конгрес до Москви. Там він пізнав багато українців, які інформували його про Україну й східні народи Росії. На конгресі розкинено нелегальні летючки. На місці теж переконався він про глибоку різницю між большевицькою пропагандою, а дійсністю. Цей конгрес вилікував його з комуністичного дурману. Цей бельгієць був найбільшим приятелем українців та найчастішим гостем нашого бараку.

Багатьом із тих політичних діячів стало ясно про Україну. Вони всі з пошаною відносилися до наших ідей, за які ми попали за дроти. Деякі з нас спеціяльно шукали контак-

ту з чужинцями, щоб переводити з ними політичні диску-
сії. Спецом у тих справах був наш "радник".
Дивлячись тепер з перспективи часу, мушу ствердити,
що українці, це дуже тверда порода людей. Мимо найваж -
чих внущань, мимо жахливих умовин життя, вони завжди про
бивалися наверх та видержували всі удари долі. Не один
з таких "мусульманів", якому вже усміхалася крематорія,
потрапив доказувати чужинцеві, що "українці - це ОУН, а
ОУН - це Україна". Свої лелiяні ідеали, свої шляхи бо-
ротьби за визволення, фанатизм, старалися українці вло
жити в душу чужинців та переконати їх, що це є найпра-
вильніше та найдоцільніше. Нагоду до цього все знайшли.
Поза приватними розмовами після праці робили ми це
теж на спільних святочних імпрезах. Звичайно підчас Ве
ликодних або Різдв"яних Свят запрошували ми своїх при-
ятелів - чужинців. При гостині, яка складалася звичай-
но з пайки хліба в додатком кінської ковбаси, один з
товаришів у німецькій мові інформував чужинецьких го -
стей про Україну й її визвольну боротьбу. Любов, геро-
їзм, фанатизм, поза сухими зіставленнями та датами до-
повнювали зміст доклад. І на неодного чужинця такі -
"свята" полишали незатерте враження, з яким він вийшов
на волю.
Ці зв"язки з чужинцями використали деякі наші то-
вариші вже після виходу з таборму та розбрилися по всіх
усюдах.

x

x x

ПРИСИЛАЙТЕ СТАТТІ, ДОКУМЕНТИ, ВІРШІ, ОПОВІДАННЯ,
СПОГАДИ, НАВІТЬ КОРОТЕНЬКІ ЗАПИСКИ, СВІТЛИНИ,
РИСУНКИ, ПРІЗВИЩА Й ЖИТТЄПИСИ ДРУЗІВ, ЩО ЗАГИ-
НУЛИ ПО ТЮРМАХ, КОНЦЛАГЕРЯХ, ПЕРЕХІДНИХ ТАБО-
РАХ, НА ПРИМУСОВИХ РОБОТАХ І Т.П. НЕ ДОЗВО -
ЛЯЙТЕ, ЩОБ ЧАС І ЗАБУТТЯ НИЩИЛИ НАВІТЬ НАЙ -
МЕНШУ ЗГАДКУ ПРО ТРАГІЧНУ ДОЛЮ ТИХ УСІХ, ЩО ЗА-
ГИНУЛИ, ЧИ ТЕРПІЛИ ДЛЯ ВОЛІ УКРАЇНИ.

x

x x

о. Ю. Ковальський.

СПОМИНИ СВЯЩЕНИКА-В"ЯЗНЯ.

/Продовження/

IV. Табори праці.

Непривітна підгірська зима зустрічає нас на полі при будові шляху. Бо в Аушвіцькому лагері кожний мусить працювати, кожний мусить мати якесь "командо". Там щойно я сам на собі пізнав, що означає вживаний у нас вислів: "Я змерз як пес". Одітий у "паски" і в такий сам плащ, працюю цілісенький день надворі в погоду і в сльоту і змерзаю так основно, що просто "не чую себе".

На обід дістаємо юшку з брукви, та вона невсилі розігріти мойого тіла і я ще різкіше відчуваю непомірний холод. Тих, що їм удається роздобути сирої брукви й доповнити свій "обід", ми називаємо щасливими. Так до нас з поспіхом почав зближатися один з найбільших ворогів людини: голод. І велике щастя, що саме в тому часі вдалося нам нав"язати зв"язок з родиною і дістати дещо харчів.

Майже до кінця грудня працюємо при будові шляху на т. зв. команді "Солзбрюке". Опісля розділюють нас по інших командах. За час свойого перебування в Аушвіці я працював як кухонний помивач, як "райнігер", себто такий, що замітає, миє долівки, удержує порядок по блоках і клозетах, як фізичний робітник при навантажуванні й вивантажуванні авт і вагонів на т. зв. "Баугофі", як чорнороб у складі дерева на "Гольцгофі", а врешті як "картопляр" у СС-кухні. Та часто найгіршим лихом була не сама праця, але умови, серед яких ми її виконували. Праця тривала від вчасного ранку, на деяких командах без недільного відпочинку. Підчас праці треба було все бути в руху і цей безвпинний рух дуже скоро виснажував. Коли наставник зловив в"язня, що сидів підчас праці, "винуватець" діставав 25 буків, або йшов до т. зв. бункра. Така праця серед холоду, голоду й побоїв була причиною великої смертности серед в"язнів. До того приходилося нераз працювати в товаристві найгірших людських покидьків, що їх розмови цікували огидні лайки. В таких умовах духове самопочуття не могло бути добрим, а особливої мірки гіркости набирало воно в інтелігента, не кажучи вже про священика.

V. Лагрові парії.

Кожний священик у таборі мав досить причин для того, щоби усвідомити собі своє становище. Він був причислений до найгіршої касти, якій "належалося" тільки погорда й знищення.

При входових воротах Аушвіцького табору було симво-

лічно представлено, хто саме "повинен" находитися в німецькому концтаборі. Там, на підвищенні уставлено дерев"яні фігурки, що машерують у табор. На одному із перших місць постать священика в рясі з молитословом у руці. За ним постаті жида й спекулянта, а цілий цей похід замикає, як конвой, СС-ман з крісом, готовим до стрілу. Не треба багато говорити, як вид отих символів міг вражати кожного священика, коли він, два рази денно, а саме, йдучи до праці й повертаючись з неї, мусів проходити перед тими фігурками. За мого побуту в Аушвіці послаб був уже терор у відношенні до в"язнів, але про долю священиків, що їм довелося дістатися сюди скоріше, я чув страшні речі. Оповідали мені, що священики на червоних трикутниках, т.зв. "вінклях" мали намальовану чорну риску, щоб усякі наставники знали, кого мають якнайскорше "викінчити". Священиків не лише бито й катовано як і інших в"язнів, їх ще запрягано як тяглову силу до валів, якими валовану славну "біркеналее". У 1943 - 44 рр. було в Аушвіці понад 20 католицьких священиків, між ними нас трьох українців. Інші або відійшли в кращий світ, або виїхали в транспортах до інших таборів, найбільше до Дахау, де масово концентровано духовних різних національностей.

Але й підчас мойого побуту в Аушвіці священики не могли думати про якунебудь звалимвість наставників-в"язнів, чи СС - манів, з уваги на свій духовний стан, але навпаки, могли нераз відчути, що саме через те вони є в гіршому положенні. Ще на початку нашого побуту в таборі, коли ми одного разу відбували на штубі вправи в"язничого впорядку, деякі мої рухи не подобалися штубовому і він закликав мене перед ряд: "Піп, ходи но сюди!"

Я виступив і мусів скидати й накладати шапку так довго, аж доки пан штубовий не вдоволився.

Коли я перший раз прийшов на нове командо, один з СС-манів, що розділював місця праці, запитав кожного з нас про його професію. Прийшла черга на мене й я відповів: "Іх бін пфарер" - тобто священик - душпастир. "Що? Такий, що їздить?" - запитав СС-ман, бо, очевидно причулося йому слово: "фарен" - їхати. Коли пояснили йому, що я є священиком, накинувся він на мене з зневажливими словами.

В Аушвіці священики не мали можности відправляти Службу Божу. Можна уявити собі, як міг почуватися священик, що місяцями, а то й роками не міг бути навіть присутний на Службі Божій. Тому дуже раділи ми, коли в великодньому часі 1944 р. дістали ми від одного ігумена - францісканина, якому вдалося потайки відправити Службу Божу, Святе Причастя. Зі зворушенням приняли ми його, сидячи на своїх ліжках, щоби не звертати нічиєї уваги.

/Продовження буде/

x

x x

Б.Вітошинський.

ПРИМІЩЕННЯ,ЖИТТЯ,ХАРЧ І ОДЯГ В"ЯЗНІВ У НІМЕЦЬКИХ КОНЦ-ТАБОРАХ.

/Продовження/

Прохарчування в"язнів у таборах було в різних часах і залежно від таборів різне.

В Аушвіці в 1941 - 44 рр. пересічний поденний харч в"язня був такий: рано пів літри кави, або т.зв.чаю. Як "кава", так і "чай" звичайно були такими напоями,що не можна було вгадати. Найчастіше пахла "кава" бочкою, в якій її носили, а "чай" мав смак бензини. Цей "сніданок" давали в год.5.30 ранком. Коло 12-ої години був обід. На обід давали одну літру юшки. Рід варених юшок залежав від запасів магазину, однак підставою були картоплі, спершу варені в лушпині, потім обирані, в останніх роках терті, щоби юшки гусли й в"язні були"справедливо" обділені. Вечером давали 1/4 хліба, вагою 300 грамів. До хліба давали один шматок ковбаси, або ложку мармоляди, чи маргарини. Два рази в тиждень був ще додаток хліба й ковбаси, т.зв. "пуляга". Цей харч при кожній вичерпуючій праці, при ненормальних мешканевих умовинах був рішучо невистарчаючим і в"язні терпіли постійний голод. Насилення голоду було раз більше,раз менше. Був час, що в"язні підчас праці в полі шукали на стерні колоски й їли з них зерно, рвали дикий хрін та інше коріння. Їли зелені овочі з дерев, а то листя й траву. В таборі під кухнею кидалися на юшку, яку несли на обід і крали з котлів, хоча за це грозило злінчування на місці. Хмари голодних порпалися в смітниках і шукали лушпиння з картоплі. Бруква належала до ласощів. Тому, коли переїздив через табор віз з бруквою,голодні в"язні уряджували найбільш рисковні скоки, щоби "зорганізувати" собі хоч одну з них.

Часто можна було бачити в"язнів,що кидалися на розлиту на землі юшку з кітла й війдали її враз з землею. У таборі Ебензее шукали в"язні поживи в кінських,а вДахау навіть у людських відходах. Кожний пес чи кіт, що заблукався в околицю табору й попав до рук в"язнів,зникав у їх шлунках. Аушвіц знає також випадки людоїдства! З вікон таборової лікарні вкрали кілька разів легені й інші частини людського тіла, призначені лікарським досвідам.

Однак назагал справа прохарчування в Аушвіці представлялася ще не найгірше. Люди слабнули, хворіли, ходили кістяками по лагері, але все це тривало певний час і в"язні могли деякі місяці жити на самому офіційному харчі, не маючи з боку жодних додатків. Далеко гірше було з прохарчуванням у таборах Маутгаузен і Мельк. У таборі Мельк зменшили пайки хліба, зліквідували додатки до нього, а юшки давали 3/4 літри,а то й менше.

Тому й кістяк[illegible] ходи[illegible] поди[illegible] проо[illegible] ними ногами, було все більше. Голодні кидалися на кожну травичку, що весною показувалася в землі. И тому смертність збільшалася.

Найгірше було в Ебензее. В 4-ій год. ранку в"язні діставали чверть літри "чаю" або "кави". Обід був у 1-ій, деколи аж у 5-ій год. пісяяполудня, а складався з пів літри теплої води, в якій варилося лушпиння. Вечером у сьомій, часто в десятій годині - 1/4 літри кави, або "зупи" й 1/9 частина кілевого бохонця хліба. В"язні працювали в каменоломах, або при усуванні звалищ після бомбардування. Здається, тут не треба дальших виснень. Люди падали денно цілими сотнями, а по таборі ходили тисячі мертвяків. Трупів укладали в одному куті блоку й вони лежали так часом цілий день. Поміж ними лежали ті, що мали вмерти. Продовж літ я привик до всяких образів, що колись викликували в мене велике враження. Сьогодні я спокійно глядів на поукладаних рядом трупів. Мені лише дивно було, що з мертвяками лежали ще й живі люди. Я не втерпів і запитався такого одного "мерця", чи він є хворий. Руїна людини подивилася на мене склянними очима й притакнула головою.

"Чому ж ти положився тут, між трупами, чи ти здурів?"

Ні, він не здурів. Він лише практичний. Тут, між трупами він має вигоду, багато місця, він стягає собі зі сусідного мерця накривало й йому не холодно, а далі ... він і так знає: завтра тут "прописове" його місце...

Кістяк говорив до мене здавленим, але зрівноваженим голосом. Йому байдуже. Він сміявся з усього. Він знав, що він буде скоро "звільнений".

Я зніяковів. Та мені не було байдуже. Я мусів витримати ще чотири тижні, найменше три тижні. Так 20 днів я мусів ще жити.

Ебензее, прекрасна гірська околиця над чарівним озером, з усіх сторін обведена високими, скалистими горами, сталася столицею голоду, страждань і смерти.

Мої товариші, що чотири роки щасливо вирвалися смерті з лабет, що пережили тюрми в краю, в Кракові, в Аушвіці, Маутгаузені, Мельку, знайшли тут смерть. Один, другий, третій, десятий, двадцятий... всі упродовж тижнів.

x

x x

Леся Українка.

......Дев"ятий вал....Чи ж то буда вода,
Що марне так розбилася об кручу?
То ж сіль землі, то ж сила молода
Ішла на смерть, на згубу неминучу.

Лягала молодь у труну жива
З одважним усміхом, немов байдужа...

Василь Пасічняк.

ВЕЛИКДЕНЬ 19- РОКУ.

Весняне сонце розсипало над Аушвіцом своє золоте проміння. У таборі панувала тишина. Де-не-де поміж блоками -- промайнула тінь людини. Головною дорогою табору походжали найстарші таборової самоуправи в"язнів "лагерельтестер" та "лагеркапо".

Була неділя, Воскресення. За те, що в нашу Великодню Суботу заспав один із двадцятитисяч в"язнів і не станув на апелі, лагерфюрер зарядив для всіх в"язнів гостру "блокшперу". Ніхто з в"язнів не смів виходити з блоку.

Я працював на "аусcенкомандо" - поза табором, як у будень, так і в свято без ніякої перерви та передишки дванадцять годин денно. Однак у неділі наше командо могло опустити працю скоріше, якщо в"язні потрапили рекордово виконати призначену їм на той день норму праці. В нашому команді працювало кільканадцять українців. Ми домовилися з капом, що будемо всіма силами намагатися виконати до полудня роботу, щоби лише могти скоріше піти до табору, бо в цей день святкуємо наш Великдень.

При вході до табору з вартівні т.зв. "блокфюрерштуби", де вартували СС-мани, опікуни поодиноких блоків, вибіг рижий блокфюрер і зверещав: "Генде гох унд штеген бляйбен !"

Почалася ревізія. В одного в"язня СС-ман знайшов кусник хліба, а в другого шматок ковбаси. "Винуватих" блок-фюрер вибив по лиці, накопав, а опісля наказав усім відбути карні вправи: повзати на животі, скакати "жабки", падати й качатися. І це все в болоті. Після годинної вправи ми дістали нагороду: кожний міг піти в таборі куди хотів, хоча була блокшпера. На наказ: "Вегтретен!" розбіглися ми, мов опарені, хто куди міг. Я не отямився, коли опинився в березовій алеї поблизу електричних дротів і муру від сторони ріки Соли.

Кругом по блоках панував глибокий спокій, лише час-до часу вирвався зойк і стогін нещасної жертви блокового, штубового або капа, чи форарбайтера. Ці "таборові боги" били своїх товаришів недолі без милосердя за найменшу дрібницю, лютуючи, що мусять сидіти по блоках.

Сонце світило та не гріло. Воно не було таке, як у нас на Україні. Хоча, кажуть, що сонце всюди для всіх однаково світить та гріє. Та я переконався в таборі, що це неправда. Бо як інакше воно світило на Україні, як ще я був у рідних сторонах, між веселою, святочною громадою, що на церковному цвинтарі виводила гаїлки та виспівувала: "Грай, жуче, грай, тут добрий край!"

Хмари на небі, гнані швидкими вітрами, розбігалися кучерявими баранчиками та обрисовувалися золотом сонця. Задивлений у далеку блакить неба, я думками найшовся в рідній стороні, де зелені ліси й розлогі поля, де високі гори й долини в задумі... Де ясні зорі й тихі води... І причулися мені великодні дзвони з дитячих літ зі Струпківсь -

ких, Баб"янецьких, Томосківорних, Отинських, Львівсь-
ких, Київських, Харківських дзвіниць. Вони зливаються з
дзвонкими згуками інших дзвонів сіл і міст і мені вида
лося, що ціла Україна перемінилася в один великий кон-
церт дзвонів у честь Воскресення, на славу побіди Прав-
ди над брехнею та поневоленням. Я бачив в уяві величев-
ні святочні здвиги народу коло церков, по школах, уря -
дах, на полях і в лісах... Всюди той сам дух, надхнений
акордами великодніх дзвонів, дзвонів революційної Укра-
їни. Моя уява накинула мені привид, що тими дзвонами -
стали всі серця української дітвори, молоді й старших ,
що вони творять одну могутню пісню про "добрий край".
Та ці солодкі хвилини забуття перервав мені крик ла
геркапа, який наганяв мене на блок. Без тіні страху від-
повів я йому спокійно, що для нашого командо блокфюрер-
зніс "блокшперу" і я можу тут сидіти. Він не посмів ка-
сувати "святого" наказу блокфюрера, зі злістю поглянув-
на мене й відійшов. А з ним відійшли й мої золоті мрії.
Поява цього бандита накинула мені інший, реальний образ
концлагера: холод, брак одягів і взуття, воші, вбивства
й вішання та розстріли людей, високі димарі крематорій,
газівні, вбивання людей уколами, холодною водою, голодом
і працею.

Проганяючи кошмарний вид, вдивився я в верхів"я бе-
різ, що росли обабіч таборової алеї. Та вони нагадали -
мені своїм смутком українські цвинтарі. В їхньому пошу-
мі я не почув великодніх гагілок, ані величної пісні "Хри-
стос Воскресе", тільки причулася мені журавлиним курли-
канням пісня про тих, що відійшли. Переді мною станули
постаті помордованих польськими в"язнями - бандитами мо-
їх друзів: Д-ра Бандери Олекси, Бандери Василя, М-ра По-
лутранки Романа, М-ра Яціва Дмитра, Коваля Миколи, Дяко-
ва Леонтія, Яворова Гриця, Пасічника Андрія... Станули
мені перед очима ще наші живі товариші спільної недо -
лі, замкнені десь там на блоку. Зараз долинула до мене
приглушена, солодка мелодія воскресної пісні. В захоп -
ленні долучився я до голосу тих, що їх я не бачив і ви-
далося мені, що співаю разом з тими, які є на волі. Та
враз я обірвав свою пісню. Та чи там воля? Тяжка займан
щина. Люди борються за життя, криються по лісах, орга -
нізуються в рядах повстанчої армії і стають до бою з во-
рогами.

Мельодія воскресної пісні голосніше пронеслася по
таборі. Тоді я зрозумів, що співають мої друзі на бло -
ку. Мені досить було самоти та відпочинку після години
вправи, хоча кості боліли, а коліна були закривавлені від
камінння. Я пішов до свого блоку і відразу пристав до
гурту друзів, що співали великодні пісні. Помимо забо -
рони таборової управи, ми проспівали низку пісень і за-
кінчили її піснею: "Ми по таборах і тюрмах". Опісля слі-
дували цікаві спогади з великодніх днів старих "тюрмі-
яльників" з російських, польських, румунських, мадяр -
ських тюрем. Настрої були бадьорі, повні віри, що прий-
де, наперекір усім ворогам, час, коли ми будемо вільні
люди на вільній Україні, прийде Великдень під згуки дзво-

нів св.Софії і св.Юра. Ці наші щасливі години перервав голос дзвінка, але не церковного, а таборового, і він кликав нас не до Господнього Храму в Україні, а на апель у концентраційному таборі Аушвіц перед лице катів нашого народу.

Опісля знову почалися тисячі тяжких годин. Ми їх перебули, хоч не всі. Та Воскресення Христа каже нам вірити в Воскресення Правди й Волі на землі.

x

x x

Леся Українка.

I ВСЕ ТАКИ ДО ТЕБЕ...

I все - таки до тебе думка лине,
Мій занапащений, нещасний краю!
Як я тебе згадаю,
У грудях серце з туги, з жалю гине.

Ці очі бачили скрізь лихо і насилля,
А тяжчого від твого не видали,
Вони б над ним ридали,
Та сором сліз, що ллються від безсилля.

О, сліз таких вже вилито чимало, -
Країна ціла може в них втопитись;
Доволі вже їм литись, -
Що сльози там, де навіть крови мало!

x

x x

Оленка В-к.

ФАЄ З ОСЛЬО.

Сьогодні прийшов свіжий набір невільниць до фабрики Сіменса в Равенсбрюк. Із-за машин підводяться очі робітниць, бо кожна з нас цікава, кого саме дістане за сусідку праці. Новоприбулі стоять несміло й розглядаються по фабриці - бараку. Одні маленькі, худенькі, з обстриженими головами, другі кремезні, високі - превисочезні-голяндки. Вони найбільше чудернацько виглядають у табировому перебранні. Управа табору мабуть не сподівалася так високих "горожан", або руководилася засадою "ощадности", бо не придбала довгих суконь.

Час-до-часу розноситься по бараку гострий наказ : "Шнауце - шнабель гальтен!" бо декотрі з новичок,завваживши між нами своїх земляків, або знайомих, хотіли порозумiватися. Цивільні форарбайтерки увихаються коло шефа відділу - злющого "Ветка" і вибирають собі робітниць до вподоби. Дивлячись на це все з боку, мається враження, що відбувається торг невільницями.

Наша форарбайтерка Шульц, худенька як опеньок, жінка, вже вибрала собі нові жертви й усміхається задоволено. Коло нашого стола стає нова робітниця і ми дещо з недовірям оглядаємо свою сусідку. Ми певні, що це німка. Пані Міся,моя сусідка, що сидить проти мене, шепнула: "Це напевно якась "немка встрентна!".

До німок ми ставимося з великою резервою, бо вони сидять звичайно за неполітичні промахи, хоч і носять червоні трикутники політичних в"язнів. Ми з Міською,полькою, і Ліною, українкою зі Сталіна, оповідали собі звичайно різного рода політичні сплетні, дискутували на різні теми й зжилися, як подруги. Тепер уже все це скінчиться. Тепер треба буде берегтися сусідки.Наша Шульц мабуть навмисне взяла собі її, щоб на нас уважала. Раз ми були підслухали слова Шульц, будь то би "ауслендери" робили саботаж, тому вона хотіла б мати при контролі - конденсаторів, які виробляла наша фабрика, бодай одну німку, яка вважала б на нас.

Яке однак приємне було наше розчарування, коли ми довідалися, що новичка не є ніякою німкою, але норвежкою. Наші обличчя зразу змінилися. Змінилося лице й"фройляйн" Шульц, стягаючись у гримасу, що так ошукалася.Тепер ми доперва добачили в Ільзе Фаї Ганзен /так називалася наша нова товаришка/, це, що відбирало в неї назву німки. Була вона дуже мила й симпатична. Біле, прозоре личко, попелате волосся, гарно закроєні уста і великі , темно-сині очі. Я взагалі не могла собі уявити,щоб хтось міг мати такі очі.

Спочатку здавалася вона мені дещо холодна, як її рідна Норвегія, та її ніжно-шовковий голос мав у собі багато тепла. Нова сусідка сиділа біля мене й клала штемпель на сконтрольовані конденсатори. Я не могла видержати й запиталася відкіля вона, як називається, за що

сидить. Довідалася [illegible]. Студіювала вона в Лондоні, а останньо працювала в норвезькому банку в Осло. Належала до підпольної норвезької організації. Арештували її під закидом кур'єрства.

Нараз серед розмови зачорніло мені в очах. На мій стіл впала тінь, щось тяжке опустилося на мою голову, і я носом зарила в стіл. Тоді стало мені ясно, хто це може бути. "Чорний крук", як звали ми доглядачок, завважививши, що ми розмовляємо, прийшов пригадати нам нашу повинність в"язнів. Рука доглядачки піднеслася ще раз, обдарувала мене й мою норвежечку ще двома ударами в лице й доглядачка відійшла.

Не так болів мене ніс, збитий кров"ю, як це, що через мою цікавість потерпіла ніжна Фас. Та теплий погляд її очей серед розчервонілого від удару лиця зменшив мій біль. Я не могла перепросити Фас за свою провину, бо мусіла вже мовчати, щоб не роздражнювати лютої вовчиці – доглядачки. В душі постановила я заждати до зміни і, коли до нашого бараку прийде золотоволоса Льотті, одна з людяніших доглядачок, поговорити свобідніше з Фас про Норвегію і про Україну.

x

x x

ЗБИРАЙТЕ МАТЕРІЯЛИ Й ДОКУМЕНТИ ПРО УКРАЇНСЬКУ МАРТИРОЛОГІЮ!

ЗБЕРІГАЙТЕ ВСІ В"ЯЗНИЧНІ Й ТАБОРОВІ ЛИСТИ, ПИСАННЯ, ВИРОБИ Й ІНШІ ПАМ"ЯТКИ! ПРИСИЛАЙТЕ ЇХ ДО МУЗЕЮ ПОЛІТВ"ЯЗНЯ ПРИ ЛУПВ, МЮНХЕН, ДАХАУЕРШТРАССЕ 9/II.

НАУКОВО-ДОСЛІДЧИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МАРТИРОЛОГІЇ.
Організація зберігання матеріялів української мартирології та їхньої підготовки для видання збірників "УТВ", Мюнхен, Дахауерштр. 9/II.

Паладій Осинка.

ЇХ БУЛО ДВОХ...

Їх було двох братів: близнюки. Разом носила їх під серцем мати, разом родилися, росли й разом попали в конц лагер, маючи по 18 років.

Та один з них був старший за другого. Старший ви - глядом, мужніший, зі срібними висками коротко остриже - ного лоба, мов перший іней по скошеній отаві. Він був і сильніший, зарадніший, та опікувався другим, як батько сином. Одним словом - він був старший і звали його коротко: старцун.

У другого були очі. У всіх були очі, але таких не мав ніхто. Коли правдою є, що очі - це дзеркало душі, то він мав душу, якої також ніхто не мав. Вона була чиста, глибока й широко відкрита на радість, біль, життя і смерть, а сиділа в очах. Його звали всі Внучком.

Поза побоями та знущаннями, що кожний "мусульманин" мусів переносити, ніхто ними спеціяльно не цікавився , бо кожний мав, хоч і однакову, але свою власну біду : прожити довше день, два... місяць.

Вони спали в одному бараку, а працювали на різних командах. Рано стискали собі руки, а в очах Внучка сиділа душа й тремтіла за брата. Старцун дивився в цю душу, складав порепані уста до усміху й беззвучним го- лосом бубонів: "Нічого, Внучку, витримаєм. Старайся лиш мудро "маркерувати". Тоді бігцем спішив до команда, де капо числив уже буком свої жертви. Внучок дивився йому вслід і в очах його була велика любов.

У своїм команді Внучок був сам. Сам серед людей. Він тягнув тяжкі, землею навантажені тачки, збирав принагідні буки, а його очі гасли, сіріли й зливалися зі сірим життям живих трупів.

Одної ночі він мав дивний сон. Не дивний змістом , а тим враженням, що його завсіди нам полишає сон. Снилася йому мати. Вона стояла перед ним з широко відчи - неними очима. В них був німий жах, а по лиці котилися градом сльози. Внучок не міг видержати цього погляду й з усієї сили крикнув: "Мамо!!"

Крикнув і збудився, а на душі так і лишився камінь. Перед ним все стояла його мати з німим жахом в очах , біля нього спав кам"яним сном брат, а в куті харчав у послідній агонії Керч, якому тиф і "дурхфаль виганяли з тіла вперту душу. Внучок лежав з відкритими очима й чув, як по його сухому тілі роєм вешталися насікоми.

Зближався понурий день. Проклятий дзвінок врізувався в замучені душі, стягав нужденні тіла з їхніх лежанок, щоби починали пекло нового дня.

Станули в десять рядів до апелю. Біла мряка повзала між бараками, клала свої холодні руки на відкриті - голови мучеників, пролізала гадиною крізь полосаті мундури й льодовими кліщами стинала у костях стрижінь.

Внучок стояв біля брата, а перед ним у молочній мря-

ці образ його матері з жахом в очах.

Після апелю брати пращалися, як звичайно. Внучок тремтів. Його душа перлилася у засніжених очах:"Уважай на себе, Старушку. Мені чомусь каменем залягло у грудях. Я чогось боюся, брате."

"Внучку, не розніжнюй серця у тій людській джунглі. Старайся вбити твою враждивість, а то вона вб"є тебе. Видержимо при Божій помочі, лиш старайся зручно ходити поміж дощ. Бувай здоров, до вечора!"

Внучок дивився як усе вслід братові, а по його лицях котилися дві чисті, великі сльози. Ще ніколи він не чув такої любови до брата, як у цей день. Брат був для нього живим символом того всього, що він у так молодому віку втратив.

Робота ставала для Внучка все тяжчою та тяжчою. Сили щораз більше покидали його виснажене тіло. Біла мряка не тільки не проріджувалася, але густішала й мокрим, холодним рядном лягала на тіла в"язнів.

Після обідньої перерви, коли кожний, вливши в себе пів літри гарячої юшки, став говірливішим, син вулиці Львова "доліняж" /кишеневий злодій/ Тонько, що носив теж, як "політичний проступник" червоний трикутник, почав голосно мріяти: "В таку мряку, брацє, як камінь у воду! Най ми шляк гопне, якщо сьогодні хтось не вирве!"

"Тоньку, не викликуй вовка з лісу, бо ти знаєш, чим то для других пахне", озираючись поза себе, сказав професор.

"Ох, професорцю, нех сконам, але я не думав би про других ані на хвилину, якби я міг дати "оконя".

Старий професор збирався до моралізуючої лекції, коли в тому моменті завила сирена, даючи вартовим знак, що втік в"язень.

У тій хвилині пролунав наказ вартового: "Гінлеґен!" Усі в"язні, де хто стояв, клалися на мокру землю, у калюжу, чи на тачку.

Молодий новик у свіжій, смугастій полотнянці, що стояв у калюжі та викидав з неї каміння, підбіг, щоби лягти на сухому. Але в тому же менті грянув стріл і він без згуку звалився на землю.

Внучок лежав у болоті, а в його очах ридала душа. В його очах малювалися співчуття й жах, а відчинені уста жадібно ловили повітря. Йому здавалося, що це неправда, що це лиш сон, страшний, кошмарний привид.

Але це не був сон. Це була дійсність, з якої він не міг отрястися і про яку нагадувала йому його ж зморене тіло, що закостеніло в болоті. Про це говорили веселі перегукування сторожі, яка цькувала псом старого жида, що оподалік від нього лежав у грязюці, й цокотів зубами. По жидові гарцював пес, вириваючи клапті з його лахміття разом з кусками живого тіла. Це не був жах сну, це був жах життя, що переростав найжахливіші примари.

Коли вечером посходилися команда, Внучок гаряч-

"Старушку, чи не знаєш, хто втік?"

"Як з нашого блоку".

Внучок пристанув: "І що буде?"

"Побачимо, напевно нічого доброго. Але ходи скоріше, бо наш блок уже уставляють."

Апель цього дня був довгий, як вічність. Охлялі й знеможені в"язні з тупою резигнацією стояли з відкритими головами. Вечірній холод і мряка сідали на тих обважнілих головах і вбивали аж до самого мізку холодні цв"ямки. Деякі хворі з опухлими, як колоди ногами, падали, або сідали у рядах, уважаючи на СС-манську сторожу, щоб не попасти за це під підковані чоботи садиста. Другим і це було байдуже. Вони лежали з закритими очима як трупи на полі бою.

Нараз хтось крикнув із рядів: "Паліч іде!"

Блоковий та блоковий писар кинулися, як ошпарені, піднімати лежачих, розділюючи стусани. В'язням висохло у гортанках з нервового напруження й страху перед тим, що прийде з Палічом.

Рапортфюрер Паліч - це жах лагера. Це усіблення садизму, спокійного, розміряного. Його дещо плоске, бліде лице, його безколірні, холодні очі ніколи не міняли свого вигляду. Він з однаковим спокоєм видавав прикази, бив ногами лежачого півтрупа, чи розстрілював з беззвучної пістолі 300 людей під ряд. Цей твір на подобу людини з елегантним виглядом не знав милосердя, ані границь своєї влади. Це був автомат нищення, засліплений у своїй величі безграничної влади над тисячами, затроєний расистичною догмою германської надлюдини. Такі креатури видає природа, як отруйні дерева, лиш для своєї різнородности, щоби добро, людське милосердя й конструктивна позитковність знайшли свою міру в їх протилежності.

Паліч в асисті кількох СС-манів станув перед 600 людьми 6-го блоку й з льодовим спокоєм заявив: "За втечу одного в"язня з вашого блоку я особисто виберу 10-ох на розстріл. Коли це раз хтось втече, я розстріляю сотню."

Над в"язнями застиг подув смерти. Вони перестали дихати. Кожний боявся глянути на ката, щоби не звернути на себе його уваги. Тіло терпло від раптового відпливу крови до серця, що старалось горлом вискочити із надто вже тісних грудей, а по тілі шмигали у кожну клітину мільйони шпильок.

А Паліч ходив спокійно між в"язнями як огородник між рядками капусти й кивком руки видавав страшні, безосновні й нелюдські присуди. За ним блоковий писар списував нумери смертників.

Внучок стояв як вистуганий з біло-жовтої глини. Він судорожно стискав руку брата, а в його надмірно великих очах тремтіла душа в надлюдській напрузі вичікування. В мізку билась об череп монотонна молитва - думка й вилітала розхиленими устами: Боже, не допусти, Боже, не допусти..."

"Десять" - просичав Паліч і його рука зависла над

Боже не допусти..."

"Десять" - просичав Паліч і його рука зависла над долею Старцуна. Внучок застиг, закам"янів. Голос Паліча врізався в його мозок розпаленим свердом, пробив череп, вигнав молитву й кліщами здавив горло. З його висохлих уст вирвався стогін - ридання. Напружені нерви охляли як розкручені струни, очі сховалися під повіками. Внучок розкрив очі. Він почув, як прайбер почав читати номери смертників, що уставлялися на лівому крилі. Голову пронили тисячі думок, як лискавки : "Він сильний, - він перебуде все... Я і так без нього згину!" - Стануло його послідною і непорушною постановою. Його потемнілі очі зросилися спокійні, а навіть веселі. Внучок ще раз стиснув братову руку і нетерпляче ждав, коли писар викличе десятого. Він лічив : осьмий...дев"ятий... Внучок лискавкою звернувся до брата: "Я йду за тебе!" - "Десятий!"

"Є!" - майже закричав Внучок і кинувся з рядів.

Старцун, що нараз усвідомив собі, що сталося, побіг за братом, зловив його й силою старався завернути назад. Голос Паліча впав серед метушні, як удар бича. Блоковий писар з відкритою головою пояснив: "Пане рапортфюрер, це двох братів і один хоче йти за другого".

Паліч підійшов цілком близько. Його майже білі очі впилися в братів. Садистичне лице викривила ехидна усмішка, коли він звернувся до Внучка: "Хочеш вмирати?"

"Так, я за брата, він здоровіший..."

"Пане рапортфюрер, я був вибраний" - перебив Старцун тремтячим голосом.

"І ти хочеш? Добре! Писарю, допиши одинадцятого!"

Внучка огорнула розпука. Він забув про страх, забув про Паліча і його голос перейшов у крик: "Я десятий! Лишіть мойого брата!"

Паліч вирвав дрючок з руки СС-мана і з розмахом пустив його на голову внучка.

"Мамо!" - вирвалося з грудей Внучка і він, як підтята, весняна галузка, впав до стіп брата. Його зоряні очі закрив білий туман.

"Відвести їх на 11-ий блок!" - звернувся Паліч до СС-манів.

Старцун, що припав над братом, узяв його обережно на руки, як дитину, і на очах тисячів в"язнів пішов тяжкою ходою на місце страти. Його виски видалися ще білішими, його лице ще старше, а на ньому льодовий спокій.

Йому тоді було вже сорок років.

x

x x

ГЕРОЯМ СЛАВА!

"Український Робітник" у Торонто від 1. березня 1946 подає реєстр українських письменників, розстріляних большевиками, або ув"язнених у концентраційних таборах. Цей реєстр обхоплює – лише час від 1919 – 1939 рр.

Українські письменники, що їх червоні або розстріляли, або які скінчили життя самогубством.

Микола Хвильовий, Григорій Косинка, Кость Буревій Дмитро Фальківський, Олекса Влизько, Володимир Свідзінський, Олександер Сорока, Іван Крушельницький, Роман Шевченко, Кость Піщенко, Василь Матяш, Проценко, Андрій Річицький, Микола Скрипник, Панас Любченко, Клим Поліщук.

Українські письменники й літературні критики, ув"язнені й посаджені до концентраційних таборів, яких доля в більшості й досі невідома.

Алешко Василь, Антоненко-Давидович Борис, Атаманюк Василь, Бобинський Василь, Багряний Василь, Боровик Дмитро, Бравюк Григорій, Будяк Юрій, Бузько Дмитро, Варавва Олекса, Вільховий Петро, Вороний Микола, Вороний Марко, Боруський В., Вражливий Василь, Вухналь Юрій, Гадзінський Володимир, Гак Анатоль, Гедзь Юхим, Гжицький Володимир, Голота Петро, Гордієнко Дмитро, Гребінка Леонід, Громів Олесь, Гуменна Докія, Демчук Осип, Десняк Василь, Дикий Антін, Дорожній Іван, Досвітній Олесь, Драй-Хмара Михайло, Дукин Микола, Епік Григорій, Єфремов Сергій, Жигалко Сергій, Загоруйко Петро, Загул Дмитро, Зеров Михайло, Івченко Михайло, Ірчан Мирослав, Йогансен Михайло, Капельгородський Пилип, Калустяковський Іван, Кириленко Іван, Ковалишк Петро, Козоріс Михайло, Кокот Сергій, Колесник Петро, Коляда Григорій, Коріняк Володимир, Котко Кость, Косянченко Григорій, Кохановський Іван, Коцюба Гордій, Кулик Іван, Куліш Микола, Курбас Лесь, Крушельницький Антін, Колляник Іван, Коваленко Борис, Лан О., Лебідь Максим, Лісовий Павло, Лебідь Ананій, Лавріненко Юрій, Лизанівський В. , Малицький Федір, Микитенко Іван, Мисик Василь, Могилянський Михайло, Могилянська Лада, Мусичка А., Павлюк Антін, Паніо Андрій, Панченко Михайло, Пилипенко Сергій, Підмогильний Валеріян, Підгайний О., Пьонтик Людмила, Плужник Євген, Поліщук Валеріян, Савченко-Яків, Семенко Михайло, Скуба Микола, Слісаренко Олекса, Саченко, Старицька-Черняхівська Людмила, Тась Дмитро, Тенета Борис, Ткачук Іван, Троян Іван, Туган Барановський А., Филипович Павло, Хвиля Андрій, Ходкевич Гнат, Шиманський О., Шкурупій Юрій, Шлоп Юліян, Штангей Володимир, Яковенко Григорій, Яворський Матвій, Ярошенко Володимир.

/Продовження буде/.

Джерела й матеріяли.

Священик Холмщак	:	Трагедія українського народу на Холмщині "Новий Шлях" ч.94. 1.12.45.
Бойків О.	:	Господарська руїна України, "Н.Ш. ч.17. 27.2.46.
Черемшина Петро	:	Боротьба українського народу з німецьким та совєтським окупантами. "Новий Шлях" ч.16. 23.2.46.
x x x	:	Іванку замучили - Богдана таксамо; я пересидів у бурянах. "Америка" ч.21. 23.2.46.
Кравченко Й.	:	За колючими дротами "Нові Дні" ч.6, 10.2.46. Зальцбург.
Кислиця Д.	:	Під чоботом окупанта. "Слово" ч.5. 3.2.46. Регенсбург.
Проф.Кирконел Ватсон	:	Українська агонія. "Український Робітник" ч.7. 15.2. Торонто.
x x x	:	Спиніть безумство! /Масове винищування українців поляками на Холмщині й Підляшші/ "Новий Шлях" ч.24. 25.127. .
Нестор Курий	:	Що діялося на Покуттю? "Америка" ч.24. 7.3.46.
Марко Віра	:	Сім літ визвольних змагань. "Америка" 1946.
П.М-ко	:	В.Барвінський в Сибірі. "Америка" ч.31. 23.3.46.
о.Михайло Горошко	:	Доля української греко-католицької Церкви під большевиками. "Америка" чч.32 - 36, 26.3.46.
Нестор Хименко	:	Недоля українців. "Америка" ч.33 - 36. 28.3.46.
Остап Тирса	:	"Визволення" України. "Український Голос" Вінніпеґ, ч.10 і 11. 6.3. і 13.3.46.
М.В.	:	Наш рахунок червоному окупантові. "Свобода" Ню Йорк ч.70-72, 10.4.46.
x x x	:	Знищення Богатинщини. "Свобода" ч.69. 9.4.46.

Миронович Борис		Великдень волі "Вістник гр.кат.Церкви у Франції", Париж, ч.4./15/ 20.4.46.
Лапичак І.др. -		Ляр'го Кабаллеро /Наша пропаганда в концтаборі в Саксенгаузен/ "Християнський Шлях" ч.14. 7.4.46.
Смотрич О.	:	З чорних днів. "Слово" ч.15. 14.4.46.
Зелений І.	:	Під чернігівським небом "Самостійник" сусп.політ.місячник ч.4. /8/, квітень 46.
М.Г.	:	Смерть священика /сл.п.о.Ковча, замученому німцями в К.Ц. Майданек/тамже
		"Політв"язень" ч.II. 15.квітня 46. Бюлетень Ліги УПВ, Мюнхен.
		"За волю" - квітень 46. Видає Філія ЛУПВ, Корнберг.

Чужі видання:

Сильвестер Мора - Пйотр Зверняк	:	"Справедлівосьць совецка" - Італія 1945. стор.276. I.і II.част.
х х х	:	Концлагер Аушвіц, Віднеь, В-во "Штерн" брош.40 ст. ціна 80 грошів.
так же		Концлагер Бухенвальд, брош.32 ст. Концлагер Дахау, брош.48 ст. Концлагер Равенсбрюк, брош.32 ст. Табори знищення: Майданек, пекло Треблінки, брош.64 ст.
Гассер Павло	:	Дахау, брош. ст.32.
х х х		Концлагер Дахау, брош.48 ст. Антифаш. Народне В-во Грац 1945.
Ляйббранд Роберт	:	Бухенвальд, брош 64 ст. В-во Европа, Штутгарт; з картою-планом табору.
х х х		К.Ц. Ілюстрований звіт із 5 концтаборів. Видання Ам.Воєнного Інформаційного Уряду.

" Літопис українського політичного в"язня"
Видає: Ліга УПВ - Мюнхен, Дахауерштр.9/II. Ред.Колегія.
Адреса: Пресова Референтура Ліги УПВ, Мюнхен, Дахауерштр.9/II.

ЛІТОПИС

ПОЛІТВ'ЯЗНЯ

1946

ЛІТОПИС

УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТВ"ЯЗНЯ

Рік I. ЧЕРВЕНЬ-ЛИПЕНЬ 1946 Ч. III-IV

Зміст.

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

Бок.

МИКОЛІ ЗЕРОВУ.

І тугу й гострий біль, тривожних днів неспокій
розводив гоже Ти в майстерності високій
сонетів різьблених, стрункиx олександрин -
стоявши наче жрець, між варварів один
при олтарі Камен, тиранами проклятих.
І вирік захват Твій, що долю поділяти
з Насоном - вигнанцем приречено й Тобі -
то ж Ти " нікчемних од " не вмів плести юрбі !
То ж навіть в"язнем вже, зневав зазнавши й горя,
закинутий у сніг, у вихор біломоря,
Ти в тиші зморений тюремних вечорів
Горацієм ясним замерзле серце грів.

x x x x x x x x x

БАРВИСТО НА СТОЛІ.....

Барвисто на столі невістульки та й айстри.
- Чому снився ти, поник, примхливий майстре,
сонетів міряних, розкотистих октав ?
Чом зошита згорнув та й олівця одклав ?
То ж осінь вже. Дощі і вересневі громи.
І мов Овідію колись - забитому у Томи -
рокована тобі: пісень тремких плести
і до майбутніх слав мережати мости.
Чого ж ти прагнеш ось ? Яких це зір, поете ?!
- Не знаю й сам. А втім - до Томів тих, де Гети,
де зброя гомонить, вернувся б без ваги -
у варварський мій край, на рідні береги.

xxxxxxxx xxxxxxxx

xxxxxx

М. Маркевич.

ПРОВЕСНА І ВЕСНА.

/ Спомини із станиславівської тюрми. /

Був березень... Ми не бачили сонця. За мурами та гратами воно світило; люди радувалися поворотом весни.

Микола, як звичайно, ходив в колі.а тко та своїм храпливим голосом підспівував " Гей братія опришки ", доходив до місця " голови положим " та чомусь нагло уривав.

Тоді пролітав через келію тривожний подув таємничого завтра жахливими привидами " акції " / розстрілів /.

Малий Влодко не говорив нічого, уважно гейби великий учений обсервував свою пляшку, а в ній поломлені сотні вошей та бліх. Крутив головою, та видно дивувався як то вони живуть без їжі у своїй скляннній палатці.

Сонце впихалося нахабно вузенькими смугами через шпари віконних " котів ". Його золоті проміння відбивалися від зеленкавого шкла пляшки, та падали прямісінько у Влодкові очі. А вони були сумні, сумні, аж тепер було це видно.

Місько завис ліктями на віконній рамі, час до часу підтягав носа, так гейби десь занюхав запах цигаркового диму, та люто вибивав ногами об брудну стіну такт якоїсь лишень йому знаної " гудулки ".

З густа покашлював своїм нервовим кашлем, та вже може сотий раз сьогодні питав " Ну хлопці, може маєте дрібку тютюнцю на ось такого тонісінького..." При цьому робив пальцями такий рух, як його роблять курці коли крутять цигарку.

Та дарма, ніхто навіть не відзивався.

Нагло заскреготіла " візитірка " - це посміттюх Охрим щось таємно шепотів. Я лишень почув - " Хлопці, тримайтеся, завтра акція коли б так щось трапилося, то самі знаєте, перекажіть жінці - бувайте ".

Скоренько візитірка закрилася і знова нахабно влазили в усі закутки криваві привиди завтрішньої акції.

Вечером на 24 - ці співали молитву....

Максимів бас гудів " Боже нам єдність подай ".

Мені ставало чогось смішно, я бачив Максима перед сотнею, як він говорить про це, що кожна корова в вечір чорна та інше. От попав наш Максим.

При тьмавім світлі нужденної карбічки хлопці лягали спати. Гей, гей чи будуть дійсно спати в цю ніч перед акцією ?

Досвіта загуділо вантажне авто під тюрмою, вперед одно, а пізніше друге та третє.

Це перші вістуни смерті, біля тисячі в"язнів настороженo ждали на них цілу жахливу ніч.

Хто поїде сьогодні ними в Шепарівецьку дубину ?

Може цей, а може той."О Господи милосердний, лишень не я, ні, лишень не я ."

Вацьо стояв на " шмірі ", нас тринадцять сиділо в рядочку під стіною - про що ми тоді думали, сьогодні не знаю, я мабуть тоді також не знав.

В коридорі відкривалися та закривалися з лоскотом двері від келій, час до часу вагавкав ґештапівський пес, та мов у безодню вічности падали імена та прізвища смертників, самі українські, гуцульські.

" Повели тих двох з Космача " - легко дрожачим голосом говорив Базьо.

" А тепер пішов Охрим з якимсь парубком, мабуть зі Снятинщини ". Голос його ставав чим раз то слабший, вкінці якось глухо прошепотів, а радше простогнав:

" О Господи, повели Лиса з Миколою, обидва звязані колючим дротом - вічна їм пам"ять ".

У Богдана дивно блистіли очі, він з Лисом разом укривався більше року. Тепер його уста щось скоренько шепотіли. Може молитву, а може прокліні на катів, а може прощався зі своїми близькими.

В задеревінні минали хвилини, довгі мов вічність. В коридорі лоскотіли двері, раз дальше, раз зовсім близько.

Якась страшна тишина проривала лишень захриплими вигуками катів " льос, льос, шнель ".

Наші двері тим разом не відчинились, щойно в полудне на обід. Веселий кухар наливав тоненьку зупу та приговорював-

" Ну хлопці, маєте щастя, стан зменшився нагло, дістанете добавку ".

І знова вечером на 24-ді співали молитву.

Але цим разом зовсім тихше, Максимового тубального голоса - баса взагалі не було чути.

Це ранком Максим поїхав " в дуби "....

І знову був травень на світі. Щілини у віконцях побільшали, бо часто падали дощі, а сонце мусіло вже таки добре пригрівати. У нас у келії було сіро, сіро... деякі бачили зелен. краску на волі минулого літа.

А там " на світі " всего два метри від нас, зразу за муром, таки під нашим вікном зеленів каштан.

Це був одинокий клаптик чогось зеленого, так довгий та широкий, як щілина між двома дошками.

Левко цілими днями висів на вікні, та мов зачарований дивився годинами в зелену щілину.

Ми нічого не говорили: кожний хотів би подивитися але якось не лицювало. З Левком було дійсно зле. Ночами не спав, горячкував, кашляв та висох мов щипочка. Що раз частіше розповідав, як то він хворів ще малою дитиною, як то його покійний дідуньо довбав для нього липову домовину. Довбав щось аж чотири місяці, аж сам помер.

Отже Левко мав моральне право тішитися нашим спільним зеленим чудом. Одного дня майже закричав він - " хлопці,цвіте ..."

Чергою обережно вилазили ми на вікно, та ствердили, що наше дерево починає цвісти.

Левко зривався тепер раненько присував до вікна стіл, на нього клав одинокий стільчик, та задиханий вилазив на вікно. Він знав уже мабуть на пам"ять скільки є пуп"янків, як вони розложені, скільки та коли який почне цвісти.

А один з каштанових свічників, протискався чим раз то впертіше до нашої щілини. Так, що колиб не грати, то можна було б його доторкати кінцями пальців, а то і злизувати з нього перлисту росу.

Цей цвіт, а точніше щойно пуп"янця ми назвали чомусь " Дзвінка". Але слово не ми його так назвали а лишень Левко.
На дворі похмуріло, довго падав дощ, наша " Дзвінка " не розцвітала.
З Левком було щораз то гірше.
Одного вечора знова почав говорити про свого дідуня, та липову домовину. Говорив, що як вийде на волю, то посадить в своєму городі лишень каштани. Журився, що " Дзвінка "так довго мокне, та може мерзне. - " Але завтра " - казав,"напевно засвітить сонце, та "Дзвінка " пишно зацвіте."
І прийшло завтра, а з ним сонце.
Левка не було на вікні.
Лежав мертвий на свому місці під вікном, а скляні очі тепло сміялись, мабуть до " Дзвінки ".
Того дня розцвіли всі каштанові пуп"янки.

хх хх

хх

Грицько Чупринка.

ТКРЕМНИЙ СПОМИН.

Наче сонцем роздратовані,
Що минало нашу тінь,
В вікна міцно заґратовані
Ми дивились в далечінь.

Там у фарбах розмальованих
Грала райдуга - дуга,
Нас же в стіни замурованих,
Так давила всіх нудьга.

В небі військом дужих спільників ,
Пролітали журавлі,
І до нас сумних невільників,
Слали поклик до землі.

О. К. Ковальський.

УІ. " А вже весна воскресла,
що вона нам принесла?"
/ Продовження. /

Весна. Скільки чару криється в ній. Як радіють люди, коли завітає вона і принесе на крилах леготу запах ранніх квітів. І до нас в"язнів завітала весна. Та не раділи ми нею і не могли радіти, бо тяжко нам було доглянути воскресення до нового життя в природі, тоді коли вінець тієї природи- люди тисячами йшли, гнані насильно до газу, на люту смерть......
І не могли ми розкошуватися запахом квітів, бо його давив і вбивав сопух із палених людських тіл.....Розпеклись високі комини крематорін, викидаючи зі себе цілі стовпи вогню....
А їм, немов у відповідь, сумежні ліси із глубоких долів смерті, наче із велитів - костирів слали цілі хмари диму по околиці..... Горіли тисячі людей за тисячами....... Здавалося, що пекло виринуло з позасвітніх обріїв і виглянуло н. землю...

УІІ. Критичні дні.

Напружено - нервово проходили літо й осінь 1944 р. З франту доходили щораз вимовніші вістки. Над рідн.ою землею шаліла не бувала досі воєнна хуртовина. Що станеться з Рідним Краєм, що з нашими Рідними, знайомими ? - Хоч та журба була мабуть для нас всіх усе найтяжчою - то тепер найбіль дошкульно здавила наші серця. А тимчасом у лагрі почали кружляти рі[з]ні тривожні поголоски, які заєдно повторяли, що ми най - шлись в критичній для нашого життя ситуації... Можна собі доуявити,які настрої запанували між нами, коли одного дня довідалися ми, що сьогодні в ночі відбудеться перегляд усіх бльоків.
" Будуть провіряти, хто здібний до транспорту по причині евакуації табору....Будуть вибирати кандидатів до газу ..." - рознеслось між в"язнями. Поденервування зростає коли настав вечір. Люди вимиваються, виголюються, щоб якось виглядати. Кладемося до ліжок з тим, що коло півночі нас збудять, бо тоді припадає черга на наш бльок. У призначеній порі зриваємося з постелі, скоро одягаємося, виходимо на подвіря, уставляємося п"ятками і відмашеровуємо до лагрової купальні, де відбувається перегляд.
Перегляд переводять не фахівці лікарі а рапортфюрери. Роздягнені з річами під пахою, в напружені перебігаємо перед ними один за одним. Кожний старається показати себе як найздоровішим, найрухливішим, щоб часом не видався панам життя і смерти " музулманом ". А вони стоять немов володарі і на

кого один із них, наче той казковий " він " вкаже рукою, того миттю задержують, відчитують число, витатуоване на руці і записують.

На другий день усіх списаних переводять на окремий блок. Багато їх сердег найшлося в тому передсінку смерти. Та вкінці всіх т. зв. арійців звільнили, залишили тільки неарійців. Я бачив як одну партію їх вивозили автами мабуть до газівні в Біркенау. Стояли як мерці в автах на їх лицях малювався безмежний сум. З резигнацією кивали до прохожих головами.

На фронті ставало щораз гарячіше. Почалася масова евакуація табору. Транспорти йшли за транспортами - на захід. В один із них, що йшов на Дахау попали ми обидва священики враз із трома товаришами по професії, поляками.

Завагонували нас не на місцевій станції, а в Біркенау близько страшних крематоріїв. якраз недалеко тих бараків, в яких ми більше як рік тому почали " К.Ц. - кар'єру. "

До чаші горя, що її довелося випити за колючими ґратами, долилась ще одна краплина. Бо отсе надійшла хвилина, що треба було розпрощатися і розлучитися із Своїми, із друзями. А ті свої то гурт Українців, що зцементувався в Аушвіцькому лагері у спільноту, якій мабуть кривду зробив би той, хто посмів би назвати її інакше, як " одною чести гідною українською родиною. " Так. цей гурт - то була одна сім'я, якої члени все могли ствердити, що їм не бракує голови-батька, який не лиш усіми кермує розумно і розважно, але докладає теж всіх старань, щоб захоронити своїх дітей перед небезпеками і в руки дати кусок хліба, нераз більше від найцінніщого скарбу пожаданий. Цей гурт був направду одною великою сім'єю, якої діти пов'язались найміцнішими вузлами братньої любови, яка наказує бути все готовим: потішати, помагати і рятувати, не оглядаючись нераз і на власну безпеку, нераз із нараженням себе самого.

Цей гурт був направду одною родиною, що для її членів не пустою фразою був клич: " один за всіх, всі за одного. " Це була спільнота, в якій просто неможливим було це, що сталося в інших, що син-в'язень замордував батька - в'язня.

Співжиття того гурту на тлі міжнародньої мозаїки - це була жива школа, в якій можна було навчитися, як треба цінити великі прикмети українського народу, в якій можна було глибоко переконатися, що наш нарід не гірший від інших культурних західних народів.

В цій школі можна було відзвичаїтися поганого нахилу: кидати грязюкою при всякій нагоді на все, що українське, мовлять: бо в нас українців і це зле і це лихе... і взагалі чи в нас що доброго може бути, чи ми до того здібні... ? ", але навпаки можна було навикнути так сказати о в народній самокритиці обирати метод, який хоч з одного боку наказує замикати очі на народні похибки і гріхи, але рішучо велить з ними боротись і їх викорінювати, то з другого боку наказує вміти добачувати і добрі прикмети; яких така глибінь криється в українському народові і ці прикмети віднайти, плекати і скріплювати.

/ Продовження буде. /

АД.

КОЗАКИ НАД ЕБРОМ

Передрукувуємо уривки статті, вміщеної в 14 ч. " Вістей " Брукселя, від 15. квітня 46.-
Ред.

Досі їх ще тут не було, щонайменше історія цього не записала, але зараз здається, раніше Ебро висохне, чим їх забудуть.

В історію останньої війни увійде, без сумніву, теж і Міранда над Ебром. Це мале еспанське місточко, положене в гірському кітлі, що його прорізує горішній біг Ебра у провінції Бургос. Під час війни тут було організовано великий і на свій лад славний концентраційний табор для чужинців, які без позволення та відповідних документів опинилися в Еспанії. Табор мав характер перехідного і, якщо інтернованим піклувалося його дипломатичне представництво, еспанці теоритично не робили жадних труднощів, щоб його з Еспанії забрати. Велика частина французької армії Де Голя в північній Африці, рекрутовалася власне з утікачів, які перейшли через табор в Міранді. Виїмок становили ці, проти яких будьяка держава мала окремі застереження.

Табор в Міранді був міжнародній, в найповнішому розумінні того слова. Від часу німецької окупації Франції, через нього перекотились представники різноманітних рас і соціяльних щаблів.

Сам табор це сторінка для себе. Простором він занімає яких два гектари поверхні, зараз біля залізничої станції, одного з найбільших залізнодорожних вузлів на Піренейському півострові. Довкруги він обведений невисоким муром та двома рядами дротяних засік. На воротах на тлі національного прапора написано великими літерами " Todo por la partia " - " все за батьківщину", наче пригадка для всіх, які через табор переходили. Для інтернованих було призначених 27 бараків, що їх еспанці називали пишно " павільонами "та які, невідомо яким чудом держались, бо мали ще тільки підіравлені стіни, та криші, все інше інтерновані поломали та попалили. Не бракувало теж одного бараку - кінотеатру, в якому інтерновані безжалісно висвистували кожний фільм та кожну "продукцію місцевих артистичних сил ". Лікарня, аптека, чепурня, т.зв. міжнародна бібльотека, досить великий спортовий майдан та найкращий з усього, басейн- доповняли таборову панораму......

Інтерновані були поділені і жили по національностям. Кожна національна група мала свого шефа т.зв. " капо ", який репрезентував її та заступав перед таборовими властями. Життя та поведінка інтернованих були вірним віддеркаленням вдачі та звичаїв народів, до яких належали. Найчисельніша група була французька, що з великою поблажливістю ставилася до всіх інших і ворогувала з водою, Французи цілими днями,не тільки що не милися, але ще й чорнили собі лиця вугіллям, або чорнилом. Вони влаштовували безліч всіляких імпрез, співали собі свою

Марселезу " і вигукували " іп, іп - ура. ", та цілком були заняті собою. Англійці і американці, головно втікачі з німецького полону та парашутисти, перебували в таборі дуже коротко. Вони з видимою вищістю ставились до всіх інших, цілий день, навіть серед найбільшої жари, ходили одягнені від голови до ніг, з рукавицями включно, й занималися тільки спортом.
Німецьки дезертири завше щонебудь організували, видавали свою стінну газетку, ходили високо підіймаючи ноги, і бодай раз в день билися. Але їх барак був найчистіший. В таборі найкраще поводилося полякам, бо вони діставали найбільшу допомогу від свого Червоного Хреста. Постійно намагалися звертати на себе увагу та завжди усім щонебудь дораджували. Були теж руські, але щих ніхто ніколи не бачив, бо завжди лежали до безпам"яти пяні. Жиди, як звичайно занималися торгівлею і спекуляціями. Купували в місцевій кантині, перепродували і давали на борг, але опісля стягали з інтернованого останню драну сорочку. Це саме китайці та всякі південно-американські заблуканці. Українців зразу було тільки двох, які вивчили по азбучно всі мови та коли, де і як могли, деклямували про "45 мільйонів."

Під ідеологічним оглядом найсильнішу групу творили комуністи, бо вони, головно жиди та німецькі дезертири не зголошувалися до жадних армій. В лагері вони перебували найдовше, позанимали всі пости внутрішньої адміністрації, створили собі своєрідну " советську республіку " і затруднювались перевишколом усіх, хто тільки показався в таборі. Інтернаціонал не вмовкав.

Одного дня, на початку 1944 року в табор привели трьох русявих і здорових, мов молоді дуби, хлопців. Завели в бюро та почали допит, хто: Іван, Петро, Дмитро. Місце народження: Чернигів, Харків і станція А., біля Краснодару на Кубані. І т.д. все підходило " благополучно " , тільки на питання, яка національність вони насамперед подивилися на себе і тоді одноголосно відповіли, що " спортова ". Не помогли запевнення, що зараз їм нічого боятися, що ...... національність у них " спортова " і більш не питають. Діло в тому, що досі вони під цим оглядом мали досить сумний досвід. Завжди подавали таку національність, яка, по їхньому, в даній обстановці найбільше підходила, й завжди зле потрапляли і завжди їх били. У висліді прийшли до переконання, що тільки спортова національність у жадній обстановці не може їм пошкодити. Але..

Зачалось того самого вечора. Французи, що чергового дня мали виїжати в Африку, поодривали останні залишки поломаних дверей і вікон у своєму бараку, розклали на майдані велику ватру, відспівали Марсилезу і гуторили собі. Нагло з товпи виступило трьох нових один з гітарою в руці, другий зі збанком вина і підспівуючи." Дам лиха закаблукам " пішли козака по вуличкам. Загальне одушевлення таким небувалим видовищем досягнуло свого вершка, як один з нових підступив до інтернованого, що його ніс видавався йому підозрилим, і зі словами:" Ти навіщо продав Украіну ?" розбив йому на голові чужу гітару. Шапка полетіла в гору і водами Ебра перше сколихнуло: " Україна іп-іп ура " тимчасом другий виголосив на чистій і нікому незрозумілій мові, менш-більш таку " промову:

Ми українські козаки, нікому не підчиняємося. Помалу, хлопці, помалу. Тільки так. У нашій станиці не було ніодного кацапа і ні одного єврея, бо ми хлопці, тільки так. Громили комуну і будемо громити. Давай тільки раніше розгромимо фашистів. Помалу хлопці, тільки так..........

Через місяць обстановка в таборі цілком змінилася. Зникла " совєтська республіка " внутрішнім порядком було заборонено співати інтернаціонал, а дозволино тільки " Розпрягайте хлопці коні " або " Дівчино Марусю " і хто був іншої думки той лежав у лікарні. Час від часу попадалося і декому з козаків, але в основному, козацьку дисципліну було вдержано.

Історія продовжується і нічним Мірандським повітрям щей і сьогодні час від часу здрігне " Вже більше літ двісті ", яке з над Ебра несеться через гори і ріки, зустрічається з таким же з інших країн, лише над Дніпро, до Києва, Чернигова, Харкова й на Кубань лучиться там з такими ж думками в одну мельодію дожидання, що сьогодні ще тужливе, жалібне, а завтра - мов грім загримить і переміниться в бурю.

xxx xxx

xxxx

ПОСИЛАЙТЕ СТАТТІ, ДОКУМЕНТИ, ВІРШІ, ОПОВІДАННЯ, СПОГАДИ, НАВІТЬ КОРОТЕНЬКІ ЗАПИСКИ, СВІТЛИНИ / ФОТОГРАФІЇ /, РИСУНКИ, ПРІЗВИЩА І ЖИТТЄПИСИ ДРУЗІВ, ЩО ЗАГИНУЛИ ПО ТЮРМАХ, КОНЦТАБОРАХ, ПЕРЕХІДНИХ ТАБОРАХ, НА ПРИМУСОВИХ РОБОТАХ І Т/П. НЕ ДОЗВОЛЯЙТЕ, ЩОБ ЧАС І ЗАБУТТЯ НИЩИЛИ НАВІТЬ НАЙМЕНШУ ЗГАДКУ ПРО ТРАГІЧНУ ДОЛЮ ТИХ УСІХ, ЩО ЗАГИНУЛИ, ЧИ ТЕРПІЛИ ДЛЯ ВОЛІ У К Р А Ї Н И.

Вітошинський Борис

ПРИМІЩЕННЯ, ЖИТТЯ, ХАРЧ, ОДЯГ У НІМЕЦЬКИХ КОНЦТАБОРАХ.

/ Продовження/

Коли порвалися загороди колючих дротів і з-поза них розбрилося по всім усюдам стотисячні маси вязнів, щойно тоді світ ближче пізнав, як виглядали вони повдягнені. Ур'ядово в"язнені, коли він приїздив до табору, видавали пару білля, блюзу і штани, шапку і черевики, в більшости деревяні. Одяг як і шапка були шиті з матеріялу в широкі на 5 см. темно сині паски. На перший погляд на багатьох одяг цей робив враження піжами. Спершу в"язні ходили лише в таких смугастих одягах. Але з годом коли число арештованих росло в грубі сотні тисяч, а то й мільйони, в"язничих одягів почало бракувати, і в"язнів вбиралм, або в цивільне вбрання, або в мішане. Процедура вбирання нового кандидата була проста і нескомлікована. Хто приїхав і віддав до т.зв. Еффектенкаммер, роздягався до нага. Його голили і стригли, купали, в відтаз з гори лахміття, що лежало в куті залі магазину кидали йому без жадного примірування приписані речі. Нічого дивного, що в той спосіб перноодягнений " цуганг " виглядав, як чудовище. Мови про це, щоб хтось міг собі зібрати більш відповідні речі не могло бути. Білля, яке видавали не лише не було нормально випране, не лише подерте і вонюче, але дуже часто завошивлене. Але і таке білля дістати було штукою. Мою першу і драну сорочку, яку я одержав в перших кілька годинах пісдя приходу, я мусів носити більше, як два місяці. Вправді на бльоки приносили "регулярно " що два тижні " чисте"білля, але це була капля води в морі. На стан 1000 людей принесли 20-30 штук білля. Нічого дивного, що воші були найнормальнішим явищем і " найближчим товаришем" в"язня. Теж і блохи впрост тисячами обідали людей і були для них правдивим нещастям. Це було знане явище, що по певних вуличках, чи подвірях " не варто " проходити, бо по землі скачуть блохи. Раз пройти означало до товариства своїх"кровопійців" приняти, ще масу " бездомних ". А з біллям я мав щастя. Моя перша сорочка представлялася " показово ". Це була просто брудна ганчірка, з якої висіли брудну подерті латки. Про випрання не могло бути мови, про заміну годі було думати. Але одного осіннього дня при праці, коли ми працювали всі без блюз, кличе мене наш " кдо-фюрер ".

" Це Ваша сорочка " - питає.

Всі сс-мани з правила в"язням тикали. В 1942 році сс-ман не зачинав " розмови " з в"язнем, не потягнувши його палицею по спині, або не копнувши, означало, що він виїмково добре настроєний. Власне тут зі мною заходив цей випадок." Чому я не зміняю білля " я був в клопоті, - скажу так, як є на ділі, сс-ман звернеться до бльокового з докорами, що я не маю сорочки, а за це той мені "віддячиться". Збрешу перед сс-маном і скажу, що білля є досить - заінкасую зараз"березову кашу ", за не, що я був"залінивий "взяти білля. " Правдивий клопіт-думаю - що сказати, щоб і тут на місці, але і потім на бльку не обірвати " -

"Останній транспорт білля був дещо менший і тому для деяких забракло, дістанемо найближчого разу." -- брешу. Але сс-ман вже записав моє число і спитав за блок, це мешкаю. В неділю мене закликали до бльокового, висварили, що я " пощадл " і дали чисте білля.

Так менш-більше представлялася справа з біллям для сірої маси в"язнів. Те саме було з одягом. Люди ходили, як останні нуждарі. Білий і сині пояси стрій обляпаний болотом, був радше темно сірої краски, і не нагадував ані білого, ані синього кольору. Але і того лахміття бракувало. Це був щоденний образ; коли вмер, або вбито в"язня при праці, то його протягом не цілої години обдирали з того лахміття, в якому він хрдив.

Нужденній долі сірого загалу, нужденному житті і чорним перспективам, відповідав такий же одяг - брудне, подерте, завошивлене лахміття.

Але поповнив би похибку цей, який думав би, що всі в"язні так були вдягнені. Я нарочно згадав т.зв. сіру масу. Ми однак не смімо забувати, що в таборі крім " плебсу " була " аристократія " Всесильна всевладна " аристократія " . По лагровій термінології " промуненція." " Промінент " не лише нічого не робив, не лише ніхто його не бив / це до нього належало /, не лише віджвлявся їжою, якої в дома часто не бачив - але " промінент " одягався.

І він одягався так, що не втаємниченому в таборові ході - це було просто не до повірення. Одяг такого " аристократа " був обов"язково з нового матеріялу. Він був не готовий з магазину, а шитий на міру. Очевидно, що Ясьо, чи Болек з Жешова, або Пшеворска, шили собі одяги лише в"добрих фірмах." Це мусів бути обов"язково кравець паризьких конфекційних сальонів, або принайменше власник такої фірми в Парижі. Тоді він міг надіятись, що матиме щастя шити для таборового потентента вбрання. За плату - добру"марку" у " могучого " потому ца хліб, маргарину, чи щонебудь з харчів. Промінентн отже ходили, як на променаді моди, в сніжних костюмах / їх мали щонайменше два на зміну. / і ширили по таборі ... респект, пошану і страх. Коли стояла на вулиці товпа і проходив " промінент ", йому вистарчало гукнути - пляц, пляц махен - і серед моря нуждарів творився прохід. Пляц, пляц махен - підгукували ще сірачки, щоб приподобатися аристократові. Повні зависті погляди часто знималися снемов супровааждали його в дорозі.

В таборі бути добре убраному значило мати половину успіхів. Добре убраний мав усюду доступ. З ним числилися, хоч не знали хто він і що може. Це вистарчили, що він " може " вбратися. Вбраного не били, вбраного не викидали з умивальні, чи з кльозету. вбраному дивилися крізь пальці, коли він нічого при праці не робив. Це все був один з неписаних, але до кінця задержаних таборових законів.

Мільйони жидів, що їх звозили до Аушвіцу і слали просто до " комина " / до крематорія / м.і. привозили гори пакунків. Крали золото і діяменти не лиш в"язні, крали просто ховніри " унтершарфюрки " і " обершарфюрери ", крали крали і везли в " гаймат " як трофеї з фронту. Але не лише золото, інші дрогоцінности рабували з жидів. Тисячі, тисячі найкращих одягів, матерій, обуви і т.д. йшли мільйони в комин, а зелені бараки побіч крематорія наповнялися добром. Там було все. Дослівно все, що можна знайти у мільйонів людей, що їдуть в далеку подорож. В першу чергу одяги, обув, ... ала, постелі і т.п. Тішилося серце німця і аж скакало йому ... гортанку, коли говорив про добре, що в тих бараках. Як Україну він звязував з понятєям " масльо, яйка " - так тут йому ввижалася багата Америка-Канада." Це все награбоване майно

- - - - - - - - - - - - - - - - -б- - - - - - - - - - - - - - - - - - - -

приняло назву " Канади ", канадійський коц, канадійське мило, одяг - це все означало, що мається до діла з добрими гатунками речей, які привезено з волі. Ціла " Канада " це було більше як 10 великих бараків. Кілька з них повні лише убрань. Коли забракло в"язничих одягів прийшла на поміч " Канада ". В таборі появилися мали найкращих і найелегантніших одягів. На них зараз роблено на спині великий хрест червоною олійною фарбою, на споднях два такій пояси. Потім ще витинали на плечах"віконця" і вкладали туди, як лату шмат в"язничого матеріялу. Ці заходи були на це, щоб убрання не використати до втечі.

Так отже в останніх літах концтабори івляли собою дуже різнобарвні образи. Від обірваного нуждаря починаючи, можна було в таборі зустріти " заможних " в"язнів, до " проміненте " включно, якій був одягнений по вимогам останньої паризької моди в " канадійськ. " матеріяли.

Десь на волі люди латали черевики гумовими підошвами, перешивали вбрання із старих кусків робили нові, в таборі для багатьох це були речі незнані. Багато скидало і викидало черевик з ноги, коли на ньому заходився зап"яток. На місце тих черевиків з " Канади " були другі. Кидалося одну сорочку і з " Канади організувалося другу.

І так зі всім і до останнього часу.

Німецький концентраційний табор - табор незрозумілих парадоксів, суперечностей і загадок.

Побіч голодом виснаженого, якого хвилини життя пораховані, проходить інший випашаний і п"яний. Побіч заморенного і стомленого на смерть працею - підсвистуючи пройде елегантний нероба. Побіч обдертого, босого і змерзлого - виперфумований і одягнений на грубі тисячі " промінент".

На його руці дорогий годинник. Швайцарська марка. 18 каменів. Коштував йому багато горілки. Колись напевно за горілку він його продасть. А наразі він йому показує час.

Час розривок для одних в"язнів і час смерти для багатьох, багатьох інших. -

Проф. Г. Лінчевський.

ФРАНКО ТА ЙОГО УВ"ЯЗНЕННЯ.

Великий геній українського народу Іван Франко, поет, повіс - тяр, драматург, публіцист, учений, соціолог, політичний і гро - мадський діяч, працівник на безлічі різноманітних ділянок скрізь, у кожній з них яскраво відобразив свою гарячу любов до рідного краю, своє палке співчуття народним масам в їх тяжкому стано-вищі свою безкраю готовість допомогти їм, присвятив високій ідеї служіння народові все своє життя, весь свій літературний талант, усю свою пристрасть публіциста і партійно - політичного працівника, не боячись за це ані репресій, що дощем сипались на нього, ні урядових переслідувань, ні ув"язнення, якого тричі в житті дове-лося йому зазнати.

" Я син народа, що в гору йде, хоч був закутий льох." - гордо і урочисто проголосив він і, завжди пам"ятаючи своє селянське походження, свою близькість з народними масами, розгорнув свою не всипущу творчу діяльність у галузі літератури, науки, публі-цистики на користь своєму поневоленому народові. Його виступ на арену громадсько-політичної та невіддільної від неї творчої лі-тературної діяльности припав саме на 70-ті роки, роки великого зламу в житті Галичини. Швидко розвіялись рожеві мрії українсь-ких галицьких кіл на милість цісаря, на те, що він ласкаво пода-рує автономію українцям в Галичині. Погравшись трохи з " Тироль-цями Сходу " австрийський уряд не здійснив нічого зі своїх обіця-нок, а натомість усю увагу віддав полякам. Незадоволення і роз-чарування в українських колах росли. Старе покоління української інтелігенції, що від Маркіяна Шашкевича комплетувалося майже вик-лючно з духівництва з його виразним консерватизмом, клерикаліз-мом, вірнопідданством цісареві тепер не могло вже здійснювати ідеологічного та культурного проводу українським життям і в 70-х роках мусіло поступитися перед новим поколінням української ін-телігенції - радикальними , гордими своїм селянським походжен-ням що виступивши з нових позицій,одразу чітко сформулювало свою громадську і політичну платформу та розгорнуло остру критику то-гочасного суспільного ладу, висуваючи проєкти економічної допомо-ги селянству та проголошуючи гасла політичної волі.

Серед цього авангарду нового покоління бачимо і молодого Фран-ка, який,як і всі радикали радісно підкреслює своє селянське по-ходження відчуває у себе"здоровий хлопський розум ", активність, енергійність і в свої перших літературних творах звертається до рідного народу, разом з своїм другом Михайлом Павликом, друку - ється в студентському журналі " Друг " де містить повість " Пет-рії і Довбушуки " та багато сміливих вільнолюбних поезій.

В липні 1877 р. Франка і всю редакцію " Друга " заарештовують. Приводом до арешту послужило обвинувачення Франка в зв"язку з соціялістами та Драгомановим. Хоч він у ті роки ще добре не розумівся, що таке соціялізм, а лише виступав проти кривд сво - його народу, це не перешкодило австрійській владі посадити його до в"язниці. 8 тижнів тримають Франка у слідчій тюрмі між карни-ми злочинцями, а далі він був засуджений на 9 місяців ув"язнення, терпів брутальне поводження, образи, постійні перевірки,обшуки,

перегляди того, що він писав, часто переводи з камеру в камеру.

Однак мужній 21 - річний юнак не втратив мужности і присутности духа, в тюрмі продовжує писати свої запальні вірші та записує від арештантів приказки та їхні оповідання. Про причини свого ув"язнення дає він таку відповідь:

За що мене в пута скували
За що мені волю відняли,
Кому я і в чім завинив
Чи тим, що народ свій любив
Бажав я для скованих волі,
Для скривджених кращої долі
І рівного права для всіх,-
Це весь і єдиний мій гріх.

У своєму вірші " Товаришам із тюрми " Франко вітає друзів, що лишилися на волі та рішуче пориває з старим консерватив - ним галицьким життям і вказує новий шлях:

Обриваються звільна всі пута,
Що в"язали нас з давним життям:
З давніх брудів і думка розкута,-
Ожиємо, брати, ожием.

Лист арештанта з в"язниці перетворюється в бойовий заклик переборювати бурі та хвилі нещасть і неволі, нестримно прямувити вперед до щасливого краю, до святої країни , де панує братерство, згода і любов. Франко проголошує гасла, за які треба боротися, які полум'яніють на прапорі тих, хто став у лави тих, що змагаються за цю велику мету:

Треба твердо нам в бою стояти,
Не лякатися, що впав перший ряд ,
Хоч по трупах наперед ступати,
Ні на крок не вертатися взад.

Наголошуючи, що в тій боротьбі " поборює воля неволю ", що переможе " сильна воля і спільний наш труд ", молодий поет запалює з тюрми товаришів енергією до нових змагань.

Дев"ятимісячне перебування у в"язниці було тяжкою пробою для мужнього юнака, але ще більше прикростей прийшлося відчути після виходу з неї. Вся галицька громадкість дивилася на нього і на Павлика, як на виразників перевороту, революції та, щоб не втратити ласки уряду, зріклася їх. " Просвіта " виключила Франка з числа своїх членів, " Бесіда " заборонила приходити йому на свої сходини.

Перед Франком повстала дилема: або зріктися своїх поглядів, або самому іти проти заляканого громадянства шляхом дальшої боротьби до волі та щастя народу.Франко не вагаючись обрав другий шлях. Разом з Павликом починає видавати журнал " Громадський друг " що знаменував новий радикальний напрям громадської думки. Геніяльні " Каменярі ", створені саме тоді, були видруку - вані в журналі і стали його програмою, визначили його ідейне спрямовання. Там же були вміщені прозові твори, написані в той час " Боа констріктор " та інші оповідання бориславської епопеї: " Волуйка ", " Ріпник ", " Навернений грішник ", " На роботі ", в яких з великим драматизмом змальовував злиденне поневірання народу, нечуваний визиск

на промислах, сваволю підприємців, грабування робітників. Твори ці викликали захоплення читацьких мас, переслідування прокураторії, постійні конфіскації журналу за пропаганду сміливих вільнолюбовних ідей кінець-кінцем призводить до закриття журналу цензурою і незабаром Франко зазнає нових репресій.

На початку 1880 року його знову заарештовують знову за соціялістичну діяльність і втягнено в процес сестер М. Павлика. Три місяці перебуває Франко в слідчій в"язниці у Коломиї і готуючись до суду пише свою відому поезію " На суді ", в якій оплягає в рими свою оборонну промову і в ній безстрашно розкриває свої переконання і погляди. До своїх суддів мужньо кидає він отвертий виклик:

Судіть мене, судді мої,
Без милості фальшивої.
Не надійтесь, що верну я,
З дороги " нечестивої ",
Не надійтесь, що голову
Перед вами смирно схилю я,
Що в добрість вашу вірити
Буду одну хоч хвилю я.

Перед ними, що тримають на прив"язі встид, що з правом стоноглять " одне в одній машині колісце ", що вважають його з однодумцями за зрадників, які " хотять перетворити, перевернути, згалити наш суспільний лад " Франко з великою мужністю розкриває, чому хотять вони змінити цей режим. Він малює драматичну картину пекельного панування багатіїв, страшне поневірання народу, приниження і пониження чесної праці, якою живиться ввесь суспільний лад, описує розквіт дармоїдства, що " з робучих рук ссе кров і піт поширення темряви для народу, пролиття крови мільйонів знедолених верств. З гордістю підкреслюючи, що й вони, судді, не можуть відмови йому в тому, що він говорить правду та йде прямо і чесно за цією правдою, і не боїться суду та не просить милості.

Друге перебування в тюрмі завдало Франкові ще більше страждань, ніж перше. З Коломиї до Дрогобича його проводили етапами з перервами в Станиславові і Стрию.

В Дрогобичі, куди приїхав під конвоем Франко зовсім хворий, його замкнули в тюрму, в якійсь ямі. Свої драматичні переживання описав він в оповіданні " На дні " де з великою силою зствоpив образ героя Довбура, якого люди зробили злочинцем. Виразність, напруженість і життєва правда характеризує це невигадане оповідання автора про проведені дні в тюрмі. Такими ж високими якостями відзначаються і два інші оповідання про тюремний побут - " До світла " і "Панталаха".

Та Франко лишається незламним. Тюрми і арешти не можуть примусити його зректися своїх вільнолюбних поглядів. Своєю бадьорістю і мужністю він запалює інших товаришів.

Не бійтися тюрми, о друзі молодії, - каже він їм, вийшовши з другого ув"язнення.

Ніщо для нас тюрма. Ми інші тюрми знаєм
Тверді, безвихідні, уперті та живі,
І проти них, брати, борню ми підіймаєм
А в тій слабій, дурній, хоч кам"яній тюрмі
Ми бачим тільки страх панів і понимаєм
Що панство їх крухе, як мурі ті німі.

Франко сміється з цісарських в"язниць, бачучи в них символ слабкости австрійської влади і продовжує далі:

Проти рожна перти,
Проти хвиль плисти,
Сміло аж до смерти
Хрест важкий нести.

Дальше діяльність Франка - видання журналу " Світ ", співпраця в " Ділі " і " Зорі ", дві подорожі до Києва в справі організації нового органу, редагування " Товариша ". В той же час Франко пише " Борислав сміється ", " Захар Беркут ", сатири, поезії, що війшли в збірку " З вершин і низин ", перекладає " Фавст " В літку 1989 року Франка заарештовують утрете. За що він був ув"язнений письменник так і не дізнався, але все ж просидів десять тижнів. У тюрмі написав кілька поетичних творів на основі оповідань ув"язнених, а також свої тюремні сонети в яких змалював побут у в"язниці.

Перебування в " домі плачу і смутку і зітхання ", в " гнізді гризот " і " зопсуття і муки " спричинили до висловлення ще більшого протесту проти поліційного режиму, проти тюрем і репресій, на яких будував австрійський уряд своє панування у Галичині.

Гей, описали нас, немов худобу:
І назву, й вік, і зріст, і всю подобу,
Волосся, очі, зуби, всі приміти -
Тепер хоч в Відень нас на торг гоніте.

Гей, обшукали нас, немов бандити:
Всі кишені, всю одіж, всю особу,
Ножі, тютюн і гроші й всю оздобу
За-брали - хоч в турецький рай ведіте.

З великою реальністю описує Франко умови тюремного життя:

Вам хочесь знать, як нам в тій казематі
Прохрдить час. О, страх патріархально.
Як господарські діти, йдемо спати
У-раз з курми, лиш що заснуть звичайно

Не можемо. Ні про що розмовляти,
То й мовчимо. Лиш сей та той нечайно
Зітхне. Минає восьмий час, дев"ятий......

А далі починаються вечірні концерти," коли з усіх віконців у дверях починають вигукувати ув"язнені, щоб подратувати сторожу.

Ніч. Прислухаючись до одноманітного плюскотіння дощу за тюремним вікном, Франко приймається невеселими думками. Не знає, за що він ув"язнений і не має надії на скоре визволення:

Десь на завісах скрипнула кватирка,
Плюскоче дощ і грубі каплі б"ють
О ринву, - ринва так жалібно дирка
О мур, мов хоче вирватися з пут.

Та ні, не вирвешся. Залізні гаки
Держать тебе довєрці, як собаки,
Пильнують, ходить шельвах під вікном.

Не вирвешся. І глухне зойк розпуки,
В тяжкім знесилі, падають руки......
Заснуть, заснуть хочби мертвецьким сном.

Але годі в тюрмі сподіватися спокою,хочби у ночі. Австрійська тюремна адміністрація виробила цілий статут постійного мордування ув"язнених, щоб ніколи не дати їм відпочинку. Ледво заснуть арештанти, як починають скреготати замки і ідуть вартові оглядати,чи

міцні грати, збудять усіх у камері, а потім уходять далі:

..... ледве тільки сон нам зломить очі,
Гнеть північна його сторожа згонить:
Гримить коритар, колодя скрегоче.
При дверях, думаєш впросоння: "Звонить двері,

Пожарний дзвін"..... Зриваєшся - аж ні.
Пан ключник входить з лампою, поглипне,
На грати, чи здорові та міцні,
На піч, на кибель, тапчани та зникне.

Знов колодки скрегочуть, а Ногайці
Казню, за казнею плїндрують далі,
Мов Лопотова та війна у байці.

Що сон з ізмучених повік укрили,
Грижі неситій не дали заспати -
Байдуже їм, колиб лиш здорові грати.

І так день, за днем безвідрадно, одноманітно тече життя в тюрмі:

Встаєм раненько, миємось гарненько,
Вбираємося і стелим ліжко вмить,
Пісочком казню метемо чистенько,
Тоді давай ходить, ходить, ходить.....

Шість кроків там і шість назад - досить,
Щоб не крутився світ, та трьом тісненько;
То два нас ходить, а один сидить,
Той встане - з нас один сіда скромненько.

З обуренням і гіркою іронією описує Франко, як знущаються з ув"язнених, які погані харчі їм дають:

Беруть котел води і жменю круп -
Ось вам і суп; досиплють кмину жмінку,
То ввесь кминковий; краяну печінку -
Звесь леберсуп; а хліб - хлібовий суп.

На друге їде капуста й половина
В неділю / евдемічно - жил і лою:
Була не раз в тім м"ясі половина./

В будні горох, фасоля / вмів з гнилою./
Логаза, каша гречана й " дубова " -
Ось вам вся наша " карта страв " готова.

Однак справу харчування арештантів вища влада не лишає без нагляду. " Врна пильнує прав у всяку пору і параграфів скривдити не дасть." - сатирично зауважує Франко і описує церемонію цього нагляду:

... як обід готов, то відкладають
Найкраще м"ясо, хліб і відливають
В тарілки саламаху - ще густою

Дадуть омасти і несуть хоробре
До президента. Той скоштує " добре ".
Тоді для нас розбовтують водою.

В ці тяжкі дні позбавлення волі, коли " неначе риба в сіті ", хотів " вольний дух в тісних тих стінах б"ється, смертельний хлод в душу аж крадеться, і нікому потішити, згріти", в цю безвідрадну пору лише рідна пісня, така дорога і близька Франковому серцю, її " кристалізовані стони ", сльози перетоплені в алмази, "віт-

хання влитів тужливі тони " давала йому деяку розвагу і відпруження, але ж, - з сумом питає поет:

............Чиж то їй, свобідний,
Золотокрилій пташці тут вітати,
В тій западні понурій, непривітній,
Де чоловік потоптаний, проклятий.

З сумом дивиться ув"язнений поет за залізні грати і констатує:

На дворі там за парканом тюремним,
Є конституція, якійсь закон;
Для нас вони є тільки піском темним,
Лиш дзвоном, що не знати де він дзвонить.

А тут, за тюремним муром - скрізь обмеження, образи, наруга з людської гідности:

Не вільно в казні тютюну курити,
Книжок читати, ні свічок світити,
Не вільно в визитирку говорити,
В вікно глядіти, грішми що платили.

Одного дня велика метушня вчинилась в тюрмі. Засуджені на певні терміни бігають, миють коритарі, труть, білять, чистять ліжка. Як виявилось якась висока урядова особа прибула на контролю. З хвилюванням чекають її всі: і тюремна влада і ув"язнені.

Ввійшла фігура " як зветесь ви"- франко
" Чи, Станко, " - франко. - " Станко, запишіть".
" Давно тут " - Місяць. " Гм, а ти, коханку "
" Сім день - " А ти " - Я завтра йду на світ.

Побачив книжку, " Маєте дозвілля
Читать " - Так. - " Гм. - На ліжка, на суфіт
Зирнув. " Гм, гм. А тут нема вентиля "
Нема - " Нема. Гм, добре , запишіть. "

Тут ключник кинувсь. -"Є зате вентилі
В двох казнях, там, " - " В двох казнях, запишить
А ви часом вікно тут отворили. "

/ Мабуть, у ніс фігурі вдарил сморід./
" " У нас [illegible] день і ніч " -
" Ага, гм. [illegible] " - вийшли пріч.

Сповідає франко і про інші деталі арештанського побуту, про тюремний " телефон " - перестукування, про " пошту " та інші винаходи:

Тут телеграф є свій і досконалий.
Весь апарат - стіна і кавалок тріски,
І в казню з казні йдуть по ній сигнали,
Це той культурний виплід, " ехт " австрійський.

І почта йде з вікна в вікно по ночі,
Безплатно перевозить хліб " маняти "
Тютюн, вогонь - про письма й не казати.

Поет протестує проти насильства над волею людини в тюрмі, йому ввижається кров навіть на білосніжних крилах голуба, він зненавидів машини, що " труть кості ", " рвуть серце в грудях ", " вбивають живу душу в людях", як і " щирих " людей, що служать підлоті. З ненавистю звертається він до держави - символу цього поневолення і пригноблення і розриває облудність її правосуддя:

Тюрмо народів, обручем сталевим
Ти обціпила їх живі сустави
І держиш - не для пожитку, не для слави,
А лиш для жиру клевретам мерзенним.

Оттак пасті: попута коні в полі
Через ногу; здається три ноги вільні,
А йти вони, не бігти не зусильну -
То ржать, гризуться спільники неволі.

Оттак і ти попутала народи,
Всім давши зверхні вигляди свободи,
Щоб одні одних гризли і душили.

І хоч всі дружно рвуться з твого круга,
Та в різні боки шарпають друг друга.
Сей колот - джерело твоєї сили.

Цикль тюремних сонетів являє собою цілу в"язанку їх, в хронологічній послідовности, з яких кожний наступний сонет є продовженням попереднього. У сонетах Франко барвисто змальовує обставини переживання в в"язницях, тюремний побут, знущання над арештантами, рішучо протистуючи проти цього.

І вийшовши з в"язниці Франко знову попав в кипучу громадсько - політичну діяльність, Разом з Павликом засновує політично-літературну газети " Народ " і закладає радикальну партію, що своїм завданням ставила боротися за освіту і добробут українського села.

Одержавши у Відні ступінь доктора філософії, Франко після смерти професора Омеляна Огоновського хоче заступити його місце по катедрі української мови та літератури на львівськім університеті. Однак міністерство / Бадені / його кандидатуру не затвердило, мотивуючи це тим, що Франко тричі був ув"язнений.

Тим же можна пояснити і шахрайство підчас виборів послів до державної ради, коли весь нарід одностайно віддав свої голоси за кандидатуру Франка, але останній не був обраний, бо під проводом того-ж Бадені була свідомо зменшена підчас підрахування кількисть голосів за Франка.

Однак це не зломило Франка. Він продовжує невтомну свою працю на користь народові, присвятив все своє життя діяльности, спрямованій на покращання народнього добробуту і ніякі тюрми репресії і переслідування не могли перешкодити йому в цьому його високому служінні народові. Повною мірою належить йому слова про Моисея в його величній поемі:

Все, що мав у життю, він віддав
Для одної ідеї,
І горів і яснів і страждав
І молився для неї.

С о в а
б. політв"язень
Колими в рр. 1937-40.

ЗА ЗАЛІЗНОЮ ЗАВІСОЮ НКВД НА КОЛИМІ.

Загальне суспільство всього світу не має ніякого правливого поняття про дійсне життя громадян Сов. Союзу, а головне про той поліцейський тирор, що діє там по особливому закону "пролетарської диктатури " за прямою участю НКВД.

Ще з початку першої п"ятирічки в СССР нараховувалось десятки великих концтаборів, а головні державні виробничі об"єкти та важливі економічні освоєння різних галузей промисловости провадилися виключно даровою примусовою працею.

Головні з тих таборів були: Соловки, Печора, Котлас, Мурманськ, Архангельск, Маріїнський, Караганда, Бамлаг, Сахалін, Камчатка і багато інших другорядних, які існували періодично прибудові окремих об"єктів, як Біломорканал, Волхівбуд, Московське метро і інші.

Про ці табори громадянство СССР мало деяке уявлення, бо в"язні повертаючись після відбуття кари, розповсюджували поверховні відомости. Зовсім новою, незнайомою назвою стало з 1942 роком появлятися ім"я " Колима ".

Мені, як політв"язневі прийшлося пережити в цьому спеціяльному таборі тяжкі, чорні дні нелюдського поліцейського терору в Сов. Союзі, а саме період 1937 - 1939 рр., що обійшовся народам Союзу в десятки мільйонів невинних жертв. В цій справі свої загальні висновки та докази в фактах, цифрах і особах я з"ясував у брошурі " Голос правди " а в цій статті я хочу дати загальний образ про концтабори згаданої Колими.

Про цей багатий, а суворий край маємо дуже скупі науково-економічні і географічні відомості. А це ж велика територія на багато більша від Аляски. Тому то я бажав би дати, хоча маленьке уявлення про цю землю -"вічної мерзлоти " / географ. термін/

Між Бухтиним морем та Північним Льодовим океаном, на протязі багатьох тисяч кв. кілом. між 50 і 70 ст.п.ш. - 140 - 170 ст. з. довготи розташований Чукотський півострів.

Через цей великий простір тече р. Колима, що впадає у північний Льодовий океан. Від назви цеї річки тепер і зветься та велика територія, вірніше уесь Чутковський півострів К о л и м о ю. Паралельно до ріки Колими тече друга велика ріка Індігірка, яка теж впадає у Північний Льодовий океан. Територія півострова ділиться на: Верхньо-Колимськ, Середньо-Колимськ, і Нижньо-Колимськ. Клімат різко континентальний, зимою морози 65 - 70 ст. Ц. і літом, не на довго, спека до 40 ст.

Зима розпочинається зі середини серпня / 15 -16.8 вже ранком обов"язково мороз 5 - 6 ст./ і продовжується до середини травня. Сніг починає падати в перших днях вересня і йде поступово цілу зиму, доки не настанне тання.

Вітри зимою бувають рідко, в противному разі все живе загинуло б від цього. Регулярно - два три рази за зиму, по два три дні, буває велика завіруха, / пурга / і тоді всяке нормальне життя завмирає. Рослинність дуже бідна - у великих розмірах є ягідники різних поріт. Дерева виключно шпилькові породи- ... та ялина.

Рельєф - ланцюги нескінчених гір. / сопок /.

Грунт виключно кам"янистий, з верхнім товстим шаром торфяника і з великими жилами кварцитів, де обов"язкова присутність золота.

Клімат надзвичайно здоровий для хворих легенями і навпаки важкий для слабих серцем. / високий рівень над морем . / Із корисних копальнь головну питому вагу займає золото, в последній час добувалося кам"яне вугілля і були чутки, що здайдено платину. Ці дорогоцінні метали дали Колимі велику славу в СССР та оживили її діяльність. Тільки із-за цього, економічно дуже корисного куска території, сов. уряд був примушений в послідний час, вести мирну політику по відношені Японії. Для більшого підтвердження цих моїх слів, вішлюся на офіційний виступ директора " Дальстроя " / назва господарчої організації, що веде експлоатацію економічних багацтв цього краю, / по прізвищу Ходаркова, який у доповіді в 1940 р. про наслідки праці цієї організації заявив:

Видобуток золота на Колимі йшов таким динамічним рухом:
В 1937 році видобуток золота збільшений був проти 1936 року на 34 %
В 1938 " " " " " " 1937 " " 35 %
В 1939 році " " " " " 1938 " " 32 %, і далі робив висновок, що загальний видобуток золота на Колимі в 1939 році в абсолютній своїй величині був два рази більший, як у Півд. Америці та Японії в купі за цей же 1939 рік.

[illegible], що коментарі до цього більше не потрібні, лише поясню, що ця промова була уміщена в таборній газеті і цей Хадарков не допускав, що ці його слова будуть через 6 років повторюватись зовсім іншими особами і в другому місті і для другої мети... / Хто і яким чином провадить експлоатацію цих невичерпаних природніх багатств. /

Формально технічним організатором всіх праць на Колимі являється господарча організація, під назвою " Дальстрой ". Доставщиком робітничої сили було НКВД. Але в умовах совітської дійсности, це все одно, тільки для ока " посторонніх " різні ці назви існують. " Дальстрой " в свою чергу веде набір головних фахових кадрів в области гірничої справи, шляхового будівництва, геологічних робіт і інших важливих галузей промисловости, виплачуючи дуже велику грошеву платню проти існуючих ставок в СССР / Відношення 1:2 /. Із-за того всі командні адміністративні посади по всіх галузях промисловости були в руках цивільних спеціалістів, які дорожили ще і тим, що мали " броню " / недоторканність / на випадок війни / безумовно, всі ці люди це агентурні таємні працівники НКВД/. Все це сприяло тому, що приплив технічної інтелігенції на Колиму був дуже великий.

До 1932 р. край Колими був зовсім безлюдний та пустинний. В цьому році приїхали на Колиму перші експедиції з в"язнями і почали пробивати шляхи через гори та провадити геологічні розвідки, встановлювати виробничі точки по видобутку золота і взагалі провадити початкові праці.

Так, в трьох кілм. від заливу Нагаєво на Охотському морю - збудовано велике місто Магадан, де в 1940 р. я сам вже бачив десятки двохповерхових кам"яних будинків і населення налічувалось до 30 тисяч людей.

Був же тут збудований великий ремонтний завод для автомашин / в 1932 р. на цьому місті були розкидані одні намети / палатки/ в"язнів, що приїхали вібудовувати цей край/.

За 400 кілм. від міста Магадану збудовано велике селище під назвою " Палатка ", а за 520 кілм. друге " Ягодна " .

Це тільки те, що я бачив на одному шляху, а скільки таких міст та селищ розкидано позагальній території Колими, Одних грузових автомашин я бачив з нумерами до 15.000 .

Виробничих промислових одиниць по видобутку золота, ще в 1940р. нараховувалося сотнями, а по своїй кількости працюючої сили, це - які мали до 20.000 людей.

Я сам працював на родовищі / Нечаянний /, що мав 5 окремих виробничих ділянниць, у яких було від трьох до п"ять тисяч людей. Із цього я роблю безпомилковий висновок, що на Колимі в 1940 році знаходилося мінімально 2 мільйони в"язнів.

А що сьогодня там ця кількість збільшена у 2 - 3 рази то в цьому нема ніякого сумніву, бо всі " коляборанти " і ті, що працювали на военний потенціал фашизму, безумовно, там обмивають свою "вину "!

Оце та фізична сила, що рухала та рухає і тепер економічний підйом СССР.

Від Москви до Владивостоку 9.680 кілм. Від Владивостоку до заливу Ногаєво 3.000 злишком кілм. Цей великий шлях потребує немалого, як морського так і залізничного транспорту для достави засобів виробництва та речей споживання. Морський шлях веде з Владивостоку через Японське та Охотське море. Головні пароплави, що провадять навігацію: " Джурма ", " Дніпрострой ", " Індігірка " і 4 - 5 менших в розмірах. Навігація розпочинається з місяця березня і продовжується до грудня, коли Охотське море зовсім замерзає. Перша весінння плавба з Владивостоку завжди ведеться при допомозі льодоколів " Красіна " та " Добріні Нікітича ", з якими мені прийшлося транспортуватись у березні 1937 року з Владивостоку на Колиму. Льодоколи очищують шлях від льоду, а пароплави ідуть караваном за ними. А коли був збудований льодокіл " Красін ", то я пригадую, як совітська преса висвітлювала його призначення, як допомоги транспорту в " научних цілях " вивчення далекої півночі .....

Якими методами та засобами використовувались мільйони тих не - вільних рабів, що попадали в лапи НКВД, яке вміло набутим досвідом та хистом, кожен день висмоктувати з кожного політв"язня по доб - рий каплі крови та поту. Тут турботи " о людях " провадилися з тим страшним цинізмом, що породили його на світ ті вижче згадані органи.

Вже самий факт суворости його краю вимагав від кожного в"язня фізичного здоров"я та відповідних здібностей до важкої праці. Самий грунт цілком кам"янистий і до того завжди мерзлий / літом на місяці відмерзає на поверхні 1 - 1,5 метр /. Кірка та лопата являються у в"язня головними засобами виробництва. Механізація процесів виробництва мало була пристосована та запроваджена. На пр., відкачка грунту на ручній тачці на віддалення 200 - 300 метрів під кутом 10 - 15 ст. височини, це нормальне явище. Але ж цей економічний фактор може бути знайомий лише фахівцям в гірничій справі та тим,хщо працював в цих нелюдських умовинах.

Загальне життя в"язнів на Колимі слід поділити на 2 окремих періоди: час від 1932 року до 1937 р. і другий з 1937 р. і далі.

До 1937 р. директором " Дальстрою " був по прізвищу Берзін, людина з гуманним почуттям, який мав відповідні організаторські здібності. Він умів налагодити загальну справу так, що і люди не були голодні і золото видобувалося. Норми виробництва

для в"язнів в цей період були можливими до виконання. Харчування велося в такій мірі, що хтось, хоча не по своїй фізичній змозі працював, то вже не був голодний. Зимою при морозах понад 50 ст праця в забоях на поверхні зовсім припинялася. З 15 грудня по 15 лютого / період великих морозів / праця провадилася по 7 год на добу, а в останній період по 10 год. Але ж з початком 1937 р цей Берзін був заарештований і загальна справа для політв"язнів надзвичайно погіршилась.

Був строгий наказ з Москви - зменшити собівартість добутого кільограма золота. А в переводі на " економічний язик ", це значить перевести цілу реорганізацію самих виробничих норм для їхнього збільшення, заощадити харчування, взуття, одяг, робітничий час і взагалі заощаджувати на всьому, де є тільки можливість. А ці можливости для людей, що знаходяться поза законом завжди знайдуться і в такій мірі, наскільки буде людської гідности у " сильних міра того ". Думаю, що за цю гідність НКВД коментарі будуть зайві.

Почалося з того, що норми виробництва для в"язнів були збільшені в декілька разів і в такій мірі, що виконання таких для більшости було цілком неможливим. Зимою, незалежно від погоди праці провадилося безперервно. Робітничий день майже подвоєно, замість 7 годин праці зимою на добу стали працювати по 12 - 14 год. День відпочинку зовсім був ліквідований.

До всіх тих нелюдських заходів приєдналася ще і сама погода Колими. В літній час вся територія Колими на спусках гір уявляє болота, та комарі появляються в такій мірі, що потрібно обов"язково одягати на обличчя спеціяльний накомарник, без якого праця зовсім неможлива. Але він надзвичайно утруднює віддих і цим самим ускладнює стан здоров"я та саму працю.

Думаю, що цікаво знати в яких житлових умовах жили в"язні на Колимі.

Я згадував, що в Магадані побудовані двоповерхові кам"яні будинки, але не для в"язнів, а для пануючої НКВД-івської касти. Зовсім інакше стоїть справа з житлом для в"язнів. Там, де виробничий об"єкт існує декілька років, збудований примітивний дерев"яний барак. Де ж приходилося тільки розпочинати виробництво / а це дуже часто буває /, наспіх будується брезентова палатка на 50 - 60 людей і це використовується для житла. Опалення провадиться при допомозі залізних бочок від нафти. Зовсім інакше стояла справа з тими, що лежали подалі від тих " пічок " і біля дверей. Були випадки, що волосся голови примерзало до брезенту. Тут, як завжди, лягали і спали ті, що не здібні були до праці і зараховувалися в кандидатів у " вічну мерзлоту " / цинічний жаргон табору /.

Далі варто відмітити дуже важливий момент в нашому житті в цих концтаборах, це той " патентований " цинізм того табору, що привадив багатьох з нас до морального нищіння та деморалізації. А він ось в чому:

В 1937 р. за офіційним наказом НКВД, всі політв"язні незалежно від їх стану здоров"я, не мали права працювати за своїм фахом, тільки при тяжкій фізичній праці. / Так цей вираз офіційно і звався " ТФТ "/. Це значить, що професор, педегог, інженер, агроном, та інші фахівці повинні були взяти в руки кірку та лопату і добувати золото, якого так потребував Кремль.

Навіть лікарі працювали по забоях, а особи з іншою освітою, що пройшли наспіх підготовку по медицині, були завідуючими лікарськими лічницями.

Дошкульним для політичних в"язнів було масове знущання карних злочинців, що давали їм назву " фашист ", " бандит ", " вороги народу " і інше.

Склад низового керівництва персоналу був виключно з цього карного елементу і вони систематично розпочали політичних в"язнів фізично збивати. Справа зайшла так вже далеко, що виробничі бригади, що складалися з цих людей, стали виходити на працю лише для показу і форми, а самі зовсім не працювали, а щоб затерти сліди цих злочинних дій, бригадир / безумовно карний / зараховував нашу працю на ті бригади, що не працювали. Про виконання норм не було вже й мови. Хто посмів би доклaсти про це керівництву, то міг поплатитися навіть і своїм життям.

Хворим визнавали лише того, хто мав температуру неменше 37,5 ст. ц.; шкірних пошкоджень шкіри не брали під увагу, за виключенням вже надзвичайних.

Цинга та ревматизм, взагалі як північні хвороби широко стали розповсюджуватись серед нас, а поскільки ці хвороби не дають температури / за виключенням вже гострого ревматизму /, то хворий на них примушений був працювати до тих пір, коли ноги не опухнуть до такої міри, що неможливо одягнути чобота. Хто ж відмовлявся іти на працю при цих випадках, того тяжко збивали та закидали в карцер, зимою не топлений, а літом по коліна в воді. Середній лікарський персонал був у більшості зі злочинців і тому хабар тут був нормальним явищем - хто мав можливість заплатити лікпому / фельчеру /, той звільнявся від праці.

Праця при великих морозах привела до значної кількости обморожених з різними частинами тіла і вони ставали інвалідами. Доля цих людей була страшна. Їх не звільняли з лагера, але ж і життя їм не було, бо в концтаборах Колими існує одна мораль: " будеш працювати, так, як вимагають, будеш і жити. "

У час промивочного літнього сезону золота, для підтримки здоров"я від цинги та головне для заохочування в"язнів по праці, видавали ратифікований чистий спірт. Але такий рідко попадався політв"язням, а більше його випивали за нас керівництво та карники - рецидивісти. Ці дні були для нас тяжким іспитом, бо коли п"яна товпа почала проявляти свої тваринні інстинкти, то завжди ця оргія закінчувалася побоем " нашого брата ". Та ж придумана провокація з боку НКВД, що погіршення стану в"язнів виключно із за нас, завершила все.

Що ж відбувається серед політичних в"язнів на Колимі в цей час ... - Надзвичайно нелюдський режим, збільшення виробничих норм, великі морози допомогли велику частину цих в"язнів перевести на штрафний пайок / 400 грам хліба та один " суп " на добу /. Почалося масове недоїдання і як наслідок від цього всього, люди виснажувалися і сотнями стали замерзати кожен день у забоях на виробництві.

Справа цілком порівнялася з 1933 р. на Україні, тільки була різниця та, що там голодних та хворих людей не посилали на працю і вони поволі гинули де попало, а тут примушували ще й працювати доки людина не замерзла.

Але місяці зими 1937 - 38 рр. в концтаборах Колими були початком наступу на політв"язнів. Кульмінаційного вершка це все дійшло зимою 1938 - 39 рр., коли " ежовщина " запрацювала повним ходом. Я вже підкреслював, що концтабори Колими рахуються

с п е ц і я л ь н о - окремим табором СССР, це все можливо робити над людиною і останній світ не буде знати нічого, бо справа знаходиться в н а д і й н и х р у к а х НКВД.

З початку 1938 р. в таборах пройшла ще одна інсценізація з боку НКВД. Апетити Кремля на Колимське золото зайшли так далеко, що його не вистарчало на ту воєнну машину червоного імперіялізму, який став працювати з 1937 р. в звязку з загальною політичною конюнктурою на Заході. Треба було інтенсивно збільшувати той імперіялізм, а тому ще більше треба золота. На Колиму була звернена " увага " з боку совітського уряду . Машина " диктатури пролетаріяту " , як ретельно не вишукувала по всіх кутках Совітського Союзу " ворогів народу " а вірніше дарову працюючу силу, але ж в концтаборях став відчуватися великий брак людей, бо великі сотні тисяч вибули з лав в"язнів, як не навіки, то стали покаліченими. Треба було утворити якийсь штучний експеримент, щоб затримати ту працюючу дарову масу, яка закінчувала свої терміни ув"язнення.

І почалася нова акція. Політв"язні, що мали невеликі кари 3 до 4 роки, і ті, що закінчували вже термін свого ув"язнення, без всяких причин та провин зі свого боку почали попадати під нове слідство за саботаж та антидержавну пропаганду і стали одержувати заочно нові додаткові кари від 8 до 10 років. Так і я мав щастя одержати ту " нагороду " з боку Трійки НКВД " Дальстроя " на 10 років і повинен був відбувати кару до 15. травня 1948 р. Про цей, нечуваний ще в історії людства жахливий факт більш подробніше я з"ясовував в своїй брошурі " Голос Правди ", а тут лише скажу, що цей провокаторський вчинок не був здійснений і пізніше ці покарання були зняті, алеж люди все це пережили та духово перестрадали. Я сам 4 - 5 місяців пересидів в таборах із-за цього нахабного вчинку.

Талановитих письменників та багато часу потрібно, щоб списати це все, що пережили політв"язні Колими зимою 1937 - 38 рр. Страхіття концтаборів чорного фашизму бліднуть перед плановими саркастичними знущаннями у " найдемократнішій " з держав світу - СССР.

— —

З.М.

МИКОЛА СЕНИШИН ЛЕМИК

Одною з маркантніших постатей з поміж українських політичних в'язнів з польських тюрем був Микола Сенишин - Лемик.

Полонений великою ідеєю відродження батьківщини ще молодим гімназистом львівської гімназії / філії /, вступає в ряди членів ОУН і стає одним з найактивнішим її членів на терені гімназії. Своєю працевитістю, здібностями і характером звернув увагу не тільки учителів але і організаційних зверхників.

У гімназійній науці найбільше цікавить Лемика історія, яку він думає студіювати по закінченні гімназії. З окремим запалом Микола вчитується в історію України, у спомини з визвольних змагань та до пізної ночі насолоджується історичними повістями й оповіданнями Кащенка, Чайківського, Опільського та інших авторів. Він частенько заходить до бібльотеки " Просвіти ", щоб випозичити для себе книжки; пані Дорошенкова, бібліотекарка, та досвідчений педагог, звертає пильну увагу на Миколу і добирає відповідну малому гімназистові лектуру. Своїм знанням української літератури та історії України він побиває усіх своїх товаришів кляси.

Підпільна література УВО і ОУН помогла йому повзяти важливе рішення, що мало бути вирішним моменом у його дальнішому житті: він рішився віддати всі свої сили революційно - визвольній боротьбі та зголосився до боєвої частини організації, якої завдання було виконувати атентати експропріяції, тобто найбезпечнішу і найважчу роботу. В дальшому мрією його життя було стати вояком Української Армії, і він послідовно і невтомно прямує до раз обраної мети. Він вчиться військової штуки з польських, німецьких та російських книжок і заправляє своє тіло спортом та гімнастикою.

У нижчих гімназійних клясах Лемик пробує писати вірші та оповідання. Він дає їх прочитувати своєму катехетові ..., цей одобрює їх, дає поради, як писати ще краще, що читати та як читати і уможливлює молодому гімназистові напечатати декілька віршів під псевдонімом М. Кимел / прізвище Лемик, читане з кінця / в якому журналі я вже призабув.

Літом 1933 року, в річницю смерти І. Франка, Лемика арештує польська поліція підчас протикомуністичних демонстрацій на Личаківському кладовищі. М. Лемик якраз перед матурою. Польській поліції подає він фальшиве прізвище, щоб директор гімназії не довідався про арешт і не захотів не допустити його до матурального іспиту. Йому якось вдається вирватись з рук поліції. Лемик через кілька днів складає іспит. Його батьки селяни не могли втішалися сином. Молодому абсольвентові гімназії припала доля довершити небуденного діла. Боєва Референтура Краєвої Екзекутиви ОУН на західних землях постановила зробити атентат на совітського представника у Львові, що мав свої резиденцію при вул. Набєляка. Це був 1933р. другий рік жахливого голоду, що його нарошно викликала Москва, щоб зламати в корінні українське село, що цілим своїм єством було проти колективізації та совєтського режиму. Світ мало цікавиться Україною, а глухі вісті про голод і терор на Україні, що доходили до вуха європейців не зворушували його або були мало переконливими. Треба було довершити та-

кого діла, яке голосним відгомоном відбилося б по цілій Європі
яке приневолило б загал європейців звернути увагу на териростич-
чо - імперіялістичну політику Москви і боротьби України з Москвою.
К.Е. ОУН Західних Земель рішила вбивством совітського представ-
ника у Львові і демонстративними процесами, на якому мала б бути
проваджена пропаганда, проти-совітська акція ОУН за УССД та звер-
нути увагу світа на українське питання.
До довершення цього завдання добровільно зголошується М. Лемик.
У нього тоді ще немає 18-ти літ / Це між іншим заважило на виборі
Лемика, до замаху, бо за польським тодішним правом малолітність
гварантувала йому життя./ Він дістає інструкції, ведеться підго-
товча праця. М. Лемик йде до будинку консуляту і цільним стрілом
вбиває совєтського представника Майлова. Втікати не було куди, и
Лемика ставлять під суд і як малолітнього присуджують на досмерт-
ню тюрму. Майже всі визначні українські адвокати боронять підсуд-
ного. Їхня оборона - це акт оскарження совітського союзу. Світо-
ва преса пише про вбивство Майлова і про малолітнього атентатчи-
ка та про політичне тло атентату.
До початку 1935 року Лемик сидить в тюрмі " Бригідки " у Львові.
В лютому 1935 р. його і В. Нидзу вивозять до найважчої тюрми в
Польщі - Свенти Кжиж/ Святий Хрест /, що побудований на горі, ви-
сокий понад 600 мт, і окружаний лісами.
Три тижні він сидить в вогкій півниці, в якій долівка з цемен-
ту і постійно треба вибирати воду, що стікає зі стін на долівку.
Він, як і інші в"язні числом 17, спить на соломяному сіннику,
кладеться на мокру долівку та прикривається подранним коцом. Хо-
лод і голод немилосердно дошкулюють. Крім М. Л. і В.Н. у півниці
ще двох членів ОУН з досмертними карами, решта це білоруси - ко-
муністи. Потім його враз з трьома іншими друзями переводять на
перший поверх і дають до келії, де вже перебували Р. Барановський
та М. Мотика, відомі з політичного процесу в Самборі.
По кількох тижнях М. Лемика перекидають до ізоляційної камери,
бо він має бути покликаний, як свідок до Варшави на процес проти
С. Бандери і товаришів за вбивство польського міністра Б. Перацько. У квітні 1936 р. частину політичних в"язнів вивезено до
тюрми м. Тарнова. Між ними був і М. Лемик. У тарнівській тюрмі
були кращі умовини життя, як у Святому Хресті. Але молодий орга-
нізм Лемика виснажений підупав і вже у Святому Хресті показалися
перші ознаки хвороби легенів - туберкульози. Тільки за вдяки дбай-
ливій опіці тюремного фельчера Святого Хреста / лікар, оглядаючи
в"язня ніколи не наближався до нього, ані не доторкався /, який
давав йому інекції вапна, та переїздові до Тарнова здоров"я Лемика
покращало. Тільки один раз він поважніше захворів у Тарнові, був
поневоляний пролежати кілька тижнів у ліжку. У Тарнові він враз
з цілою групою українських політичних в"язнів провадив семиденну
голодівку. Майже увесь час він вчиться мов, та поглиблює своє
знання різнонрого рода лектурою.
З початком 1938 р. М. Лемика враз з іншими українськими в"язнями
перекидають до тюрми 4"Полів ". У квітні приходять до тюрми жахли-
ві вістки про трагічну смерть полк. Коновальця у Ротердамі, але
це не ламає нікого. Усі в"язні є повні надії і віри. До всіх в"яз-
нів доходять вістки про можливості війни, про наступ Німеччини на
Чехословаччину та про напружену атмосферу в Европі.
У другій половині червня 1938 р. М. Лемик бере участь в загаль-
ній голодівці українських політичних в"язнів, що тоді в числі кіль-
ка

сотні перебували в тюрмі. Голодівка тривала 21 день без здобутків. У зв"язку з голодівкою з 10 на 11 липня гине трагічною смертю Б. Низда, студент Політехніки і близький друг Лемика.

В"язні живуть історичними подіями та трагедією Закарпаття. М. Лемик мріє про війну, про українську армію, про Дніпро і про Київ. Час проходить непомітно. І знов квітень 1939 рік. 17 квітня 1939 року українських політичних в"язнів переводять до Лодзі і Седлец/ Сідлеці / М. Лемик попадає до Седлець, де умовини життя були дуже погані. Приходить літо. В"язні мають точні інформації про політичне положення в Европі та про передвоєнні настрої. Всі ждуть на вибух війни.

Приходить ранок 1.9.1939 р. На в"язничному подвір'ї спокій. Недалеко від в"язниці є приміщений мегафон і несподівано в"язні чують давно сподівану вістку: в і й н а. Та радість тривала не довго.

Ось прилітають німецькі бомбовики і бомблять місто. Довкола тюрми вогонь, дим руїна. Бомбардують увесь час., Концерт бомб повторюється що дня. Чергового дня в"язнів з малими вироками звільнено на волю.. Наступного дня звільнено інших. Врешті у тюрмі залишилися тільки інтерновані німці, совітські шпигуни та 13 українських політичних в"язнів, що мали досмертну тюрму. 9.9.1939 р. по півночі випроваджено тих в"язнів на в"язничне подвір'я. 13 українським політичним в"язням наложено на руки кайдани, усі інші були без кайдан, кованo парами, 13-го заковано з німецьким студентом з Данцінгу. Усю групу в числі 271 в"язнична управа передала плютонові т.зв. під хорунжа. Групу попроваджено н напрямі на Білу Підляшську та Берестя. Кол. машерувала тільки в ночі, бо в день німецькі літаки не дозволяли свобідно порушатися по шляху. Усіх, які не могли дальше іти ескорта стріляла. Коло півночі з 10 на 11 вересня 1939 р. почала ескорта сальвами стріляти до усієї групи в"язнів. Колона машерувала дальше, поранені та убиті падали на шлях. В тому то трагічному моменті убито українського політичного в"язня Федора Зріля та поранено Северина Маду. та Лемика. На щастя решти в"язнів поляки стріляли не довго. Польські старшини та вояки, що панічно втікали на схід, передали ескорті сумну вістку, що німецькі панцерні частини посуваються шляхом - Седльце - Берестя і віддалені від колони на 4 кілм. Цей момент використовують наші в"язні. Ім вдається дістати від заляканого вояка ескорти, ключі від кайдан і розкуватися. Ескорта попала в паніку. Через те деяким в"язням вдається відірватися від колони, використовуючи темноту і ліски, що і тут і там розкинені вздовж шляху. Саме тоді втікає М. Лемик враз з М.К. Лемик в наслідок поранення дістав горячку. К.М. робить йому перев"язку. По різних пригодах Лемик відлучається припадково від М.К та добивається до села Вістки. У цьому селі він видужує та прийшовши зовсім до здоров"я учителює. Підляшша припало йому до серця.

Деякий час М. Лемик живе у Кракові. Там він женився з Л.В. Із запалом віддається праці в Організації. В Кракові він проходить військові курси нелегально зорганізовані Організацією. Далеко до війни німців з більшовиками М. Лемик занімається підготовкою т.зв. похідних груп Організації, що були зорганізовані нелегально. Їхнім завданням було, зорганізувати державний апарат на українських теренах, по уступленні більшовиків з наших земель

Все робилося в тайні, бо німці вже в той час зраджували свої наміри і пляни супроти України. В тайні посувалися похідні групи з польських та західних окраїн українських земель на схід. Похідних груп було три. Одну із них провадив Лемик. Його шлях провадить через Перемишль, Львів, Проскурів, Кременчуг, Харків. Похід групи Лемика був дуже важкий. Німці розбивали його групу та виарештовували хто тільки попав в їхні руки. М. Лемик був два рази заарештований, але йому завжди вдавалося вирватися з рук німців. Він все повертав на схід та добирався до свого місця призначення, - до Харкова. Він з фальшивими документами в руках неспинно працює на східних областях України. Але Гестапо завзялося схопити цих, що вже в перших днях їхнього приходу на східні землі України, звязувалися з місцевими українськими патріотами, в першій мірі з молоддю і організували нелегальну організацію до боротьби з більшовиками і німцями.

Ідея Незалежної України не вміщалася в імперіалістичних планах Німеччини, що забажала цілковито підкорити народ і вигубити терором інтелегенцію та свідомий елемент.

Врешті Гестапові вдається схопити М. Лемика у Миргородщині. Близьких даних про це не має. Поінформовані розказують про це, що його видали гестапівські агенти, які рівночасно були агентами НКВД та які зуміли наблизитися до членів Організації та до М. Лемика. Це було в 1942р.

Враз з декількома друзями Гестапо розстріляло молодого українського революціонера - самостійника Миколу Сенишина Лемика у місті Миргороді.

Про його смерть знають миргородчани. Розказують, що перед смертю він розкрив своє дійсне прізвище та гордо та відважно пішов на смерть.

Його останні слова були: "Хай живе Україна, Слава Україні."

- - - - - - - -

Хором земля і небеса:
- Благословенні до віку,
Хто себе кров"ю вписав
В книгу безсмертя велику.

/ Є. Плужник /

СЛАВА ГЕРОЯМ

Лев Кобаній, селянин, ур. 1893р, в селі Радушині, пов. Горлиці, Лемківщина, старий громадський і кооперативний діяч, політв"язень усіх українських заманшин, в"язень Берези Картузької, популярний і улюблений селянський діяч на Лемківщині. Арештований Гестапом в жовтні 1942 р. в місті Криниці. Сидів в слідстві в Новім Санчі, закатований в концентраційним таборі Райсько-Аушвіц в місяці березні 1943 року.

Гладців Дмитро, адвокат, ур. в 1909 р. в селі Верчани, пов. Стрий, син селянина, працював в студентських організаціях, товариствах "Просвіта " Сокіл " " Рідна Школа ", начальний директор Окружного Кооперативного Союзу в Сяноку. Обласний провідник ОУН, видатний організатор , добрий промовець вбитий газом в концен - траційному таборі в Аушвіц у вересні 1942 р.

Галема Теодор,Ч. 49725. Аушвіц, ур. 1911 р. в селі Гребенові,пов. Стрий, студент 6-го семестру техніки в Брні, працював в товариствах " Сокіл ", " Рідна Школа " " Просвіта " та кооперації, організатор селянської молоді. Згинув у німецьким концтаборі Ебензеео в березні 1945 р.

Барна Адам, селянин із села Злоцьке, пов. Новий Санч, кооператор, просвітянський діяч, активний націоналіст, арештований в листопаді 1942 р. в селі Злоцьке, сидів в слідстві в Новому Санчі. Замучений німцями в 1943 р. в місяці квітні в концентраційному таборі Райсько - Аушвіц.

Длугош Іван з Сеніцини - Лемківщина, кооператор, активний націоналіст, заарештований Гестапом в жовтні 1942 в Криниці. сидів в слідстві у Новому Санчі. Помер в Райсько - Аушвіц весною 1943 р.

Сергій Войтович ур. в 1913 р. в серпні, в Лабові, Новосанденцкого повіту, агроном - кооператор, просвітанський організатор, організатор селянської молоді. В"язень Берези Картузької, арештований в листопаді 1942 р. у Лабовій, сидів в слідстві у Новому Санчі, помер у Аушвіцу в березні 1943 р.

Сенюк Василь, уроджений на Дубенщині, Волинь, вчився в українській гімназії у Луцьку і фізико - математичним педагогичним інституті у Луцьку. Брав активну участь в огранізації Січи на Дубенщині, учителював в середній школі. Підчас окупації України німцями брав активну участь в організації українського повстанчого руху. Згинув в квітні 1943 р. в бою з Гестапом на шляху Рівне - Луцьк.

Богдан Лінчевич родом з Великої України, вчився в інституті у Винниці, відданий українській революційній ідеї. Замордований німцями у слідстві.

Добрянський Василь, ур. в 1905 р. у Старому Самборі, студент ветеринарії І.сем. Просвітанський організатор, згинув з рук НКВД у Київі в 1940 р.

Бідняк Захарій, ур. 1911 р. у Лемківцях на Буковині, студент чорновецького університету, працював в студ. Товаристві " Залізняк " Був співредактором журналу " Самостійність " в Чернівцях. Замордований більшовиками в жовтні 1940 р. в Чернівцях.

Проф. Др. Лоюк Дмитро, ур. в 1914 р. у Нігмані на Буковині, професор фізики, хемії і математики, працював в Укр. Студ. Академії, Тов. " Чорноморе " у Чернівцях. Згинув з рук більшовиків у жовтні 1940 р. на Буковині.

Малярчук Віктор, ур. 1912 р. на Буковині, студент правничого факультету Чернівецького Університету, працював в Укр. Акад. Т-ві " Запороже " Замордований німецьким Гесталом в Миколаєві над Лиманом Буга у вересні 1941 р. з групою українських інтелігентів.

Панчук Теофіль, ур. 1912 в Матаївці, Нова Буковина, студент правничого факультету Чернівецького Університету, працював в Укр. Студ. Т-ві " Чорноморе ". Згинув з рук більшовиків на Буковині у вересні 1940 р.

Кульчицький Василь, ур. в Кульчиця Шляхоцьких 1908 р. абсольвент Промислової технічної Школи у Львові, провідник націоналістичної молоді в Самборі. Розтріляний німцями в Чорткові в липні 1942 р.

Мгр. Клим Іван, ур. 1907 р. в Мізуні, пов. Долина, абсольвент права. Розтриляний прилюдно Гестапом в Дрогобичі на ринку в 1944 р. перед розтрілом останні його слова були: " Я вмираю за Україну, хай живе Українська Соборна Самостійна Держава "

Бандера Василь, ур. 1912 - 1914 рр. Калушина, Студент філософії. Згинув закатований у нім. концтаборі в Аушвіц в серпні 1942 р.

Коваль Микола, ур. в рр. 1910 -1914. в Дрогобишині. Студент журналістики, абсольвент варшавського Університету. Згинув в нім. конц. таборі в Аішвіц.

Пасічник Андрій, ур. 1918 р. в Стрию, Абсольвент гімназії в Стрию. Згинув виснажений працею та хворобами від смертного застріку у конц. таборі в Аушвіц.

Яворів Гриць, ур. рр 1914 - 1915 в Стрийщині. Студент 2-го року права. Згинув від смертного застрику в серпні 1942 р. у нім. конц. таборі Аушвіц.

Дяків Льоньо-Куницький, ур. в рр. 1903 -1912 у Львові. Студент права. Згинув від смертного застріку в жовтні 1942 р. в конц. таборі Аушвіц.

Савицький Ілько, ур. 1914 р. у Львові, Студент. Згинув у травні 1945 р. від голодової смерти в конц. таборі Ебензее.

Самчишин Михайло, ур. 1912 р. у Вербові. Студент лісового факультету. Згинув замордований в Ебензее в травні 1945 р.

Маршицький Маркс, ур. в 1910 р. в Березанах. Студент. Згинув у нім. конц. таборі в Ебензее в квітні 1945 р.

/ Далі буде /

520

ЛІТОПИС

ПОЛІТВ'ЯЗНЯ

1946

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТВ'ЯЗНЯ

РІК І. СЕРПЕНЬ-ВЕРЕСЕНЬ Ч.5-6

З М І С Т

1946

ВИДАЄ
ЛІГА УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТВ"ЯЗНІВ

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

П. Гуркіж.

ЧОТИРИ РОКИ ПІД СЛІДСТВОМ.

Звільнення з роботи.

І. Обшук та арешт.

Боротьба з " ворогами народу " за часів советськиі влади на Україні ніколи не припинялася, а набувала більших чи менших розмірів в залежності від вказівок " батька народів ". Весь час викривалися ті чи інші організації в більшості фіктивні. Весь час галасували про " бдительность ".
Найбільших розмірів набула боротьба з "ворогами народу" в роках 1937 - 38.
Викривання " ворогів народу " та боротьба з ними як і все інше в Советським Союзі мала плановий характер. Все робилося по певному шаблону. Починалося в більшості з критики на зборах. Один з горлохватів партійного осередку одержував завдання виступити з обвинуваченням по адресі наміченоі жертви.
Не було потреби, щоб обвинувачення відповідало дійсності.
В кожному обвинуваченні досить було мати 5% правди, згідно вказівок Леніна про дописи до газет.
Виступ горлохвата підхоплювали інші, щоб висунутися, або вислужитися.
Далі починалася травля в пресі, коли це торкалося якоісь відомоі, значноі особи.
Слідуючим етапом було фабрикування наказу про звільнення з " обгрунтованним" обвинувачення. Після звільнення з роботи, якщо " ворог народа " не встиг куди-небудь зникнути, його заарештовували, проводили слідство, судили в " спец колегіі ", або за постановою трійки, чи особливоі наради висилали до дальніх таборів на роботу.
Постанови трійки та особливоі наради виголошувалося заочно.
Для забезпечення від переслідувань народня мудрість виробила три неписаних правила:
1. не думай, 2. коли подумав, не говори та не пиши, 3. як встиг сказати, або написати, зумій своечасно відмовитися та визнати свою вину.
Всякий, хто не виконав вищезгаданих правил ставав жертвою " бдительности ".
Так було виявлено та заарештовано багато людей у місті С...ві.
Серед них були люди, які ніколи не займалися політикою, які крім щоденноі важкоі праці, нічого не знали, та не бачили, але це абсолютно не мало значіння. Досить було підозріння, або якогось наклепу з боку ' приятеля ' і така цілком аполітична людина ставала ' ворогом народу " з відповідними наслідками.
Зі мною трапилося те саме що і з іншими. До мене прийшов мій помічник жид, партієць та завзятий мій ворог. Він запросив мене на збори активу тоі частини установи, якою я керував.
Там була присутня адміністрація всієі установи.

Перший виступив з обвинуваченням парторг. В цих обвинуваченнях моя робота, мої службові розмови, мої виступи на засіданнях, моє приватне життя були так чудесно з комуністичним смаком висвітлені, що я сам себе не пізнав. Я до того часу не уявляв собі, що ця людина має такі надзвичайні здібності до брехні та перекручування фактів. Одним словом я був так охарактеризований, що мене треба було зараз же повісити без всякого слідства та суду, бо все було цілком очевидне. Ці обвинувачення були зараз же підхоплені горлохватами з активу. Кожний з них ще від себе додавав " матеріяли ", які йому приходили на думку. Мені почало здаватися, що судять якогось значного злочинця, який наробив стільки лиха, що ось ось завалиться весь Советський Союз, дякуючи цим злочинам. Опам'ятався я тільки тоді, коли були закінчені ці блискучі промови та вичерпані матеріяли характеризуючі діяльність "заклятого ворога народу ". Опам'ятавшись, я побачив, що вся адміністрація і партійна верхівка дивиться на мене запитуючими поглядами. Я зрозумів, що мені треба говорити. Я попросив слова та став рішучо доводити брехливість обвинувачень. Під час моєї промови мій помішник кинув таку репліку: " він і зараз не розуміє, що йому треба робити. "Тоді я згадав трете правило народної мудрости, та зрозумів, що власне від мене хотіли визнання моєї вини. Але при всьому їхньому бажанні я цього не зробив, та не міг зробити.
По обличчях присутніх я побачив, що всі мої докази, не дивлячися на їх реальність не мають ніякого значіння, бо вирок давно зроблений, а тут тільки розігрувалася комедія з заранєя розподіленими ролями.

Далі з"явилися дописи в часописах, потім був написаний досить просторий мотивований наказ, на підставі якого я був знятий з роботи. Тому, що в наказі була сама брехня, яку дуже легко було спростувати я був переконаний, що справу виграю. Я зараз же написав заяву до відповідних установ та крім того, поїхав до Москви щоб, в разі потреби персонально доводити брехливість обвинувачень. На цю боротьбу і докази я витратив чотири місяці, але нічого не міг зробити. Центральна Установа підтвердила правильність звільнення з роботи, правда значно пом'якшивши обвинувачення. Я написав нові скарги ще до інших державних установ та чекав відповідей. Але дочекатися не довелося. В ніч з 7 на 8 серпня 1937 року о другій годині почув я стук у двері мого помешкання. Коли моя дружина підійшла до дверей та запитала " хто там ? " почулася відповідь: " НКВД ". Для мене стало зрозуміло, що прийшла черга за мною. Засвітивши світло, одягнувши наспіх дещо відчиняю двері і бачу: входять два НКВ-дисти, а за ними сусід, партієць Дацкі, з яким я до речі знайомий не був.
Звичайно ніхто з них не вітається, а старший запитавши моє прізвище, ім'я та по батькові показав мені папірець. Подивився я на цей папірець а там написано: " у гр.......... зробити трус та його заарештувати".
Перше запитання було таке: " чи маєте зброю ? "- коли я від-

повів, що маю дві мисливські рушниці то одержав наказ негайно дати їх та набої, порох та все інше. Мої рушниці дуже подобалися НКВД-истам. У них аж очі загорілися, бо рушниці були дійсно дуже гарні. / Мені і досі їх шкода- вони так і не були мені повернені./
По очах НКВД-истів видно було, що кожен з них мріє, яку б вибрати собі. Забрали вони обидві рушниці та все приладдя до них. Далі мої " гості " поцікавилися книжками, яких у мене було досить. Огляд книжок був самий детальний: кожну книжку листали від початку до кінця при чому найбільше ретельно до справи брався сусід. Він коли находив щонебудь, то його погляд підозріло показував зараз старшому НКВД-истові. Найбільша радість мого сусіда була, коли він найшов прейскурант одної німецької фірми зі значком на обгоротці, що нагадує свастику.
Мав я мороку з тим значком. Сусід зараз безапеляційно заявив: " це фашистівський знак, значить він переховує фашистівську літературу ". Обидва НКВД-исти лишили книжки та кинулися до цього прейскуранта. У всіх трьох заблищали очі та з"явилися злі саркастичні усмішки на обличчях. Я стояв і мовчав, вичікуючи чим воно скінчиться. Хвилин п"ять оглядали вони свою находку з усіх боків, заглядали в середину, але зрозуміти нічого не могли, бо очевидно не знали німецької мови. На решті після довгої мовчанки та злих поглядів в мій бік старший з них запитав мене: " Що це таке ?"
Коли я спокійно відповів, що це є звичайний прейскурант одної німецької фірми, то вони всі три розреготалися ще з більшою злістю. Один з них не витримав та зауважив мені: " Це ви можете дурити голову комусь іншому, а не нам. Знаємо ми добре ваші штучки. "
Я попробував розгорнути книжку і показати їм зміст, але це зробило цілком протилежне враження та ще більше переконало їх в тому, що вони найшли надзвичайно цінну річ фашистівського змісту. Трудно уявити собі радість якою горіли їхні обличчя, коли вони найшли ще цілу купу прейскурантів тої самої фірми тільки з інших галузів, але
з такими самими значками. Бачучи такий їхній настрій я і не пробував їх переконувати, бо мені було цілком зрозуміло що з цього нічого не вийде. Вони були так захоплені своєю нахідкою, що не звертали ніякої уваги на мене, мою дружину та робітницю, що стояли тут коло них. Час від часу тільки кидали мені блискавичні злісні погляди. Сусід авторитетно заявив, що це все фашистівська література на яку треба звернути особливу увагу. Всі прейскуранти з такими значками були відкладені окремо. Находили вони ще інші прейскуранти, але ті не викликали у них чомусь підозріння, очевидно, тому, що не мали вони цих значків. Було ще багато книжок на чужих мовах, але вони теж не викликали підозріння. Сусід, як знавець спокійно клав їх на місце, не розуміючи змісту так само, як і в попередніх. Так тягнулася справа з перевіркою книжок до 10 години ранку. Потім настала черга креслюнків, яких у мене було теж досить. Креслюнки викликали

не менше підозріння ніж книжки. Огляд був самий детальний. Всі креслюнки, що мали штампи фірми, проекти організацій та заводів, де устатковували відповідні машини відкладали в бік, як таємничий матеріял взятий мною з шпигунською метою. Я пробував довести, що всі ті креслюнки потрібні мені по роботі та що я їх дістав цілком офіціяльним шляхом, але це була марна витрата часу. Мої докази ще більше підсилювали їх підозріння та переконували в тому що вони придбали надзвичайно цінні докази моєї шпигунської роботи.
Випадково старший НКВД-ист звернув увагу на дві здорові бутлі — / по 3 відра кожна /, що стояли в кімнаті з свіжим вишневим вином, яке ще шумовало / фермeнтувало /.
" Що це таке ? " — запитав він. " Вино " — відповів я. Він здивовано глянув на мене, по очах його я побачив, що він мені не вірить. Коли я запропонував йому скоштувати, він нагнувся, довго нюхав, але не дивлячись на велике бажання від коштування відмовився. Далі дійшла черга до мого робочого стола. Там найшлися фотокартки, листи які надовго заняли увагу моїх непрошених гостей. Розглядаючи фотокартки обов'язково запитували хто на них сфотографований. Коли витягли на світ всі листи, то їх виявилася ціла гора.
" На що ви зберігаєте ці всі листи ? " — запитав мене старший НКВД-ист коли побачив листи датовані 1914 роком.
" Щоб вам було що читати " відповів я. — Він сердито кинув листа, що був у нього в руці в бік та взявся далі розглядати ту купу, що перед ним лежала. Багато листів було відкладено на бік. Після листів дійшла черга до меблів, постілів, та інше. Не соромилися підняти хворого малого сина з ліжка та перекидати його постіль. Після закінчення ревізії приступили до складання протоколу трусу. Під час складання протоколу особливу діяльність виявив сусід. Він намагався все записати, як шпигунський матеріял, а мисливські рушниці намагався записати як зброю для повстання проти радянської влади. Відносно прейскурантів та креслюнків й говорити не приходилося. Перші були записані як фашистівська література для пропаганди, а другі як шпигунські дані про промисловість радянського господарства. На мою заяву, що я такого протоколу не підпишу мені відповіли, що мого підпису вони не потребують, та що я можу тільки заявити яку-небудь скаргу на незаконні вчинки під час обшуку.
" Протокол будете підписувати підчас допиту ! " — загрозливо сказав мені молодший НКВД-ист.

/ Продовження буде /

Л.К.

БЕРДИЧІВСЬКА НІЧ.

/ Уривки із щоденника. /

Субота 21 червня 1941 р. День почався соняшний, соняшний. Навіть крізь наше загратоване і дошками забите вікно продирається вузенькими струмочками сонце. Це нас оживляло і в камері рух був замітний. До того сьогодні субота і належалося під неділю зробити основніші порядки, та краще свій житловий куточок та й і себе прибрати. Кожна метушилася на своїй половині сінника, вирівнюючи коц, струшуючи з нього окрушини хліба і старанно укладаючи в головах кілька платків одежини - усе своє майно.

Та в нашої " вісімки " настрій сьогодні був щось здержаний. Кожна з нас була вражливіша як звичайно, чомусь несспокійна і таємнича. Подіі, що трапилися цього тижня, зробили на нас враження. Ще раз докладна перевірка наших генералій, параграфу обвинувачення і присуду. Врешті фото графування з табличкою - номером на грудях "анфас " з двох боків лиця, відтиски пальців, та лікарські оглядини. До цього ще дотинки і жарти урядовців " чубариків ", що ніби то між собою голосно говорили про транспорт, про Далекий Схід , життя засланців, тяжкі роботи. Так це було ясно, що всі ті експерименти, які з нами робили були приготування до транспорту.

Ми вичували що нас чекає, незнана, далека дорога під важким конвоєм у далекий Сибір, страшне майбутнє і хоч тиждень тому кожна з нас запевняла відтверто, що волів транспорт, воліє щоденну тяжку роботу, аби тільки рух, аби тільки покинути врешті свою половину сінника, вирватися з безділля і включитися знову в життя. Сьогодні , коли ця будучність застукала нам майже до дверей, нам стало страшно, нас огорнув жах перед страшним майбутнім, а серце на саму згадку палив біль і розпука туги за рідніми, за домом, за батьківщиною.

Мовчазні гляділи ми на себе скриваючи в душі одна перед одною всі ті неспокійні думки. Сторожко ловили кожний підозрілий рух на коридорі, а очі крадькома поглядали тривожно на двері. Зближалося полудне. Нечаянно почули ми скрипіт ключа в замку і двері відкрилися. В камеру війшло кількох дижурних з паперами в руках. Ми обмінялися поглядами: оце тепер станеться це на що ми боючися чекали. Рука шукала руки найближчої подруги і в дружнім устиску лучилися ми думками. Тим часом дижурний, розсортувавши папір хрипким голосом без краски читав прізвища: Волошин, Анна Бодна, Галина Столяр, Деля Химко,.... вив ликана зітхала якби найстрашніше вже було поза нею, невикликана тривожно ждала своєі черги. " Кого я іштитал бистрей собірайсь з вещамі" - закінчив таким же голосом дижурний. Куди ? Гляділи допитливо наші очі в його лице, та дарма шукали в ньому відповіді, вона завжди однаково грізне, понуре, відпихаюче. Воно рівно відсилає людей на волю, чи на смерть. Бо, чи це йому зворушуватися куди ми йдем ?

Ми не перші і не останні..... Він не має того дару застановлятися над тим, що переживає інша людина, що думає вона. Він навіть не застановляється чи і що він сам думає, він - бездушна машина.

Візита скінчилася, з грохотом зачинилися двері. Припали ми до тих наших дівчат, яких доля щойно рішилася. Ми не сумнівалися, що вони ідуть транспортом. Але чому тоді нас розлучають, чому не забирають всіх разом? Нашою мрією було ділити разом нашу спільну долю дальше, бо лучили нас сильні вузли приязні спільно пережитих тюремних днів.... Слідство, процес, камера смерти, помилування і врешті поворот до життя - камера засуджених.Спільно пройшли ми оці всі проби,які створили з нас одну велику душевно нерозривну цілість, однак проти такої судьби, як сьогодні ми були пасивні, бо що ж поміг би спротив ??

Зворушені до глубини пакували свої клуночки дівчата. Ми помагали їм мовчки. Завелика хвилина, щоб ворушити її словами. Ми і так розуміли одна одну дуже добре, кинений погляд, сестриний поцілунок більше значить, як не одні гарячі слова.

Скоро відкрилися знову двері. Ми думали, що вже прийшли по них. Тимчасом дижурний знову розгорнув папір і знову почав читати прізвища: Винників Талька, вслід за ним викликав моє прізвище....-"Собірайсь бистрей з вещами".

Я душею зраділа, що не розлучають мене з Галиною, найближчою подругою. В поспіху складаємо свої клунки і в кількох мінутах ми готові, Приходить найтяжча хвилина, хвилина прощання. Остаються три наші дівчини: Пара, Марія і Люцка. Підходимо до них. Стоять вони три на сіннику зворушені, мовчазливі.

" Люба, Люба, ніколи мене не забудь " - закидає мені мала Парка руки на шию і ніжно тулиться до мене. Вогкі її очі, так по дитячому дивляться на мене, так по дитячому просять.

" Люба, сестричко моя " прощає мене Марта і робить хрест на моїх грудях.

Підхожу до Люцки. Та стискає мене міцно і без слова дивиться на мене своїми глибокими очима, як би хотіла цей погляд дати мені на дорогу. Стоімо хвилину притулившися до себе.

Від дверей будить нас грімкий голос дижурного: " А ну давайте по бистрей ! "

Закидаємо наплечники на плечі, ще один погляд на дівчат і ми вже коло дверей. Обертаємося, ще раз на мить. Стоять вони три на сіннику під стіною мовчазні непорушні. " Чубарики " вже тягнуть нас на коридор. Підносимо швидко руку і кличемо " Слава Україні!" - Дівчата відповідають і ми зникаємо за залізними дверима.

Хоча тяжать наплечники на плечах ми йдемо бадьоро і голосно лунають наші кроки по коридорах. Під камерами вздовж коридору, не зважаючи на грубу лайку і стусани " чубариків " викликуємо прощальні слова, свої імена, голосимо друзям, що ідемо транспортом на чужину.

Йдемо сходами на поверх. Там камера наших хлопців. Конечно мусимо дати їм знати про наш транспорт. Чи і з ними розлу-

чила нас доля? Найближча дверей іхньої камери Талька, користаючи зі заінтерисування " чубарика " іншою крикловою подругою прискочила і відчинила візитивку.

" Порожня " - прошептала вона розчаровано. Невже ж іх вивезли раньше, невже ж іх кудись перенесли ?

Приводять нас в камеру де є гамірно і глітно. Жінки різні віком і суспільним станом, потворили малі гурти, стоять і одні шепочуть щось, інші сваряться за кращі місця під вікном, інші голосно над чимсь дискутують. Є і такі, що одинцем стоять в кутку, на свій клунок підперши голову, задумавшися над чимсь глибоко. Одна знову старається привести камеру до порядку, замітає іі великим ціапаком, збиваючи куряву. Повітря в камері важке, полудцева спека ллється крізь загратоване вікно, духота стинає віддих.

Ми втомлені враженнями і на ... перший раз досить далекою для нас дорогою та й тягарем наплечників. Сідаємо на клунках під стіною, притулившися до себе. Не включаємося в середовище воно для нас чуже. Ми все жили до тепер життям своєі " вісімки " В очах майорить нам ще образ тих трьох дівчат, уста вже бадьоряться. мимоволі починають тюремну пісеньку:"

"Поідем в світ, далекий світ
на Сибір, на Алтай,
О місто Львів, городе снів
прощай, прощай, прощай.
Сьогодні ми а завтра Ви
в нас доля всіх одна,
Бо гірку чашу зла й терпінь
ми вип'ем аж до дня.
Прощайте Ви друзі мої,
не поминайте злом,
Згадайте лиш, як щиро ми
ділились пенцаком.
Та прийде час, минеться враз
недоля і журба,
Тоді усміхнеться знов до нас
кохання і весна... "

За словами пісні летять наші думки .... і кожній ввижається той далекий світ, холодний Сибір, гористий, кучерявий Алтай. Весна.... кохання.. Тут пісня уривається сумним акордом, серце стискає туга за весною за тим коханим, рветься, рветься бідне до життя. Чи судилося воно нам молодим ?Чи можна бодай ще мріяти про нього ?І кожна потонула в своіх думках.

Знову в камері замітніший рух. То ввійшли дижурні і читають прізвища розподіляють по параграфам обвинувачення, забирають кудись частину жінок і нас з ними. Ідемо послушні, німі за товпою не думаючи куди і чого.

Приводять нас в баню. Клунки наші і одяг ідуть до дизенфекціі, а ми до бані. Баня приємна річ, але в нормальних обставинах. Бо в тюрмі буває так, що або пустять воду за гарячу, що парить шкіру, або зовсім холодну. Під одним краном стоіть по кілька осіб. Мило з твоіх сусідок спливає по тобі. Часом маєш таке щастя, що тільки-що намилишся, як вже замкнуть воду і ти хоч

намиляна в камеру іди, або під водотягом холодною водою сполокуйся. В літі це ще дурниця, але зимою такі експерименти досить прикрі.

Тюремним звичаєм кинулися ми оглядати стіни бані де повно різних невиразних позатираних письм, імен, знаків. Шукали ми знайомого прізвища, умовленого знака. В поспіху гострим нігтем чи зубцем гребеня креслили свої імена грядущим тим самим шляхом за нами.

Баня скінчилася і нас з мокрим , розпущеним волоссям вивели на невелике подвір'я. З одної сторони під муром стояло кілька столиків, за якими сиділи " чубарики ". Нас умістили під муром напроти. Хвірткою з другого подвір"я увійшов до нас дижурний і почав віддавати нам всякі речі, що відібрали нам на квітанцію при нашому арештуванні. Очевидно при першій найближчій ревізії вони були б нам знову відібрані. Я дістала в невеликій коперті кілька припинок до волосся і срібний медалик з ланцюжком, що був власністю моєї сестри. При нашому арештуванні вложили мої і сестри речі до одної коперти і тому сьогодні я дістала її медалик. Цим здобутком я дуже тішилася і почала придумувати, як маю його заховати, щоб знову не відібрали.

Тимчасом " чубарики " почали вже ревізію в наших клунках. Чистенька гарно поскладана білизна і всі інші речі висипали вони на землю в порох і розглядали по одному, шукаючи заборонених річей. І летіли під мур горнятка, мисочки, ложки. Не одна супровожала їх тужним поглядом, бо це ж був дарунок від матері, пам'ятка з дому.

Після ревізії ми приступали по черзі до столика і тут "чубарики " провіряли генералія.

Передтранспортові формальности були закінчені і нас обступили " чубарики ". Частина жінок від нас забирали і виводили кудись через хвіртку. Наша " шістка ", бо до нашої "п"ятки прийшла ще Теля, держалася разом. Нарешті прийшла черга і на нас. Було нас около десять . Тою самою хвірткою, що наші попередниці вийшли ми на велике подвір"я перед лікарнею. На нас чекала вже сіра тюремна кибітка. Проходячи коло травника ми одна по одній непомітно схилялися і швидко рукою вхопили грудку землі, нашої рідною своєї землі - на дорогу в чужину. Мов скарб дорогий, ми її цілували, загортали в платочок та ховали на грудях.

З дверей лікарні вийшли лікарі і медсестри. Були цікаві поглянути, як ми, крупні преступники, будемо від'їжджати. Деякі посилали нам жалісні, співчутливі погляди, деякі дивилися з ненавистю, за якою була прихована цікавість. Нас вони мало цікавили. Ми були далеко понад ними, ми кружляли в свойому світі. У вікнах лікарні показалися голови хворих в"язнів. Ті кивали нам дружньо рукою, прощали нас.

Заганяють нас в кибітку.

" Зенко, Зенко прощавай ! - кличу Зенку, що лежала в лікарні

" Зенко, глянь, як гордо ідуть твої дівчата в нужину. Глянь і перекажи ! " – Та тут крики та стусани "чубариків " заглушили наш голос. Лікарі і медсестри дивуючись не розуміли нашої веселости, нашої бадьорости. Одні кивали головами, ніби кажучи, що ми не свідомі що нас жде, куди ми ідемо.

Замкнулися за останньою двері кибітки, а з ними закрилися перед нами небо, сонце і світ. В горі на стелі мляво мерехтіла лампочка, що ледве освічувала кибітку. Було понуро і ми сиділи мовчки, притулившися до себе. Чуємо, мотор гуде, кибітка рушає з місця. Стискалося кожної серце, міцніше сплелися у дружньому устиску руки, уста тихо, беззвучно шептали прощальні слова, чи може молитви. Очі пробивали сірі стіни кибітки й линули туди, де на сіннику під вікном в понурі камері стояли три дівчини з піднесеною на прощання рукою, туди де осталися вірні друзі, де може остався й брат. Чим скорше гнала вулицею кибітка, тим міцніше стискалося серце.

Ми сиділи непорушні, кам'яні. В кутку придушено хлипала " совітка " Валя. Не бачили ми світа, не бачили ми вулиць міста, яким везли нас кибітка, та серце прощало в останнє цей шлях, який значила пронизливою сиреною тюремна машина. А вперта думка, як найшвидша куля летіла до рідних до своїх, кружляла по камерах, прощала, прощала...

Раптом кибітка зупинилася і ми збудилися зі своїх мрій. Дружній устиск наших рук влив в наші обличчя свіжу, невимушену бадьорість і зрівноваженість, що уступила була місце сентиментальному зворушенні, коли ми віддалися кожна своїм думкам. Ми знову стали спокійні, опановані й горді.

" Чубарик " відкрив двері і казав виходити. Легко зіскакували ми з кибітки й свобідно витягали потерплі рамена. Заходяче сонце світило в привиклі до темряви очі, що годі було дивитися. Та скоро наші опікуни " чубарики " почали нас лаяти, що ми поводимося, як ті, що приїхали на курорт. Зганяли нас до купи і гнали вперед. Поволі очі освоїлися з сонцем і, о Боже, ми побачили світ. Справжній, широкий, просторий світ.

Перед нами зелена долина, уся залита сонцем, далі зелений обрив, а за ними місто. В горі стільки, стільки синього неба, що й навколо видно, як воно стикається з землею. Ми довший час бачили його лиш синій клаптик, а був час, коли взагалі його не бачили. Я швидко видрапалася верх обриву і обернулася.

В долині ген-ген лежало місто, властиво передмістя Клепарів. Маленькі домики палали червоними від заходячого сонця вікнами, ясніли зеленими городами. Було тихо і спокійно. Я витягнула перед себе рамена і вдихнула повними грудьми свіже повітря. З ближчих домиків повиходили люди і дискретно непомітно кивали нам рукою, прощали нас. Не один раз певно приходиться їм прощати таких людей, як ми, супроводжених штиками , чубариків ' Я їм відмахнула. Та в ту мить покотилася груба московська лайка в мій бік і дихаючи важко драпався на верх обриву " чубарик ". Я швидко зникла в гурті подруг, ховаючись від нього.

Йшли ми побіч товарового поїзду, що стояв на залізних рей-

ках. Із заґратованих вікон вагонів продирався до нас незрозумілий галас жіночих і мужеськ них голосів. Під кожним вікном викрикували ми свої імена, шукаючи знайомих, та за того гамору ніхто не відгукнувся. Даремно теж я кликала свого брата. Десь в половині поїзду, перед порожнім вагоном нас задержали і туди засадовили.

Вагон цей це невелика була з вільним проходом по середині і поверховими причами по обох боках. На першім поверсі над причами були маленькі заґратовані віконця. В вагоні було нас тридцять жінок; 6 нас українок, решта польки, московки і жидівки, політичні і посполиті (уголовні). Як тільки зачинили великі двері вагону, зараз стало в середині темно. Ми поспішили, щоб ще за видна приготовити собі місця на нічліг. Наша чвірка: Галька, Талька, Анка і я зайняли місця на партері правої причі, а . . . . . хоровити Пеля і старша вже пані Волофинова взяли собі місце на поверсі тої самої причі коло вікна.

До нашого "партеру" влазилося лежати ногами, а вилаз... головою. Хто був низький, той міг навіть досить вигідн... ти, не потикаючи головою до "поверху". Але ми практикували л... ше лежати. Розтеливши коци і поукладавши свої манелі під голову замість подушки, ми вилізли на поверх, щоб ще побачити хоча крізь ґрати вечір, заходяче сонце та своїм звичаєм спільно відспівати червневе Богослуження в честь Пр. Серця Ісусового. Сівши тісно побіч себе, притулившися одна до одної, почали ми пісней відправу. І лився з душі голос тихий, щирий, сердешний, плив через ґрати, продирав темну синяву вечірнього неба перед престіл Всемогучого. Наша душа, мов би покинула на той час тіло, - вся стала у своїй щирості перед Ним. Не чули ми лайки " чубариків " під вікном, не чули ми тихих насмішок і осторог наших сусідок польок. ми були там - перед Ним. Ми складали віддано і покірно долю наших найрідніших, долю Батьківщини, свою долю в милостиві добрі Його руки.

Поволі гас день і вечір спочив на полях передмістя. Небо вкривалось то тут то там зорями, що мигтіли золотом та манили наші очі. За-тих останній акорд нашої молитви і ми почули втому в нашому тілі. Чоло зросив гарячий піт, духота вагону стала невиносимою. Була пора йти спати. Мовчки попрощавшися ми поліжли на свій " партер ". Та спати нам не хотілося, хоч втома і горяч знесилювали тіло. Тулила я до серця грудку рідної землі, побожно цілувала медалик, пам'ятку від сестри, в думках пестила їх найрідніших. Ще довго панував в вагоні скрипіт дошок, шорох людських тіл, шепіт, тужне зітхання, придушене, тихе скривано хлипання. Поволі все втихало і в тиші було чути тільки нерівний важкий віддих тридцяти грудей.

/ Продовження буде /

Г. Сова.

Голод в 1933 році на Україні.

Страхіття голоду за час панування більшевиків в Україні наш нарід перейшов два рази. Перший був в 1921 р. Але ж цей період охопив лише південно-західну частину України / Одеська, Дніпропетровська, Харківська і частина Полтавської обл./ Цю територію нашого краю постигла велика посуха, так, що обвинувачення за понесені жертви ставити до совітського Уряду за цей час нема ніяких підстав, бо це було стихійне явище. Під час того голоду велику харчеву допомогу давали США через організацію " УРА ". Про цей голод світ був повідомлений, бо совітська влада сама про це писала. Навіть була видана драматична п"еса під наголовком " 96 ", в якій згадувалося і про людожерство.

Зовсім інша справа 1933 голодного року. Цей голод охопив всю територію України, Поволжя, Криму, Кавказу і частково РСФР. До цього часу ні преса, ні урядові, або партійні кола СССР ніколи не згадували ні одним словом про цей жах. Навпаки весь час вони демагогічно підкреслювали, що ніякого голоду тоді не було, що балачки про голод, це витвір ворожих кіл, як в самій країні так і за кордоном.

Кожний інтелегент, свідомий робітник і селянин, коли чув, що його уряд - "уряд робітників і селян ", так нахабно і цинічно брехав про ту правду, що творилася там на протязі десятків років, не міг вже одержати більшої моральної кари, такою безсовістною та нечесною була ця брехня. Алеж метод цієї пропаганди своє діло робив над нашими думками і ми поступово привикли до мовчанки і терпіння.

В часі цього голоду я працював в галузі сільського господарства на совітській відповідальній праці, як економіст одного великого району і добре був обізнаний, як з самою цією народн ою трагедією так і з тими головними причинами та обставинами, що призвели до цього маразму.

А обставини ці були слідуючі.

В 1927 р. в Держплані СССР / державна планова комісія / розробляється перший п"ятирічний план загального розвитку СССР. Думка вчених та чесних економістів цього часу: Базарова, Кондратєва, Громова і інших грунтувалася на принципових засадах поступових темпів будівництва СССР і вони гостро критикували прибічників " гігантоманії ". Вони остерігали совітський уряд / тоді Сталін не був ще повним диктатором /, що при проведенні максимальних варіантів п"ятирічного плану, неминучою буде економічна катастрофа села, що наступить, як вони називали " пауперизація " села. По цієї концепції належали і члени уряду того часу - Риков, Фрумкін, Смілга й інші, та правий ухил, що його очолював Бухарін. Троцькістська група навпаки, вимагала " зверхіндустріялізації ". Сам Троцький говорив : " З села треба взяти все, що тільки технічно можливо. " Сталін і його однодумці в Політбюро партії приняли ок-

рему позицію в цих питаннях і перший п"ятирічний план був з максимальним економічним варіантом.

Повну та цікаву картину цієї політично-економічної сварки навколо цього плану дає академік Струмілов в своїй книжці під назвою " Планування в СССР ".

Що постигло тих правдивих захисників свого народу, що заздалегідь остерігали перед цією неминучою катастрофою села, яка пізніше привела до цього небувалого голоду, нам відомо. Базаров, Кондратєв, Громов та багато інших визначніших економістів Держплану СССР були заарештовані і визнані сов. судом, як " шкідники " та засуджені на великі роки ув"язнення. Пізніше Фрумкін, Смігла та інші теж проходили перд судом, як " вороги народу " і одержали кари, що тільки можливі за совітським " правосуддям ". Троцький добровільно залишив свою пролетарську батьківщину і в 1940 р. десь в Мексиці, був забитий підісланим провакаторським убийцею. Іванов й інші продовж 1937 р. були знищені, як " фашисти ". Так склалася доля тих, що інакше мислили про добробут та щастя " сірої людини ".

Далі: головні тези плану І-шої п"ятирічки проходили за двома напрямками: індустріалізація СССР і колективізація села.

Відомо, що головний економічний розрахунок проведення індустріалізації СССР був спочатку побудований виключно на економічних можливостях нашого українського села. Імпорт різного виробничого устаткування для початкової важкої промисловости базувався на експорті різного збіжжя. Головну цінність та питому вагу цього експорту представляв наш український хліб, бо колишнього золота, яким нині орудує та багатіє СССР, в той час ще не добувалося. Треба було взяти з нашого села цей цінний хліб. Але ж за ті гроші, що ходили в СССР при фінансовій інфляційній політиці, що призвела до знищення карбованця, селянин звичайно не міг його продати. Для здійснення цієї надзвичайно важливої для держави справи були примінені такі засоби, як політичний терор, що ним завжди може " пишатися " пролетарська держава. Цими то " виправданими " методами в СССР і почалася хлібозаготівля в Україні. Свого кульмінаційного пункту вона досягла в 1930-32 рр., коли багато-мільйонні маси професійних спілок були кинені для праці на цю ділянку. Ще для більшого " ефекту" в цій праці Москва, Ленінград і інші русскі промислові центри, мобілізують десятки тисяч робочих-партійців під назвою " двадцятип"ятитисячники ", а потім ще " десятитисячники " і направляють цю велику армію на цілі роки до нашого села. Після цих яскравих фактів, Москва ще далі безсоромно заявляє про суверенність української держави, в той час, коли всі ці люди були виключно росіяни і являлися опричниками московського шовінізму.

В порядку профспілкової дисципліни, я також був мобілізований на певний час в 1931 році та приймав безпосередню участь в цьому брудному ділі. Я був свідком, коли останні кілограми не тільки зерна або борошна, а навіть гороху або

квасолі відбирали під моральним а часто ф фізичним насиллям не тільки від середняцьких а від бідняцьких господарів. Не обходилося і без того, щоб в " упертого " селянина не виломлювали підлоги в коморі чи у іншому місці, або не розбирали печі у хаті, де можливо було заховати не більше, як 5о кл. зерна,/ не знаю, що подумав би гордий англієць і взагалі европеєць, коли б це все знав та повірив./

Моральний вплив по " витягненні хліба"з села полягав ось у чому. Вечером у школу, або інше велике приміщення зганяли / тільки зганяли , а не запрошували / селян. Тут знаходилися представники сільської комісії по хлібозаготівлі, 3-5 чоловік. Вони отримали відповідний план з району. Спочатку говорять по черзі нудні та беззмістовні промови з закликом допомогти державі і коли бачать, що ніхто цього не слухає, а вся авдиторія повально спить, то переходять окремо до кожного селянина і призначають йому таку кількість, якої він взагалі не мав з усього валового збору.Він блідне, хреститься, божиться, що в нього такої кількости не було і не має. Коли цей " єдиний " протест селянина пройшов, тоді переходять на " торгівлю ", скільки він зможе " дати ", а не продати. Того, що погоджується на кількість, яку комісія находить задовільною, відпускають додому, того, що не зможе цього зробити, держать до ранку, а бувало і довше/ тут цілком запроваджується система " суд.інча " /. Ціла зима 1931-1932 рр. була проведена у нас на селі на таких зібраннях.
До періоду I - ої п"ятирічки, в кожному разі складалися хлібо-фуражні баланси. В них вираховувалася вся валова продукція головних сільсько - господарських культур, вичислялися потреби харчування населення та худоби, ураховувалися зерно для засіву та інші різні потреби. Наркомзем СССР вказував відповідні норми для населення та для годівлі худоби. Валова продукція вираховувалася на основі відповідних статистичних даних за ходом врожаю а також і дійсного обмолоту. Цей метод був строго науковим і давав дійсну картину району, области і республіки.Ці цілком наукові обгрунтування і давали право вище згаданим особам в Держплані категорично протестувати проти тих " економічних можливостей села ", що лідери партії собі уявляли без всяких гарантійних, реальних підстав. З ліквідацією ж цієї системи балансів та тих, що очолювали цю справу, пішло все простісенько на"пролетарське око ".

Наведу приклад з району, коли в 1931 році валова продукція засівної площі всього району головних зернових культур ярої пшениці, оз. пшениці, жита, ячменю, гречки, проса, кукурузи досягали до 2о.ооо тон, то план по хлібозаготівлі на області був даний на цей рік до 3о.ооо тон. В цьому ж 1931 році був такий випадок в районі.Мікоян, в той час комісар харчової промисловости СССР, переїжджаючи по Україні в справах хлібозаготівлі, заїхав в наш район. В цей період головою Райвиконкому був Попов. Мікоян звернувся до нього відповідального партійця з запитанням: реальним буде план хлібозаготівлі для району в 3о.ооо тон ? " Попов належав до сміливих людей і дав таку відповідь:"Коли підметемо все збіжжя по району мітлою, то і тоді не знайдеться цієї кількости. " Мікоян не дав ніякої відповіді

на ці слова, але ж цей Попов в скорому часі був знятий з праці і направляний на низову працю на Далекий Схід до Алтаю. Це один з проявів совітського "демократизму", який насправді визнає виключно централізований абсолютизм.

А коли вивчаєш літературу по плануванню СССР, то там авторитетно заявляється - "план є науково обгрунтована директива, або наказ". Треба вміти замилити очі всьому світові і тому мабуть частенько можна почути в пресі горду заяву, що "совітська система - наукове планове господарювання." А ця система на протязі більше двох десятків років не раз вже стояла перед економічною катастрофою всього народного господарства і тільки багнети НКВД, ДПУ, ЧК спасали від неминучої загибелі.

Читачеві, що не знає совітської дійсности цих років, не все може здаватися нісенітницею, або просто казкою, але ж далі я назову інші, страшніші факти.

Кращі ідейні партійні кадри села, які стали вже турбуватися тим, що буде з селянством в наслідок такої політики і стали відверто про це говорити зчасом попадають в немаску. Їх викидають з партії, а часто і висилають за вказівками "Особого Совещанія НКВД СССР" в далекі концтабори без суду. Це все призводить до частих випадків самогубства серед частини порядніших чесних партійців. Бувший голова району, в якому я працював Браташевський Петро, знайшовшись в такому с... кінчив своє життя самогубством, залишивши лаконічну писульку "немаю більше сил, так знущатися над своїм народом, тому краще вибираю собі смерть". Далі він писав багатьом визначнішим особам листи з проханням припинити насилля і терор.

Тепер нам на еміграції ще більше розкрили очі на ту "правду", яку большевики здійснювали, ми також пізнали, як вони провадили т. зв. демпінгову політику. Кидаючи на світовий ринок свої хлібні "лишки" більшовики хотіли по демпінговим цінам довести до економічної кризи та політичних ускладнень в поодиноких країнах і в цілому світі. Чим скінчилася така політика для українського народу ми добре знаємо. Я почну з фактів, але на жаль не всім відомих, / тільки тепер ми бачимо, що світ зовсім необізнаний з тим, що творилося і зараз твориться в СССР./ Відомо, що одною з головних засад згаданого першого п'ятирічного плану було знищення куркульських господарств і на цій базі колективізація села. Ці міроприємства, надзвичайно важливого політичного та економічного значення та ще при тій незгоді, що існувала серед урядових і партійних кіл, большевики розпочали запроваджувати в життя з 1927 р. Цей головний експеримент совітської політики по відношенню до села найболючіше відчув український нарід. Треба було зовсім зломити спротив нашого села та цілком економічно розброїти його. Для цього відбирається від селянства не тільки земля, а і засоби виробництва. Цілком природно, що наше селянство не хотіло було іти добровільно на ту невільницьку працю до якої його змушував той "його ж" уряд. Воно почало виявляти прямий протест, який по деяких місцях став переходити в правдиве повстання. В нашім районі селяни побили не одного пред-

ставника від уряду, які приїжджали в справі колективізаціі. Був і такий випадок, що слідчий НКВД, Мирошніченко змушаний був вжити для самозахисту пістоля. Селяни не бажаючи вислуховувати його закликів вступити до колгоспів стали демонстративно залишати збори, він став іх ображати, за то одержав із товпи, яка хотіла на нього накинутися польовуху і лише пістоль врятував йому життя. Ці випадки стали масовим явищем. Український селянин заговорив рішучим голосом. Але ж цей " голос " могли вислухати, рахуватися з ним мабуть лиш в " капіталістичних " державах, а в державі " робітників і селян ", які самі нею кермують, не в пошані такий метод управління. Тут швицко " меч пролетарськоі диктатури " в зародку став знищувати всякі прояви спротиву і пронеслася по всій Україні широка хвиля арештів, виселювання і морцування. І саме в цей час розпочалося " розкулачування ".

Барварським засобом у салян відбирано абсолютно все, починаючи від верхньоі одежі до білизни включно. Цілі родини чужими підводами вивозилися з свого двору в призначене місце. В нашому районі до 100 родин було вивезено на пісчаний грунт в листопаці місяці і там іх заставили копати землянки для себе і в них жити. Цей нелюдський вчинок так і не був проведений в життя, бо з боку населення було велике співчуття до вивезених та незадоволення такими діями уряду, так що в скорому часі вивезені люди розбіглися в різних напрямках.

Чи була така жорстока дериктива з центру, мені не відомо. Але я сам чув такий наказ від голови Райвиконкому Волкова і або я з ума тоді зійшов, бо нічого не міг зрозуміти з того, що ділялося навколо мене, або хтось інший сходив з ума. За що винні діти .... ? Але ж цей голова скоро попав в неласку і як " опортуніст " був виключений з партіі, хоч я знаю, що Волков своєю кров'ю добував совітську владу. Поступово, планово без жодного винятку навіть для малих дітей та старих під збройною охороною почали цілими ешелонами вивозити селян на північ. Зпочатку в Архангельск, Мурманськ, а далі Ухта-Печора, Котлас і інші концтабори. Там цих людей змушували на спіх будувати для себе житла. Вся працездатна маса - чоловіки, жінки, підлітки були змушені до тих каторжних робіт, що були намічені І-шою п'ятирічкою по економічному освоєнню природніх багатств цих суворих країв. В більшости всі ті нещасні жертви, а головне ні в чому невинні повільно гинули від непосильноі праці, голоду і різних хворіб. Так жорстока акція " розкулачування " перетворилася на фізичне знищення зовсім аполітичних мільонфвих мас нашого селянства. Ці жахливі подіі не могли не застагити більше гуманноі частини верхівки та урядових як і партійних кіл призадуматися чи потрібні ці всі знущання над селянством для досягнення теоретичноі мети в галузі сільського господарства.
Появляється справа опозиціі в партіі, очолювана Бухаріном та Риковим, яка в цей час заявляє протест в Політбюро, набравши 81 підписів від різних видніших осіб / пізніше ця опозиція називалася " Опозиція 81 " /. Ці люди не погоджувалися з варварськими методами по відношенню до селянства і далі

сигналізували, що совітська влада в наслідок таких заходів є в загрозі. Швидко до цієї " петиції " приєднується ще 20 підписів авторитетних осіб. За прямими вказівками Бухаріна / з якими дуже рахувався Ленін / складаються теоретичні тези кооперування села без гострої класової боротьби. Нова концепція Бухаріна називається " Мирне вростання кулака в соціялізм "та " Теорія організованого капіталізму ". Ці політичні течії в інтелігентніших совітських колах та серед студенства користувалися пошаною і увагою / думаю, що зараз та течія ще більше нелегально там поширена. / В цей час троцькістська група в Ленінграді і в других промислових центрах та активізується, що праві групи, занепокоївшися цим ідуть на об"єднання зі Сталіном, щоб разом атакувати ліві течії, які дивилися на селянство, як на реакцію і все селянство називали " реакційним " / Троцький /. Сталін вміло використовує цей влучний момент і разом з правими розбиває троцькістів, а щоб заспокоїти бажання правих робить дипломатичний жест, опублікувавши статтю " Запоморочення від успіхів ", в якій жахливі події в селі звалює на місцеві органи влади і називаючи це все " перегибами " або " перекручуванням ". Алеж колгоспи не розпускаються і селянство примусово залишається працювати в них/ Діялектик та цинік-тиран Сталін і тут виходить " сухим " із води. /.

Майбутнім історикам і письменникам треба буде багато часу, щоб висвітлити цю трагедію нашого села, так, як це в дійсності було і буде правильним коли вони цей період назвуть не " колгоспним будівництвом ", як його поважно називають в СССР, а біблійним терміном " будівництво Вавілонської башні ", бо люди в цей час не розуміли один одного і не знали, що вони роблять. Таке важливе мірроприємство, як колективізація проходило дуже поспішно а головне не спиралося на реальній технічній можливості села. Для тваринництва не було приміщень і воно загибало / а преса галасувала, що " куркулі " травлять худобу /. Не було відповідного сільсько - господарського реманенту для великого сколективізованя господарства, не підготовлені були кадри, щоб охопити цю важливу та велику працю, а головне не було у селян бажання, щоб працювати да дурно для державного капіталізму. Внаслідок цього була низька врожайність, нерентабельність / економічна невигідність / цього великого господарства, що було дефіцитним / збитковим /, а трудодень селянина-колгоспника в більш... був казково мінімальних розмірів / були випадки, що він доходив до 5 - 7 коп. / Але більшовики поступають за принципом: " не має таких висот, яких би не осягнули більшовики " / слід до цього додати - " хоча це коштувало б море крови, сліз та гори трупів /.

Головні економічні підвали села - земля і засоби виробництва були відібрані у селян, вільне життя завмерло і хоча селянство і знаходилося в колгоспах під насиллям терору а мріяло, зараз мріє і буде ще довго мріяти про вільне життя. Як би не намагалися совітські платні писаки розхвалювати " щасливе, заможне та вільне життя у колгоспах ", нічого не

вийшло і не вийде, бо все це штучне та надумане. Війна цілком підтвердила, що червоноармійці, які є в 90% виходці з колгоспників, не хотіли віддавати своє життя за той " колгоспний рай" і сотнями тисяч здавалися в полон. І хоч відбулася перемога над фашизмом, в цьому рішаючим був не патріотизм червоноармійця-колгоспника, а зовсім інші причини привели до цього.

Далі буду говорити про страшний голод 1933 р., що охопив всю Україну.

Він був викликаний штучно. Вищенаведені мною факти цілком підтверджують це і тому ніколи і нікому не вдається зняти з себе провини за цю народню трагедію, в якій би спосіб це не виглажувалося і не затиралося. Ніякого стихійного явища з 1927 по 1933 рр не було. І настане час народньої відплати за спричинені кривди і як сьогодні фашизм в Нюрнбергу чекає на заслужену кару, так і Кремль труславо буде визнавати всі страхіття свого панування. Можна б ще простити жертви громадської війни, бо це була відкрита боротьба і участь в ній могли брати ті, хто бажав її, можна також простити ще деякі експерименти зв"язані з теорією марсизму та ленінізму, бо останні теж мають велику мету, але цього національного винищення, заздалегіть підготованого, ніколи ніхто не простить. Правдивий, чесний історик чи письменник, незалежно від своїх політичних переконань, коли буде вивчати причини голоду, повинен буде від жаху закричати на ввесь світ проклинаючи: " Злолії, убивці, вампіри ! " Справа іде про зни щення зовсім невинних, майже десяти мільонів людей в одній тільки Україні а серед них багато таких людей, що ішли за, або були учасниками Жовтневої Революції 1917р. сподіваючися від неї соціяльної правди та національної справедливости.

У КАТАКОМБАХ АУШВІЦУ.

Дні посувалися коротконогою черепахою, висмоктуючи останні запаси сил. Одноповерхові великі будинки, що червоніли здалека неначе облиті кров'ю сотень тисяч жертв, були окутані почвірною сіткою колючих дротів. Перед дротами зі зовні видніли вишки-вежі, на яких стояли вартові, та спрямовані в сторону табору, дивилися грізно своїми дулами кулемети. Над широкою залізною брамою стояло чотирнадцять сталевих сверликів, що кожночасно в'їдалися в людський мозок; було це чотирнадцять залізних букв: " Арбайт махт фрай " ... - Так " фрай " Скільки то сотень тисяч душ звільнилося вже від виголоджених і вимордованих каторжною роботою тіл? ... Ця вся обстановка важкою зморою лягала на душу в"язня та ржою нуд"ги роз'їдала серця. І так день в день.

Клуби темного диму підіймалися понад табором, немов хотіли заслонити всі звірства, яких допускалися на безборонних в"язнях СС- и, кати, блокові і інші посіпаки. В повітрі чути було специфічний запах, від якого заморочувалася голова. Кожний з нас був свідомий того, що сьогодня ті, а завтра .....ми. З нашого першого транспорту, що прибув з Кракова 20.7.42 р. 24.особи почали відходити по одному...... Перший відійшов Василь. Замордували його таки на наших очах, мовляв, це той, що вбив нам міністра. Потім пішов його брат Олекса. Мужньо без нарікань і жалю. Їх слідом пійшли інші...... Яців, Полутранка, Яворів, Коваль, Дяків, Пасічник. Майже всі вони були потурбовані побоями перших днів. В одних поломані ребра, відбиті нирки- в других порозвалювані голови та синяками вкрите тіло. Нас уважали за тих, що завсіди незадоволені та бунтуються. - " Було їм колись у нас добре, бунтувалися. Ми їм дозволяли навіть їхньою мовою говорити, управляти, вчитись корови випасати - не вдоволялись. Тепер мають. Аж німці з ними порядок зроблять. Так їм і треба, це сам Бог дав нам нагоду помститися за їхній бунт " - І мстилися! " Ти українець ? Знаємо вас! Це ви хотіли відірвати частину від цілости ! Самостійники ! Зле вам було у нас ? Тепер вже звідси живими вас не пустимо!! Бачите цей димар ? це криматорій, для вас спеціяльно побудований!........

Ми докладали усіх зусиль, щоб не піддатися цим страхіттям. На побої, що сипались на нас звідусіль, ми відповідали гордою поставою та людською гідностю. З часом ми здобули собі окруження інтелігентів чужинців, що звернули свою увагу на нашу товариськість, взаємну допомогу та видержливість.

Ми ставалися " старими номерами " й новолі проникали в краші робочі команди. На одній вибірці до праці я з другом Василем дісталися до військової кухні. Робота була, як на наші мусульманські сили надзвичайно важка. Одна додатня сторінка, це були харчі, але й це треба було " організувати " і споживати так, щоб шеф не доглянув. До цього ще наші співтоваришi поляки, що приймали нас ворожо, затикали нами всі діри та напускали на нас шефів...... З"їв хтось із них шефові муштарду, чи потягнув кусок печені, то все це скороплювалося передовсім на нас.

Ми відбирали нагайки, робили " гіпфен ", " гіплеген ", " ауф "

" кнібойген " і.т.п.

Біля мене при ванні до миття кухонної посуди працював Генек. Був це син одного аптекаря з Радома, що враз із цілою родиною попав у концтабор. Його батько не видержав жахливих умов і помер ще весною. Мати з чотирьома сестрами була десь в інших концтаборах, але про них він не мав жодних відомостей. Сам він ще цілком молодий - около 2о літ, був у інших предметом для насмішок. Ми обидва досить скоро заприязнилися. Розповідав мені про свої переживання: про допити, тюрму, табор й інше. Дуже часто згадував про це, як то він безжурно та в достатках проводив свої шкільні роки. Я оповідав йому про себе, очевидно дещо фантазував. Генька вважали всі за " здехле ", випещене панятко. Тому він в цьому товаристві досить зле почувався. Переді мною дуже часто нарікав на інших кухарів. На його думку вони не заслуговують на звання політичних в"язнів. Кваліфікував іхне поведення, як негідне патріотів й інтелігентних людей. Мене вважав він за щирого товариша й тому звірявся передо мною зі своїми думками і поглядами.

Одного вечора при кінці січня 1943 року ми працювали до 2 год. в ночі. Військова залога СС улаштовувала один зі своїх " камарадшафтсабендів ". Такі імпрези відбувалися досить часто.й мали за ціль краще з"істи, випити й забавитися. Нашим завданням було все приготовити і обслужити. Це давало звичайно дуже багато роботи. Згаданої ночі, коли вже баль добігав до кінця, ми покинули роботу й побігли на " антретен ". Капо, як звичайно, числить чи всі присутні, але не може дочислитися- не годиться. Ми почали між собою розглядатися і устійнили, що немає Геня.... Він опустив своє місце праці ще звечера, жаліючися на біль зуба. Сказав до нас при відході, що він сходить до палярні в підвал, де ми завсіди сходилися після закінчення праці.

Капо зголосив це шефовові, а той дальше присутнім офіцерам. Зразу позбігалися всі мов ворони і почалися допити. Нас усіх, а було нас у команді 25, поставили в ряд та по черзі випитували, що знаємо про зникнення Геня. Ніхто нічого не міг сказати й тому кожний діставав від оберштурмфюрера Шварца такого завушника що моментально валився на долівку, дуже часто зі закривавленою щокою.

Я чекав нетерпеливо своєї черги на другому кінці ряда. Раптом один з офіцерів поставив питання: - Хто був його форарбейтером ? Такого властиво не було, а той, що на нього вказав капо, також нічого більше не знав. Один з офіцерів грубо заклав і вгатив " форарбайтера " в ухо так, що той, відскочивши кілька кроків, заточився і тягарем свого тіла повалив машину до перетирання картопель. Слідуючим був я. На мене вказав капо, як на того, що найближче з Генком працював. Я виступив і коротко сказав це, що мені було відомо про зникнення Геня.Говорячи це, я напружував мязи і увагу, щоби відібрати чергову порцію. Одначе моя відповідь здавалася мабуть для панів офіцерів вистарчаючаю. Цим разом мені обійшлося на сухо. Нікого вже більше не питали; записали собі мій номер та зарядили розшуки. Вислідів жадних не було. Вдалося тільки устійнити, що Геньо перебрався в цивільний

одяг іскрізь вікно у підвалі продерся на світ. Погоня також осталася без успіху. Нас відпровадили до табору.

Всі інші в"язні з нашого командо не могли вийти з дива, що " такі здехляк Генек " спромігся на такий рисковний крок. На зовні всі очевидно були обурені, що він наніс нам стільки клопоту, бо треба було числитися з дальшим неприємними наслідками. /Пецеше десятковано такі командо, з яких хтось втік./ Разом з цим обуренням на зовні та загальною констернацією, кожний хотів би був бути на місці Геня.

Час проходив дальше. За декілька днів покликали мене з капо на політичний " абтайлюнг ". Переслухував один унтершарфюрер. Він докладно розпитував про всі подробиці зв"язані з утечою, а крім цього зажадав подати характеристику Геня та взаємновідносини між нами і кожним зі співтоваришів командо. Я очеркнув Геня, як взагалі асоціяльного типа, який не надається до товариського життя. При цьому, як я зауважив, він був дуже скритий і ніколи не виявляв своїх думок. Подібно зізнавав також капо-німець. Називався він Оппель Фріц, Нр. 3200 - беруфсфербрехер. Він багато не хотів говорити, мовляв, я є товариш Геня і знаю більше.

Протокол був цілком відтяжуючий для всіх інших з командо. Коли я повернув до роботи - всі аж горіли з цікавости. Після моєї інформації про перебіг слідства всі відітхнули. Тойно пізніше я довідався, що вони таки добре потерпали тому, що я, як українець, міг би багато дечого на них наговорити. Думали, що я міг би зі злоби, чи з пімсти за дотеперішнє їхнє трактування мене, підставити їм ногу і позбавити їх теплих місць. Тому з початку незрозумілою була для мене поведінка панів кухарів, що так навиперджки тиснулися до мене і підхлібно усміхалися.

...і Враження від цієї події поволі затиралися. Все менше згадувалося про Геня. На його місце прийшов інший - Казьо. Я зі своїм другом П. мив дальше кітли, носив бочки з їжою, розвантажував автомашини та мив долівку. Вечерами старалися ми дещо " потягнути " зі собою до табору.

Одного вечора, при кінці лютого 1943р., коли ми збиралися до відходу в табор, наших сім товаришів не явилося на " антретен ". Короткі розшуки за ними, виявили виважені в магазині дратви, де один із них працював. Стало ясно, що вони пішли слідом Геня.

Різниця була тільки та, що втечу спостережено у випадку Геня через чотири години, а в них через 30 хвилин. Заалярмоване поготівля пішло в погоню на всі сторони, але це не дало жодних успіхів. Нас 18 в"язнів стояло в дволаві та з неспокоєм і страхом чекали, що буде дальше. Після всіх дотеперішніх подібних випадків, ми не могли нічого доброго сподіватися. Шрайбер командо - Богдан, званий " Денге " один із перших в"язнів Аушвіцу мав ч. 40 прощався вже на все із послугачем шефів - Антком. Його очі були повні сліз, а тілом прохоцили конвульсийні дрогання. Капо, старий фербрехер, стояв на три кроки від нашого ряду і дивився на нас своїми скляними очима. Він, як німець напевно бачив ще для себе вихід, але про це нічого не говорив. Він передовсім повинен був слідкувати за довіреними йому людьми і тому велика частина

вини падала також на нього. - " Ді ферфлюхте гунце" - повторяв лише час від часу. Два пости, що були приділені до нашого командо стояли при нас і тривожно очікували своєї судьби. Шефи бігали по всіх закутках і не знали що їм почати. Ті, що втекли були іхніми найбільш довіреними людьми. З деякими вони навіть були в близьких " організаційних " комбінаціях. Ті в"язні приносили часто шефам щось з цінностей, щоби мати в кухні свобідну руку.

Видно було, як вони між собою щось перешіптувалися і порозумівалися. Мого друга Василя на щастя не було, того дня на роботі. Він захворів і пішов на " кранкенбав " . Я був тільки один українець, тому почував себе не зовсім добре. На думку про це, що можуть супроти нас застосувати збірну відповідальність, мені робилося моторошно. - І за кого я мав би повиснути чи бути розстріляним. За тих, що називали мене згірдливо " Петлюрою." За тих, що як німці дивилися на нас, як на менше вартісних " унтерменшів " ? Думки, здавалося, розсадять голову, так настирливо пхалися одна за одною. Правду сказати, то чоловік вже довго був готовий згинути, але щоби серед таких обставин і за справу неприхильних, ворожих мені людей, з цим ніяк не можна було погодитися. Але треба було бути приготовленим і на найгірше. Хвилини пробігали ліниво і приносили з собою все більше непевности і неспокою. Я споглядав на своїх співтоваришів. Вони, мов статуї стояли наче б то спокійні, замислені. Тільки в деяких час до часу видобувалися болісні зітхання з грудей, вони посилали в слід за тими " щасливими", що втекли на соковитий польський проклін. Звичайно, кожний був заздрісний, що ті вже на " вольносці ", він тут визирає свого нещасливого кінця. Так кожний роздумував над своїм трагічним положенням і не бачив ніякого виходу.

Нараз на дворі почувся шум авта і знаний, пискливо рипячий голос лагер-фюрера Аумафа розніісся по коридорі. Влетів до кухні мов скажена собака й ще від дверей, побачивши нас, кинувся в нашу сторону з затисненими кулаками.

- " Ір артлехер, ір бледе гунце, ір дрек заке " .... такими і подібними епітетами привітав він наш гурток. При цьому, добігши до нас, кинувся на найменших ростом і почав обкладати кулаками й чоботами. Ця атака тривала кілька хвилин, поки деякі покривавлені попадали на долівку. Я стояв по середині в другому ряді, цим разом також пощастило оминути " рук справедливости". З лагер-фюрером прибули також панове з " політіше абтайлюнг " Оше Богер, У-ша Ляхман і інші. Шеф Гестапо дав наказ розброїти наших постів і відпровадити їх до арешту. Оглянули докладно всі місця праці й місце втечі, поробили деякі нотатки й під револьверами попровадили нас до табору. Як отара овець бігли ми дорогою до табору під вигуки наших собак хоронителів. Мене зловив за руку Стасьо - варшав'як і прошепотів у судорожній розпуці: " Емілек пшепадлісьми " - Я хотів його потішити, але почув сильний поштовх прикладом у плече і мусів замовчати. Був морозний зимовий вечір. З поля поміж будинки продирався загонистий вітер і засипав лише сипким снігом. При світлі електричних ламп зари-

сувався у цілій своїй понурості наш лагер. На брамі до таб-
ру ми зупинилися і нас перебрав службовий блокфюрер та попро-
вадив до 11-го блоку, що був відгороджений окремим, високим
муром. Цей проклятий блок врізався мені так у пам"ять, що коли
ми зближалися до нього, я почув, як холодні мурашки пробіга-
ють по всьому тілі. В моїй уяві виринули жахливі сцени перших
днів нашого побуту в Аушвіці. Нас запровадили на коридор і ска-
зали чекати. У-ша Міллер - комендант бункру немало здивував-
ся, коли побачив таких несподіваних гостей. Деякі з нас були
йому з кухні добре знані. За якийсь час появилася також блоко-
ва обслуга: блоковий, заступник, шрайбер і інші посіпаки.
Між ними я пізнав Ганса, що був заступником блокового. Був це
поляк зі Шлеска, тепер фольксдойч . Це він був один з тих, що
нас так гостинно приняли, як ми тільки прибули до табору. Не
одну сотню людей переправив на другий бік. З нашими кухарями
видно був він знайомий, бо зараз розпочали між собою розмову.
Декотрі передали йому свої годинники, чи інші речі, бо, як
він заявив: " вам то вшистко одбьором ". По якомусь часі по-
являється на коридорі Унтерштурмфюрер Возніца і звертається
до нас з деякими запитаннями в зв"язку з утечою. Цей момент
використовують деякі в"язні і просять, щоб звільнити їх з
відповідальности. Старий кухар Аугуст, в"язень з ч. 442, -зна-
ний серед офіцерських кругів як найкращий кулінарний фахі-
вець, старається свої вмілості і переконати унтерштурмфюрера
про конечність його звільнення. Сам, хоть не володіє німець-
кою мовою, докладає всіх зусиль для зліплення кількох фраз,
хоча, як вказує само прізвище - Возніца, мусить розуміти поль-
ську мову. " Гер унтерштурмфюрер, іх ді ганце нахт арбайтен.
іх нікс шульд... іх волен вайтер арбайт. Зі міх вайсен... Іх
арбайтен ін гаус 7, фюрерсгайм айне яр "... Так розпучливо
благально говорить, що Возніца трохи задумався: - " Я, Аугуст,
ду гест відер ан ці арбайт " Аугуст, старий польський підофі-
цер, мало, що не розплакався з утіхи. Здавалося, що кинеть-
ся до ніг свого спасителя. Видобув тільки з себе слова подя-
ки : ' іх данкен .... іх гут арбайтен "..... Інші [illegible]
побачивши такий успіх Августа, й собі почали на випереки про-
битися. Богдан, шрайбер команде, що вже прощався на смерть
тепер аж затрясся на можливість вирватися з цеї компанії.
І вдалося йому. Покликався на шефа, свою довгу і солідну робо-
ту, до того говорив перфект німецькою мовою й осяяний несподі-
ваним успіхом відійшов під ту стіну, де стояв Август. Черго-
вий щасливець був Антек. Він також, як лисиця звинувся коло
Возніци і почав йому змальовувати свою незамінимість у кух-
ні. Покликався на шефа Пашка, якому завсіди собакою лизав
ноги. Взагалі Антек Олейовський був підлою людиною. Ціле щас-
тя для нього буле це, що Возніца не знав того, що один з у-
тікачів це був якраз небіж Антка. Коли він уже опинився в
ряді з Августом та Богданом, я почув, як мене огортає до
нього злість. Я пригадав собі, як той самий Антек перед кіль-
кома тижнями з"їв шефові муштарду, що він лищив собі з веч
чора на ранок і потім до цього не признався. Шеф попав був у
лють і з цілої сили потягнув мене дротяною нагайкою, так, що

я і досі носив сині пруги на тілі. А сьогодня я маю поносити наслідки втечі його небожа й інших, а Антек і дальше сміється з усього, так, як і тоді. Це мене надзвичайно болілo і я на силу здержувався, щоб не розкрити того, що при ньому знав. В цій хвилі я думав про себе. Які ж аргументи повинен я висунути для своєї оборони. Чи те, що я солідно працював. - Мусів... Чи може це, що я не поляк, а українець і не повинен би відповідати за проступок поляків. Так, це важний аргумент, але не для німців, для яких українці в таборі взагалі не існували. Треба було змобілізувати всю силу волі й опанувати себе, поруняючи дальший хід випадків судьбі. Дальше не довелося вже і роздумувати. У-ша Міллер дав наказ нас роздягнути, відібрати від нас все, кромі взуття. Наші досить порядні одягі, чиста білизна, светери і інші речі, що нам як промінентам належали, були змінені на брудну й поцерту білизну, короткі і вузькі штани й такі блузи. Після цього погнали нас в підземелля. Заскрипів ключ у залізних тяжких воротах, що ділили сходову клітку від бункрового коридора й нас 15 каторжан опинилося серед двох низьких стін з численними дверима . Тъмаве світло, гострий запах хльорку, своерідний тухлий сопух поділали оп"яніюче на нашу громаду. Нас уставили разом під стіною і по 2 - 4 розділювали до окремих камер. " Ахтунг ! Целле 18 белегт міт 5 Гефтлінге ! " - закомандував хриплим голосом комендант келії, до якої вкинув нас трьох СС-ман. Моментально згасло світло й ми знайомилися з нашими новими співжителями напотемки.

Кімната, в яку ми попали, була подібна до всіх інших у тому підземельному царстві - 2 метри вшир і 2.5о вздовж. В одному куті стояла дерев"яна прйча, що була призначена мабуть для коменданта кімнати. В горі під стелею було маленьке квадратове віконце з товстими гратами, що провадило на подвір"я обведене зі всіх сторін мурами. В кутку коло дверей була одна інституція, що її звуть кіблем, а з другої сторони замість печі був прикріплений холодний калорифер. Коли ми опинилися у келії була приблизно год. 11 -та і мешканці видно вже позривалися, бо всі стояли на струнко під стіною, а в низу під ногами були порозкладані коци. Зі мною прибуло ще двох товаришів із кухні. Був це Коханек Владек і Шпрінгер Ян.

Комендантом кімнати був поляк літ коло 55, Він зачав робити заходи, щоб нас примостити спати. Завдання було не легке, бо місця було обмаль, тому він забрав одного зі старих жителів до себе на причу, а нас повпихав між 4 лежачих на долівці. Лежати треба було боком, а тому що долівка немилосердно давила, що кілька хвилин треба було обертатися.
Ми хоча були потомлені цілоденною важкою працею і вечірніми переживаннями, заснути не могли. Перше все треба було ознайомитися з новими обставинами. Наш кімнатний комендант також горів цікавостю, за що і якими сюди попали. Ми йому розповіли, а тоді він зачав оповідати про себе.

Родом він був десь зі Стрия / прізвища його вже не пригадую / машиніст. Попався сюди за це, що по дорозі забракло йому вугілля

і кілька км. до місця призначення не міг доїхати. Його суди ли за саботаж, дарма, що він виправдувався на всі способи. " І мене - жалівся нам новий цімеркомендант - що ціле життя своє проїздив на паравозі, на старість стрінула така заплата. Служив добре для Австрії, так для " Ойчизни " за весь час її державного існування. Аж тепер для Райху став небезпечним злочинцем. О Боже, Боже, чому не покараєш таку кривду. А там десь на"вольнлсці моя стара, з якою ми прожили щасливо стільки довгих літ, даремно мене чекає, не знає може нещасна, що я осьтут світа Божого не бачу. " Ці останні слова вимовив старий так боляче, що нам, які сиділи вже по кілька літ, жалко зробилося старого. Ми старали-ся потішити його, що всеж таки може він вийде, хоча самі в те не вірили, бо знали, куди звідсіля виходять.
Старий начеби трохи заспокоївся і говорив дальше:
" Я тут сиджу вже вісім тижнів. За той час відбулися тут три розвалки "... З моєї кімнати теж двох забрали. Панове, це страшне! Приходять, викликають, забирають і тут на подвір"і розстрілють. Як так довше потриває я збожеволію. Нерви не видержать. Якби так кусок шнурка, то повісився б, щоб ті людожери не знущалися так над людиною. Прошу собі уявити вже вісім тижнів, а ще ніхто не прийшов і не спитав, за що ж ти старий сидиш, який страшний злочин ти поповнив. І доки ще так сидіти ?Коли ж покличуть на слідство і розглянуть мою справу? Яка непевність! Сиди отак тут голодний, немитий і чекай. Чекай поки прийдуть і виволічать тебе на подвір"я та мов барана заколять. А потім до печі і спалять, щоб і кісточка ціла не осталася та на них не помститися. А тепер покищо наші невідступні приятельки-блощиці, мов діти до матері горнуться та ссуть останки нашої крови. Вони видно також до " осі " належать.
Може ще і дальше старий осьтак скиглів, але я вже не чув. Втома після цілоденної праці й відпруження після вечірніх переживань злилися в один міцний сон. Коли прокинувся, чути було стукіт по коридорі і бразчання ключів. Почули це і інші житетлі та почали похапцем зриватися. і на потейки складати коци. Я хотів також чим скорше підірватися, але заточився і впав. Цілий бік на якому я лежав, був наче з дерева і треба було кілька хвилин, щоби прийти до себе. Однак пеститися не було можливості, бо скрип ключа пригадав, що небезпека надходить. Була год. коло п"ятої ранку. Відчинилися двері і електричне світло осліпило нам очі. Тут слідував " Ахтунг " і звичайний звіт про стан кімнати зложений нашим старим комендантом. Так званий калфактор - в"язень положив котел з кавою на порозі й роздав нам по 1/4 л. кави до мисок. Це був сніданок. Хліба не було, бо тільки раз на добу вечером давали 200 гр., а тому, що ми прийшли по вечері, вже не одержали. Але це не важне. Їсти і так нам покищо не хотілося, а натомість дрібка цеї гіркої кави була для нас трьох спрагнених дорогоцінним нектаром. В кілька хвилин ще раз навідалися до нас ці самі і позбирали миски від кави. Після того, ми нові почали проходжуватися, по кімнаті, а старі жителі посідали, підігнувши ноги під себе і куняли

досипляючи короткої ночі. По якомусь часі провиднілося і крізь маленьке вікно під стелею продиралося до кімнати бліде світло. Поволі прокидалися інші співмешканці і ми могли ближче приглянутися до тих, що з ними ділили спільну долю.

Перший, що звернув мою увагу на себе, був високий худий чоловік з блідим зморщеним лицем і задуманим глибоким виразом очей. Ми познайомилися з ним. Був це чех - інженер з Праги на прізвище Бабічек. Після кількох вступних питаннях і відповідей він розповів мені цілу свою історію. Арештований був в час великих арештувань в звязку з атентатом на Гайдріха осінню 1942 р. Після кількох місяців празької тюрми на " Панкраці " його перевезли до Аушвіцу, це як спеціяліст- інженер дістався до ДАВ. Там працював до часу аж поки німці не викрили підготовки саботажу, що мав бути виконаний самими в"язнями. В чому мав полягати цей саботаж, годі собі уявити і треба скорше припускати, що це був тільки засіб, щоби позбутися небезпечного інтелігентного елементу. Як розповідав Бабічек, перед двома тижнями разом із ним було виарештовано на командо ДАВ кільканадцять спеціялістів - інженерів і техніків різної національности. Всі вони сиділи тепер в бункрах пороскидувані по різних келіях.
Коли я спитав його, які у нього вигляди на вислід слідства, то дістав таку відповідь: " Я тут сиджу вже третій тиждень, а ще досі ніхто не приходив спитати, защо я сиджу. Я тільки можу присягнути, що я Богу духа винен чоловік. "
Тут він перенісся думками в рідинні сторони й почав розповідати про свою стареньку матір, що його незмірно любила і тепер десь побивається за ним. А тут вже мабуть із того пекла не вирватися. Замордують...... його голос задрижав, заломився і урвався. Я поглянув на нього і побачив повні очі сліз. Він хоч ще і не старий літ коло 3о, виглядав тепер принайменше на 5о-літню знищену людину. Його худа висока постать була зігнута в дугу наче під важким тягарем невмолимої долі. Я взяв його під руку і почув, як по ньому пробігали конвульсійні дрогання.

Я хотів його розрадити, але відчув, що це завеликий трагізм і застрога жорстока дійсність, щоб спромогтися на викресання іскри оманної надії. Я тільки стиснув міцніше його руку і півголосом сказав: " Більше віри, Йосеф, чей Бог нас не опустить ." Він глянув на мене і тільки зітхнувши глибоко, похитав головою, немов хотів сказати, ти сам не віриш у це, що говориш. Ми так проходжувалися мовчки побіч себе. Наші співмешканці немов закам"янілі статуї сиділи, або стояли оперті біля стіни без слова. Здавалося чути було удари серцамоїх сусідів, що діставши тепер більше вільного місця в грудях валили молотом у висохлі стіни грудної клітки.
Ту святочну тишу переривало тільки храпіння одного старого сілезака, скрипіння наших немазаних черевиків і якийсь чужий голос в"язня, що доносився зі сусідної келії. Цей дивний настрій розвіяв голос мого"камерада"з кухні - Владка:

" Емілек, сядай ти коло мне і оповедз мі цось о твоей Украіне " - Я бачив, як всі присутні вирячили на мене очі: " То пан Украінец " - випубувеяя голос здивування майже від усіх нараз.

" То ви не вздесце з Немцамі " - Я очевидно мусів ім дати виклад про нашу самостійницьку програму і бачив, як у них під впливом моіх переконливих аргументів таяли сумніви і недовір"я до украінства. Наша товариська розмова і виміна цумок усувала поволі часто протилежні погляди й переконання про украінське питання. Ці розмови не зважаючи на обстановку , були для всіх за вимімком старого сльонзака, живі і цікаві. Вони абсорбували багато часу, що смоляною важкою ниткою тягнулися в безконечність. Ми не зчулися, як проминули половина дня і знайомий вже скрип ключів розніся по коридорі і наш комендант, як звичайно відбув церимонію зголошення. Принесли обід. Кожний одержав 3/4 л. зупи. При тому один з мешканців нашоі кімнати зле підложив миску і дістав за це по голові полоником, аж повалився непритомний. Інший кинувся скоренько на його місце з мискою і ситуація була врятована.

По обіді цімеркомендант зарядив дрімку, очевидно, сидячу , яка тривала з годину. Дальше я рішив познайомитися ближче ще з іншими мешканцями нашоі келіі. Досі я знав уже менше- більше двох: коменданта кімнати і інженера Бабічека.

Слідуючий, якого я пізнав був жид Геньо. Походив він з Варшави і був арештований за польську підпільну організацію. До бункра попався через свого блокового німця, в якого він був штубендістом. В того то німця блокового викрили сс-мани долари, які він переховував в свому бараці. По ревізіі арештували блокового, а за ним також його штубендіста, мовляв він мусів знати, що в блокового є гроші і не зголосив цього властям. Нещасний жид, хоча добре держався до божевілля занудкав, себе і окруження своіми припущеннями і висновками. Він що якийсь час підходив до дверей і свистав умовлену арію. На його свист відзивався з протилежноі сторони якийсь охриплий голос і наш Геньо казав: " Морген, Мальнайт, або Гутентаг " залежно від пори, в якій це було. Був це той блоковий, з яким завше вимінювалися кількома втертими фразами.

Четвертим з черги був один робітник з Бельска, який працюючи в текстильній фабриці заплатив собі за роботу кількома метрами матеріі.

П"ятий був подібний до четвертого, молодий робітник, поляк, що не вийшов кілька разів на роботу до фабрики.

Шостий був згаданий вже сльонзак, що як робітник текстильноі фабрики взяв зі собою додому кілька шпульок ниток. Його на воротах придовили і разом з двома попередніми через тюрму у Бельську без слідства перевезли відразу до таборового бункру у Аушвіці.

Тепер я вже мав повний образ моіх співмешканців і міг на будуче знайти підхід і збагнути категоріі думання кожного з окрема.

Впадек, той що перед обідом просив мене розповідати дещо про Украіну, працював зі мною 6 місяців у кухні і тому

я мав змогу докладно його пізнати. Був це поручник польської армії, а за мирних часів учитель народної школи. Сам він походив із Познаньщини, а арештований був біля Тарнова ще в 1940 р. Число в нього було 800" з гаком " і в таборі належав до т.зв. " старих номерів ".. Літ коло 30, середнього росту зі серіозним виразом лиця і такими рухами. Ще при праці в кухні звернув був на себе мою увагу своєю товариськістю, тактом, солідністю і гідною поведінкою. І хоча ми перед тим, аж дуже близько зі собою не жили, то тепер наша приязнь чимраз більше затіснювалася.

Третій наш товариш із кухні Ян Спрінгер родом з Ченстохови - був тип неопанованої людини і не зраджував за багато інтелігенції. Був це звичайний робітник, який не застановлявся глибше над життєвими проблемами, тому і розмовляти з ним було можна тільки на обмежані теми. Особливо улюбленою темою для нього були " дзевкі ", про які то він не міг наоповідатися, будучи ще в кухні. Тепер він ходив по кімнаті і проклинав світ, людей і матір, що привела його на цей світ. Не міг знайти собі місця й спокою. Виглядав мов хижа птиця, що попала до залізної клітки і в безсилій люті розбиває свої крила. Наша присутність все ж таки його успокоювала дещо і він сідав собі на долівку й поринав у думках.

Влідек тимчасом попросив мене знову, щоб я продовжував розпочату перед полуднем розмову.

" Знаєш - казав він до мене - я так любив читати Сенкевича, Радзівічувну й інших польських письменників, які писали про Україну, що сам собі дивуюся. Признаюсь тобі, що якісь незрозумілі навіть для мене симпатії огортають мене дуже часто до України, хоча свідомий того, що Україна польською не буде. Я не раз носився з думкою пізнати зблизька ті землі, той нарід, його культуру, історію, літературу та завсіди якось не було нагоди.

Тепер думаю не відмовиш мені тої приємности і цей час нашого побуту тут посвятиш моїй цікавості. Я свідомий того, що нас кожної хвилини можуть відправити до печі, але живий про живе думає. ".

Я ,зрозуміло, не міг відмовити йому цього а навпаки дуже радо відповідав йому на всі питання, що його цікавили.

Просив мене вивчити його декілька віршів, Шевченка,Франка, оповідати йому важніші твори українського письменства, історичні події і їх пов"язання з польською історією. Говорили ми також, про новіші польсько - українські відносини та потребу правильної розв"язки цього питання на майбутнє. Уже з першого дня почавши, ми щоденно продовжували наші розмови. При вивчуванні поезій на пам"ять виникло також питання мови і мій учений попросив мене, щоб я щоденно давав йому також лекції української мови. Мені, як і йому такі заняття справляли велику приємність, бо й не счувалися, як скоро минав час, тоді коли інші, охоплені клішами жорстокої дійсности, жили постійно уявою чорної стіни, тортур, шибениць, крематорія. До того почав дошкулювати голод. Тих харчів, що ми їх одержували, було за мало щоб жити, а за багато щоб згинути. Однак животіти можна було ще довго.

Третього дня нашого сидження, якось передчасно з вечера

почувся на коридорі рух. Ми насторожили вуха, що там діеться, аж тут нам під носом відкрилися двері і бункровий каліфактор у супроводі сс-мана викликав мое прізвище. Я задеревів від несподіванки. Чому якраз мене. Повторення мого прізвища і імени та таборового номера привело мене до притомности і я зголосився, виступаючи з ряду. Ще більше було мое здивовання, коли каліфактор викинув мені з коша кілька малих пакуночків. Двері знову зачинилися і я при слабому ще світанку доглянув зворотню адресу моєї ...... мами. Зворушення клубком підкотилося мені до горла і хоч як це не було моїм звичаєм, очі наповнилися слізьми. Я стояв і сам собі не вірив. Та ж жодних пакунків діставати з таборі не можна було. Листа я щойно зміг написати на п"ятому місяці мойого побуту в Аушвіці, а тут посилки. Всіх було 5, щоправда маленькі 250 грм., але з цінним змістом. В кожній було трошки перетопленого масла, цибулька, часник, сухарик.

Що діялося під цю пору в моїй душі, зможе собі уявити докладно тільки той, хто хоч раз у житті такий момент пережив. Мати, брат, сестричка - рідний дім - усе це в яскравій формі відбилося в моїй уяві і мішанина найрізнородніших почувань розшматовувала серце. Це ніщо інше, як видимий знак Провідіння, що і тут в найтяжчих хвилинах життя не опускає людину і подає ...ій промінчик надії й віри.

" " То неслихане ! " - дивувалися співжителі. " Еміль естесь шенсліви ! " - завидували інші. І я, здавалося, дійсно був щасливий.

Зразу приступив до розподілу цих дарів між голодних товаришів недолі. Вони усміхалися, дякували й завидували. Така сама історія повторилася ще два дні пізніше. Було ясно, що вийшло нове зарядження, яке дозволяло висилати поштою 250 грм. посилки.

Так проходили дальше дні однакові, сірі, нудні. Ми з Владком проводжували наші цікаві лекції, а інші нудьгували та спорили.

" І як ви можете отак спокійно розмовляти собі, начебто ви знаходилися не в " бункрі смерти ", а на волі в касині при шклянці пива і милій товариській розмові....." висловлювали свое здивування співмешканці. - " невже ж у вас нерви із сталевого дроту ?, завидуємо вам - ви щасливі.

Коли одного пополудня, ми отак собі розмовляли, якась тінь майнула в горі коло вікна. За хвилину почувся стукіт дошок, а ще одна хвилина і у нас у келії стало темно. Всі жахнулися, а комендант келії прошепотів: " Єзус, Марія - розвалка. "... Стало тихо, як у гробі, тільки згодом шепіт молитви розніісся у темряві. В декого із грудей добувалися важкі зітхання. Я надслухував. Цих кілька хвилин вичікування здавалися безконечними. Думки, що настирливо стадами пхалися до голови і створювали жахливі видовища, я старався всіми силами відганяти. Десь аж із дна душі розпукою кричало: " жити, жити, жити..." А дійсність показувала, що оте життя зависло на слабенькій волосинці, бо в коридорі підземелля счинився гук, стукіт ніг, брязкіт ключів, якісь голоси, а все це зливалося в одну грізну симфонію, що хвилями жаху охоплювала злидденні жертви.

Я далі вперто надслухував. Вже можна було навіть розділити окремі голоси, викликування якихсь номерів і скрипіння

дверей, що отвиралися і замикалися. Цей рух ставався чимраз виразнішим і ближчим. Вже чую, як коменданти сусідніх келій складають звіти. Нр. келії 15, 16 ... 17... і мов опарені кидаємося у дворяд, бо ключ заскреготів у наших дверях. Заблисло світло, двері відчинилися і ми мов на сцені побачили панів нашого життя і смерти. Комендант келії з усієї сили зголосив.... " Целле 18 белегт міт 9 Гефтлінге".

Нас пронизало кілька пар гестапівських очей. Лягерфюрер Авмаєр держав у руці листу, біля нього стояв шеф політичного відділу оберштурмфюрер Грабнер, далі стояв - ходяча смерть - Богер і інші кати з " зондергеріхту ". Ми всі стояли, мов замуровані. Перший погляд лягерфюрера зупинився хвилину на нашому цімеркомендантові і він поставив йому кілька питань, на які наш старий швидко відповів. Лягерфюрер поглянув на листу й махнув рукою. Що означав цей рух годі було додумагися. Це саме повторилося зі старим сльонзаком, двома фабричними робітниками, Геньом і на чергу прийшов чех Бабічек. - " Вас біст ду унд ві геіст ду ? " - загарчав лягерфюрер.

Висока, похила постать чеха виглядала тепер на образ євангельського святого в візантійському стилі. Своїм лагідним голосом і незвичайною ввічливістю, робив враження дійсно невинного чоловіка. Дещо тремтячим голосом відповів: " Я чех, інженер - називаюся Бабічек Йосеф Нр....."

" - Во гаст ду геарбайтет ? "-

" - ДАВ - технік, прошу"- була знову найввічливіша відповідь.

" - Варум сіпст ду да ? " -

" - Не знаю прошу пана лягерфюрера, я чесно працював і хотів працювати. Мене забрали від роботи нічого не сказавши."

Очі лягерфюрера забігали живо і пронизували наскрізь нещасного чеха, що останками сил ще тримався. Він подивився до листи, подумав хвилину і глянув на Грабнера допитливим поглядом. Коли той нерішуче здвигнув плечима, очі лягерфюрера перескочили на сусіднього Борера, звідки слідував притакуючий рух головою.

Ми ввесь час слідкували за кожним рухом тоі незвичайної сцени, напруження дохопило до свого вершка.

Одержавши притакуючу відповідь лягерфюрер махнув рукою, але той рух був вже інший ніж передтим, бо вказував на вихід в коридор. Без слова мов загіпнотизований вийшов наш Бабічек з опущеною головою з кімнати.

Тепер на черзі був я. Після такої несамовитої дії я стояв з душею в п"ятах, однак не смів того на зовні показати. На запит хто я, де працював і за що тут сиджу, я відповів одним духом не заікнувшися. Лягерфюрер дивився весь час на мене своїми малими гадючими очима, в яких скакали зловісні вогники. Я глядів уже на рух руки і думав: - сюди, чи туди.

Лягерфюрер звернувся до свого товариства і просичав:"дер бляйбт гір".

Мені затремтіли коліна і я схопив усі сили, щоб не повалитися. З моїми двома товаришами з кухні пройшла та сама процедура і за цим замкнулися двері нашої кімнати та згасло світло.

В цьому моменті сталося щось неожидане. За виїмком нас двох чи трьох всі решта попадали ниць і вилися у судорогах,

як щенята. Мені зробилося також слабо і я почув, як очі мої покрилися поволокою млости. Я сперся на стіну і намагався прийти до рівноваги, весь час здрігаючися. Це проходило нервове відпруження. Всі інші жителі, які лежали на долівці все ще дальше тряслися мов у лихорадці і сичали і дзвонили зубами. В них мішалося відпруження із хвилюванням та втіхою, що й цим разом пощастило цілими вийти. Я тимчасом, приходячи до себе, наслухував дальше. Десь там на коридорі чути було, як з останніх, сусідніх кімнат вибирали в"язнів і вкінці почулася команда:

" Аллес аусціген, льос ! "

Чути було якийсь придушений шум і вигуки:

" Льос, льос, шнелер, беайльт ойх ! "

Зі сторони в"язнів не чути було ані одного звуку. Коли роздягалися, хтось там спитався, чи черевики мають задержати на ногах, а у відповідь почулося крикливе: - " аллес габе іх гезагт" -. За якийсь час впала нова команда : " трекпен ауф, марш, марш ! "

До моїх вух донісся глухий тупіт босих ніг, немов би далекий гуркіт весняного грому. Вкоротці на коридорі втихло, а почулося знову приглушені голоси зі сторони заслоненого віконця. Я виліз на причу і встромивши голову в віконце надслухував.

На подвір"і чути було якусь метушню. Втім донісся той сам рипкучий голос, що передтим - " льос" льос, ну цвай ан ді ванд." -

Було чути тупіт босих ніг і тиша. Оце мабуть підбігали вони під т.зв. " чорну стіну " і стали. До них підійшов хтось гостроковиними чоботами і приказав: " ауген гереда ус, копф гох ! " - я напружував усю увагу, щоби не пропустити ні одного моменту, а в уяві малювалася вся ця трагічна картина.

На раз дочув я клацання курка, але стрілу не чути було. Тоді я пригадав собі, що такий самий звук був тоді, як у кухні деколи кололи свиней. Був це такий прилад в роді кріса із курком і пружиною, а замість цівки стирчав гострий цвях. При натягненню курка той цвях ударяв у потилицю і тіло без зойку валилося. Після того чути було, як хтось викидав трупів на віз мов дрова. Далі йшли два інші і так, як прочислив до сорока. За цілий час не чути було жодних протестів, криків чи благань. Всі мов ягнята бігли до стіни, піднімали голову і падали від цвяха. Тільки два тихі зойки - зітхання " ох " донеслися до мене і втихли. На дворі чути було ще, як поралися коло воза і за кілька хвилин віз викотився поза браму, щоби ще цеї ночі спопелити тих, що стояли перешкодою на шляху до" Нойордунунг в Европі .".....

Я думав в цій хвилині про Бабічка. Про його нещасну матір, що він так безмежно її любив. Не знала вона старенька, що син її, може й єдиний відійшов уже у вічність і їй його вже більше не побачити на цім світі. Яке воно химерне це життя. Ще перед годиною, він мріяв собі про домашню ідиллю, про те що то він робив би, як би вернувся додому, а тут... урвався шнурочок життя і наш добрий товариш хіба хмаркою диму прокотиться понад рідним краєм.

Від такого роздумування я аж здрігнувся і в тій саме хвилині якась сила витягнула дошку від нашого вікна. Стало трошки ясніше, хоч сумерк вечора наповнював покої келії. Мої товариші недолі мовчали вперто далі, а іхні лиця відбивали ввесь трагізм пережитого. Дехто ще час до часу схлипував і здрігався. Аж пізно ввечір хтось озвався, але розмова не клеілася.

/ Продовження буде ./

О.Ю. Ковальський

VIII. В столиці німецьких лагерів.

/ Продовження. /

Пам"ятного дня 1.12.1944 р. побачили ми світової слави " Дахау. Хоч у людей на світі це слово було синонімом чогось найжахливішого, ми їхали туди дещо піднесеним духом. Говорили нам чейже, що маємо щастя, коли нас призначено до Дахау, бо там взірцевий лагер, в якому надзвичайна чистота і взагалі краще життя. Насамперед багато священиків, що мають окремі блоки і навіть каплицю. На місці переконалися ми, що лише тим кращий Дахау від Аушвіцу, що в ньому було багато священиків і була каплиця. - Насамперед тут величезна тіснота. - Коли ми стали перед одним з карантанних блоків почули тривожну вістку: тут є воші. А відома річ, що означають воші в таких умовинах.... Зразу довідалися про нас місцеві українці, між якими був один священик і прибігли привітати нас. В присутності чужих мусіли говорити чужою мовою, бо українська вражає їх наче " бика червона плахта " і це для нас найприкріше. Скоро зживаємося з нашими як з найближчими .

Після кільканадцятиденної карантини переводять нас до блоку ч. 28, призначеного для священиків з Польщі. Поруч другий блок призначений для німецьких і інших священиків. Дуже дивно стало нам, коли ми побачили, що в одному бараці згруповано стільки духовенства, що його вистачило б для цілої великої епархії. Розміщаємося... знайомимося з цеким на нашій "штубі". Нетерпеливо чекаємо завтрішнього ранку, коли по 14-ти місячній перерві матимемо змогу бути на Службі Божій.... 5 1/2 годин ранку. Всі збираються разом до застеленого білою скатериною стола, що на ньому хрест і дві свічки, підходить в"язень в лагровому убранні.... молиться.... натягає на себе маленький епітрахиль і починає Св. Службу. Всі хором відповідають, поважно молитвенно. Вкінці спільне Святе Причастя. Незабутне враження. Та ще глибше, прямо потрясаюче враження пережив я, коли вперше вступив до каплиці, що містилася в блоці 26. Вступивши впав я на коліна перед Спасителем, що як у сюди на престолах у Пресвятих Тайнах - так і тут є Найсвятішим В"язнем любови, але не як там на світі - В'язнем серед вільних людей, але тут в"язнем серед в'язнів. Якже багато мав я Йому по довгій розлуці сказати, за багато ласк подякувати про великі потреби просити.

В будні дні тут відправляються Служби Божі деже рано, часами також вечером після праці, бо це робочі дні і багато священиків йде на командо. Не всі священики йдуть до праці, бо тепер зимою свого роду безробіття в таборі. Після раннього апелю, що відбувався на спільній апеловій площі, повертаємося до блоків і приступаємо кожний до занять, що йому подобаються. Звичайно читаємо щось, або вчимося чужих мов. Так проходять нам день за днем. Під весну створено з нас т.зв. Гаймкомандо, що працювало

по закінченню військових наметів.
В дні святочні багато богослужень. Можна почути гарну церковну музику. Тут хори зі священиків, що виконують гарні речі. Є нагода час від часу прослухати добрих рефератів на духовні теми. Жаль тільки превеликий, що не має наших богослужень, бо не маємо ані риз ані церковних книг. Пощастило одначе нам зорганізувати один раз підчас " Улійного тижня " нашу вечірню. Відправляв один із нас, співали хором запрошені священики-слов"яни отже чехи, словенці, поляки. Відспівана в чотири голоси вечірня робить велике враження на присутних різних національностей священиків. З того приводу відбувся теж прекрасний реферат про нашу Службу Божу, що був ілюстрований нашими літургічними піснями у виконанні того самого хору. Найбільше подобалася " Нова радість " /підчас різдвяних свят/ Степенка. Багато треба було праці, щоб серед лагерних обставин при цілковитій відсутности яких-небудь засобів а насамперед партитур, понайважніше співаків українців перевести це діло в життя. Одначе в цьому випадку можна було ще раз переконатися, що один з найкращих наших пропагандивних засобів є наша чудова пісня.

В лагерній каплиці, яка була призначена тільки для священиків, находили ми розраду-потіху, находили сили і витривалість. Вона була єдиним нашим добром тут в таборі. Та стільки душевних турбот переносили священики-в'язні у звязку з нею. Бож був час, як оповідали священики очевидці- коли лагерні потентати з СС не вагалися входити підчас Служби Божої до каплиці з цигаркою в устах, приступати до престола і богохульними своїми пальцями мішати Найсвятіші Частиці на дискосі. .... Це було щось так страшного і нечуваного, що священики вкінці відверто заявили, що як такі речі мали б дальше діятися, вони радше перестануть відправляти Служби Божі. Тойно після цього нечувані варварські практики припинилися.

Коли приняти до уваги методи винищування в"язнів в Дахау вже з давна мав свою марку.- Недаром ще перед війною був він пострахом для самих німців. Я прибув до лагеру при кінці його існування і знаю, що за кілька місяців згинуло тут тисячі людей від недуг, що ширилися через брак поживи і негігієнічні умови. Але це, що я чув від віродостойних свідків про минуле, переходить всяке уявлення. Отже в"язнів не тільки били, катували, замучували в різний спосіб, не тільки для експериментів защіплювали ім недуги як пр. малярію і в кількох випадках в штучний спосіб заморожували, але теж приводили до такого стану голоду, в якому людина перестає бути людиною. Мені оповідав один віродостойний чоловік, що один інтелігент виголоджений до краю не завагався гребатися ... в людських відходах, щоб там знайти щось, що можна б ще зісти..... Не диво проте, що із 1299 світських священиків, не враховуючи монахів, яких теж було дуже багато, тільки у випадку одної національности 735 не побачили вже волі, а відійшли в кращий світ за по нагороду мучеників. А скільки світських людей поклало тут свое життя. Бо ж через лагер перейшли великі тисячі людей різних національностей, різного стану, різ-

ного звання. Ще за моїх часів сидів тут теж один з пануючої колись німецької родини Гогенцолернів, брат бувшої австрійської цісаревої , крім цього один французький епископ.

Навіть за мого побуту в Дахау, хоч тоді німецькі відповідальні чинники вже мусіли числитися з думкою світа, потрапили вони так виголодити людей, що, як вище сказано тисячі вже не побачили волі, яка так скоро завітала. Бо ж дійсно чиж можна було довший час вижити на харчі, що його давали в лагері. На рано чиста чорна кава, на обід " тоненька " зупа, часом лиш з якимись костями чи кусочком фляків, на вечеру / спершу за мого побуту / четвертина лагерного хліба на особу і шматочок ковбаси або і то рідко маргарини, або теж п"ята частина хлібаі якась " водичка ". Тільки в святочні дні бувала якась ліпша юшка. Пайки були щораз менші, дійшло під кінець до того, що один хліб ділили на 8 людей. Спершу товариші, ті священики, що могли ще діставати посилки з дому, відступали свою хлібну пайку нам, що нічого вже не могли діставати. Коли ж ім урвалися ці посилки, тоді і до нас, що недавно приіхали до Дахау ще з деякими хоч невеличкими запасами " з організацій ", голод став підкрадатися наче та хижа звірюка. - А не має здається нічого гіршого для людини, як коли голод стане заглядати ії у вічі. - Коли людина, що ніколи не прив"язувала ніякої ваги до іжі, мусить безнастанно думати про кусник хліба, як про щось найбільш пожаданого, то чи ж це не найбільша трагедія для неі, особливо, коли вона має хоч дрібку інтелігенції. Коли людині вперто тиснеться в голову думка " як то щасливі були наші жебраки-дідусі там в краю, що носили собі за спиною мішок з хлібом і могли його наістися до схочу. " то чи це не криє в собі щось з трагедії? - А нам все таки час від часу щось діставалося від товаришів поза пайком. Один з них з наражуванням себе не вагався приносити нам дещо з командо з поза лагеру. Але що мали робити ті нуждарі, що ніякого " запасу " з " організації " не мали і на ніщо інше лиш на залізний пайок числити не могли. Ім нічого іншого не залишалося як впасти в безодню " мусульманства ", як обов"язково включитися в легіон тих остаточно викінчених кістяків у людській шкірі, що іх не один мав можність оглядати на відомих знимках з Дахау.

IX " Тне косар не спочиває. "

Можна уявити собі, на як податний грунт натрапив тиф, що кинувся під кінець в таборі. В страшний спосіб став він косити людей.... Я теж впав його жертвою. - Одної ночі відчув я якісь дивні, ніколи, як мені здавалося, перед тим не відчувані дрощі в тілі. Потішали мене товариші, що може простуда- одначе не дармо лікар казав мені перейти до лагрового шпиталю т.зв. " кранкенревіру " - Та кілько я ще перейшов до моменту, в якому міг положитися на ліжка. Наперід довге, безконечне полагодження формальностей приняття. Відтак купіль....бо ж купіль - це невідмінний атрибут при всяких переходах у лагері . - Нагий стоїш і стоїш ждучи на чергу ..... а це у тифозній горячці. Вкінці викупаний, дістаєш тільки сорочку і коц та ведуть тебе враз з іншими на призначене місце.... Але це місце находиться в іншому блоці. І ти мусиш зайти туди обов"язково власними силами. З жахом виходиш на двір, бо ж це місяць

лютий, ... виходжу босий і не сам а остатками сил волочу за собою якогось хворого каліку.... Переходимо одно подвір"я, сусідній блок, ще одно подвір'я і на кінець доволікаємося на місце призначення. Тут ще треба заждати поки по черзі запишуть і щойно тоді ведуть до ліжка. Кладуся і не зважаючи на це, що вкриваюся, відчуваю страшний холод. " Ох ! коли дістати хоч підштаники - було б тепліше " мрію... Та сталося щось неожиданого, нам не лише нічого не дають, але ще і відбирають сорочки. І так лежимо вже голі як Лазар. Вправді ходять коло нас лікарі - в"язні дають тут кращу їжу, як в лагері, але жахлива недуга поворотного тифу робить своє руйнуюче діло. Танемо на очах. Кожного ранку виносять багато, багато мерців..... Трачу рахубу днів..... Страшні для мене особливо ночі..... Мою уяву сповняють тоді страшні образи. Раз видається мені все довкола мене криваво червоне..... Куди не погляну всюди так страшенно червоно! Гляну на хворого, що напроти мене лежить, а з нього бухає кров. Гляну у вікно, а на світі так жахливо червоно ! Приходить мені на думку, що це певно німці ужили якогось таємничого винаходу, який спричинює ту червінь, що нас хочуть в цей спосіб знищити.... То знову кімната сповнюється якимсь селядиновим блеском, але таким дивним приймаючим.. . То знову бачу у вікні червону заграву.... Привиджується мені крематорій. - Ах! хоч би не вмерти, щоб не бути спаленим в печі крематорія!!... Борюсь цілим єством зі смертю. Бо " небо є гарне, але вмирати приходиться так тяжко " сказав один священик. Хочу жити ! Усім єством благаю Бога про життя. І моя молитва вислухана .... По тижнях тяжкої боротьби зі смертю вертаю на блок вже як виздоровленець. Виглядаю, як старець-скелет, приглухлий, немічний як дитина.
З найбільшою вдякою згадаю одного з товаришів, який з добросердечністю справді широ-українською огорнув мене в тих страшних днях своєю опікою, щоб вирвати мене з кігтів смерти.
З таким самим почуванням згадую усі старання незабутнього о.П. який віднімав собі від уст, щоб лиш окріпити мій надміру ослаблений організм.

Надходила пам"ятна весна 1945р. Тюрма народів - гітлерівська Німеччина хиталася в самих основах. В серцях тисячів кріпшала надія, що в недовгому часі влада новітнього демона злоби, який грізні роги імперіялізму намагався прикрити ореолом " Спасителя Европи " обернеться в руїну, а тим, що на їх кістках мав повстати " новий кращий світ " усміхнеться воля.
З яким напруження ждали в"язні щоі хвилини. - Хоч в останньому часі, заборонено читати, перед тим навіть дозволену німецьку пресу, всі знали про швидкі поступи аліянтських армій. А тимчасом лагер переповнювався щораз то новими транспортами евакуованих з інших концентраційних таборів. Бо гітлерівські посіпаки так не хотіли розставатися з в"язнем, начеб він був найбільшим скарбом ховаючися в терени безпосередньо не загрожені, волікли його зі собою. Жах огорнув на вид тих пришельців, які в голоді і холодіі що найгірше в безнастанній небезпеці для життя, бо ж тих, що ослабли в дорозі стіляли, пішки зробити сотні кілометрів. Не диво проте, що прийшли лиш наймiц-

ниці. Слабші полягали трупом при битих порогах.

"Коби лиш нас не евакуювали, коби лишили нас на місці."- отсе було единодушне і найбільше бажання всіх в"язнів у Дахау. Проте кожна поголоска про евакуацію вводила всіх в поденервування. Та ми були в цьому безрадні. Поміч могла прийти лиш з гори. Свідомі цього віддалися ми гродадно торжественним під покров Св. Йосифа - опікуна всіх переслідуваних і загрожених. - А тимчасом визволителі зближалися. - Адіянтське летунство беззастережно панує в повітрі. Ціла околиця, а головно Мюнхен переживають критичні дні. Ми в"язні, що правильно уважаємо себе союзниками тих, що шпарають там у повітряних просторах вживаємося в ролю видців у театрі, що на його сцені розграється велика драма.....

Друга половина квітня..... До нас долітає гук артилерійських детонацій. Говорять, що американці віддалені від нас не більше як на сотню кілометрів. Вкінці надходять і для нас критичні дні. 25 квітня нашу працю перериває блоковий. З його уст паде наказ: ' В"язні до двох годин мають бути готові до евакуації. Кидаємо працю. Я хоч дуже ослаблений по перебутій недузі, не хочу оставатися тут між нездібними до походу. На протязі майже шістьох літ війни, я стільки разів переконався про опіку Божу, що і тепер не можу не вірити, щоб Бог не поміг. Виходимо на апелеву площу. Непевне ожидання. Вкінці виділяють в"язнів німців. Їх поведуть осібно перших. І знову довге ожидання. Помічаємо, що управа лагеру тратить мабуть голову і не знає що з нами зробити. Надія вступила в наші серця. Поволі один за одним опускаємо апелеву площу і вкінці знова опиняємося в бараках. Ще кілька днів очікування...... Вкінці 29 квітня у квітневу неділю вставши рано зауважуємо на головній брамі білу хоругов. Наваєт вибухає недалеко крісова і кулеметна пальба...... Ще кілька годин і американці входять в лагер. Ми вільні !...аж тяжко в це повірити.
Щойно пізніше довідуємось, що день звільнення мав стати для нас останнім днем. Оповідають нам, що саме знайдено тайний наказ Гімлера, в якому сказано, що не один в"язень не сміє дістатися в руки " ворога ". В практиці це мало відбутися так, що 29.4. о год. 9-тій всі ми мали бути постріляні. Та спізнилися наші вороги. Бо нічим є могутність людська, хочби була силою, яка опановує і покоряє весь світ - супроти Всевишнього Бога, якому єдино завдячую те, що я із земського пекла врятував те, що людині так цінне і дороге - ж и т т я.

xxxxx xxxxx

xxxxx

З. М.

День кінчається трагічно.

/ Фрагмент із життя в конц. таборі Оранієнбург-Саксенгаузен/

1944 рік. Осінній ранок був непривітний. Сонце ще не показало свого обличчя. Холодний вітер ламав кости і навівав смуток і холод у душу. На темно-блакитних клаптиках неба, що часом показувалося з поміж моря хмар, блимали зірки.

На величезній таборовій площі п"ятдесят тисяч в"язнів ожило до наказу вимаршу на працю. У ранньому сумерку не видно було перевтоми та терпіння на обличчях в"язнів. Сіра многочисленна маса робила гнітюче враження на тлі низьких, дерев"яних житлових блоків концентраційного табору, темного соснового лісу, що з трьох боків окружав лагер, мережі кількастих і електричністю наснажених дротів, високого сіро-зеленого муру, безлічі електричних ламп та гострих дахів охоронних веж табору.

Над многотисячною масою в"язнів царив гамір розмов. В"язні розказували собі новини здобуті минулого вечора; дехто пробував навіть жартувати та сміятися. Не помагали кари, що їх накладали на в"язнів за балачки підчас раннього апелю. Кожного ранку в"язні мали багато тем до обговорення. Треба було поділитися вістками, що їх приносили вечірні радіо..., комунікати або газети; або послухати новин, що їх добувають в"язні при кожній нагоді підчас цілоденної праці.

А кожний день приносить щось нового. Ось привезли нову групу людей, які розказують про близький кінець війни та, про неминучий кінець лагерової недолі. Інші розказують про знущання над в"язнями ес-манів, блокових, капо. Ще інші оповідають про нову групу в"язнів розстріляних, або повішених в забудованнях крематорія, що своїм високим димарем кожному в"язневі говорить постійно про тортури і про смерть.

В"язні вистроювалися в т.зв. командо праці і приготовлялися до вимаршу на працю.

Я стояв коло великої калюжі грязі і води та пробував грітися потираючи долоню об долоню, тупав ногами і ворушив плечима. Але це ... мало що помагало. Холод пролазив крізь тонке в"язничне вбрання. З права від мене підскакував молодий двадцятилітній поляк та пробував хоронити себе від вітру за плечима широкоплечого і порівняно до нього тепліше одягненого німця, що спокійно тупими очима глядів перед себе та тільки часом витирав носа. Зліва від мене, згорбившися, потихоньки розказували собі щось двох французів; один із них молодий двадцятилітній робітник, шлюсар із Ліону, другий сорокакількалітній робітник з Парижа. Переді мною стояв тридцятилітній Василь Черепа, колишній вояк советських пограничних військ, що бував в Галичині, дещо знав Львів, покладніше Бучаччину, жив короткий час в Перемишлі. У нього, як у багатьох українців, бувших советських горожан, було дивне поняття про життя в Европі та про політичне положення українців, що жили поза межами Советського Союзу. Він уявляв собі, що Европа мало-культурна, вічно голодна і подібна до гітлерівської Німеччини. Він

дивувася, що на західних областях України у системі приват-
ної власности, під польським пануванням українці зуміли висо-
ко поставити своє національно- політичне і культурне життя.
У своїх балачках з ним я старався оповісти йому і висвітлити
життя українців поза межами СССР. Це була людина упертої і
твердої вдачі. Політичні справи його дуже цікавили. Він хо-
тів усе знати. Я був приневолений кожного дня розказувати
йому про те, що писали німецькі газети, та що подава-
ли радіо - комунікати. - Я розказував йому про все, що знав.
Він хотів знати про все докладнісінько і ставив мені раз-у
раз питання. Пощепки я відповідав йому.

Прийшов момент вимаршу. Рівним кроком, п"ятками ми вихо-
дили довгими колонами на працю. По обидвох сторонах машерую-
чої колони стояла сс-манівська сторожа. В сумерку проходили
ми вихідну браму табору; потім пройшли двокілометровий шлях
до соснового лісу, в якому приміщені дерев"яні бараки фабри-
ки зброї і наші варстати праці. Нас охороняла узброєна сто-
рожа сс-манів. Тікати було майже неможливо.

Ми продукували протипанцерну зброю т.зв. панцерфаусти.
В бараці це мені довелося працювати, було около двадцять-
п"ять машин та працювало около п"ятьдесять в"язнів. Нашим
капо, тобто начальником бараку і керманичем праці був
в"язень, німецький комуніст Павло Кольб, що сидів шість літ
в нім.конц. таборі, а в жовтні 1944 р. пішов у спеціяльні
відділи сс-ів, орґанізованих із в"язнів для боротьби з
большевицькою партизанщиною.

Зайшовши до свого бараку, я станув коло своєї машини.
На знак капо ми пустили електричні машини в рух. Нині дове-
лося мені працювати коло т. зв. ножиць, що рубали бляху.
Я працював при ножицях це з двома в"язнями. Один із них
був українець Володимир Копиленко. Це бувший артист теат-
ру ім. Ів. Франка, симпатична і мила людина; тридцятиліт-
ній, середнього росту, б. студент медицини, потім артист .
Його батько загинув на засланні, а брат у війні німецько-
большевицькій біля Дніпропетровська. Володимир Копиленко
пробував писати поезії та драми. Дещо друкував. Любив ши-
роко розказувати про своє життя та про життєві умовини
в СССР. Дуже цікавився европейськими відносинами, а його
мрією було побачити Америку. Він багато про неї читав і
цікавився її життям. Любив деклямувати. Цілі сторінки різ-
них українських творів знав на пам"ять. До концентраційно-
го табору попав за це, що у своїх листах та літературній
праці часто виступав проти німецького імперіялізму. Про
все те що він розказував треба було б описати багато сто-
рінок. А цікаво було б, бо він одна з тих постатей, що с
своєю поставою супроти зарядженнь начальників у таборі,
своїм характером і своїм знанням та прив"язаністю до укра-
їнської культури - вирізнявся із маси інших українців б.
горожан СССР.

Працюючи ми розмовляли , розказували собі про це і ще,
мріяли про звільнення з табору та про свобідне, людське
життя. Час проходив скоро. В бараку було холодно і ми ту-
жили за обідом, півгодинною обідньою перервою та теплим
зупою. Постійна втома та незаспокоєний голод, важка праця
і вічне марево смерти висмоктували сили. Було важко, але

ь душі жервіла нація і віра в прихід кінця нашої недолі.

Була погана погода. Холодний вітер і дощ дошкулювали нам безперервно. Коли прийшла обідня пора - ми бистро зупинили станки і скоро подалися до того місця, де стояли кітли з обідньою зупою. Скоро, скоро зідали свою порцію і чимдуж подавалися десь в куток бараку, щоб хоч декілька хвилин відпочити або спокійно посидіти біля станка. Безмежна втома, монотонна важка праця, брак найконечніших умовин для життя культурної людини, товариство бандитів, злодіїв та обманців надзвичайно важкою були атмосферою для нормальної інтелігентної людини.

І знову дзвінок. Обідня пора закінчилася. Саме в цей осінній листопадовий день в обідню пору стануло перед нами в'язнями потворне мареве шибениці. Її привезли із центрального табору та закопали в тому місці, де випробовувалися готові панцерфаусти. Це була нормальна прямокутна стрільниця із високим насипом по одному боці. Саме під цим насипом закопали шибеницю.

Вчера ми бачили, як на цьому самому місці повішено в"язня поляка за те, що зламав кусок залізної штаби і на короткий час унерухомив станок.

На кого нині черга ?

Поволі зближався вечір. Ми закінчили працю та уставилися в довгу колону, готуючися до відмаршу. Капо - форарбайтери перечислювали і допильновували порядку.

Кожна колона стояла чолом до того місця,де була закопана шибениця. СС-мани, сторожа метушилися. Минула звичайна пора відмаршу; ми ждали.

Та ось наближається до нас колона в"язнів, що ідуть нам на зміну. Вона зблизилася до стрільниці та зупинилася.

В тому моменті ми побачили, як із одного бараку випровадили закованого в"язня. Ми знали, що йому вже призначено нині вмерти. Я питаю сусідів хто це. Довідуюсь, що це француз, який провинився тим, що палив в печі дерев"яними ручками від панцерфаустів. Це почислили йому за саботаж. На домагання шефа нашого підприємства і для постраху іншим в"язням його, подібно, як і поляка вчера, мали повісити на місці нашої праці. Через те ми ждали на нічну зміну. Коли закований в"язень був вже близько нас, один з сс-манів викликав якийсь номер і чієсь прізвище. Я зразу не звернув уваги, кого викликали. Я бачив, як закованого француза повели вниз у яму-стрільницю. Нам наказали уставитися кругом стрільниці, проти шибениці. Перед нами уставлено в"язнів іншої зміни. Тоді то я побачив, що коло закованого француза стоїть мій добрий знайомий,голяндець з Ротердаму, банковий урядник, 30-ти літній батько дітям, який перейшов пекло у концтаборі Моор та попав до Саксенгаузену. Тут працював зі мною часто при одному станку, нещастя зломав на тому самому станку, що вчора поляк, подібну штабку крухкого заліза та [illegible] веселий [illegible] бадьорий працював із нами до останнього моменту. Він стояв коло закованого француза, без накриття голови [illegible] нерухомий. До останнього моменту він нічогісінько не знав про те, що ось має вмерти. Ще вчора він із своєрідним гумором сприймав смерть свого товариша поляка та мріяв про недалекий розвал Німеччини і про

свободу. Він стояв і ждав на кінець свого мученичого життя. Коло шибениці лежала чорна відкрита домовина. СС-мани були винахідничиві, мали буйну уяву злочинця і душегуба.

В"язні сприймали подію різно. Одні байдуже дивилися на своїх товаришів призначених на смерть; інші шукали собі найдогіднішого місця, що б могти докладно бачити акт вішання; ще інші мали сльози в очах, а багато із них відвертало очі, що б не бачити, що б не залишити у своїй уяві жахливого образу смерти на шибениці. Тут і там було чути проклін і невиразні шепоти в"язнів, що потихо обмінювалися думками.

Коло мене стояв Йосип Х-лик, далі Володимир Короленко, молодий француз Моріс Жоре, син одного з найбільших промисловців і багачів Ліону, учень військової академії та член французького підпілля, а там інженер Норбо, сороккількалітній француз, один із головних інженерів французького воєнного промислу. Ми дивилися на все і на окруження мовчки. В очах інж. Норбо я бачив сльози. Він похилив свою велику голову і так прождав весь час мовчки, поки ми не подалися до бараків. Він не дивився на вішаних. Я бачив, що в його душі мусіла наставати, або наставала пімста або повна резигнація або апатія до всього. Молодий двадцятдволітній Моріс дивився молодечими чорними очима і зціпивши уста мовчав. Навіть деякі сс-мани не хотіли приглядатися страченню в"язнів; вони станули дальше і позакурювали цигари.

А там все йшло скоро. Засудженим в"язням прочитали засуд. Двох в"язнів ж катів провадили засуджених під шибеницю. Ступати по східцям помагали в"язні - кати. Потім кульмінаційний пункт цілої трагедії.

На вузькій дошці, що опиралася на листівках прибитих до побічних стовпів шибениці, стояли засуджені в"язні. Позаду них на східцях ждали на наказ в"язні - кати. В певному моменті вони положили на шиї засуджених петлі. Засуджені стояли мовчки і ждали моменту, коли з під їх ніг вибють дошки і вони повиснуть. Француз мав звязані руки на спині, голяндець держав руки опущені вздовж тіла. Ми всі з обуренням і тривогою приглядалися катуванню невинних людей. Несподівано одним поштовхом ноги в"язень-кат вибив дошку з під ніг мучеників. Француз спокійно повис, майже не здрігнувшися, голяндець, злітаючи в-низ, підвів праву руку на висоту грудей, а потім пустив її вниз і спокійно повис задавлений петлею. Скінчилося їхне життя, їхде терпіння, журби і болі, а по між нас в"язнів залишився страшний образ, та ненависть до людей, що чинять кривду, несправедливість, до катів і заграбників особистої і національної свободи.

Впала команда уставлятися в колону до відмаршу. В"язні швидко уставлялися, інтелігентніші і свідоміші прощалися із замученими товаришами. Ми відходили до бараків. Проходячи повз шибениці, ми бачили як із повішених знімали в"язні-кати обуву і одежу, хоча вони ще висіли на петлях. Ми віддалювалися від місця душогубства і морду.

Небо вкривали густі, чорні хмари і покрапав дощ. Вітер летів у світи і розказував про країну злочинців.

Холодні краплини дощу падали з висот. А може це були сльо-

зи батьків мучеників, може це були перли із очей жінок, матерей, дівчат та маленьких дітей цих усіх жертв тюрм і насилля, що впали з рук німецьких злочинців.

Сумерк був щораз більший. Кінчився один день нашого життя в концентраційному таборі. Це був холодний листопадовий день 1944 р. Він скінчився трагічно - двох з поміж товаришів спільної важкої долі навіки покинули нас, живих свідків їхньої мученичої смерти.

xxxx xxxx

xxxxx

xxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxx

ПОСИЛАЙТЕ СТАТТІ, ДОКУМЕНТИ, ВІРШІ, ОПОВІДАННЯ, СПОГАДИ, НАВІТЬ КОРОТЕНЬКІ ЗАПИСКИ, СВІТЛИНИ, /ФОТОГРАФІЇ/, РИСУНКИ, ПРІЗВИЩА І ЖИТТЕПИСИ ДРУЗІВ, ЩО ЗАГИНУЛИ ПО ТЮРМАХ, КОНЦТАБОРАХ, ПЕРЕХІДНИХ ТАБОРАХ, НА ПРИМУСОВИХ РОБОТАХ і т.п. НЕ ПОЗВОЛЯЙТЕ, ЩОБ ЧАС І ЗАБУТТЯ НИЩИЛИ НАВІТЬ НАЙМЕНШУ ЗГАДКУ ПРО ТРАГІЧНУ ДОЛЮ ТИХ УСІХ, ЩО ЗАГИНУЛИ, ЧИ ТЕРПІЛИ ДЛЯ ВОЛІ У К Р А І Н И.

xxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxx

ГЕРОЯМ СЛАВА !

ЦЮМАН Василь ур. в 1913 р. Студент Академії Мистецтв у Варшаві. Згинув в Ебензее в травні 1945 р.

ЛЬОНГЕВИЧ Богдан, студент Львівського Університету, згинув з рук Гестапо у Винницькій в'язниці 21 серпня 1943р.

К[illegible] Ярослав, студент Львівського Університету. Згинув у вересні 1943 р. на вулиці Варшави з рук німців.

СИНЮК Василь ур. 1923 р. в селі Дережне на Волині. Студент Педагогічного Інституту, фізико-математичного факультету. Згинув в бою з Гестапом на шляху Рівне - Луцк.

ТКАЧУК Ярослав ур. 1915 р. в с. Дорошеві, студент медицини. Розстріляний прилюдно в Белзі 1942 р.

ЖУК Мирослав ур. 24.8.1917 р. в селі Воловец, коло Горлиць. Студент Прав у Варшаві. Член Студ. Громади у Варшаві. Розстріляний Гестапом у Львові на Лонцкого 25. листопада 1942 р.

БАРДАХІВСЬКИЙ Роман ур. 1923р. в селі Воловець, абсольвент гімназії. Розстріляний в січні 1942 р. на Криму.

МУЛЬКА Орест ур. 1920 р. Поторець пов. Сокаль, абсольвент гімназії. Згинув в конц. таборі в Аушвіц 1943 р.

БІГУС Степан ур. 1917 р. в селі Присівці, біля Зборова, Закатований большевиками в 1940 р.

ПРИЩИШИН Микола ур. 1916 р. в селі Присівці, біля Зборова, абсольвент гімназії. Вбитий большевиками в 1940 р.

ГУТЬ Павло, ур. в рр. 1913-1916 в Теклівці, пов. Скалат, абсольвент гімназії в Рогатині. Учителював біля Білої Підляської в 1940 р. Вмер на тиф в 1941 р. в Люблинській в'язниці.

КОВАЛЬСЬКИЙ Ярослав ур. 1914 р. в селі Куряни, пов. Бережани. Замордований большевиками в 1942 р.

ДЗЮРА Андрій ур. 1923 р. в С[illegible] - Вижним. Студент медицини. Розстріляний большевиками в Стрию в 1940 р.

БАБУНЯК Ірена ур. 1921 р. в Бережанах. Абсольвентка Семинару в Рогатині. Розстріляна большевиками на ринку в Бережанах.

КОМАРНИЦЬКИЙ Петро, ур. 1921 р. в С[illegible]чевідську - Вижнім. Студент [illegible], Розстріляний большевиками в Стрию.

БАРАНЕЦЬКИЙ Володимир, студент правничого факультету Чернівецького Університету. Згинув з рук Гестапо в вересні 1941 р. у Миколаєві над Лиманом Буга. Видавав газету " Самостійна Думка ", працював в " Чорноморі ", співредактор " Самостійності " і " Буковини ".

ДИМОРЯК Дмитро ур. 1914 р. в Суховерхові. Студент Теольогії Чернівецького Університету, та консерваторії. Згинув в тюрмі на Буковині в 194о р. з рук НКВД.

ЮЖАН Андрій ур. в селі Ялинковате. Студент медицини. Згинув з рук німецької погранично́ї сторожі в Хащовані 1943 р.

ХРОМЕНКО Володимир ур. 1915 р. в Надвірній, купець. В громадсь кому житті видний діяч, організатор і революціонер. Арештований 1о.12.1943 р в Яремчу. Засуджений у Львові на кару смерти. Розстріляний німецьким Гестапом у Кракові, на Монтелюпі 25.4.1944 р.

КУЗМИЧ Іван ур. 1919 р. в Войниловi. Студент права. Арештований в Станиславові 22.11.1943 р. Засуджений у Львові на кару смерти. Розтріляний німецьким Гестапом у Кракові на Монтелюпі дня 25.4.1944.

КУЗІВ Микола, ур. 1924 р., гімназійний учень. Молодий революціонер, засуджений у Львові на кару смерти. Розтріляний німецьким Гестапом у Кракові на Монтелюпі дня 25.4.1944р.

КАМІНСЬКИЙ Володимир ур. 1919 р. в Станиславові, студент. Арештований в Татарові 9.9.1943 р. Станиславівським Гестапом, перебував в конц. таборі Гросс-Розен. При евакуації конц. табору Гросс-Розен до Нордгавзен, по дорозі в поїзді приблизно 13.2.1945 р. замордований поляками.

КАНЮК Іван, ур. 1911 р. в Росільній / Надвірна / селянин. Арештований в Микуличині 1о.1о.1943 р. Станиславівським Гестапом. Помер з холоду і голоду в конц.таборі Ебензее.

ІВАНОЧКО Михайло ур. 19о9 ов Лончині, селянин. Арештований в станиславівським Гестапом в Микуличині 1о.1о.1943. Помер в конц. таборі Ебензее.

ГІЛЬТАЙЧУК Петро ур. 1912 р. в селі Камінна / Надвірна / кооператор. Арештований в Пелятині станіславівським Гестапом Помер в ревірі конц. табору Гросс-Розен 1о.4.1944 на туберкульозу.

НЕБЕЛЮК Олександер ур. 1911 р. в Пелятині. Арештований 24.11.1943 р. в Пелятині німецьким Гестапом. Помер в шпиталі конц. табору Дахау 1о.5.1945 р. по приході Американців до Дахау.

МІЖАК Володимир років 30, арештований в Надвірній 13.11.1943р. Замордований при допитах станиславівським Гестапом 30.10.43р.

КРАВЧУК Осип, років 35, арештований в Надвірній 10.11.1943 р. Замордований при допитах станиславівським Гестапом 13.11.1943р

/ Далі буде /

ЛІТОПИС

ПОЛІТВЯЗНЯ

1946

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТВЯЗНЯ

Рік І. ЖОВТЕНЬ 1946 ч. 7

З м і с т .

x x x x x x

x x

1946

В И Д А Є
ЛІГА УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТВ"ЯЗНІВ.

Юрій Клен

З поеми " ПОПІЛ ІМПЕРІЙ ", част. 2

Людей в ті нетри гнали, мов товар.
Коли ж вони вмирали там, як мухи,
На шар мерців новий ложився шар.

В бараки їхні, в шатра вітер дмухав,
Заносила їх снігом заметіль,
Морозом сковувало їхні руки.

Їх шержень крив, як мертву рибу сіль.
І снились їм знайомий степ, дорога,
Весна і вітер теплий рідних піль.

Між тих нещасних я зустрів одного,
Якому з черепа - о дивна річ ! -
Немов якісь покручені міноги,

Звисала мертва шкура обабіч.
І я спитав: " Які це дивні роги
Ростуть тобі не вгору, а до пліч ?"

І відказав мені він просто й строго:
" Я є лише один із багатьох,
Доношую життя своє убоге,

Ламаю кригу, рву сухенький мох,
Копаю вогкий торф, тешу антенни
І так, працюючи за десятьох,

Завжди виконую заряд мій денний.
Мій край ? моє ім'я ? Еге, так, так.
Я з багатьох один, я безіменний.

Колись учений, нині неборак.
Одного дня мене покликав слідчий,
Кричав, що я - " фашіст, народа враг "

І зраду закидав мені у вічі,
Загрожував, зізнання вимагав,
Казав одне й те саме двічі, тричі

І як папуга, сто раз повторяв.
Стільця, ставлявши догори ногами,
Мене на ніжку, як на паль, сажав.

І так, мов турок, кліпавши очима,
Я непорушно ночі дві сидів,
Сидів, аж поки там не втратив тями.

Я в темній камері божеволів,
Це - по коліна у воді холодній -
Вистоювати мусів кілька днів.

А далі в бездіяльності неплодній
Півроку нидів я і знемагав
Між викидків таких, як я сьогодні.

І невидомий хтось мене страхав
І кожну ніч порушував мій спокій.
У темряві, коли вже кожний спав,

Я чув, зближалися до мене кроки .
Перед вікном каштан високий цвів
І був він всевидющий і стоокий,

І розпирав його всесильний гнів.
Там обертались кожна свічка в пику.
Коли ж у віттю вітер шарудів,

То той каштан робився стоязикий,
Бо язиком тоді був кожний лист.
І чув, шаліючи, я люті крики:

" Проклятий зраднику ! Фашист, фашист !"
І вказували скрізь персти на мене,
Бо в кожній пиці був енкаведист.

Я зі страху робився навіжений,
Бо той каштан розрісся в цілий гай.
Об радіатор череп мій скажений,

В якому люто клекотів відчай,
З усього розмаху я раз ударив,
Щоб мукам тим моїм подiасти край.

Та смерть визвольна, про яку я марив,
До мене не прийшла: лиш загудів
Кремезний череп мій і мов опара.

У ньому мозок струшений осів.
Розсік я тільки тим ударом шкуру.
Двома руками я тоді схопив

Її і став здирати, мов каптура,
І головою у нестямі бив
Об ті тверді і невблагальні мури.

Тож на мені, як бачиш, полишив
Той день навіки слід: _,трами дмухав
На мене час, та шкури ще не злив:

Ті клапті теліпаються мов вуха
Лівретки чи слона....п'ятьдесят
Було в камері. Жарка задуха

Запаморочувала нас, як чад.
Та крізь вікно ми бачили тополі,
І тішив серце їх зелений ряд,

Бо віяв звідти свіжий подих волі.
Одного ж дня нас вивели кудись
Ті наші охоронці низькочолі.

Вернулись над-вечір, аж он - дивись ! -
Камінням замуровано вікно те,
Що отвором було у горню вись.

Вже не вітало зверху сонце злоте,
І тільки у квадратику малім
Сіріла мряка барвою блювоти.

Зірки, зірки нам згашено вовсім -
Останні іскри Божої любові,
Які у склі зоріли голубім:

Так запроваджувався у нас Єжова
Страшний і сто раз проклятий режим.
З одчаю груди драпав я до крови.

Життя крізь нас пливло, як сивий дим,
Нудьга обсотувала все довкола.
Та я ще прагнув бути молодим,

А в жилах вже палка снага холола:
Нас придушив тягар тих місяців,
Що в камеру вдавили видноколо."

xx xx

xxx

О. Коваль.

У КАТОКОМБАХ АУШВІЦУ

/ Продовження /

У похмурому мертвецькому спокою тягнувся відівучий день. Надто ще свіжі були враження, щоби вернутися до попереднього способу життя. А тут прийшла ще одна подія, що змістом своїм кричала о помсту до неба. На третій день по тій екзекуції - рано ожилося голосами подвір"я і я побачив таку картину: напроти нашого вікна на подвір"і стояла група в"язнів, щось біля 30. По чорних трикутниках з буквою " " і виразі облич я пізнав своїх братів, східних українців. Були це переважно молоді хлопці літ 14-2о. Між ними було теж кілька з іншої національности. Біля них проходжувалися два СС-мани. За хвилинку появився на подвір"і капо бункру - Якуб. Був це жид - атлет тяжкої ваги. Він визначався незвичайною силою і тому лагрова адміністрація використовувала його для мордування в"язнів. Також коли вішали деяких в"язнів, прилюдно в лагрі, він виконував ролю ката. Цим разом, як тільки появився на подвір"і, зголосився по наказ до одного з СС-манів, а той дав йому зарядження, що має робити із тим гуртом обірваних скелетів, що тряслися від холоду. Вислухавши наказу, Якуб випрямився на струнко перед СС-маном і вигукнув: " Яволь, Герр Блокфюрер ". З того, що говорив СС-ман Якубові, я зрозумів, що тут іде тільки про покарання в"язнів з одного командо, яке користаючи з відсутності СС-мана покинуло роботу і шукало щось з"їсти. Тепер їх треба покарати, щоб того більше не робили.

СС- мани відступили на бік, а Якуб взявши до рук лату, приготовлявся до руханки. Уставив хлопців рядами по п"ять на віддаль одного метра і подав команду до старту. Хлопці рушили з місця повільним кроком, але це не вдоволило Якуба, бо закричав вовчим голосом: " Темпо, темпо, шнель, ір швайне гунде..." і з цілої сили почав валити латою куди попало: по голові, спині, ногах. Кількох відразу попадало покривавлених, та він підскочив і почав ногами помагати їм піднестися. Хлопці висоплювали язиками мов собаки і бігли помагаючи собі взаємно. Тих що знемогали товариші старалися підтягати за руки. Така біганина туди і сюди тривала кілька хвилин. Після того прийшов інший вид спорту: " кнібойген-гіпфен ". В"язням потомляним і обезсиленим приходилося це дуже важко. Деякі, підскочивши так кілька разів, попадали і не могли самі піднестися. Тут знову ішла у рух лата Якуба, яку він поломивши міняв на нову. СС- мани самі до того спорту не мішалися. Постояли трохи, подивилися а згодом забралися геть з подвір"я, залишаючи Якубові довести руханку до кінця. Але відсутність СС-манів не вплинула на дальший розвиток спорту. Якуб, так, як і передше переводив свою програму до фінішу. Після " гіпфен " прийшла нова форма спорту " роллен". Всі в"язні простягнулися на землі і на наказ Якуба качалися в одну то в другу сторону. Не одному закручувалася голова і він умлівав, не ворушачися. Але, це, як видно було програмою теж передбачене, бо зараз появився штубендіст Матек і полив цих мусульманів холодною водою. Поволі приходили до себе і заточуючися піднімалися на ноги. Облиті холодною водою тепер на морозі тряслися мов у лихорадці. Однак Якуб і дальше не давав спочинку. З"роллен" перейшов знову до бігів. По відході СС-манів в"язні вже чулися дещо свобідніше і дозволяли собі навіть на деякі вислов-

ви на адресу ката Якуба, хоч і оберегалися, щоб за щонебудь не обірвати. До мене донісся голос одного високого молодця, що повними ненависти очима кидав в сторону Якуба: " І що та падлюка від нас хоче. За миску супу, що йому собаці дають, то він з нас душу вигонить. Люципер проклятий ".

Якуб мабуть щось зрозумів, бо зараз заверещав по російськи: " Кто это чтото там болтает. Кому не нравится - выходи сюда ".

Усі мовчали, немов води у рот набрали, тільки з погордою дивилися на розюшеного ката-Якуба. Ще кілька разів запитавши і не діставши відповіді, Якуб кинувся, роздратованим биком, на г уроток обезсиляних худяків і з усієї сили почав їх окладати ломакою. Все розсипалося по подвір'ї, однак ніхто не міг уникнути караючої руки Якуба. Декілька хвилин такої погулянки і майже все лежало на землі окривавлене, або приголомшене. Декому після цього вже і перша поміч у формі зимної води нічого не помогла.

Якуб прохожався тепер на побоєвищі, задерши голову до гори та відсопував своїми широкими ніздрями. Що хвилини кидав оком на діло своїх рук. З його постави й виразу лиця можна було вичитати почуття легкости від сповненого обов'язку.

На цьому програма була вичерпана і спорт закінчений. Якуб з тріюмфально-садистичною усмішкою опустив арену, а кількох блокових кнехтів прибрало побоєвище. Та ціла сцена навела в моїй уяві ряд картин з часів Нерона та інших кровожадних десдотів, з усіми їх жорстокостями. Різниця була тільки та, що тоді хоча було дозволено людям приглядатися, як неофітів, чи політичних противників розшарпували дикі звірі, чи тортуровано їх у якийсь інший спосіб. Це очевидно впливало додатньо на в'язнів, бо вони були свідомі того, що їхня смерть на очах людей, поглибить ще більше їхні ідеї і зродить відрух. А тут...Хиба ж міг собі світ уявити здобутки 20-го століття. І, врештою: ці всі звірства доконані за мурами, далеко від очей світу, залишилися без жадного відгомону. Ті сірі постаті молодих хлопців, напевно з усіх закутин землі української, що так по геройськи зносили тортури не сходили мені довго з уяви. Того дня уже до вечора я не міг думати про щось інше. Аж дивувалися мої співмешканці, що я такий задуманий і мовчазний.

Наступний день був ддя нас ще одною несподіванкою. Нас брудних, зарослих, випровадили перший раз до умивальні, де кількох фризієрів-в"язнів поголили нам бороди тупими бритвами. Після голення помилися ми холодною водою і стерлися якоюсь ганчіркою, а дехто таки кінцем своєї брудної сорочки. В умивальні стрінулися ми з іншими товаришами недолі, які за той тиждень змінилися не непізнання. Вихудли, погорбилися. Їхні очі позападалися глибоко в лоб, а на обличчі малювалося отупіння й розпука. По кількох словах можна було ствердити, як глибоко відбилося переживання останніх днів. Не робили собі жадних надій. Були переконані, що в короткому часі підемо всі за тими, що перед кількома днями нас опустили. Я не брався їх переконувати про хибність їхніх поглядів, однак десь глибоко в душі жевріла таки іскра надії на вихід з цього пекла.

На слідуючий день була приготовлена для нас ще одна несподіванка. Цим разом зібрали нас 15 " кухарів " і повели на " політіше абтайлюнг ". " Політіше абтайлюнг " містився в одному з адміністраційних будинків на зовні дротяної огорожі. Привели нас на коридор і сказали чекати під стіною, аж поки не покличуть. Було це вранці. Саме тоді сходилися службові офіцери й СС- мани до праці. Коло нас проходили поодиноко й гуртами старшини і підстаршини СС. Дехто звернув на нас свою увагу й спитав, що ми тут робимо. Почувши відповідь, що нас привели з

бункру, відходили геть до своєі роботи.

В міжчасі приходили інші в"язні. Іх по зголошені зараз переслухували. Іноколи доносився з кімнати допитів крик слідчого підстаршини. Чути було часом, як лопотів нагай на спині в"язня. Інколи крізь двері продирався стогін, або хрипіння катованих. Ми прислухувалися з усією уважністю до того всього і нетерпеливо ожидали своєі черги. А тут ніхто нас не кличе, начеб ми зовсім непотрібні були. Вже і на обід всі розходяться і з обіду повертаються, а ми все ще стоімо немов грішники й чекаємо, коли то нас поклучуть і засудять на невблагальні обійми костистоі смерти. Вже і вечір зближається, а ми все ще стоімо. Стоімо переступаючи з ноги на ногу і вмліваємо від фізичного і нервового вичерпання. Напруженість, непевність і ті кошмарні видовища, що снуються перед очима, заморожують кров у жилах в"язнів. Так і видно, що озвіріла у своіх почуваннях СС-івська орда, напоєна кров'ю сотень тисяч жертв, втішається тепер психічними муками "унтерменшів ". Виснажені до краю цілоденним напруженням чекання, з присохлими до хребта шлунками, ледви доволіклися назад до бункру. Та знали ми, що це тільки початок кінця.

Слідуючого дня повторилася та сама історія . Так само, як попереднього дня проходять різних ранг і мастей військові, проходять і відходять під конвоєм в"язні з допитів, а наша 15-цятка не може діждатися своєі черги.

Нарешті діждалися.....

Кількох підстаршин з політичного відділу підходять до нашого ряду і приглядаються до кожного з нас окремо. По кількох хвилинах оглядин вибрали одного із нас - наймолодшого Казіка. Забрали його зі собою але не тут в якунебудь кімнату, а випровадили його на двір. Ну нарешті почалося. Хоч приходили найжахливіші хвилини, однак кожний відітхнув. Досить уже того чекання і терпінь. Смерть тепер не буде ані трохи страшною. Навпаки видавалася розкішною царівною, що принадно простягала до нас своі руки, солодко усміхаючися. Я навіть почув якусь легкість, начеб мою душу не в'язало вже більше наболіле дряхле тіло. З того маячіння прокинувся я, коли на коридор внесли змасакрованого, окривавленого Казіка. Був непритомний. Холодна вода і він розкрив повні жаху, мутні очі. Дали наказ забрати того "швайнегунда " і відійшли. Я стояв крайній і мені з сусідом припало волочити напів мертвого товариша недолі назад до наших казаматів.

Це взагалі були останні наші допити.

В кілька днів пізніше випровадили нас біля 40 людей з бункру і уставили на коридорі.

Нічого, думаю собі, тільки розтріл. Інші були теж такоі думки. З моіх кухонних товаришів не було між нами двох: капо і Янка Шпрінгера. Це ще більше впевняло нас про розтріл, бо капо був німець, а Шпрінгер хоча поляк, мав німецьке прізвище. Таких звичайно не ліквідували. Та показалося, що думати про смерть було ще передчасно. Нас випровадили в лагер, де відбувався лікарський перегляд в"язнів. Ми довідалися, що приготовляється великий транспорт до інших лагерів і ми маємо піти туди, як карна група.

Був холодний березневий день. Вітер продував своіми ледяними крилами пожовклі, вихудлі постаті в"язнів. Особливо ми, що повиходили з бункру й були лихо одіті - тремтіли тепер, мов осикове листя. З нами був теж Казік, котрого я помагав нести сказованого з допитів. Тому, що він сидів у іншій келіі, я не мав змоги досі з ним говорити. Виглядав він тепер мов знятий із хреста, але поволі приходив до себе. Весь час досі лежав на животі, бо спина була посічена і кривавила. Ми під-

держували його. Розповідав нам про той жахливий допит.

Запровадили мене-говорить - до того дерев'яного бараку,що лежить зразу за дорогою. Барак був поділений на малі кімнати. В тій кімнаті, куди мене впровадили, був звичайний стіл і варстат, що нагадував козла до різання дров. Сказали мені лягти біля того козла, а коли я це зробив, вхопили мене за ноги і підтягнули їх до гори на лату, що лучить дві підставки. Я завис у повітрі, вниз головою. Тоді стягнули мої руки попід лату і прив"язали до ніг коло колін. В такий позиції зігнута в лук спина була напружена і звернена до гори. Двох СС-манів стали по двох боках з нагайками і почали гатити з усієї сили. По кількох ударах я вже нічого не чув. Кров сплила в обличчя і я почав тратити притомність. Кричати не було сили. Здригнувся тільки, як на мене вилили відро води. А есесмани били дальше. Я щохвилини вмлівав і притомнів. Вкінці носом і устами бухнула кров. Розв'язали і положили на землі, зливаючи мене постійно водою. Потім уже як знає е занесли мене до вас." - Мазік закінчив своє оповідання слабим, ледви чутним голосом.

На дорогах, поміж блоками стояли десятковими рядами кілька тисяч в'язнів, чекаючи на чергу до лікарського перегляду.В"язні з бункру були призначені аж на сам кінець, тому нам довелося чекати до другої години ночі. Були б мабуть позамерзали, якби не довідалися товариші, що поспішили з запомогою. Принесли нам дещо їсти й одягнутися. До мене прийшов друг Левко й, розводячи руками, сказав, що старалися про моє звільнення з бункру. але безуспішно. Нічого не помагало - з бункру так легко звільняють. Тепер будуть старатися також - але багато надії собі робити не можна. Я подякував друзям за щире клопотання про мене і почув, як жаль клубком підходить до горла. Скільки пройшли разом, а тепер прийдеться розлучитися, може й на все. Бож ми ідемо на транспорт із п'ятном карних в"язнів.А там дорога одна ж - крематорій. Такі почування оставали у мене, коли я побачив, що знаходжуся серед чужинецького моря, а друзі, що так хотіли б допомогти мені, стоять у безсиллі і тільки співчувають мені.

На другий день, ми,передягнені в нові " пасяки " й довбані трепки чекаємо на відхід. Я призначений на транспорт до Бухенвальду. Прибігає до мене друг Левко попрощатися. Сердечний стиск руки і щирі побажання стрінутися ще раз в житті - на волі. Передає клуночок з харчами на дорогу і каже, що сьогодні ще старалися про моє звільнення з транспорту, але надарма...Щоправда сказав один, що може вдасться, але ніхто в це не вірить...
Я передав останній привіт для тих, що не могли зі мною попрощатися і пливу з тою смугастою рікою в напрямі поза кухню, де видають хліб на дорогу. Клацання кількох тисяч дерев'яків гомоном відбивається серед понурих лагрових мурів і тут десь по їхніх закутках зникає. Стараюся не думати про ніщо. Прислухуюся до того дерев'яного, глухого ритму, що нагадує мені клекотання десяток терлиць по наших селах в осені й підхожу до коша з хлібом. Виставляю руку по хліб і у тому моменті чую, як хтось верещить на всю гортанку: 49730. Кидаю хліб і вибігаю з ряду в тому напрямі, звідки несеться цей голос. Бачу головного шрайбера лагрової канцелярії з папірцем у руці, що заєдно вигукує мій номер. Підходжу до нього і зголошуюся. Накричав на мене, що так довго не відзивався і об'явив мені:

-" Ду біст фрай. Каннст ду ауф дайнен бльок геген ".-
" Яволь " - відповідаю і вже лечу туди, де з сумом згадують про мене друзі мої.

Хоча я був тільки з транспорту звільнений - в той мент це

була для мене воля. Весь цей тернистий шлях через Лонцкого, Краків, Аушвіц, що вів казаматами з яких дихало холодним подихом смерти, ми пройшли тільки тому, що йшли однолитою лавою.

В тій хвилині я це відчув усім своїм еством. За нами простягалися жорстокі й криваві роки, які забирали все свіжі жертви, однак не зуміли вирвати нам сили духа й віри в правдивість та здійснення наших переконань і ідей.

І це наш найцінніший скарб, що ми його зберегли за гратами й дротами, хоч дуже часто втратили майно, здоров'я й життя.

x x x x x x

xxxxxx

Л. Ч.

БЕРДИЧІВСЬКА НІЧ.

/ Продовження./

На дворі щойно сірів ранок. Нараз будять нас якісь вибухи, розриви, бомби чи то громи. В вагоні страшна констернація. Жінки не знають що це твориться, як собі це мають пояснити. Гамір, крики, спазматичні плачі, гістеричні сміхи ростуть з хвилини на хвилину, заглушаючи вибухи, вкінці цілий вагон це одна маса, що ворушиться диковинними рухами й кричить неприродніми голосами.

Лиш на нашому партері було тихо і спокійно. Бомби нас збудили зі сну, але загальна психоза паніки нас не охопила. Ми притулилися тісно до себе, витягнули вервички зроблені з тюремного хліба і молилися. Ми знали, що це дасть нам рівновагу, силу і гарт духа.

Ми не знали ще, що війна розпочалася. Про бомбардування думали радше, що це маневри. В кожному разі нам не було ні чого тішитися ні плакати. Ми знали, що коли війна, то наших братів, сестер, друзів по тюрмах не пощадять кати, ми знали, що наша дорога також буде шляхом у повітря, ми знали також, що бомба чи гарматна куля не має очей і не одного невинного потрапить, не один дім зруйнує. Отже у виду цього нам лишалася тільки щира, сердечна молитва. Може на дні душі маленькою іскоркою просвічувала нам надія на волю, але гасив її сейчас холодний розсудок, бо добре знали ми енкаведистів, щоб обманювати себе надіями на волю.

Такий стан у вагоні тривав досить довго. Було вже майже під полудне, як " чубарики " відкрили двері вагону і принесли нам по кускові хліба і кілька солоних оселедців на особу. Казали, що це на цілий день. Воду обіцяли пізніше. Пильно стежили ми за змінами на їх лицях, щоб вичитати їх настрій, щоб дізнатися чи справді на світі війна. Та де там. Вони грубі, заскорузлі, незмінні, без виразу.

Сидимо ми на " поверсі " лупаємо з луски оселедці, та голодні жуємо по шматочкові. Мудріші радять нам не їсти, бо після солоних оселедців та страшної духоти та спеки, що була у вагоні замучить нас спрага, а води нема. Не має її не то що вмитися, прохолодити трохи тіло, але і промочити уст не має чим.

Поїзд починає рушати з місця. Поволі котяться колеса, в такт поскрипуючи. Ми збившися до кута, обнявшися міцно, сіли біля вікна й очі вп'ялили в світ. Не можемо оминути ні одного образу, це ж може і в останнє його прощаємо. Потяг маневрує, іде

вперед, знову вертається, переїжджає з одних рейок на други і врешті набравши розмаху, переходить у швидкий біг.

Гуде на тривогу. Пронизливо, сумно зловісно витягають сирени свої тони і втихають. Ми думаємо, що це тривога зарядження тому, що іде наш транспорт, щоб люди поховалися, не дивилися, як ідуть у загратованих вагонах в'язні. Вони так не раз вже практикували. І тому на думку нам не прийшло, що це справжня воєнна тривога. Про ранні бомби ми забули, думаючи, що це були маневри. Швидко минаємо товаровий двірець передмістя, поля, городи, садки, хати, доми, безлюдні пусті вулиці. Орієнтуємося, що будемо їхати через Підзамче. Там потяг переїздить мостом понад вулицею. Нам приходить думка написати гриппса / малу записочку/ з адресою і кинути крізь вікно на вулицю, може знайде хтось та й принесе родині вістку, що їхня донечка поїхала транспортом в чужину.

Талька скоро витягає з рубця плаща великий наш скарб - кусочок графту, кладе його між сірнички, обмотує ниткою і на папері з квітанції креслить коротко сильні слова: " Ми ідемо в Східню Україну, сильні, здорові й бадьорі та повні надії, що повернемося. Ожидайте нас! " Дальше слідували наші імена з адресою кожної. Таких грипсів виготовляє вона кілька, кладе їх між дві костки цукру, обшиває шматочкою. Ждемо в напруженні Підзамча. Минаємо стацію. Потяг не задержується. Вже бачимо вулиці, на яких рух оживлений, як звичайно. Люди запримічують потяг з загратованими вікнами, а в них голови в"язнів, стають на вулицях і глядять на нас. Співчуття, жах, розпука глядить їхніми очима. Деякі відважніші махають до нас руками. Поліція розганяє. З вагонів чути в сторону вулиці розпучливі крики в"язнів, прощальні слова.

В ту мить вікно нашого вагона опинилося над вулицею і ми затиснувши кулаки, напруживши силою волі кожний свій мяз, впялили очі крізь вікно. Метким рухом кинула Талька грипса на вулицю між товпу а з наших сердець вирвався оклик сильний, грімкий: " Слава Україні " і вулиця зникла з перед наших очей.... На віконній граті ридає політична-полька, в куті хлипає московка. До болю затиснули ми кулаки, щоб гідно видержати хвилину розстання з рідним Львовом.

Потяг мчить шаленим темпом. Мов камяні сидимо непорушно зі стягнутим чолом з вперто впяленими очима crізь вікно. І так одна по одній зникають перед нами дім, вулиця, городець, далі церковця мала на горі, клаптик поля, ще одна хата, ще будка залізнична і ... Львів вже за нами.

Вже від подиху вітру хвилюють зелені жита, біліє лан конюшини, пишається горда, висока тополя. Одні за одним зникають поля покраяні в різнокольорові стяжки. Перед нашими очима з"являються все нові, все кращі образи. Минаємо станцію одну за одною, не задержуючися , зближаємося до Задвір'я. Там є мій дядько священиком. Я беру приготовленого Талькою грипса і креслю його адресу. Цей же якийсь подорожний знайде його і занесе на приходство, а звідти дядько напевно подасть це до Львова. Зближаюся до вікна, може якраз побачу кого знайомого. На станції стоїть гурт людей і повно поліції. Потяг жене так швидко, що годі в гурті кого розпізнати. Кидаю грипса, але не бачу куди він упав. Кидаючи не можна добре розмахнутися, бо руки зза грати не можна витягнути.

Ідемо так цілий день нічого не ївши крім солоних оселедців ще з рана. Обіцяної води ми не дістали і спрага нас шалено палить. Та ми не зважаємо на те, сидимо непорушно при вікні і ні на мить не відвертаємо очей від картин, що швидко пересуваються перед нами. Прощаємо в думці їх, поля квітучі, рідні села,

селян на дорозі, дітей, що пасуть худобу, гусей. Це все таке нам рідне, близьке , дороге, це все таке наше.

На дворі вже вечоріє. Вже важко нам розпізнати недалекі села, дерева, поля. Все зливається якось до купи, прибирає одну спільну сіру краску, заходить мрякою. Де небо - ясна краска, де земля - темна. Ми далі дивимося, хоч очі від сильного напруження зболіли і тіло стерпло від сидження без руху. Минаємо неосвічені стації, позатемнювані міста.

В одному місті прогуділо на тривогу. Це нас насторожує. Швидким темпом доїжджаємо до Здолбунова, поїзд зупиняється. Вже пізна ніч. Не знаємо, як довго буде тривати ця зупинка і тому лишаємо одну на сторожі при вікні, а самі йдемо спати. Коли б потяг знову рушив, вона мала нас збудити, щоб ми могли нічого не прогавити, дальше дивитися крізь вікна. Сіріло вже, як збудили нас "чубарики", які принесли нам відро води / на 30 жінок для миття і пиття/ і по кускові хліба. Ці харчі мали знову нам вистарчити на цілий день. В пів години після цього потяг рушив з місця і ми знову заняли свої місця при вікні.

Зближалися ми до границі Збруча, тої границі, що віками ділила нас від наших братів з Великої України, того Збруча, який проходили в 19.. році сумним походом січові стрільці. З запертим віддихом і великим зосередженням уваги слідили ми за кожною п"ядею землі, що зближалася до границі. Рукою давили серце, що товклося в грудях від несамовитого хвилювання. Нараз потяг звільнив бігу і вільним темпом минає границю. Зарисовалося різко по цей бік поле пограяне в стежки, а по той широкий безкрайій лан хвильованої пшениці. По цей бік живопліт плеканий, а по той бік буйний високий, людською рукою не займаний.

Боже ! То це ж та Україна, яку ми в мріях леліяли. Ох не така вона тут, як там, а широка безкрая, безмежна. Забули ми, що як в"язні ступаєм ми перший раз по цій святій землі, забули ми, що грати ділять нас від цих широких піль. Мов п"яні ми, мов божевільні сміялися, то плакали, чужі незрозумілі для окруження.

Україно, це твої діти привіт Тобі шлють! За Тебе, за Твою волю, за Твоє ясне погідне обличчя кати нас сьогодні закутих везуть.

Не томить нас одноматітний лан пшениці, що геть десь сходиться з небом. В наших очах сльози радости, сльози щастя. Нашим бажанням залишитися тут в Україні, хочби гірко працювати. Минаємо стації-убогі, без квітників, без огорожі, без людей. Серед поля то тут то там балка, в ній правдиве Шевченкове село. Людей ми зблизька ще не бачили. Негайно чуємо гучні крики і вигуки діт здалека. Швиденько витягаємо кістку цукру / передача здому/ і пишемо на них олівцем: ' Слава Україні ! Привіт для Вас від Ваших рідних! Ми рідні Вам, хоч в'язні ми." Вже бачимо станцію, коло неї дітвора бавилася в поросі, пасла худобу. Побачивши потяг втихли, поставали і вліпили мовчки свої оченята в малі закратовані вікна вагонів.

Минаючи їх, ми кинули крізь вікно пригорщами білий цукор. Знов заметушилася дітвора і з криком кинулася на цей дарунок. Цікаво тільки, чи кістки, обтерши з пороху несли прямо до уст, чи прочитали наш привіт, чи зрозуміли нас ті наші найменші брати.

В кілька секунд після того потяг зупинився.

За хвилину прийшов під наше вікно " чубарик "

і лютим голосом зарепетував: " Что за бумажки ви бросили сквозь
окно ? Кто ето сделал должен признатся,, если нет все будут
отвечать." - лютився він. Але ми зробили невинні міни і ска-
зали, що ми нічого не знаємо. Боялися ми тільки, щоб не " зако-
пували " " напусі ", які їхали теж з нами і то один - як ми
опісля довідалися, да ний спеціяльно на догляд нас " крупних
проступників ". Та видно, що"чубарики"не знали точно з котрого
вікна вилетіли ці " білі бумажки ", бо ті самі погрози повтори-
ли вони під сусідніми вікнами.

Вкінці потяг рушив знову вперед. Під вечір зупинилися ми в
Шепетівці. Машина брала воду та й і нам дали одно відро. На
станції крутилися люди. Та мужчин було мало, дуже мало, десь
якийсь старичок, більшість молодих жінок, святочно одіті в бі-
лих хустинка на головах. Щось тихо між собою розмовляли і непо-
мітно споглядали на потяг. Енкавэдисти не пускали тих, що хоті-
ли перейти попри нас ближче. Ми напружували слух, щоб почути
їхню мову. Ми були цікаві по якому вони говорять. Але їх доб-
рячі, лагідні лиця, співчутливі погляди переконували нас, що во-
ни наші, нам рідні. Посилали ми їм рукою привіти, коли"чубари-
ки"не бачили, усміхалися до них приязно, бо й більше нічого не
могли. Одній молодій жінці, що скористала з неуваги " чубарика"
і підійшла на мить ближче до нас встигли ми крикнути, що: в"яз-
ні ми за Україну, політичні". Сумний, глибокий погляд її синіх-
синіх очей, яких не забуду ніколи, був нам відповіддю.

Їхали ми так ще цілу ніч і на третій день нашої подорожі
вполудне прибули ми в Бердичів. Тут почали розвантажувати по-
тяг з в"язнів. Бачили ми, як випускали їх із вагону і казали
миттю сідати на землю, дивитися на землю, нікуди не оглядати-
сяМи пильно стежили за нашими хлопцями, бо ми відчували, що во-
ни будуть ділити нашу долю. Та кожний з них не наш, обдертий
почорнілий, згорблений з безперервним сухим кашлем, з запали-
ми очима. Не серед тих шукати нам наших. Наші йдуть юно і бадьо-
ро, ясний, гордий їх погляд. Та в ту мить Анка пізнала Дмитра ,
що вже сів на землю, по наказу і голову схилив в низ, значить,
то як є Дмитро, то може будуть і інші наші друзі, то може бу-
де і мій брат.

Вкінці прийшла черга і на нас. Виводили нас, так само каза-
ли сідати на землю, поки остання не вийшла з вагону. Тоді окру-
жив нас довкола густий ліс штиків, довкруги гончі пси, а ззаду
енкаведисти з кулеметами і в такому супроводі рушили ми до
в"язниці, що здалека пишалася колишнім старим князівським зам-
ком, заміненим тепер на тюрму. Ми йшли гордо і бадьоро. Говори-
ли голосно між собою, жартували,сміялися. Смішно нам було,що
стільки " чубариків" так добре озброєних, ще і з гончими псами
провадять нас, слабих, беззборонних жінок. Ми й не думали втіка-
ти, бо чи ж далеко й скоро забіжим зболілими слабими ногами і
з виснаженим через погані харчі та вічне сидження,серцем. Ми
були зовсім задоволені, що нас лишають в Україні, тільки трохи
було нам жалко, що якраз вибрали для нас таке жидівське місто.
Вправді міста ми не бачили, лише з далека доми і димарі фабрик.

Наша тюрма стояла трохи з боку міста на горбку. Ввійшли ми
тюремною брамою на подвір"я, відтак через одну браму на друге
подвір"я. Тут відібрали наші клунки до ревізії, а нас, справдив
шигенералія також забрали до особистої ревізії. Я вложила ме-
далик в уста, бо не було часу довго застановлятися де його за-
ховати і пішла до р евізії. Енкаведистка, що мені припала, бу-
ла якась .людяна, не заглядала мені в уста і я зберегла
медалик.

Після ревізії завели нас до тюрми-замку, до великої бетонової камери. Ні ліжок, ні сінників не було, а наші тоненькі коци майже не злагіднювали лепяно-вогкого холоду бетонової долівки. Та втомлені дорогою і попередніми безсонними очима ми положилися на землю і заснули.

На другий день перевели нас в іншу камеру, це було 60 жінок. В невеликій камері це було 60 жінок і вгорі одно мале закратоване вікно, була задуха невиносима. Води було обмаль. Митися майже не було можна, бо воду треба було зберігати на прохолоджування спалених спрагою губ та приводити до притомности жінок, які що хвилини мліли. В ночі розбиралися ми до голого, щоб злагіднити горяч і серед тісноти і натовпу спітніле тіло липло до тіла. Мучили нас тривожні сни, сонні марива і ми часто будилися від криків сонних подруг.

Харч в порівнанні зі Львовом дуже погіршився. З початку давали нам на сніданок кусок хліба, липкого й недоброго, як глина і кухлик закрашеної теплої води, що мала б бути кавою, на обід маленькі, як мізінний палець рибки, на вечір якусь зупу неочеркнутого змісту. Пізніше вже і того поганого хліба забракло і всі три рази діставали ми т. зв. пшонну кашу, що була з тирсою.

Щойно тоді ми пізнали, що на світі розпочалася війна. Час до часу гуділи в Бердичеві аляоми, кружляли цілими днями літаки, деколи було чути здалека бомбардування. В тюрмі відносини загострилися. 'Чубарики' і дижурні носили протигази і за найменшу нашу провину лаялися, лютилися. Нераз за крики в камері чи інший якийсь проступок поповнений цілою камерою вони спеціяльно зверталися до нас привезених зі Львова з погрозами, хай ми собі не думаємо, що з нами будуть тут панькатися, ми повинні знати що нас тут смерть чекає. І так на кожному кроці пригадували нам смерть. І нас в камері обсервував спеціяльний 'капусі'' і опісля і давав звіти про це, як ми реагуємо на війну, який в нас настрій, що ми говоримо між собою. Ми знали, що маємо побіч себе такого ангела хранителя і тому не зрадилися ні словом ні поглядом. На зовні були поважні, спокійні. В загальних камеральних дискусіях про війну ми не забирали голосу.

В день ми положившися тісно побіч себе, слухали, як Талька тихим шепотом говорила про першу допомогу медсестри чи санітарки в наглих випадках. В ночі молилися за наших друзів-вояків, що може в перших рядах борються з ворогом, здобувають Львів. За їхню силу, за витривалість, за ясну розумну думку командування, за успіхи в боротьбі. Томила нас безсонність, мучила думка про долю наших друзів-в'язнів, що стільки їх в кожному містечку в Галичині. Боялися ми за долю наших батьків, рідних.

"Чубарики' що дня водили нас на десятимінутний прохід на круглі тюремне подвір'я, огороджене високим кольчастим муром. І ходили ми послушні з руками заложеними взад на спині, п'ять хвилин в одному напрямі, п'ять в другому, щоб в голові не закрутилося. Не тішили нас ті 'гуляння" і не ходили ми тут вже такі горді й не легковажили собі "чубариків" ані не домагалися так гостро своїх прав, як колись у Львові, це чулися ми в душі вільними панами, як вони. Тепер мусіли ми стати на зверх покірні, слухняні, припинити протести і гострі відповіді. Ми знали, що нас чекає погана доля, але ми повністю здалися на волю Божу і не хвилювалися думками на прийдешнє.

Була субота 5-го липня. Вже від самого ранку на коридорах був підозрілий рух. Відчинялися двері камер й зачинялися. Часто було чути на коридорах стукіт більшої скількости чобіт. В на-

шій камері також не було спокійно. Зранку привели до нас около десять жінок, які розказували, що вони працювали в лагері, що містився на полі недалеко Бердичева. Цей лагер німці збомбардували і їх перевезли сюди в тюрму. Також прийшло до нас кілька жінок, що працювали в тюремній кухні уборщицями. Тепер їх звільнили і відіслали до камер . Вернулися до нас з лікарні хворі, яких також звільнили. Всі ті події були занадто важні в нашому сірому, одноманітному житті, щоб над ними не треба була застановитися. Ми вірили, що сьогодні може рішитися наша доля. Минув час нашої щоденної тюремної прогульки і нас не викликали гуляти. Приходили до нас кілька раз дижурні і списували число всіх жінок в камері, розподіляли нас по параграфам. Третій раз прийшовши сказали всім " собирайсь с вещами ".

В камері повстав шалений крик і галас. Одні думали, що на волю і тішилися й раділи, другі казали що на розтріл та плакали та кричали. Ми сиділи спокійні і мовчазливі. Не зраджували своїх думок і здогадів. Ми рахувалися з другою можливістю. Наші клунки, ще від нашого приїзду тут були спаковані й готові, отже ми сиділи і ждали. Не минуло і пів години,як вони знову вернули і казали виходити всім " с вещами". Вже було після полудня. Сьогодні ізза того руху і великих змін у тюрмі забули нам дати обід та ми посичені небувалими враженнями не відчували голоду. Вкладаємо знову наплечники на плечі і з дивною усмішкою на устах, незнаючи, що нас чекає йдемо до дверей. При дверях " стоять " чубарики" і питають кожної ім"я і отчество та параграф. І тут ділять нас. З параграфом посполитих дають на одну сторону, а політичних /§ 54¹/ на другу сторону. Перебрали так всіх і стало нас по їхній лівиці засуджених 15. Тоді запитали щераз : " какой параграф " і гострим рухом загнали нас 15 назад в камеру та грімко замкнули за нами двері ,лаючи нас сволоччю. Посполитих /уголовних/ що стояли по їхній правиці, забрали кудись і повели коридором.

Нам стало моторошно, коли ми опинилися знову в великій, пустій сірій камері. Але швидко опісля ми вже почали тішитися спокоєм і великим простором, який нам остався після 75 жінок в камері. Найперше позамітали ми камеру і привели сяк-так до порядку, вибрали собі найкращі місця і сіли відпочиватиТоді щойно почули ми артилерійну стріляннину. Вона мусіла вже бути довший час, а ми зза гамору в камері не чули. Тепер сіли ми під вікном. Високо вгорі була привідчинена шибка навкіс і в ній, як на екрані відбивалося кусень широкої білої вулиці, що була попри тюрму. З одної сторони вулиці видно було високі тополі, з другої кусень городу з зеленими картоплями.Тільки все це відбивалося догори ногами. Ми зраділи відкривши цей екран і вліпили очі в шибу.

Тимчасом вулицею тягнули вози за возами навантажені людським добромЗа ними шли жінки з немовлятами на руках, а далі старі дядьки гнали худобу. Місто евакувалося. Рипіт немазаних коліс, мекання голодної худоби, плач немовлят на руках матерей все це одним змішаним голосом доходило до наших вух. Годинами тягнувся цей сумний похід. Дальше все втихло. За хвилину вулицею почали сунути танки один за другим, повільним вужем. Нараз тривога. Ми бачили, як в ту мить зупинилися на вулиці залізні танки і червоноармійці зіскакуючи з них ховалися в городі в зелену картопіль. Над нашими головами, десь високо над тюрмою заграли мотори літаків і в коротці після того ми почули, як потряслася тюрма від недалеких вибухів бомб. Потім знову спокій і знову забряжчали

на вулиці танки, продовжаючи свою путь.
Години наші довжилися, ставали віком, тюремна тиша ставала невиносимою, дразнила нас. Ми застукали через стіну до другої камери, де сиділи хлопці і спитали їх, що нового в них. Вони відстукали, що між ними є самі політичні, посполитих від них сьогодні теж забрали. Вони думають, що сьогодні рішиться наша доля і ждуть її спокійно. Цей спокій хлопців перейшов і на нас. Галька, Талька і я подали собі руки і сказали, що, що би не сталося, ми себе не покинемо, будемо держатися міцно, твердо й гордо, як горді доньки Великого Народу. А буде нам дана воля, так ми рушаємо на Київ, наш княжий город, наших предків столиця потребує молодих рук до праці ми їх Їй дамо.
Талько, чи тямиш цей великий мент, як ми у трійку стали під вікном камери, зворушені до глибени, рівним дзвінким голосом вимовляли слова присяги?
Ти проводила. І палали наші очі вогнем завзяття, росло наше серце, наливалося любовю до Неї, жадобою чину, великих діл, стискалися наші руки на знак довічної дружби. За присягою поплила молотва, щира, віддана, глибока.
В камері знов запанувала мертва тиша. Було чути, як бються серця і рівномірний крок дижурного на коридорі.
Вулиця теж опустіла й біліла до сонця своїм камінням. Ми сиділи побіч себе, очі звернені на екран, уста тихо нечутно шептали молитву. Поволі підкрадався вечір і тінями лягав по кутках камери. Тиша ставалася ще глибшою. Вже навіть втих крок дижурного на коридорі. Здалека час до часу чути було тупий гук арматніх стрілей. Ми ждали долі, що вагалася до нас прийти.
Нечайно здрігнулася вся тюрма, задрижали мури, посипався тинк зі стін на долівку. Десь затріщало бите вікно і заревли несамовитими голосами людські гортанки.
Ми поглянули на себе переляканими очима, думали, що тюрма підмінована, летить в повітря. Стиснули міцніше в руках вервички, притулилися до себе, заплющили очі.
Тюрма вдруге здрігнулася, вдруге почули ми людські крики вже виразніше, але ми сиділи дальше на місцях. Крики ставали чим раз виразніші і організовані, так, що ми могли розрізнити вигуки, що супроводжали брязкот шкла і розбивання муру: " Гей руп! Ану, хлопці, враз ! Jeszcze, jeszcze raz, silniej koledzy !
Ми стрепенулися, це ж не підмінована тюрма летить в повітря, це мабуть наші друзі власними руками розбивають тюрму, здобувають волю. Мов зелектризовані цею наглою думкою зірвалися ми з місця і прибігли до дверей. Миттю вибила я шкло візитирки і відхилила її бляшану заслону. З коридору бухнув на нас дим.
Тюрма горить! - пронеслося жахливим окликом від дверей і зморозило наші спини. Польки забігали мов божевільні по камері, закричали спазматичним плачем, підносячи руки в гору. За малу хвилину психоза була би огорнула цілу камеру, та притомна Талька прискочила до одної з них, легким рухом вдарила її в лице і спокійним, але рішучим голосом наказала їм бути тихо. Це дійсно помогло. Вони спочатку незрозумілими очима глянули на неї, а потім сіли у кутку і боячися тихо похлипували.
Ми стали коло дверей і наслухували. Тимчасом тюрма тріщала, валилася дрижала, крики змагалися. Спаленизма і дим вузьким сивим струмочком продерався в нашу камеру крізь шпілину у візитирці. Ми час від часу покашлювали. Вже чути ломіт і

тріск дверей, вже виразніші голоси, вже чути швидкі кроки на коридорі. Вже зупинилися близько нас, вже коло нас. Ми задержали віддих. Поволі відхилилася візитирка і на цілий коридор гукнув мужеський голос:

" Дівчата ! Хлопці ! Дівчата тут ! " - та рванув руками двері. Вони стояли міцно непорушно.

На його голос збіглося більше хлопців і почали виважувати, розбивати двері. Сильні, міцні, бердичівські тюремна двері не скоро подалися під ударами знесиляних рук, наших друзів. Та близька воля додавала їм сили, мобілізувала її останки, в цілому тілі напружували мязи. Ми чекали по тій стороні дверей з завмерлими зі зворушення серцями.

Раптом двері відкрилися і на стали хлопці з розбурханим волоссям, спітнілі, обцимлені і вугкнули розпостерши рамена:

" Дівчата ! Волю вам приносимо !

Воля.... воля .... шептали ми це небудение для нас слово, що вливало в нас життя, енергію і божевільну радість.

Воля... воля - не вірили своїм ухам і очам. Дійсність ? чи може сон ? Невже ж минуло нас призначення вилетіти в повітря. Воля, воля .. вже дійшло це слово до нашого мозгу і ми мов пяні з радості кинулися в обійми хлопців.

На коридорі тут і там тліли і димилися бельки, горіла надпалена долівка.

Хлопці гасили , придоптували вогонь, гуртами перед кількома камерами розбивали двері,виваляли мур, щоб пройти з поверху. Залізна брама, що замикала цей поверх, була надто сильна, щоб голими руками її подолати, вже краще колупати руками мур.Збираються наші хлопці. Вже є Дмитро, Дозьо,Петро, малий Богданьо, Роман. З замкненої ще камери шле привіти другий Дмитро.

Шукаю брата, Високий,обкурений димом, чорний, зближається до мене й радіємо зустрічою. Підходимо до нашого гурту, вітаємося,сміємося, радіємо. У хлопців покривавлені, покалічені руки, так завзято розбивали тюремні двері й мури, що й рук не щадували. Цікавимося, як це сталося, що вони відважилися розбивати тюрму, це ділиться " чубарики". Один оповідає, що в них в камері було тихо і спокійно. Друзі спали, або лежали,задумавшися. Він лежав під самими дверима і з нудьги рахував кроки дижурного на коридорі. Спочатку були рівномірні, потім їх було більше, які невиразні, а далі все втихло. Він почув через щілину в дверях легкий запах нафти і в слід за ним дістався до камери тендітний сивий димок. Він відразу зорієнтувався, що тюрму обложили нафтою і підпалили, щоб подушити нас, як мишей в дірі і кликнув це друзям. Вони миттю кинулися до дверей і лавками і чим хто мав почали їх розбивати. Опинившися на коридорі - почули, що другі камери також йдуть за їхнім прикладом. Від стукоту та гуркоту розбиваних дверей та муру здрагнулася ціла тюрма, здавалося, що вона валиться.

Зійшли ми гуртом на долину. Тут знайшли решту наших хлопців, що відпочивали, стомившися при розбиванні дверей. Брама на тюремне подвір'я була вже розбита і ми пішли туди. За хвилину ціле подвір'я наповнилося в'язнями, стало гамірно і глітно. Відшукували себе знайомі, виталися, раділи, викрикували. Можна було побачити в цій мішанині людей кільканадцять різних мов, можна було побачити різних типів. Наша група, тобто всі з нашого процесу разом, вибрали Дмитра Воєводу своїм провідником і глядалися кудою нам найкраще вийти з тюрми.

На дворі вже був вечір.

Над містом панувала глибока тиша. З темного високого муру,

що оточував тюремне подвір'я, віяло таємничістю, ворожнечою і ми хотіли якнайскорше звідси видістатися на справжню волю, на простір. Гнобили нас ті мури, не чулися ми ще зовсім вільними, безпечними. Та в ту мить заторохтів десь кулемет і на нас посипався град куль. Люди заметушилися, кинувшися в розтіч. Та тут же хтось уже впав, було чути стогін, зойк ранених. Я вспіла ще почути швидкий наказ Дмитра: " Назад у тюрму ! Хильцем попід стіни. Згубивши своїх, через трупи й ранених вбігла я в коридор, тут було зовсім темно. На дворі торохтів кулемет і рвалися ручні гранати. Освоївшися з темнотою, побачила я гурт людей по другім боці коридору й побігла туди, це була наша група, але здекомплетована. Не знали ми чи решта розбіглася кудись по тюрмі, чи може, дай Боже, після першого блиску волі, ніколи уже не побачит и їм її.

Ми примістилися на долівці в кімнаті тюремного лікаря, молилися, бо здавалося нам, що замість сподіваної скорої волі прийшов для нас страшний кінець. Вже було чути, як кулі блукали по темному коридорі, шукаючи невинних жертв.

Раптом щось велике гепнуло, через двері з подвір"я на долівку, якраз перед нашими дверима. Це був мішок зі сіном, облитий бензиною. Вслід за тим впала бомба термітівка і наступив страшний вибух. Нараз все обхопив огонь, занявся мішок з сіном, двері, долівка. Все довкола стало в полумі й червоні язики загородили нам вихід. Ми подалися назад, ще в одну кімнату, лікарську амбуляторію, - всюди грати, нікуди виходу для нас. А горяч вже пече, дим душить в горлі. Тоді Дмитро наказує:

" Швидко коци на голови, щоб не занялося волосся і миттю через вогонь на другий бік коридору в уборну. Уборна бетонова, вона охоронить нас перед вогнем."

Ми кинулися щасливо через вогонь та попід стіни коридору в уборну. Лише не всі добігли туди. Не кожен з нас мав щастя ціло перебігти перехрестя коридору, яким майже безупинно літали кулі. Мій брат упав не добігши, бо відламок ранив йому коліно.

В уборній було вже повно людей. Сиділи попід стінами, тиснулися один до одного, і лягали на бетоновій долівці одні на одних і щасливіші були ті, що під сподом, бо охоронить їх від кулі тіло друга, що наверху. Мені припало сидяче місце на хребті якогось друга. Хоч в уборній був воздух препоганий, горяч і тіснота страшна, всі тиснулися до купи, найдальше від дверей. Двері на коридор були відкриті. Сиділи ми так тихо, надслухуючи енкаведиськиx стрілів. Час до часу, хоч монотонно торохтів кулемет, продирали зойки раних друзів, що тут чи там по камерах просили розпучливо, конаючим голосом: " Добийте, ох друзі, добийте ! "

Крики ранених неслися по темних коридорах, блукали по камерах і несамовитим тоном вбивалися в наші вуха. За кожним разом чуючи це ми тривожно здрігалися цілим тілом. Зойки слабли, далі взагалі втихали, знак, що ранений сконав. Аж знову свіжий голос, свіжа жертва продовжувала той сумний й жахливий стогін.

Коритарем поміж кулі снувалася Наська. Заглядала то тут то там по камерах, заглянула до нас в уборну, ми кликали її до себе, тягнули - не хотіла. Пішла зареготавшися божевільно. І дико, несамовито, ще довго лунав її божевільний сміх, розсипаючися по розбитих, пустих камерах. Потім вона затягнула таким же диким голосом побідну пісню про Вкраїну. Голос цей віддалявся то зближався, будив в нас жах, викликав

дрож на тілі. Раптом в середині слова урвався, втих і замовк без зойку.

Кулі ставали теж щораз рідші, щораз тихіші, аж врешті просвистала остання і замовкла. Ми почули кроки кількох важких чобіт і після голоси:

" Где оні ? " -

" Он там в уборной " - була відповідь. Кроки зближилися до нас.

Ми всі застигли в німім напняті. Холодний піт облив чоло, кров збігла з жил, а серце товклося молотком. І раптом в дверях перед нами стали чотири високі тіні зі штиками до нас. І в ту мить ми всі нараз, мов на наказ нікім не даний зірвалися з місць на рівні ноги і лавою подалися до дверей. Із наших грудей вирвався враз несамовитим, божевільним, передсмертним голосом крик: " Ура ". Це сталося так несподівано і для нас самих, що ми самі себе перелякалися. Щось взялася у нас нараз така зорганізованість і така єдність думки й чину. "Чубарики " втекли сейчас. Та дали ж вони нам за цей наш виступ. Знову шалено заторохтів кулемет, шасвистали в коридорі кулі, несучи зловісну смерть. Лютилися енкавеписти. Ми знову сиділи стиснувшися до купи. Піт опливав з чола, не ставало воздуху, щоб дихати.

Нараз зірвався з місця палкий, загонистий Слюзар рванувся до дверей і крикнув:

" Друзі, вони нас всіх тут викурать і вистріляють через ніч до ранку. Доки ж нам так покірно сидіти і ждати. Краще нам пробертися через вогонь скорострілу, цей же хтось спасеться! Гей друзі, хто за мною ?! "-

Та в ту мить спинив розпаленого Слюзара зрівноважений наш Воєвода.

" Голіруч проти кулемета ? на певну смерть ? а ще може катування ? Ти знаєш скільки їх там є ? - Не горячися, пострівай ще до ранку, може щось вияснить ся. "

Слюзар зневохочений, але послушний провідникові пішов в куток, насупивши брови. В ту хвилину бевхнув знову перед нашими дверима мішок з сіном, а за ним знову впала кругла бомба термітівка. Ми зупинили віддих. Очима слідили за бомбою, що впала на обгорілу долівку, затрималася трохи і через згорілий поріг покотилася до другої кімнати, що була напроти нашої уборної. Наступив розрив, шалений гук і тріск стіни сусідної камери. Ми заплющили очі і затулили голову руками, хоронячи її. Почало горіти те, що ще не було спалене. Вкоротці загорівся і мішок з сіном перед нашими дверима. Ми замкнули наші двері уборної, бо горяч припікала, а дим сльозив очі і давив у горлі. Мачали ми коци в уборному кориті і обкладали ним двері, щоб не загорілися. Дим щораз більше наповняв уборну в якій і так було брак повітря і ми душилися. Поволі, поволі перед нашими очима ставала страшна смерть. І виницом дивився нахмурений Слюзар, безрадно споглядав наш Воєвода. Ми впали навколішки і в німій молитві благали Пречисту Матір Божу о поміч. Вона ж бо милосердна спасла наших братів від турків, може й нас помилує.

А ніч довжилася безконечно. Кожна хвилина здавалася нам віком. На дворі шаліли енкавудистські кулемети і змагалися артилерійні стріли наступаючих німців. Ми були в подвійному вогні. Нараз тюрма задрижала і страшний вибух заглушив тріск муру. Це німецьке артилерійне стрільно попало в тюрму й розбило нам ліве крило будинку.

Поволі втихав енкаведистський кулемет, втихали і наступаючі німці.

Ранок ставав криваваю заграрою, що боязко сповзала по сірих стінах уборкої, будила зі сну, з тривожного отупіння друзів в'язнів, заглядали в їхні змінені за одну ніч лиця, жахалася і втікала. Повомі підносилися друзі, протирали очі, ніби дивуючися, не знаючи чи живі вони ще, чи може це іхні душі. Почорнілі, обдимлені, спітілі, брудні постарілі. В очах ще крився жах пройденої ночі. Не пізнавали себе взаємно, так змінила їх та страшна борщичівська ніч.

Один відхилив двері на коридор і наслухував, що діється на світі, кількох пішло у розвідку. По хвилині вернулися вони і сповістили, що всюди тихо і спокійно, а енкаведистів ні сліду. Боязко і якось ще непритомно виходили ми одинцем з уборної і коридором ішли на гору. Тут то там по дорозі зустрічали трупів, на сходах лежала в калюжі крови Настя.

Наша група сходилася в горішній камері. Виталися мовчки. Не було між нами всіх. Бракувало трьох хлопців між ними і мого брата. Пішли шукати їх. Нетерпеливо жду їхнього повороту, сама не маю сили іти шукати, ноги млюють, угинаються на саму згадку, що можу його між живими не найти. Приходять і голосять, що Михась Пецух і Олег Левицький впали під муром на подвір"і. Їх постигла ще перша куля, як ми всі стояли на подвір"і. Вони це перші жертви. Михась дістав одну кулю і відразу вмер, а Олег дістав аж 5 і ніодної смертної. Мусів дуже довго мучитися, бо з болю покусав собі пальці і подер тіло на грудях.

Привели мого брата, йшов штигулькаючи, але йшов і усміхався, що таки пережив цю страшну ніч.

Тюрма представляла страшну картину. Порозбивана, попалена, чорна, обкурена, повно трупів, крови. Ми сновигалися по ній , мов тіні, стягаючи ранених до одної камери, щоб потім під проводом Дозя, високозаавансованого медика перев"язати рани. Та їх було багато, з поперестрілюваними руками, ногами, животом, порозриваних гранатами, обсмолених вогнем. Були і такі, що їм напевно не поможуть ні наші перев"язки, ні навіть швидка лікарська операція, бо з браку негайної помочі мали великий уплив крови й конали вже.

В нашу тюрму заблукався червоноармієць і здорово переляках нас своєю появою в мундурі. Та він ніс нам вістку; ніс нам пересторогу. Заговорив до нас щирою українською мовою, що витиснула в нас сльози на очах.

" Друзі - казав - втікайте, як можна швидко звідси геть. Оце вертаються енкаведисти, що були на час втекли перед германцями. Повернуть, застануть вас ще тут, горе вам " - і зник так тихо і незамітно, як зявився.

Ми стали радитися. Одні казали, ет пусте, це провокація; другі не вірили, сміялися, а ми, ми таки вірили в правдивість його слів, бо, як не вірити цій щирі українській мові. І ми зібралися до купи, помолилися, згадавши, що була неділя, помянувши душі полеглих наших друзів, забрали зі собою, хто ще що зберіг від вогню / мені все пропало /і рушили в дорогу.

Обережно і боязко сходили ми сходами в низ, вимчнаючи трупів, коридорами, далі брамою на подвір"я, щораз приспішуючи кроку, якби за нами хто гнався. Врешті через хвіртку вийшли на вулицю. Не раділи ми, не тішилися, волею, бо воля ця була страшніша і небезпечніша, як перед тим тюрма. Прямо бігли ми вулицею, далі городами полем, щоби швидше вперед, щоби дальше від тюрми. Втомившися, пристанули і оглянулися. На горбочку перед містом чорніла обсмалена, напів розвалена тюрма, гріб наших друзів.

Вона була вже поза нами, а перед нами стала наша мандрівка по Україні, наш поворот до дому.

x x x x x / Кінець./

Г. Сова.

ГОЛОД НА УКРАЇНІ В 1933 році.

/ Продовження/

Буду говорити з математичною точністю про свій район. Район, це адміністративна одиниця з населенням більше 60 тисяч чоловіків, 102 тисячами гектарів заселеної площі в тому числі 65 тисяч гектарів одної засівної площі. Мені відомо, що загальна кількість населення цього району в 1932 році була 60 тисяч чоловіків / округло/.

В цей час облік смертности та народження знаходився в руках НКВД в його підвідділі, що звався " ЗАГС ". Мені пощастило у відповідного секретаря Районового Виконавчого Комітету В....да Н. довідатися про загальну смертність по району за 1933 ., вона досягала 1680 чоловік. Народжень за виключенням 10-20 випадків за цей рік майже зовсім не було.

Це значить до загального числа населення району смертність в 1933 році становила 19.4 % або округло порівнювала п"ятій частині населення району. Коли приняти, що в цей час населення України становило 35 міл. чоловік, та округляючи відсоток померлих з 19.4% на 20 % то це дає абсолютну величину 7 міл. чоловік./ Округлення з 19.4 % мого району на 20% роблю на тій підставі, що мій район належав до цієї области, в якій пересічно менше загинуло з голоду, чим в других областях України.

Вимирали з голоду не тільки цілі сем"ї, але й цілі села.

Більше всього в Украні потерпіла Дніпропетровська Область, де від вимирування прийшлося Совітській владі закрити цілі сільські ради, особливо в північні частині области, по річці Орел.

Ще для більшого прикладу приведу факт смертности в сім"ї мого рідного дяді по стороні батьковій. Він бідняк, по фаху швець, мав сім душ родини. Недоїдання розпочалося ще з осени 1932 року і вже в лютому місяці 1933 р. помер перший дядя, а в періоді часу лютий - липень тогож року померла його дружина і троє дітей. Такі випадки смертности були звичайним явищем. Гинули більше всього чоловіки, різних років. В жінок більше був помітний спротив організму, а головне, що жінки менше вживали алкоголю чим мужчини Це соціяльне нещастя людства в повній мірі себе в цей період проявило. Хто багато вживав алкоголю за своє життя, спочатку весни 1933 р. робився жертвою цієї страшної " чуми ". Не один десяток випадків людоїдства в районі викрито в осени 1933 р., до нового врожаю / по особистим мотивам, не подаю місця та прізвищ тих жахливих випадків./

Пересічні статистичні дані підкреслюють, що цим жахливим злочином займалися більше жінки. Були випадки, що вони губили своїх дітей. НКВД зараз же підбирало всіх і фізично знищувало.

В Полтаві, біля південної стації, знайдено було виробництво ковбас з людського м'яса. Дві жінки / пожилі / підбирали на вулиці в місті безпритульних дітей, які ходили цілими товпами, заводили їх до себе в хату на ніччліг і там по звірячому їх знищували для цієї жахливої нелюдської мети.

Коти, собаки і інші звірята, це все було з"їджено. Весною, коли появилася різна зелень, голодна маса кинулася на неї, відчого почалися шлункові хвороби і це все кінчалося смертю.

Загальні симптоми голодних цих людей я помічав такі. Спочатку блідніє, або жовтіє обличчя, підпухає під очима, далі опухіль появляється на ногах /безбілкові отьоки/ Людина зовсім втрачає силу волі і п рестає реагувати на всі явища. Не знаю чому мало помічав я випадків божевілля. Ні одного випадку не знаю, щоб хтось кінчав самогубством.

Я вже згадував, що моя дружба з Секретарем Райвиконкому давала мені можливість знати дещо, чого не могли знати інші.

Наприклад багато листів, повних благання і відчаю, направлялося не тільки в Харків до Українських Урядових кіл (тоді столиця була ще в Харкові), а і в Москву - частіше на ім'я Сталіна. Один з них , нагадую був писаний з села С...на нашого району (прізвища вже не пригадую). Помітно, що листа цього писала комсомолка 7-ої кляси середньоі школи, донька бувшого червоного партизана. Ось іі дослівний вислів: " Я Вас, Йосип Віссаріонович, любила і люблю. Я не вірю, щоб Ви допустили до того, щоб я загинула в розквіті моєі юности так трагічно і дурно від голодноі смерти." Далі вона з'ясовує, хто іі батьки і що сім'я з початку лютого 1933 р. вже не бачить зовсім хліба.

Добре знаю, що таких або ще сильніших по змісту листів надсилалося міліонами на ім'я того, хто був найбільше виновним в цій трагедіі. Прочитувати іх, хоча б другорядним урядовим особам не було ніякоі можливости, то вони механічно (без читки) поверталися назад, тільки не до тих, хто благав про допомогу, а на ім'я голови Райвиконкому з казьонною безсердечною резолюцією: " допомогти чим є можливість ". Ці можливости для тих, що невинно гинули сотнями тисяч в день, були зовсім вичерпані. За те в закритих харчевих розподільниках для " привілейованоі партійноі касти" та працівників НКВД було все.

Сама система розподілу харчових продуктів в цей час так була запутана, що тільки ті, які належали до"сильних світашво - го" були не голодні. Селянство зовсім нічим не постачалося. Робітиники промислових центрів та службовці і урядовці різних категорій розподілені були на три категоріі. До першоі належали робітники важких праць та інженерно-технічний персонал, до другоі - робітники та службовці середнього фаху, до третьоі всі останні службовці і маси, які одержували норму харчування саму мінімальну та й це було з великими перебоями. Хоча я не фахівець перевести раціон харчування на день в цей час, але думаю, що не зроблю помилки, коли скажу, що пересічна вартість денного харчування не доходила більше як 600-700 калорій.

На хліб була така висока ціна, що були випадки в селі, коли селянин за пуд - два борошна, або зерна / пуд- 16кл. /продавав будинок з садибою та іншими господарськими будівлями.

Щоб не склалося це у кого з прихильників більшовицького руху, що наведені мною факти розповсюджується людьми, які залишили свою батьківщину з політичних мотивів і з метою компромітаціі Совітського уряду подають, ці факти, зішлюся на такий нарис про Україну в 1933 р., який вмістила тоді англійська газета " Манчестер Гардіен ". Цей нарис належить кореспондентові цієі газети п. Муггеріже, який був тоді в Україні. Він пише: ... " кількість трупів, така, що вбірають іх лише один раз на день.Поміж померлими і уміраючими не роблять різниці. Всіх кидають на вантажне авто і разом закопують в спільній могилі..... вся площа вкрита трупами. Страшні скелети лежать на камінях і в пилі..... це все жертви голоду... Голод вигнав іх із сіл, але ж і в містах впали вони його жертвами.

Спочатку я не міг вірити своім очам. Діти напружували своі останні сили, щоб знайти щось істивне на шляху, але ж вони були вже знесилені. Намагаючися піднестися врни падали і вже більше не ворушилися. Ці нещасні діти найсильніше вразили мене. В Харкові я бачив хлопчика, сидів біля купи сміття і витягав звідти шкаралупки з яйця. Нечислені діти блукали вулицями,шукаючи яких небудь решток від іжі, овочів. Вони помирали на шляхах, як дикі звіри...

Ці самі жахи описує і большевицький достойник н Україні, а потім як совітський дипломат втік за кордон і там зрікся совітського громадянства. Він пише: " Я відвідав численні міста і села Київськоі области. Сотні, тисячи людей вмирали і пада-

ди навколо нас. Я бачив село, яке вимерло все до останньої людини і таких сіл не злічити. Мертві лежали на шляхах. Часто, заходячи до хати, можна було побачити трупи цілої родини, що вимерла з голоду. Мертвих вже ніхто не хоронив... (Автор "Віг-о статті " Обвинувачуємо Москву і Берлін ", сторінка ч. 56).

Винищуючи наш нарід цими недюдськими методами, Кремль не позабув ще про один важливий економічний чинник-золото, яке ще залишилося, як " власність" на руках в різних речах, перстенях, браслетах, годинниках, хрестиках, медальйонах і т.д. Треба було і це відібрати від людей (ще заздалегідь стала розповсюднювати совітська мораль, що ці всі речі міщанські забобони і носити перстень одруженим парам, рахувалося " дурним тоном") Найбільш влучний час саме й настав. Організовується державна торговельна установа під назвою " Торгсін ". Вона провадить продаж харчових продуктів виключно на золоті речі і безумовно має великий успіх в цей же час. Я сам в цьому році віддав в Харкові в цю організацію свої і дружини вінчальні перстні за 32 клг. пшона. Ці перстні в золотій царській валюті оцінювалися в 10 карб. а пшона 32 клг. / теж у золотій валюті / - в 3 карб. 20 коп. Надзвичайно вигідний еквівалент для держави. До цього ще поясню, що золота валюта бувшої царської Росії ще до 1937 року була примусово відібрана органами НКВД у населення / про цю акцію я докладніше зясував в брошурі " Голос правди "/. Такими бездоганними методами " йшло економічне громадження ресурсів СССР, що не тільки міліонні маси трудящих були поставлені на десятки років на найнижчий житловий рівень, а й те, що вони здобули раніше чесною працею в них відібралося під такими " добровільними міроприємствами ".

Мене повинні запитати: " а шож робить наша українська суспільність в цей час і невже ж цей маразм зміг так загіпнотизувати розуми кращих людей нашої громадськости ?"

Моя відповідь: - це була трагічна суспільна летаргічна сплячка під гіпнозом патентованого цинічного терору.

Хто бачив страхіття цього голоду, той спостерігав, що в містах частіше всього гинули люди на тих вулицях і біля вітрин, де улесливо виднілися харчові продукти. Замість того, щоби зорганізованою масою розбити ті шкла та загасити хоча б тимчасово, свій голод, вони незпорадно гинули, дивлячися на це. Так склалося із кращими людьми того часу. Замість того, щоб організувати загальний протест проти штучно створеного жаху, вони йшли на невірний аморальний шлях, знищуючи своє життя, щоб тільки сигналізувати всьому людству про дії в СССР.

Першою жертвою на цьому шляху зявляється письменник і патріот Микола Хвильовий, лозунг якого був : " Геть від Москви, орієнтація на захід ". Але ж і у цієї великої людини не вистачило сили волі, боротися далі за долю свого народу і він кінчає життя самогубством, повернувшися з села і побачивши, що там за цей час творилося.

Другий - Микола Скрипник, комісар уряду УССР повстав проти національного і економічного поневолення Москвою нашого народу. Кінчаючи теж своє життя самогубством, він залишає свій протест на 92 аркушах. Хоч і не змогли широкі верстви нашої суспільности знати про зміст його, але ж ми українці, інстинктовно почували і знали, що і цей червоний патріот кричав, а можливо і благав Москву за свій рідний край та нарід, що переживав в цей час таке нечуване страхіття.

За цей великий відтинок часу, багато кращих синів нашого народу, що виявляли протест та незадоволення в різних формах находять свою долю в дальних концтаборах півночі та сходу СССР.

А подивімося, як веде себе друга частина представників науки, літератури, мистецтва і інші, які притулившися до теплого партійного кола в Москві, пішли виконувати та готовити " гостру їжу " на замовлення Сталіна.

Почну з російського письменника Михайла Кольцова.

Які не бідні були матеріяли Совітського Союзу, який ви-сокий бар'єр завіса не ділив його від останнього світу' все ж таки вістки про жахливий голод проривалися і туди і тоді світова преса підносила шум / особливо французька/. Треба було виконати якийсь особливий " трюк " , щоб закрити уста закордонній пресі про голод в СССР.

Для цієї мети і уповноважується цілком здібна людина на це. Цей шановний Кольцов йде в Париж з спеціяльним завданням спровокувати одного з редакторів поважної газети / назви вже не пригадую, це факт відомий багатьом /, яка часто сповіщала про голод в СССР, а особливо в Україні. був час, що Париж цікавився " соціяльною справедливістю " в СССР, а сьогодні він звернув свою увагу на Еспанію і не добачає одної дійсности, що по відомостям закордонної преси за гратами у Франка томиться 50 тис. політв'язнів, а в Сталіна по широкій сітці концентраційних таборів, томиться мінімально 12-15 міл. нещасних людей і цього ніхто не хоче слухати./

Він складає коротку помітку, що в Україні в м. Дніпропетровськ пройшов випадок пограбовання грузової машини, яка везла хліб для военної частини і що були убиті та поранені. Кольцов з задуманою метою розставляє слова так, що з того виходить такий абзац " не вірте капіталістичній пресі , бо вона бреше, що голод в пролетарській державі існує. "

Редактор нічого не підозріваючи поміщає в чергове число цю замітку. Коли вона появляється в газеті, Кольцов поміщає в комуністичній газеті / здається Юманіте / цю саму замітку і жирним шрифтом вип'ячує ті слова, а в кінці робить пояснення, що це він Кольцов писав з метою провірити редактора такогото, як він провіряє матеріяли, що торкаються голоду в СССР.

Безумовно повний успіх для Кольцова і скандал для редактора. Але ж Кольцову, як членові партії можливо ще простити цей провокаторський вчинок, бо він міг користуватися марксистівською доктриною " Мета виправдує засоби ", або " У боротьбі всі засоби добрі ". Він своє мети перед світовою громадкістю добився , бо вона могла повірити його влучному випадкові, роблячи далі висновки, що дійсно вістки про голод в СССР це провокація.

А тепер поясню, як веде себе у цьому випадку совітська преса. Замість цього, щоб цілком задовільнитися діями Кольцова і не показувати лишній раз свого правдивого обличчя перед мілйоновими масами Сов. Союзу, треба було просто дипломатично замовчати. Але ж запоморочення від цього успіху закружило голови совітським редакторам і розпочався повний " фарс " на сцені сов. преси.

Московська газета " Правда ' поміщає в себе з повним текстом замітки Кольцова і показує совітській громадкості, мовляв якими нахабними методами могла брехати закордонна преса про голод в СССР.

І це все робиться в цей час, коли не тільки по селам українських люди кожний день сотнями тисяч гинуть з голоду але і в українських містах Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі, Полтаві і інших на вулицях люди мруть від голоду і ніхто їх не підбирає. Хоч не хоч приходиться запитати, що може бути підлішого, нахабнішого від цього випадку з боку газети, що несе назву ' Правда ". Коли і вона хотіла користуватися тією доктриною, що Кольцов то це вже зовсім не підходило до неї, бо вона цим не добилася перед своєю суспільністю ніякої мети, навпаки, кожен з призирством відвертався, прочитавши це. Але ж для газети " Правда " не цінна і не потрібна думка свого народу, для неї варте одно, щоб заспокоїти світовий

пролєтаріят, що в СССР все " в порядку " і балачки про голод тут, видумка ворожих до СССР діл.

Далі така здавалося авторитетна особа, як письменник Максим Горкій / з світовим ім"ям людина /.

Проаналізуймо і подивімося, що цей пролетарський письменник і захисник " сірої людини " робить в такий тяжкий час не тільки для нашого народу, але і для інших братніх народів СССР, яких також захопив частково цей голод.

Як би добре і солодко у ці часи йому не жилося у Москві, всеж він не міг не знати, що робиться на Україні і як він особисто вороже не ставився до нашого українського питання / на це є цілий ряд доказів /, він ніяк не міг залишитися в стороні від цього жаху. А він замість цього, щоб залишитися осторонь від цього людського страхіття та нещастя і демонстративно замовчати, в цей час виступає і в лідературі в пресі, навіть дає широкі реферати з філософськими думками про совітський " демократизм та гуманізм ".

Невже ж Горкій не знайшов би щонебудь сказати сильнішого, правдивішого на користь та захист свойому народові ....?

Цій жахливій історичній правді ще і досі не хочеться вірити. Це ж той Горкій, що породив безсмертний роман " Мати" і багато інших творів, що їх читають і будуть читати довгими роками всі народи світу.

Це той Горкій, що в жовтневі дні 1917 року кричав, що соціяльна революція залита кров"ю і завойована при допомозі терору та насильства. Видно більшовицький гіпноз приспав на старості років і цього бувшого гуманіста.

Ще бажаю згадати одно ім"я - письменника Шолохова, який художньо висвітлював та воспівав колгоспну систему. Його твори " Піднята цілина " та "Тихий Дон " виходять у світ тоді, коли його нарід цілими селами з Кубані та Дону висилає Каганович / член Політбюро і уряду / на далеку північ та схід.

Сам Сталін приймав його на авдієнцію і дав інструкцію, як закінчити останню частину його роману " Піднята цілина ", бо без цієї консультації Шолохов міг би нагрішити. Одне слово - " Замовлення і добрий розрахунок " По цьому замовленню всі наші українські " Корнійчуки ", " Бажани " працювали, аби не залишитися позаді та одержати сталінську премію.

Що роблять офіційні урядові особи в цей час в нас на Україні. Голова Центрального Виконавчого Комітету України Г.Петровський, який взагалі займав цю почесну посаду задля " приличія " свого українського походження, нічого більше не міг зробити, як виступити з закликом до населення про матеріяльну і моральну поміч тим мільонам безпритульних дітей, що стихійно рушили з сіл в міста, шукаючи житла та хліба. Не даром правий опозиціонер Томський, бувший член Політбюра і голова профспілок СССР який в 1936 р. покінчив самогубством, виступаючи на однім пленумі ЦКВКПБ сказав,

вказуючи на Калініна та Петровського: " ці два старці, що по формі поставлені правити двома великими державами РССР і УССР, нічим більше не займаються, як розглядають смертні вироки для помилування та й це право ім не завжди належить і вони не встигають і цього робити." Хоча темою цієї статті є з"ясування причин та обставин і самого факту голоду 1933р. в Україні, але не можна поминути ще одної справи. Голод в 1933 р. мав вплив на загальний природній приріст всього насенення СССР. Цей жахливий соціяльний політичний і економічний фактор цілком в"яжеться з вище наведеними діями та обставинами.

Перша всесоюзна статистична перепись всього населення СССР

проведена була 17 грудня 1926 р. і тільки через 13 літ/ в 1939/ проводиться друга така, але ж наслідків її офіційно не було оголошено по цілком відомим причинам: вона дала цифри про велике зменшення населення за ці 13 років. Трапився світовий політичний скандал: гріхи Кремля виплили на верх. Але ж Політбюро не розгублюється і йде своїм авантюрницьким шляхом далі, закриваючи дійсну правду не тільки перед цілим світом, а і перед своїм народом. Перепись 1939 р. об'являється незаконною і Центральну Комісію, що її переводила, заарештовують. В 1940 р., бувши політв'язнем в концтаборах на далекій Колимі я зустрів одного із членів Комісії по цій переписі також вже в"язнем, який поділився зі мною, як колега по фаху, про загальні наслідки цієї переписі і назвав число 152 міл. чоловіків / це загальна кількість населення на день цього перепесу - 1939 р./

Статистична перепись 1926 р. населення СССР дала суму 170 міл. / округлюю/. Це просте порівнання показує, що дві сталінські п"ятирічки " поховонили ! 18 міл. чоловіків.

Але ж це все далеко не все. Мені, як старому статистикові й економістові відомо, що пересічний природній приріст населення старої Росії і СССР до 1926 р. давав 2% з лишком / округлюю на 2% / до загальної кількости населення на рік. Це значить, що 2% приросту до 17о міл. чоловіків складає 3,4 міл. чол. річного умовного приросту, в за 13 років - 44,2 міл. чол. Поскільки перепись 1939 р. дала зменшення на 18 міл. чол., то я маю повне право говорити про умовне зменшення загального населення СССР на 62,2 міл. чол.

Таким чином мій іск або вексель юридично і математично обгрунтований в умовнім зменшенні населення СССР на 62,2 міл. чол. за 13 років. Вдумайтеся в мої вичислення та умовні величини. Вони досить переконливі, але ж особливо трагічні для нашого українського народу, який поніс саму найбільшу історичну катастрофу в цьому важливому національно-державному питанні.

Це ж не стало людей цілих великих держав, як приміром теперішня Німеччина, або Франція чи Іспанія.

Тепер зовсім непотрібні коментарі, чому Совітський уряд на протязі десятка років, робить великі законодавчі міроприємства, забезпечуючи матеріяльно багатосімейних. Але ж грішми, та ще й паперовими та при тій інфляції, що так обезцінила курс карбованця, не вдасться купити цього соціяльного покажчика народного добробуту.

Потрібно корінно змінити та підняти загальний комплекс міроприємтв, які зможуть допомогти підняти політичний та економічний рівень народних мас, що населяють СССР. Для цього треба негайно розпустити десятки мільонів батьків, матерей, братів та сестер із в'язниць та концтаборів, дати повну віру в недоторканість особи та віру в завтрішній день, то тоді знову паростки нашого народу дадуть багаті врожаї.

Але ж дуже і дуже заплуталася Москва в своїх експериментах і як вона не вульгаризує та комбінує з ідеями Маркса,Леніна і іншими соціологіями з тупика все рівно не вийти бо правда не на її стороні.

Коли ж Кремль з своїм страшним червоним диктатором шукає виходу з безпорадного свого стану в перманентній думці, або загинути або оволодіти загальним світом, то послідня війна на фактах показала, як далеко стоять ці агресивні плани Москви від реальної дійсности. Треба її пам'ятати, що ідею західного демократизму у великій мірі шанують всі народи СССР і надіятися на той і так незначний патріотизм, то проявляється в боротьбі з фашизмом, нема ніяких підстав, бо той фашизм ніс зі собою кайдани та терор а демократія була б тільки звільненням від цього.

Мої переконання: "великі диктатори фашизму Мусолоні та Гітлер закінчили свої тоталітарні режими позорною смертю. Черга за московським " імператором " І пригадуються в цю пору великі слова французької марсилєзи:

.." а деспот пирує в розкішнім двоорці,
Нещастя народу вином заливає,
Адеж грізні букви на стіні
Чертить рука рокова.........
Настане пора і проснеться наріц великий,
могутній та вільний..

Кінець.

xxxx xxxx xxxx
xxxx xxxx

П. Туркіт

ЧОТИРИ РОКИ ПІД СЛІДСТВОМ.

/ Продовження /

Закінчивши підписування протоколів, мене вивели з помешкання, посадили в авто та повезли до НКВД, яке містилося в центрі міста у великому будинку. Там взяли на мене перепустку в комендантурі та привели в кімнату того самого слідчого, який провадив обшук та арешт. Кімната була невелика, приблизно 10 кв.метрів площиною. Меблі мала небагато: робочий стіл, шафу, маленький столик та два стільці.

Слідчий показав мені на стілець, що стояв біля шафи та сказав: " це буде Ваше місце ". Після того слідчий викликав вартового, доручив йому пильнувати мене та сам поїхав додому спати. В приміщенні було тихо, бо всі співробітники порозходилися на обід. Вартовому певно було заборонено вести будь-які розмови з в"язнями, бо на мої звертання він зпочатку відповідав неохоче, а потім рішуче запропонував мені припинити розмову. Так мовчки просидів я приблизно до 7-ої чи 8-ої години вечора. Далі в коридорі почулися кроки багатьох людей. Хвилин через десять після цього почалася гра на моїх нервах. До кімнати стали заходити співробітники НКВД у формі з відзнаками їх службового стану та стали різними способами ображати мене або старалися вивести мене з рівноваги. Перший, що зайшов запитав мене: " Попався ?" а далі " давно ми тебе тут чекали !!! "

Другий входить, стає передо мною та довго дивиться мені прямо в очі, а коли побачив, що я також дивлюся на нього каже:" це що за морда ? "

" Чого ви мене ображаєте ? " - запитав я

" А ти що думаєш, ми привезли тебе сюда для того, щоб тут розшаркуватися перед тобою ? " - відповів він та пішов геть з кімнати.

Третій тільки відчинив двері і побачивши мене каже:" Крупну рибу поймали ".

Четвертий прийшов, подивився та питає вартового: " Це хто такий ? "

Вартовий назвав йому моє прізвище, тоді той каже:"а нарешті, давно ждали ! "

Так продовжувалася гра на нервах години дві, поки не прийшов мій слідчий. Він прийшов у веселому настрої, відіслав варто-

вого запропонував мені сісти до столу, сів сам за стіл проти мене, витягнув великі друковані бланкети протоколів допиту та почав допит. Розпитавши та записавши дані про мене, та всіх родичів, слідчий почав допитувати мене про матеріяльний стан батьків, щоб з'ясувати моє соціяльне походження. Коли з моїх відповідей він зрозумів, що я маю пролетарське походження, то встав, почав ходити по кімнаті та щось мовчки обмірковувати.

Походивши декілька хвилин, відчинив двері в коридор та почав виглядати. Пройшло ще декілька часу, він повернувся до мене та запропонував мені іти за ним. Він провів мене у велику кімнату, в якій за столами сиділи три співробітники та щось писали. Залишивши мене в цій кімнаті, слідчий кудись швидко пішов. Повернувся він через хвилин десять та знов, запропонувавши мені іти за ним, привів мене до свого кабінету.

Сівши на своє місце та запропонувавши мені сісти, слідчий став переглядати протокол допиту, потім пильно подивившися на мене задав ті самі запити, що й раніш, відносно мого походження. Я дав, звичайно, ті самі відповіді, як й раніш.

" Я вам раджу говорити правду, це буде краще для вас"- сказав він.

" Я вам говорю це, що відповідає дійсності. " - відповів я йому.

" Встать " - крикнув він. Я став.

" Постійте та подумайте добре, може зрозумієте, що Вам треба говорити ! " - сказав він мені загрозливо та занявся іншими справами, не звертаючи на мене ніякої уваги.

Так мусів я стояти до ранку. Під час мого стояння до кімнати заходили різні слідчі та кидали всякі образливі репліки в мій бік. Наприклад: " стоїть, як на іменинах ! ", " що, не говорить, нічого, заговорить ! ", " Скільки ж ти думаєш стояти? ", " що ти виставив пузо ?, стій струнко ! ".

На ранок у мене дуже розболілося серце. Який у мене був вигляд, не знаю, але слідчий, глянувши спід лоба на мене, раптово схопився з місця, підбіг до мене та запитав : " що з вами ?"

"Серце болить "- відповів я.

"Сідайте " - сказав він підставляючи стілець.

"Я не хочу ! " - відповів я. Тоді він закричав:

"Сідайте говориться Вам ! ".

Я сів та просидів так до часу, коли мені запропонували встати та іти за вартовим, який на цей час прийшов. Вартовий повів мене по сходах вниз, привів у підвал та повів по коридору де було багато дверей, окованих залізом з круглими дірками /вовками/, закритими залізними кружечками. Це були камери, в яких сиділи в'язні.

Вартовий привів мене в кімнату, де сиділи ще три вартових та один старший. Старший запитав моє прізвище та ім'я, а далі вартовий відвів мене в слідуючу кімнату, де було більше 20 чоловік, як потім виявилося теж в'язнів.

Дехто з них почав розпитувати, хто я, звідкіля та коли заарештований. Всі говорили дуже тихо та обережно, бо в кожну хвилину могли відчинитися двері та міг увійти вартовий.

Довідавшися, що я вчора заарештований, присутні стали розпитувати мене, які новини на волі.

Я встиг відповісти на деякі питання, але в той час коли кожен з в'язнів намагався підійти до мене ближче та запитати, відчинилися двері, з'явився старший вартовий та запропонував виходити. Нас вивели в той самий коридор, та повели у двір, там підвели до вантажного автомобіля, на якому було збудовано приміщення для перевозки в'язнів. Ця надбудова та автомобіль були по-

пофарбовані в чорний кольор, через те в"язні називали цей автомобіль " чорний ворон ".

Нас порахували та почали впихати в чорний ворон. Всі намагалися бути першими. Я не розумів чому, а потім зрозумів, коли увійшов в середину. Ця надбудова була дуже низька та мала для тоі кількости людей. В передній частині надбудови були три маленькі кабіни, куди були вже посажені поодинокі люди раніш ніж нас привели, двердя до кабін були зачинені. В загальне приміщення нас напхали, як оселедців. Вартовий не міг зачинити дверей, мусів натиснути на нас а тоді тільки зачинив. Вікон звичайно не було. Для вентиляції була зроблена в даху невелика діра забита дірчастим залізом. При такій кількості напханих людей відчулося зразу брак повітря, далі ставало все важче дихати. Дорога була жахлива. Відчувалося, що нас навмисне везуть так, щоб ми відчули цю подорож.

Минуло 15 хвилин, машина зупинилася, щось забряжчало та загарчало, машина пройшла ще трохи, знов зупинилася, відчинилися двері. В"язні стали швидко вискакувати, бо всі були змучені такою іздою. Ми прибули до в"язниці.

/ Продовження буде. /

П. Мірчук.

В О Л Я.

/ Уривок зі споминів в"язня./

Казали, що вже травень на землі. Але понурі білі гори потрясали непривітно верховіттям засніжених дерев і здвигали судорожно своїми шпилями, що видавалися горбатими плічми великана. Може десь там за гладким озером, що довгою кишкою втиснулося між гори, там десь, де битий шлях, що вужем-великаном покорчив своє біле тіло поміж шпилями, вирвавшися з обіймів скал на широке поле, може там дійсно ще травень. Пестить леготом шовковим весняні трави і пестрі квіти купає у соняшному сяйві. Може й так.

У нас тут, на шпилях понурого Ебензее не так. Поміж мутні хмари, що об гострі шпилі розпорюють свої животи, тільки з трудом продирається подух ранньої провесни. Мокрий сніг раз-по раз обліплює бриту голову, спливає поволі по жовтих морщинах чола і затулює дві ямки, то в них глибоко десь сховалися лискучі очі. Ідка вогкість морщить на вогкигострих костях жовту шкіру і шарпає болюче звоями нервів, що боязко корчаться по суставах. Холодний вітер, увірвавшися рукавами та поза незастібнутий комнір намагається здерти порвану сорочку з поранених плечей. Полосата штивна від вогкости блуза здрігається чудачно, шарпаючи такі ж штани і ніби глумиться : " Травень ?..... а може Січень ?!....

І було досадно на весну золоту, що десь там за шпилями гір. Чому саме до нас так спізнилася вона? До нас, що так виглядали її. Щоб показати її свої покривавлені руки і поранені стопи що тепер ось ховзаються по мокрій дощці " підошви" прив"язані мотузками до вогкого полотна черевика...

Щоб може і в останнє - відчути її чар і вдихнути глибоко її подиху не дбаючи про гострий біль у грудях....

Казали, що травень зачався. І хоч цього ніяк не помічалося, а всеж таки - надія розгладжувала чоло. Весна прийде! Незамітно прорветься крізь браму, загуляє соняшними блисками по " апельпляці " і звисне з вікон срібними простиралами по блоках !..

... Казали, що воля іде. Що зовсім уже вона близько. Урагаом розривних бомб змітає кільчасті дроти конц-таборів, збиваючи з ніг та топлючи у власній їхній крові садистів вартових. Сталевими персами вогнеметних танків стискає коло " завойовників" і з глумливою посміш ою придивляється, як ті, відкинувши зброю, ідуть покірно табунами в полон. Це тільки кілька днів, кілька годин і вона, воля, буде між нами !....

Може і так. Може вже завтра відчиниться брама, не стане вартових і капо і блокових і - дивно якось стане. По чотирох роках ти знову людина! Не мусітимеш скидати в поспіху шапку перед свинопасом, убраний у німецький мундир, не ганяти-муть за тобою з палками і не зганятимуть охриплими голосами : " антретен ! " не мусітимеш більше дивитися, як озвірілі капо допчуться ногами по півмертвих закривавлених " мусулманах " і допушують їх, клякнувши коліном на горлянку. Ти будеш знову людина!

Може і так. Тільки чи застане мене ще в живих ця хвиля? Чи при повороті з праці не відмовлять нагло послуху колодами отяжілі ноги і не прийдеться на порозі волі, широко розкривши очі, залишити ці нужденні рештки свого тіла і перенестися туди, де, кажуть , немає тюрм ні кацетів ?....

Такі думки вертілися в голові кожного з нас. Бо кожний був вже на вершку виснаження. До праці йшли не люди, а макабричні з"яви живих скелетів, убрані в пожовклі мішочки своєї шкіри.

Волочили ноги в марші і рухалися при праці не силою мязів, бо їх вже не було, а рештками сили всоеї волі, жаждою жити. Бо жити так хочеться тоді, коли стоїш на грані буття і небуття і маєш так багато часу застановитися над одним і другим.

Властиво можна б і в небуття, в нірвану, де немає нічого і нікого. Де навіть свідомости про те, що було з тобою, не буде. І ти не мусітимеш мучитися думкою, що з одної сторони - ти не можеш виконати солодкого акту пімсти, впившися своїми нігтями в гортанку твоїх катів, бо не смієш понизити свою гідність низькими інстинктами, а з другої - не можеш теж вирвати з серця тої жажди і як колючку, що вбилася глибоко, глибоко в живий організм, ти мусиш носити її в свойому серці.

Не раз то вже хотілося переступити поріг вічности і втікти в ту нірвану ?.... Головно тоді, коли зневажене, обезформлене замурзане кров'ю власне тіло видавалося так боляче непотрібним тягарем.

Та тоді озивалося щось, що ворушилося у западій груді навіть тоді, коли вже всі інші почування залишили її: жажда жити. Бо нірвана не втіче, а втрачене життя не вернеться. А воно ж оте бурхливе і буйне, багатогранне і мінливе своїми формами життя, таке принадне !

Бунтарем озивається завжди в критичних хвилях ота жажда життя. Додавала невідомо звідки нових сил занудділим мязам, казала рухатися скрипучим костям, а зболілій души шептала казку про кращі дні. Про хвилі, коли вся оця жахлива дійсність буде тільки спомином про якийсь дивний макабричний сон. Спомином, що його ти залюбки розказуватимеш, задивлений в таємну глибінь чарівних очей коханої істоти, що своїми палкими поцілунками змиє з тебе гіркість минулих днів і своїм запашним коханням зачарує дійсність у казку.

Ця жажда життя трясла нами і в ті злопам'ятні дні травня, коли ми на години розчислювали свою фізичну випередливість, слухаючи що дня тривожних вісток про те, скільки то сотень таких самих, як ми таки помчало у нірвану.

Так пролізли черепаховою ходою чотири дні травня. На мойому командо " Гольцман - Поленскі ", де ходячим кістякам було призначено довбати у кремінних горах тунелі, залишилося нас ще тільки двох українців. А ще кілька днів тому було нас ще шість. Із чотирох, що мені їх довелося відпровадити на " шонунгеблькок " двох, так сильних колись братів Ровенчуків уже не жило, третій Семчишин, погоряв. А останнього, що залишився ще зі мною, Пасічника Володка, важко хворого треба було прямо нести з праці, хоч самому було важко встояти на ногах, щоб не впасти разом з ним. Бо впасти підчас маршу, значило попасти під ноги здичілих капо і розпрощатися з життям. Володко, товариш зі шкільної лавки, згадував свою дружину і малих діточок, що троє їх там десь далеко виглядає його і хоч у кутиках запалих очей чаїться смерть, він ні на хвилю не тратить надії, що таки побачить їх ще. А я -як звичайно запевняв, що маю найпевніші відомості, що американці може ще й сьогодні будуть в таборі.

А в вечері повернувшися з праці і випивши три четверти літри так званої зупи, цебто мутної переварної води, що в ній плавало кілька лушпинок з картоплі та зївши сто грамів " хліба " / щілоденний наш харч !/ волочився по інших блоках щоб відвідати решту своїх друзів.

В суботу 5 травня ми вже не працювали. Ес-еси втекли передавши варту табору фолькештурмові. Новий комендант табору заявив

нам на апелі, що завтра приходять американці. Він запропону-
вав, щоб ми перейшли до штолень і там перечекали останній день,
бо можуть бути ще повітряні налети. Але цьому спротивилися рі-
шуче всі. До штолень ?Щоб нас останньої ночі засипали відлам-
ками скал зірваних динамітом. Досить " бефелів " і " пропо-
зицій "!

На обід дали повну літру правдивої зупи. Таки дійсно зупи:
густої з макаронами, ще й з товщем. Ще вчора здавалося , що ці-
лу бочку зупи зїв би на-раз, а ось зїв літру і ситий ! Й ціка-
во, що ти після того багато певніше держишся на ногах,
і настрій цілком інший ! Хіба ж це справді миска
зупи може так змінити настрій ?... Ні це не те ! Це свідомість,
що ти таки будеш жити, таки будеш людиною, співтворцем того
незрозумілого часто в своїх нюансах, а так поривавчого життя.

Ввечері дали триста грамів хліба. Вранці теж.

Вже з ранку 6 травня висипалося все на двір. Хмари провали-
лися кудись, мабуть за есманами. Заглянуло сонце. Наче б перше
хотіло принести нам вістку про визволення. Гладило, пестило
худі обличчя, зціловувало кров із них. Обвішувало дрімучі сос-
ни срібними нитками і гралося своїми проміннями, що стрибали
радісно по площах.

Сильніші волочилися вздовж дротів. Дехто виліз на дах бара-
ків, щоб бачити вїзд американців. Волоклися поволі повні напру-
ження години.

Нарешті в обідню пору пронеслися табором радісні крики. При-
їхали американці!!..

Стоючи біля брами, дивлюся на все. Вїжджає одно панцерне
авто з американським прапором,на ньому кілька вояків. До них
кидаються зі всіх сторін в"язні, ловлять на руки, цілують до-
лоні. Очі блищать у всіх, знакомі кидаються собі в обійми.
Хтось плаче з радости. Чую, що і в мене підсувається щось до
горла, а з очей сплили несподівано дві слезини, витиснені зво-
рушенням. Якесь дивне почуття огортає душу. Справді воля ?...
живу ?... Чи може це лише передсмертні примари??...

А все ж - тільки дві сльзини спадає на руку. Чую, що ще
не можу навіть заплакати. Чотири роки життя у джунглях насиль-
ства і безправя знечулили душу. І як недавно ще на горі тру-
пів, дивлюся тепер на все, що діється кругом, як припадковий об-
серватор, без особливої участи почувань..

Ворота стоять отвором. Юрба кидається до есманських бара-
ків, Їсти ! Грабити ! Онде горить уже один барак ! Чути стріли.
Це знайденою зброєю стріляє хтось зловленого капо. Там ось
валяється у крові один із них, порізаний ножами.

Іду за юрбою. Заглядаю до бараку, де господарять вже в"яз-
ні. Хтось знайшов бочку маргарини. Встромив руки, щоб набрати.
на ньому вже купа тіл: кожен хоче брати. Десятки рук не можна
витягнути з бочки. Хтось встромляє ножа, щоб краще дупати.
Маргарина червоніє від крови з покалічених рук. Хтось витяг-
нув уже кусок і в тому моменті кидаються з усіх сторін на ньо-
го. і в одній хвилині розривають цей кусень на шматки. На мас-
них долонях першого властителя залишається лише кров...

Інстинкт голоду будиться враз і у мене. Іду за взором інших,
що попало. Шматки маргарини, штучного меду, сушеної і свіжої
цибулі, кави, різні субстрати, шматки хліба, сіль цукор без
розбору несуть дріжучі руки до жадних уст.

В юрбі зустрічаю Володка.

" Ідемо ? Ходім швидше, поки ворота відчинені.

" Гадаю, що треба б вернутися, щоб зібратися усім разом.

" Зібратися у тому, що діється? Абсурд ! Всі ідуть.

Стрічав П., каже, що всім треба йти по двох-трьох.
" Той ходім ! "-
Шлях рабіє плямами полосатих дивовиж. Підходимо до міста. Але на мості американська стійка.
- Не вільно до міста, вам треба вернутися всім до табору.
Вернутися до табору ? Чого ? Нема дурних !..
Бічною доріжкою понад річку доходимо до другого моста, що за містом. Тут немає ще стійки. Переходимо на другу сторону і ось ми вдруге на тому самому шляху, що покрученою стяжкою відділює підніжа скал від синіх вод озера. Тільки тепер ідемо в протилежному напрямі, а головне вільні! Без ескорти, без убійного томлячого " айнгачен " і без настирливого бажання підскочити незамітно до скали, згорнути з неї долонями снігу і звогчити потріскані від гарячки і голоду уста. Тепер хочеш іти, іди а хочеш спочивати, то й сідай, де любо, чи йди до хати що гень аж там приліпилася до гори і пий воду, скільки завгодно ! Грямо - ти вільна людина, байдуже, що ще в позначеному в полоски вбранні.
Це помічає навіть мертва природа. Німі скелі, що колись нагадували нагробники, тепер приязно підтягають під себе своє підніжжя, щоб дати нам прохід, сине озеро хлюпоче привітно тихими водами, те саме, що недавно було таке вороже чуже і байдуже на наше горе і навіть придорожній пам"ятник поставлений Франц-Йосифом клониться виправдуюче, прохаючи вибачення за злочини нащадків своїх підданих.
Нас доганяє ровером якась панянка. Проїжджає поволі повз нас.
- Спитати б, чи не має вона чого зїсти - каже товариш.-
Варто б!. Але спитати не рішається ніхто. Вона придивляється до нас, потім зіскакує з ровера, витягає з торбинки завинене щось у папір і подає мені. І іде далі.
- Великодня булка ! - скрикую розгорнувши папір. І, Богу ! Цеж у нас Великдень сьогодні ! То ж мабуть українка була !
Мовчки дивимося у слід за постаттю на ровері, що зникає за закрутом. Мовчки імо булку, - може і справді свячену. А думки наші помчали враз далеко звідсіля, за сині гори, понад Дунай і тихі Карпати до рідних сторін. Виринають в уяві знайомі обличчя батьків, братів і сестер.
Великдень !... Дзвонять десь радісно дзвони на старій дзвіниці, а дітвора пустує вкруг церкви. Виводить гагілки зі своїми подругами наймолодша сестра, пустуючи не пускає її малий небіж, придивляються забаві старші сестри. А старі батьки сидять під буйнолистим каштаном слухають гагілок і згадують мабуть мене ! Чи вони знають, що я живу ?...Вірю, що материне серце чує, що діється з її дітьми, хоча б вони і за морями були. Ех, як хотілося бути коло них саме сьогодні, на Великдень ! Та не схід простелилися дорога перед нами, а на захід...
- Я вернуся таки додому - озивається враз товариш. - Хай буде, що хоче. Там жінка, діти. Я мушу бути з ними !
Мовчу. Куди я піду не знаю ще. Де зустріну, я цю, що пригорнувшися до моєї груди слухатиме з запертим віддихом мої спомини про пекло і де виростатимуть мої діти не знаю. І що взагалі я зроблю з собою не знаю. Та це в тій хвилі не важне.
Хмарки купаються безжурно в промінням весняного сонця і пливуть спокійно по синьому небі в безкраю даль, хоч не знають куди, хоч теж не знають, що зустрінуть вони на свойому ш шляху і що станеться з ними.
Побачимо. Поки що, як найдальше від проклятого табору.

Між людей.

... Біліє битий шлях, вючись гадюкою поміж скелі, манить залита сонцем, посріблена жемчугами темна даль.

... Вперед !

xxxx xxxx

xxxxx

148.

ЛІТОПИС

ПОЛІТВЯЗНЯ

1947

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТВЯЗНЯ

Ч. 1 – 2 СІЧЕНЬ – ЛЮТИЙ РІК II.

З М І С Т

1947

ВІД ВИДАВНИЦТВА.

З технічних причин Літопис Українського Політ В'язня за листопад-грудень 1946 р. не появився; актуальний матеріял містимо в цьому числі за січень-лютий 1947 р.

Цією дорогою перепрощуємо всіх наших ПТ Читачів і Передплатників.

В-во Літопису Українського
Політ В'язня

РІЗДВЯНИЙ ПОДАРУНОК

На Різдво 1943 року заарештувало мене Гестапо. На заходи родини відповіли пізніше, що я нічого не винен, але тому, що мій близький друг ім " впав в око ", а його зловити не можуть, то деякий час подержать мене. Крім цього повинні ще щось вияснити.

Читаю сьогодні спогади деяких в'язнів і дивуюся що вони в тюрмі були такі щасливі, що могли там записувати свої переживання.

" На Лонцкого " не було жодної можливості писати. Воно може і ліпше для тих моїх спогадів. Це не буде відрух, перше обурення на заподіяну кривду. Я мав багато часу, щоб усе передумати, і більше об'єктивно описати все, що тоді діялося.

Не хочу обвинувачувати за злочини увесь німецький нарід. Всюди є люди і розбишаки. Є лише питання де їх більше і де вони гірші та де уряд їм більше потурає, а то й до влади допускає.

Сказав німцям Гете " Лебен унд лебен ляссен " / Жити і дозволити другим жити /. Пізнав я багато німців, які придержувалися того принципу, але й ... одиниц деякого звірства могло дійти німецьке шумовиння, якому дали волю і владу. Про яке й пишу тут.

Не хочу робити з себе героя, бо на щастя мав я на " Лонцкого " дивним збігом обставин кращі умовини від деяких в'язнів. Маю таку вдачу, що не відчуваю голоду, хоч вже і ослаб без їжі. Це було для мене великим полегшення у тюрмі, де інші дуже бідували від голоду. Другим, що полегшувало мою долю був мій підхід до кожного нещастя, а саме думати, що могло б бути гірше. В порівнанні до цього "гіршого" дане нещастя є ще ненайбільше і треба його терпеливо переносити. Це не значить, щоб не старатися вийти з біди, якщо це є можливим. Така вдача додає сили потрібної до того, щоб витримати в біді та полегшує всяке горе. Цю життєву філософію завдячую мойому незабутньому педагогові директорові гімназії блаженої пам'яті Мостовичеві. Він казав нам запам'ятати собі " на ціле" життя" науку, яку подіє Віргілій, а саме:

/ Не піддавайся біді, а тим більше завзято іди вперед./

Старався я в житті іти за тією порадою пана Мостовича і ці скромні рядки присвячую Йому і Тобі Ніно.

Різдвяний подарунок 1943 року.

На Різдво 1943 року зібралося у мого брата трохи гостей. Сумне воно було це Різдво, бо в цілому світі шаліла війна, а на наших землях шалів, до того, ще й німецький терор. Одначе знайшлася і ялинка, і свічечки, і кутя, і натоплено було в хаті. Наше товариство заспівало традиційну коляду " Бог Предвічний ", а після цього мали питати, що хто одержав під ялинку в цьому році.

Дійшла черга й до мене. Треба і мені було чимсь похвалитися, та не було що сказати, бо ні від кого нічого я не дістав. В цю хвилину вириває мене дуже " неделікатне " стукання в двері. "Ось і подарунок " - сказав хтось і якась неприємне передчуття наче тінь прикрило наш святочний настрій. З розмахом відчинилися двері і входить... Гестапо.

" Ви підете зі мною для вияснення деяких питань " - каже до мене найстарший з них і чомусь ненависно і грізно дивиться на всіх присутніх. Ось тобі і святочний подарунок.

Скоро ідемо автом, в якому сидять вже і інші " колядники ". Деякі бліді, інші стримують денервування. Приглядаюся до облич поліцаїв. Всі держать кріси в руках і мають такий серйозний вид, якби везли провідників страшної таємної організації. На нас дивляться з ненавистю, як на найбільших розбишак. Перше враження

пройшло. Думаю, що за причина арештування і куди нас везуть. Дорога вела до ' Лонцкого ' до славнозвістної тюрми політв'язнів, себто туди, звідкіля здебільшого вороття немає. Можливий є лише " пісок' / розстріл /, або концентрак – смерть повільніша.

Ось і тюрма. З гуком відчинилася брама. Неначе тішиться тюрма, що і вона привітає ' колядників ', що почує ' Слава во вишніх Богу, а на землі мир – людям доброї волі '. Ще годину тому співали ми про лукавого Ірода з перед двох тисяч літ, а тут склалося так, що історія повторилася. Швидко зачиняють за нами браму, неначе соромляться того діла. Відчуваємо, що ми знову пройшли один стовп історії нашого життя. Чомусь мені пригадалися враження Робінзона Крузо в тому випадку, коли корабель відчалив з ним від берега. Нове життя – чи лише життя ? Відбувалася довга особиста ревізія, підчас якої мені пощастило заховати малий олівець, фотографію дружини і обручку. Двері камери тріснули і я опинився сам на одинці.

Різдвяний подарунок 1943 року !

Перші дні.

Перший тиждень був я сам у камері. Чому ? Не можу зрозуміти. Політичним діячем я не був, проти режиму не виступав. Моя камера була мала; вікно з північної сторони. З нього видно було лише тюремне подвір'я окружене з протилежної сторони фронтовим крилом тюрми, що до решти забирало світло і небо. В тому крилі сиділи якісь менші ' злочинці ', бо вони виходили гуляти, чого не дозволено було мені.

Третьої ночі чомусь не можу заснути. Прочуваю щось недобре. Думки линуть до дружини, старенької неньки, вона хвора жде мого повороту, лічить дні і години. Журба про моє невідоме вкорочує її віку. Ще більше ніж доля сім'ї прибиває мене думка про долю нашого народу. Скільки його синів сидить сьогодні по тюрмах.

Раптом здригнувся я і скочив на рівні ноги неначе опарений. Це ж чую виразно плач і дивні зойки – стогін моєї дружини і то десь ніби в другій камері. Біжу до дверей, прикладаю вухо, сртимую віддих...

Плач і ридання чути знову, та це не моя дружина. О Боже ! Чути удари. Там б'ють бідну, а разом з нею кричить щось в мені, це крик мойого серця, це бунт проти злочину новітніх Іродів.

Сильніший удар, хтось паде на підлогу. Невже ж так може бити людина людину і до того жінку ? Боже, як довго буде тривати це биття ? Б'ють, б'ють, б'ють кричить разом із ударами ціле моє єство.

Що б'ть на ' Лонцкого ' чув я нераз раніше, але тепер волів би щоб мене били, щоб вже прийшли до моєї камери, щоб побили мене ще гірше, чим ту бідну жінку, що я лише не мусів слухати її плачу, ридання, стогону і тих проклятих ударів нагайки. Я не можу відійти від дверей... б'ють, б'ють, б'ють!

Чи прийдуть вже нарешті до мене. Коли б скоріше, щоб лише того биття не чути!

Чи довго її били ? Дуже довго, бо затерпла вже нога, що на ній стояв, приложивши вухо до дверей, але мені здавалося тоді то биття вічністю.

Після першого тижня.

На дворі тепло, неначе це весна, березень. Маю бажання перейти до лікарні, бо може звідтіля буде легше втекти. Розливаю на долівку воду, відчиняю вікно і босий без сорочки стою біля нього. Та тоді, коли хочеться, не легко простудитися. Довго " дзвонив зубами, вкінці одягнувся і нежитю не дістав.

Тепло на дворі.

Дні ішли незамітні – сірі, похмурі, хоч і теплі. Ночі проходять серед биття в'язнів.

Зміна.

Через тиждень був я вже на спільній камері. Дали мені до товариства пана Б., дуже гарну, трохи сентиментальну молоду людину.

На день пізніше дістаємо ще одного співмешканця пана Г., сина старости. Із його поведінки ми зразу догадалися, що це конфідент / донощик/. Він вибачається, що не вміє говорти українською мовою, бо вчився в польській школі. Арештований за спекуляцію. Знає майже всі камери і добру половину в'язнів, орієнтується добре в нашім політичнім житті.

Очевидно, зразу ж питає, за що я заарештований. Оповідаю, що думав над тим я вже цілий тиждень, коли сидів сам на одинці і ніяк не можу знайти причини. Можливе лише одно пояснення цієї причини в одному товаристві питає мене німець, яка моя думка про настрі людности на окупованій території. Чому постійно погіршується ставлення населення до німців. Я відповів, що подам йому деякі факти, які розяснять йому ту ненависть до німців. Ось вони: облави на молодь по містах, та висилка її на примусову роботу до Німеччини. Як виглядають такі облави, хай свідчить така подія: висилає моя знайома, хвора жінка чотирнадцятилітнє дитя купити ліки. Її ловлять в місті і везуть до Німеччини зимою без теплого одягу, без їжі, у товарових вагонах. Вона від простуди захворіла і померла.

Мати вмирає вдома.

Інша подія. Дружина професора Х. сідає у Львові помилково підчас натовпу до трамваю в частину " тільки для німців ". Вмить розпізнає якийсь німець чужинку і б'є її в лице, так сильно, що вибиває два зуби і викидає підчас їзди з трамваю так, що та мало не вбилася.

Місячні харчеві картки так багаті на " калорії ", що вистачають на один день.

Чи розстріли кількох молодих хлопців за те, що десь в околиці згинув п"яний поліцист - не викличе ненависті та жадоби пімсти, хочби у політично найбільше відсталої суспільности.

Г. слухає - усміхається іронічно і говорить: " ну і ви ще дивуєтеся, за що вас посадили, та ж це очевидна критика влади ! Теперішній режим не може помилятися ".

Я бачу, що пішов далекувато і починаю відступати.

" Я-кажу- не критикую, а перераховую лише факти і не обвинувачую влади. Може бути, що люди, які при державнім кермі, про це все не знають."

" Ну, дивні ви, - каже він - як може влада при сьогоднішній організації розвідки та технічних засобів про щось не знати?"

Отже я сиджу на " Лонцкого" за критику влади. Якщо маю щастя, то закінчиться ціла історія концтабором, якщо ні, то піском /розстрілом/. На це я приготований. Розмову перериває контроля камери. Довго шукає т.зв. ' санішар ' бруду, навіть і ' кібель' чистий ніби з крамниці, немає до чого причепитися. Тоді приглядається до моїх окулярів, каже, що брудні і викидає їх через вікно.

Вечоріє. Ті довгі, нудні вечори. Темно, щоб грати в шахи, немає про що говорити з уваги на Г. Голод нагадує моїм співжителям свої права. Сьогодня ратує нас трохи це, що дістанимо чечавиці, яку передає комітет / раз або двічі на тиждень./ Цілу вечерю їмо по зернятку довше години, щоби забити тим якнайдовше проклятy нудьгу, і щоби раз у тиждень якнайдовше роскошувати від людської вечері. І знову лягаємо у двох з Б. на один сінник подіравлений так, що кожного ранку вимітаємо трохи січки а в тому повно вошей.

Що години просипаємося в холоду / коца розуміється немає / і роздавлюю більше ненажерливу вошу, або прусака / таракана/. Дивно звідкіля так бралися воші. Не дивлячися на це, що ми що дня рано

улаштовували покладне полювання.

Нічна візита.

В годині другій ночі відчиняються двері. Спершу думаю, що це вже ранок. Зриваюся зі страхом, що заспав. Та ні, ще зовсім темно на дворі. Значить бутимуть. В дверях стоіть ключник, якийсь понурий заспаний, дивиться і нічого не говорить.

" Значить розстріл !? " - шепче сусід. " Пісок " - тремтяче простогонав Г. Пригадую собі, як ми змовилися, ща на случай, як провадитимуть нас на розстріл, я кликну " цик " і кожний з нас скаче в іншу сторону. Так як барани на смерть не підемо !

Отже кінець - думаю, треба буде в практиці переконати себе і сусідів що рятунок можливий.

" Не піддавайся біді, не трать голов и ! " - Думки вирують, в голові шумить, чую кров в жилах і не знаю, від денервування чи лише від втоми. З острахом стверджую, що, як прийдеться втікати, то далеко не побіжу з сьогоднішньою силою.

Як на злість, довгу хвилину стоіть ключник в наших дверях, неначе любується здивуванням і занепокоєнням. В тому моменті заходить інший і каже виходити з усім, що маємо. Наше здивування росте. На розстріл, здається, не ідемо, бо пощо ж тоді все забирати? Якщо куди інди, то куди, то куди ?

На коридорі жде з речами ще двоє нам незнаних в'язнів. Обличчя такі самі як і наші, неспокійні, нервові. Виходимо на подвір"я. Ніч яка, Господи, хоч і не місячна, та зоряна: які ті зорі гарні, яке гарне свіже повітря ! Цеж після довгого перебування у камері вперше на дворі. Глибоко вдихаємо повітря. Чи не востаннє в житті? Знову пробігає прикра думка і неначе в влізлива оса не хоче уступитися.

Входимо до бані. Тепер у півночі купіль ? Про душення газом ми тоді вже чули, отже мали б ми згинути в газові камері. "Панове, спокій, шукати отворів " - подаю тихо сусідам. -

Ключник лишає нас в якійсь кімнаті, здається в бувшій гардеробі, а сам виходить. Чи довго ми ждали, не знаємо, але нам здавалося, що дуже довго. Кожної хвилини сподівалися ми, що десь з якоїсь щілини почне виходити отруйний газ. Нарешті входить " опікун" і провадить нас до голярні. " Голитися і стригтися " - командує таким заспаним голосом, що ми придевляємося до нього, чи він в нормальному стані.

Після стількох днів дивлюся знову в дзеркало і перелякався сам себе. Бачу страшне лице бліде, як у трупа, а заросле як у мавпи. Самому неприємно на себе дивитися. В пам"яті залишився образ перед заарештуванням, а тут тюрма, голод, холод і вічне хвилювання зробили своє.

Страшно мені стало, як може змінитися людина в таких умовинах життя. Невже ж це я, той самий, що стільки оповідав своїм учням про сильну волю, оптимізм. Невже ж це я той самий, що мав над ліжком напис:

/ Не піддавайся біді, а з тим більшим завзяттям іди вперед ! /

Отже ні, нам не можна піддаватися, але як ? Чи є змога головою розбити ці мури ? Все можна: і я вирішив, що мушу рятувати себе і свого друга Б., а насамперед мушу рятувати наш психічний стан, інакше ми пропавші.

Пан Г. звертається до в'язня - голяра -, як до старого знайомого і питає, де помічник. Той вже на " піску ", його вже голять черв'яки.

Голення. Вступає в нас надія. Значить, що ми ще сьогодні не ідемо на ' пісок', коли нас стрижуть і голять. Але чому о півночі ?

Оголені приглядаємося в дзеркало, нас повернули трохи до

людського вигляду. Як приємно погладити себе тепер, коли після стількох днів зник заріст. Починаємо жартувати. Новий наказ іти до бані. Дістаємо по жмені соди замість мила. Душ трохи пече, таке миття, така гаряча вона, але це видається нам розкішшю - умитися хочби і содою. Ждемо на відвошивлення одежі і нарешті повертаємося " додому ", раді як діти, що живемо.

Веселіше моргають тепер ті самі зорі.- Знову затріснули за нами двері камери і лягаємо відвошиблені на завошивлений сінник.

Ніна.

Ранком виліз я на вікно, щоби бодай подивитися, як другі прогулюються по свіжім повітрі. І через грати побачив її - невідому. Вона сиділа на камені під протилежним муром і перебирала гнилу бульбу. Плащ розщпняла, бо гарно пригрівало сонечко.

На хвилину забув я про те, що небезпечно виглядати, забув про строгу заборону вилазити на вікно, про вартового, я бачив лише її дивну красу серед цього пекла на землі. Перебирала вона бульбу, як і інші механічно, неначе машина. Одначе ціла постать була зовсім інша. Хто б побачив ті великі карі очі, той глибокий погляд, який відкриває багатство душі і неначе проникає в вашу душу, той ніколи не повірив би, що вона в чому винна. Вона така ще молоденька, жити їй та радіти своєю весною. А тут незабаром буде і вона подібна до тієї гнилої бульби.

Вона така гарна, темні буйні кучері, так гарно причесані навіть в тюрмі. Прекрасне смагляве личенько - вірна фотографія аристократичної душі ! Фігурка струнка, зручна немов танечниці. Вона була напевно королевою кожної забави.
З під гарного плащика виглядає скромна суконка з білим ковнірчиком, що при її смаглявим обличчі і розкішних чорних кучерях виглядало на прекрасну балеву сукню. Їй так в ньому гарно, що й на волі в щоденних умовинах звернула на себе увагу, а не лише тут. Може й вона одягнася так на візиту і також її відірвали від святкового стола. Лише надто білий ковнірчик свідчить про те, що вона не довго тут перебуває. Стоїть на мокрім снігу в болоті, ноги в тонесеньких панчішках і в елегантних черевичках з крокодилевої шкіри.

Перебирає гнилу бульбу дрібними пальчиками, які напевно лише вишивали, чи на піаніно грали. А це ж можуть бути її думки в цю хвилину? Може як і ми думає про ' пісок ' або проклинає свою лиху долю. Ні ! Це дитя не знає слова " проклинаю". Її великі очі неначе питають лише: ' за що ? 'За що я так караюся ось тут ?' і навіть в цій тюрмі хтось підкорився вже її серцю, бо не так то легко осягнути таку ласку і дістатися до будь якої праці. Тут на подвір"і можна бодай віддихати свіжим повітрям, бачити любе сонечко, якого ми вже так довго не бачили і не мусить душитися смородом камери. Думки мої повертає до камери умовлена кличка " цик". Це дає знати пан Б, що треба зіскочити з вікна.

Зіскакую скоро і щасливо ще в пору. Відчиняються двері і входить якась комісія, здається санітарна, бо є з ними і тюремний лікар. Переляканий вартовий дивиться дивно на мене, чому я знову не викрикнув ' увага ", не дивлячися на завваги, погрози і т. п. Ніколи не викрикнув я тієї пошани для тюремних богів.

Один із комісії питає байдужим, знудженим голосом, чи все в порядку і сподіваючися як звичайно й всюди відповіді"так" повертається вже, а за ним і всі інші до дверей.

" Ні " - кажу я рішуче - вночі не дають спати воші, а в день лягти не вільно і ми з ніг валимося. Чи не могли б ми як і інші в"язні, мати денно бодай 15 хвилин прогулянки?".

Грізно дивиться на мене лікар, ще більше здивовано зміряв мене від ніг до голови вартовий, обидва записали собі номер камери і ні слова не сказавши вийшли.

Аж тепер кинулися до мене співжителі: " Шо Ви таке побачили на подвір і? Ми кличемо Вас що раз дужче, вже повертається ключ в наших дверях, а вас годі розбудити із задуми ?"

Г. пригадує знову, що в тюрмі невільно ніколи ні перед ким нарікати. Оповідаю їм, яка дивна поява в цій тюрмі " артистка чи аристократка, що пірвала так всі мої думки, що я душею не міг бути в камері.

Скачуть вони по черзі до вікна і всі ми погоджуємося,що це небуденна краса і характер, незвичайний в"язень. Всі співчуваємо тій дитині щиро і дуже хотіли б дізнатися хто вона така, чи землячка і т.п. З вікна кликнути небезпечно, бо далеко, можна викликати біду не тільки собі, але що гірше і її.Рішаємо переждати до кращої нагоди, наше життя оживає, можемо спокійніше говорити, тепер про неї, а не про політику, це треба було вважати на Г., на двері і т.п. Тепер пригадуємо,яке її звання, хто її батько і т.п. Я чомусь переконую, що вона мусить бути артисткою. Така дбайливість в одязі, в зачісці, такі рухи, словом такий зовнішній вигляд, що навіть у тюрмі, біля гнилої бульби може мати лише людина небуденної професії. В один і той же час може бути лише один з нас на вікні. В свою чергу скачаю я знову під залізні штаби.Якраз біля неї стоїть вартовий. Виглядом нагадує він мені рівночасно різника, бика і мавпу. Грубий, присадкуватий, випашений, червоний, лице широке, приплющений ніс, кулаки боксера, рухи мавпи. Шапка розуміється " на бакир ", обидві руки глибоко в кишенях. Вигляд відштовхуючий. Ціла постать, а насамперед лице скорше тваринне чим людське. Тепер біля нього видається наша артистка ще кращою, ще більше дитячою. Він дивиться на неї неначе голодний вовк на яння, здається мені, що зараз кинеться на неї,забуваючи про службу і присутніх людей. Та ні. Не забувся ще, " ходи " командує з такою байдужістю, яка зовсім не згоджується з поперцнім виглядом.

Вона випрямилася, ніби пробудилася, на нього й не подивилася, кинула гнилу бульбу, витерла малі руки об мішок і скорою ще не тюремною ходою пішла за ним. Так легко може ходити лише людина, яка ще недовго в тюрмі, так гарно ходять лише артистки на сцені.

Яким правом говорить до неї той вартовий через " ти "?

Через хвилину відчиняють двері в сусідню камеру, там не було до цього часу ще нікого. Чи не її замикає туди той розбишака, шепнула думка. Так це дуже можливо.

Полудне. На коридорі пересувають котел від дверей до дверей. Мої молодші співжителі нагадують мені зовсім бідних голодних звірят в клітках, в зоологічному городі, яким подають поживу. Зовсім як ті бігають вони, а насамперед Г., неспокійно сюди-туди.Г. нарікає,чому власне сьогодні почали видавати з другого кінця коридара, до нас прийде обід зовсім холодний. Всяку іншу розмову перериває великий пан - голод, опановує всю тюрму. Всі мусять віддати йому свої думки, навіть дивна наша артистка зійшла на другий план. Ціла свідомість спрямована лише на це, що буде на обід, чи буде крім буряків та ріпи кусник бульби в зупі, чи лише сама вода ? Надходять і до нас. Мені попало аж кілька кусків бульби, що сьогодні смакує - як у тюрмі. Ложки не маю, але знайшов раз в супі малу кістку, яка досить добре заступає ложку і ніж, а заржавлена бляшанка від консерви - миску. В тюрмі їсться якнайдовше, щоби довше розкошуватися від того, чого дома здається і свині не їли б, та щоби бодай заповнити чим - небудь час. Ми оба з Б. мали ще одну причину,чому їли так довго, а саме звільнялися на той час від дискусій з Г. Він страшенно нарікає завжди на голод і вивченим способом провокує нас до нарікання на тюрму і владу, режим і т.д. Ми запевнюємо його, що їжі дістаємо досить,і що все смакує дуже добре і т.п. Це його так злить, що вкінці замовкає. Після обіду стукаємо

по стіни це повинна бути ." артистка. Свіжий мешканець не вміє відповісти. Що робити, що робити? Та нудьга. Подвір'я пусте, її немає. Малим олівцем списав уже всі дошечки, ціле ліжко і рами вікон вже більше немає чим і це писати. Залишив ще самий кінчик олівця для виімкових потреб. Може ще буде змога передати листа. Паперу не можна було ніде в жодний спосіб роздобути і то не лише для писання, але й для гігієнічного вжитку.

Нудьга. Аж тут розумію 'афоризми' Шопенгауера це сказано, що другим нещастям людства після хвороб є нудьга. Правда зробили ми собі з хліба шахи, однак на дійсну шахівницю треба буде довго ждати.

Нічні постріли.

Довго не міг в ту ніч заснути. З казіно тюремної обслуги чути було по радіо галасливу музику. Таку музику могли слухати хіба лише п"яні. Це наші сторожі бавляться так з нагоди якоїсь радісної вістки з фронту.

Врешті біля першої години в ночі чуємо на подвір"і постріли. Зіскакуємо на вікно. Під муром стоїть кілька в"язнів з пов"язаними руками і ногами. Один з вартових відраховує кілька кроків віддалі від нещасних і по черзі стріляє по кілька разів до в"язнів. Якщо в"язень впаде, тоді відступає стрілець на крок назад і стріляє звідтіля до чергового. Так наука нічного стріляння зорганізована дуже педагогічно, бо до живих цілей і зі ступенуванням трудности, дарма, що може хтось при тому осиротить дружину й дітей. Часом не попадав стрілець у ціль, тоді висміювали його підхмелені компаньйони.

Далі чуємо гуркіт авта, яке вночі і вдосвіта вивизить трупів, а потім привозить з пекарні хліб. Життя мусить іти дальше. Опісля того змиває кров з каміння інший в"язень і не залишається жодного сліду з тієї науки в стрілянні.

Лише десь там далеко заплаче тихо старенька ненька....

Вивіз.

Вранці ми заспали. Вартовий питає грізно, чи має ще раз постукати у віконце. Починається сірий, тюремний день. Встаю обпираючись об стіну, бо трохи темніє в очах. По часу арешту харчували слабо, тепер тюрма забрала решту сил. Та помалу прихожу до себе. Швидко вмиваємося і робимо ранню гімнастику-біг навколо стін. Сьогодні є одначе не буденний день. Вдалося нам у голяра вирвати кусочок газети. На-жаль лише уривок якогось віршика в німецькій мові. Це дає одначе змогу хочби тим заповнити час. Описується там подоріж вояків на східній фронт, та їхні переживання під час їзди поїздом." Під нами гудуть колеса вагону, минаємо свіжі могили і тільки у сні вертаємося додому." Подібно, як ми, ще лише у сні вертаємося до родин. Вчусь той віршик напам"ять, так скоріше минає час.

Пізно дають сьогодні каву і кусок хліба. Розстелюємо носову хусточку на коліна, це має бути наш стіл. На таку скатерку кладемо хліб і їмо його обережно, щоб жодна крихта не впала поза хусточку. Та сама хусточка служить рівнож за рушник і за подушку вночі. Виглядаємо в вікно. Нема нікого. Щоденне полювання на воші дає нині баланс + 2, це небагато. Задоволені з полювання хочемо дальше деклямувати наш віршик - та перешкоджує дивний стук на подвір'і. Це вигнали вниз т.зв. постійних в'язнів, цебто горстку щасливих, вже переслуханих і незасуджених на " пісок" це переважно німці. Вони мають гімнастику чи прогульку. Це виглядає так, що мусять бігти в дерев"яних ходаках з другого поверху на подвір'я, а на подвір"і рядком вздовж муру. Видно, що деякі з них гонять останками сил, одначе біжать, щоб не відстати, бо то коштує нагайку по плечах.

Та не дивлячися на це, як завидували ми їм, як хотілося бути тих кілька хвилин на дворі. Ми так довго не бачили сонця. Воно тепер таке гарне у вікнах протилежного крила тюрми, І чому не маємо ми бодай якої небудь праці." Руханка" внизу скінчилася.

Знову гуло авто. Це вивозять сьогодні на розстріл. Повідомляють стінним телеграфом сусіди. Дивимося вперто на ию церемонію. З нашого блоку виходить біля 50 нещасних. Виходять всякі " злочинці" всякого віку, полу, звання і поміж ними чомусь одна дитина. Уставили іх за автом трійками. Всі стоять тихенько, спокійно, неначе ждали б в черзі на звільнення з тюрми. Авто втихве - мотор стає. Оце стоять невинні, здорові, дужі люди - думками вони напевно біля найдорожчих, а за хвилину поідуть вони наначе худоба на заріз, гірше, як дерева лежатимуть, один на другому. Стоять всі дивно спокійні, лише одна дитина тулиться до мами, ніби просила рятунку, та мати сама виглядає, якби вже на другому світі була.

До першої трійки підходить вчерашній герой - різник. Ще більше червоний він сьогодні і нагадує роз'юшеного бика на іспанській арені, де повно червоного сукна.

Стає він перед першою жертвою - молодцем і з усіеі сили б"е його кулаком в лице. Робить це в поставі боксерській і з міною боксера, що вправляє удар на підвішеному м"ячі. Ударений заточується, тоді дістає з другого боку та , що вдержується при рівновазі. Це бавить різника, подібно як кота мала миша, він зовсім відданий боксерській заправі. По кількох ударах переходить до другоі особи і так здається не поминає нікого з відходячих на смерть. Мусів мати добру заправу, бо кому іншому була б вже від того биття позлазила шкіра з пальців. Кожна така трійка збита кулаками, або нагайкою, мусить жваво " радісно " скочити на смертне авто, бо до поспіху заохочує біля авта інший. Він кожного, що відстає, б'е немилосердно по спині гумовим вужем. Всередині юрби стоіть якийсь високий, пристійний, елегантно одягнений мущина. Виглядає як різба. У нього не видно страху, ані ненависті до катів, лише співчуття для тоі двоноґоі тварини. Різник наближається врешті і до того дивного в"язня. Не забуду ніколи іхньоі стрічі! Зперщу глянув на нього різник, як і на всіх попередніх, подібно дивиться боксер на підвішаний м"яч до вправи. Ці всі попердні були лише предметами д боксерськоі заправи, це ж не були люди з нервами, болем, почуваннями. Тому досі йшла зап ава скопійно. Аж несподівано натрапляє на погляд очей, яких досі не бачив. Рівнож зацікавила його постава, рівновага духа, спокій і брак страху, а погорда в"язня до ката. Хвилину не знати було, хто кого перший вдарить. Зрідла міна " різника", він перемінився вмить в учня перед професором. Та несподівана повага в"язня збила його з пантелику. Правдивий раб - відчув перед собою пана. Змішався так, що вже хотів відійти. Ще хвилину міряються оба взаємно очима. " Різника " опускає відвага.. Тоді підходить другий посіпака, що стояв при авті і б"е в"язня нагайкою по голові. І в тій хвилині чуємо два крики, які кров морозять в жилах. Так може кричати людина, лише в обличчі смерти. Що сталося ? Отже якраз появилася на порозі тюремних дверей наша " артистка" і пізнає в тім, кого б'ють - свого батька.

- Тату ! -крикнула вона і впала на землю. Це здавалося нам був останній крик у житті. А він, той крицевий характер, коли побачив доню в цій тюрмі серед цього пекла не міг здавити в собі страшного болю і - крикнув " Ніно ! " При цьому також повалився на землю. Це Ніно - було напевно його останне слово. Ми почули в ньому стільки розпуки, болю, страждань, що цього не видержує людське серце. Чи може одно слово заморозити ? Так, цілий день чули ми ті два слова : " Тату, Ніно ! "

Навіть наш Г. ходив як запаморочений. Ми відійшли від вікна, ми боялися, що б не почали кричати, взивати Бога на помсту.

Не знаю, що діялося дальше, не було вже сили більше підійти до вікна.

Чи ж не все одно, вмерли вони від розриву серця, чи за пів години пізніше загинули від кулі " на піску ".

Допити.

Довго ще відживали в нас спогади про трагічну зустріч Ніни з батьком. Її не було більше видно на подвір'і. Ми похоронили її в пам'яті. Життя пішло дальше - сіре тюремне. Аж по 4 тижнях кличуть мене рано на допит. На Гестапо веде " тайняк" , недалеко, на іншу вулицю. Провадить він мене незакованого, зовсім свобідно, лише з рукою в кишені, напевно з пальцем на курку пістолі.

Нарешті після стількох днів бачу сонечко, віддихаю перший раз в день свіжим повітрям. Яке прекрасне те сонце, як змінився світ. Як глибоко втягають самі легені свіже " вільне " повітря. Як щасливі видаються люди. Чи їм прийде на думку, що ось тих двох, що ідуть так свобідно побіч себе, один блідий а другий червоний, це один веде другого до рішення, жити чи не жити - і держить його життя на курку пістолі. Приглядаюся дуже уважно бічним вуличкам, чи можливо скочити вбік і втекти з цієї неволі. Здається це не важко. План уложений. Ось вуличка, там зможу скочити через паркан до городу, а дальше вже знаю. Втікав я якраз тут на тій самій вулиці перед 20 роками від польської поліції, коли студіював на українському тайному університеті/

Гей скільки минуло років. Тоді, як впала поліція на лекції, то як вивірка скочив чоловік крізь двометровий паркан і так втік перед тюрмою. Чому в тім же місті князя Льва мусимо ми втікати перед чужою поліцією. Чому ? Горячково працює ум. Втікати вже тепер чи повертаючи ? Нарешті рішаюся, що краще вже після допиту. Цікаво, в чому обвинувачують. Якщо вертатиму на обід, то буде більше залюднена вулиця, краще буде замішатися між товпу. Тайняк питає по польськи, за що я арештований. Запевняю його, що не знаю, він радить говорити правду і так входимо до гарного будинку Гестапо.

Допитує мене якийсь малоінтелігентний пузатий Мілер. На загал поводиться по людяному, не вдарив ані разу, хоч часом замірявся. Зпершу життєпис. Де ходив до школи -питає.

Відповідаю, що покінчив університет... Тоді він перериває страшенно злий: " Але я питаю, чи кінчили народню школу ". Пояснюю, що в нас не можна дістатися на університет без народньої школи. Не помагає і довго мушу перераховувати всякі школи, курси. На самий життєпис пішов цілий день. Лише кілька разів тріснув він кулаком по столі і крикнув, що моє місце на " піску". Я запевнив, що сам нічого іншого не жду. Багато гірша від Мілера була його машиністка. Часто втручалася і від себе давала всякі зауваги, ніби ' перехресні питання', які були переважно не до речі. Коли Мілер занадто горячився, тоді я не розумів якогось слова і ждав на виясненчя перекладчика і так приводив його до спокою. В половині допиту виймає Мілер папіросницю, частує цигарками перекладчика, машиністку і, здається відрухово, мене. Я дякую, кажу, що не курю. Він кидається сердитий." То ви не хочете взяти від мене ?"

-"Якщо позволите, то візьму, але для мого друга в тюрмі, сам не курю. "- Це його успокоїло і знову мучить мене з пів години питаннями, що робив у Львові в 1923 році і чомусь не хотів повірити, що студіював тоді.

Врешті вертаюся до тюрми так втомлений, що не бачу надії на втечу і відкладаю на " завтра ". На другий день почався справжній допит: до якої партії належав, чому критикував режим і т.д. Подаю на загал відомі факти і запевняю, що сам оповідав на жадання їхнього урядника і без коментарів. Чи то є критика. Він каже протоколювати, але вибирає лише менш дразливі факти, видно, що й сам боїться записувати гірші. І на цьому комедія кінчається. При повороті до тюрми не вдалося втекти, бо вів мене іншою дорогою, майже пустою вулицею.

День уродин Гітлера.

Чи не дивна історія, щоби якраз ми, що сиділи в тюрмі завдяки його режиму найбільше загямили собі якраз цей день. Коли б Гітлер довідався одначе, як освячено його уродини у нас в тюрмі, то думаю, що начальник ' Лонцкого ' став би також нашим співтовирищем на камері.

Через вікно чуємо, як десь грає радіо марші, паради, запевнення про перемогу і т.п. Нараз відчиняються наші двері, входить вартовий. "Може амнестія " шибнула думка. Та ні, це з нагоди такого свята приносить нам вартовий у-перше в тюрмі клозетний папір. Смішне, але правдиве. Досі цього не бувало. Довго роздумували ми і дискутували, чому якраз маємо вперше уживати паперу на день уродин Гітлера. Чи може це якраз дивний бюроктаричний збіг обставин? Г. віднукав мій малес нький олівець і написав на першому клаптикові тих паперів: ' Складка на помнік для Гітлера " / Даток на пам"ятник для Гітлера /.Сьогодні видається такий учинок несмачним, але хто був на ' Лонцкого ', той зрозуміє душу в"язня, хочби й Г. І якраз щастя, що дістали ми цей папір. У вечорі дали нам уперше по дві цілі бульби в лушпинні. Мій друг Б. багато молодший, а при цьому з більшим апетитом , так поспішився, що зів обі бульби разом з лушпинням. Наслідок того був такий, що весь папір пішов того дня виключно на ужиток Б. і також той з написос.

Думаю, що мало хто з найближчого оточення Гітлера закінчив той день з таким гумором як наша камера.

Несподіванка.

На другий день подає Б. з вікна радісну вістку. На подвір"і наша артистка Ніна. Радість наша превелика, ми ж її в думках вже поховали. Значить переболіла вона і ту трагедію і знову вигнали її до праці, але до якої? З розстріляних привозили назад одежу до тюрми і що кілька днів давали в"язням сортувати її на подвір"і. Чи могли бути більші циніки від адміністраторів "Лонцкого"? Казати дітям порядкувати одіж розстріляних батьків. Бідна Ніна змінилася дуже. З колишньої рожі-весни залишилася тінь. Прибита, бліда, наче по довгій тяжкій недузі. Ті прекрасні ніжні рученята виглядають як у бабусі. Ледво слідна давня краса личка. Суконкою могла б тепер два рази обвинутися. Працювала дійсно, як машина. Кожну частину одежи підіймала одначе так осторожно, наче б боялася, що розірветься під нею бомба. Видно, що боялася натрапити на одіж свого батька. Вона справді бачила, як його вивозили на розстріл, але в ній ще певно тліла надія, що може він жиє, може вдалося йому в дорозі втекти, а тут, тут могла знайти підтвердження страшного факту... А саме подвір"я? Тут вона востаннє бачила, як її батька бив нагаєм розбишака. Чи можна було мати важчу, прикрішу працю від тієї. Вона похилилася над тією одежою, личко ще більше зблідло, а білий колись комірець зчорнів. Інші робітниці розмовляли потихо , вона цього не може. Для неї навіть свята оця одіж, щоби могла кромі власних думок - слухати чужі. Як радо відібрали б ми тій дитині цю сумну працю.

Ірод двадцятого століття.

Другого дня знову не було Ніни. Може знову захворіла? Раді ми були, що її не було біля тої важкої праці, але жаліли, що не бачимо її. Вона заповняла нам день тюремний, її поява на дворі оживляла і нашу камеру, давала тему до розмови, дискусій. А так сьогодні день тюремний довгий, довгий. Та ні, знову, якась чортівська новина. Чуємо плачі, писки, крики та все діточі. Біжимо до вікна. На подвір"і знову те прокляте авто вивозить живих трупів на розстріл. Сьогодні одначе вивозить одних лише дітей. Безталанні знають, куди їх повезуть. І противно ніж старші, які на це авто йшли завжди із дивним спокоєм і байдужістю, діти

йшли з панічним страхом і протестом, з мольбами за життя з несамовитим криком і риданнями. Найбільше тверді вдачі не могли себе опанувати. Навіть різник не бив уже нікого, а лише підштовхував, щоб скоріше лізли на віз смерті. Чи може, хто з нас забути цю картину? Той плач, ці зойки не були лише дитячі. Нам здавалося, що то плач батьків, матерей тих дітей, плач цілого людства над трагедією 20 віку, в якому торжествує Ірод.

Я чув завжди лиш два слова: " За що ? За що ?" а ніколи " Мамо, мамо". "Та що Вам поможе бідна мати, яка вже або на піску, або ще гірше дивиться через грати, як везуть її дитину на розстріл. Чи розтоплять її сльози звірячі серця ? Тих, що не поспішали сідати на авто кидали мов дрова. Тих, що чіплялися за одяг вартових, за двері і т.п. обезвладнювали, б'ючи кулаком поміж очі і аж тоді кидали їх мов дрова на авто. Бачучи це, ще дужче кричали інші. Коли б жив в той час Данте і бачив це справжнє пекло, не знати, чи знайшов би він відповідні слова, щоб описати його. Творцями і катами того пекла були західно-европейські " цивілізовані " німці.

Втома.

Постійно почуваю себе ще більше втомленим, одначе сьогодні ця втома неможлива. Така важка втома. Сьогодні вона якась інша. Чи ті бідні діти, так зхвилювали надірвані нерви, чи недоїдання дійшло до межі - не знаю.

Не дивлячися на заборону, лягаю в день спати. Втомився я. Чи це лише тимчасова втома? Чи може вже втомився жити ?Витягаюся на ліжку на повний зріст, неначе хотів би заняти якнайбільше простору і самому перемінитися в простір. Почуваю себе краще, ніби добавилися сили, ніби вернувся до життя. Якто інколи небагато треба людині, щоб жити і бути задоволеним. Я забуваю на хвилину про " Лонцкого " і переношуся в Нірвану. Ще чую слабий голос міста, а далі все більше слабне і слабне і забуваюся, забуваюся в сні. Сниться знову відїзд дітей, чую їхній плач і буджуся. Це будить мене друг Б. " Ей не рискуйте" - говорить він до мене зі співчуттям. Тих кілька діл мене змінюють. Невже ж тих кілька тижнів у тюрмі так мене змінило? А що скажуть ті, що були ціле життя по тюрмах ? А де сильна воля ? А де оптимізм ? Ми мусимо боротися і не піддаватися біді. Швидко схоплююся і біжу до вікна, щоб вдихнути свіжого повітря. Чи лише тому ?Ні, маю ще надію побачити там Ніну, може вона буде знову біля дитячих суконок, може перебиратиме пальтичка своїх сестричок, які їх вже не потребують. Її не було. Довго і прикро знов тягнувся вечір - та втома якось пройшла і більше не верталася. Це була т.зв. криза.

Сни.

Кожний з нас ранком розповідав ніби байдуже, що йому снилося. Щодня стараємося відгадати сни. Майже всі в"язні придають снам дуже велике значіння. Багато читаємо про сни в літературі і навіть в святому письмі в кількох місцях є про це мова. Подібно було з нами. Наші сни - це була передовсім воля. В снах були ми вдома, або в минулому, або в майбутньому. Рідко хто з нас мав таку прикрість, що у сні залишався в тюрмі. Тому з надією засипляли ми, думаючи, що може краще бодай присниться. Друга причина, чого ми так дуже звертали увагу на сни, були віщування. От хочби сьогоднішній сон. Мені приснилися чоботи, це значить напевно звільнять одного, або і всіх з нашої камери. Отже мав би дійсно сьогодні вийти ? Майже не вірю, але лише майже, бо десь там на дні серця таки тліє надія, що може цей сон здійсниться.

Той день був повний емоцій. Кожний галас, рух на коридорі нас тривожив. Мені здавалося, що ідуть нас звільняти. " А може тепер вже ?? Так було цілий день. Тому той сон мав своє значіння, бо хоч не звільнили, але ми мали трохи емоцій.

Заакліматизування.

Часом не хочеться вірити, що деякі в'язні перебували в тюрмі 10-20 літ. Це тяжко вияснити, але можна зрозуміти, як хто побував в тюрмі. Подібно, як гарячу воду відчувають наші нерви найсильніше в першу хвилину, а потім не маємо вже того гострого відчуття, хоч вода так само горяча, так частинно і з тюрмою. В тюрмі найприкріший є початок і то перший день, а дальше помалу починає людина і до того привикати. Кожний наступний день приносить ще більше отупіння нервів, байдужість і досвід з тюремного життя. Ми вивчили азбуку стукання - не давало нам нове заняття-розвагу. Мали ми вже ложки, а за светер видав кухар вже трохи більше супу. А після шести тижнів позволили нам одержувати посилки. Ми заакліматизувалися. Перші психічні рани загоїлися і життя почало перемагати. Ми мали вже шахи і інше. В нас віджив і гумор. Ми мали чудові години дискусій. Конфідента викликували чим далі частіше на Гестапо і він вертався з новою темою до обговорення з політичною, суспільною, релігійною чи іншою. І завжди випитувався яка наша думка в даному питанні. Він думав, що ми такі наївні і не здогадуємося про його завдання. Тому вертався все більше сумний із своїх звітів. Видно що не міг чим будь задовolити Гестапо, а ми йому нічого конкретного не дали в дискусіях.

Часом він не міг вже видержати і питав, чи ми справді так думаємо, що ми не голодні не гризуть нас воші, не діється нам жодної кривди віримо у звільнення і т п.

Часто питався, як я можу мати гумор. Я тоді розвивав йому свою теорію про оптимізм, що і тут у тюрмі можна бути оптимістом. Ось наприклад ми ще не закувані, а були тюрми, де люди заковані, отже в порівнанні до тих бідаків ми маємо багато кращі умовини життя. Тоді він, було, занімівши, довго гризе нігті. Час проходив чимраз скорше.

Велика Субота.

В нашому житті нічого не змінилося. Лише наша Ніна знову сиділа на подвір'ї і сортувала одяг закатованих. Ще більше почорнів її колись білий комірець, ще більше збіліло, колись так гарне рум'яне личко. Ми часто мінялися місцями біля нашого вікна, щоб краще до неї придивитися. Ми довго слідкували за її працею біля тих нужденних лахів, свідків недавних трагедій. Всякі подерті, інші зі слідами крови від порохів, бо в одязі нікого не розстрілювали / шкода матерії /. Все більше згиналася Ніна над цією працею. Часом здавалося, що вона забула, хто вона і перемінилася в слідчого судію, так старанно шукала минулого, так приглядалася до одежі, так хотіла відтворити собі долю, останні хвилини, переживання тих, які носили ті лахи, що так недавно були живі, здорові.

Рухи Ніни такі дивні, помимо старанности в виконанні праці, почувається, що вона схвильована, чимсь тривожиться. Вона напевно знає, що скоро Великдень, бачить в спогадах свою сім'ю в святочному настрої підчас попереднього свята в новій одежі.... Одежі ? А тут сьогодні знову Великодня Субота і перед нею одежа, та не нова, а зімята, покривавлена....

Нараз вона неначе збудилася, ожила. Очі стають більш старанно вдивлятися в якусь одежу. Зпочатку, якби боялася, не хотіла вірити, що то когось знайомого, неначе шукала очима ознак, яких не було б на одежі дорогої її людини. Та тим більше шукала, тим більший переляк на личку, тим більше розширювалися очі, ті великі чудові очі. Руки тремтіли тепер неначе у хворої. Рухи в неї скорі, скорі. Вивертає блузу на другу сторону. Видно, що шукає вона рятунку, хоче себе потішити, що то не той одяг, про який думала, мусить ще знайти якусь особливу познаку на підкладці, може підпис..... Схиляється тепер і читає... руки дріжать щораз більше. В тій хвилині оживляє перед нею власник того одягу дорога її серйю постать.

Ніна витягає руки, неначе хоче обняти ту найдорожчу постать,або просити рятунку.
Тулить блузу до серця і нарешті виривається з наболілих грудей крик розпуки і болю: ' Мамо !, Мамусю ! Бідна Мамусенько моя,Ма... '
Виривається зпершу так сильно начеб кричала здорова Ніна артистка, а закінчує останне " Ма,.. так слабо і так боляче що нам витискає сльози і падає на мамину блузу, на одежу розстріляних. І винесли її з подвір'я разом з блузкою, не можна було її вирвати з малих рученять Ніни.
Не плач бідна дитино ! Це Великдень. Христос і тебе візьме зі собою до твого батенька і неньки.

Господи ! Не прости Ти їм тих страждань усіх бідних - н е п р о с т и !

-о-о-о-о-о-о-о-о-о-

Г. СОВА.

МІЙ АРЕШТ,СЛІДСТВО,СПЕЦСУД ТРІЙКИ НКВД,ЕТАП НА КРИМУ.

По другому п'ятирічному плану запроектовано було збудувати в нашому районі на річці.... гідроелектростанцію. Вона повинна була обслуговувати в радіюсі своєі діяльности 15 колгоспів і райцентр. Вартість капіталовклада по технічному кошторису складала 2 мільйони карбованців.Таких фінансових можливостей район не мав і була необхідна допомога з боку Раднаркому УССР. Міроприємство це було розпочате за моєю ініціятивою і я горів бажанням довести будівництво до кінця.Технічно-організаційна сторона цього діла доручена була мені. Але ж лукава доля не дозволила здійснити цю важливу працю і це будівництво так і було припинене до самоі війни, а я 25 серпня 1936 р. був заарештований НКВД. На причину арешту склалися такі обставини.
В середині серпня 1936 р. Верховна Прокуратура СССР офіціяльною оповісткою об'явила, що закінчено слідство по справі бувших опозиціонерів Зінов'єва та Каменева. Перший був при Леніну головою Комінтерну, а другий посідав видатні посади в комуністичній партіі.
Такі оповіщення приймають негайно такий характер,що по всьому Союзу в той же день проходять масові зібрання всіх профспілок працюючих та службовців.Таке зібрання проходило у колективі службовців,де членом був і я. На цих зборах голова Райвиконкому Г... зробив доповідь про контрреволюційну діяльність цих осіб і вимагав, щоб суд,який буде розглядати цю справу, виніс вирок - вищу міру соціяльного захисту -розстріл ! Далі виступив його заступник А... та інші. Я був вибраний секретарем цього зібрання і готовив резолюцію, засуджуючу іхні дії. По закінченні заступник голови райвиконкому А...н / член партії / підходить до мене і каже: " пойміть до чого люди можуть докотитись ! " Я йому до цього додав: " Дійсно, до чого люди можуть докотитись, що із-за ідейних розходжень, пішли на шлях терору проти старих партійних товаришів ?! " На цьому моя розмова закінчилася/ далі почуєте, що цей А...н зовсім змінив ці мої слова і показав НКВД протилежне/
В Москві Судовий Процес йшов над Зінов'євом та Каменев'єм і 19 серпня 1936 р. генеральний прокуратор Вишинський виступив зі заключною промовою обвинувачення. Я не встиг цієі промови почути в той день по радіо.
В цей самий день я пішов вечером купатися на річку і зустрів там знайомого члена партіі В.... ка. Він звернувся до мене із за-

питом, чи я чув виступ Вишинського на процесі. Коли я йому відповів, що не встиг слухати, він почав мені передавати зміст його промови. Я з увагою вислухав і врешті сказав: ' Дураки, коли надумали захоплювати владу в свої руки, коли вона вже скріпилась; коли вже думали про це, то й робити треба було тоді, коли самі були при владі ! 'Він мене ще раз просив повторити, як я це сказав. Я ще раз повторив, що вони / Зінов'єв та Каменев / дураки, роблячи наголос на слово дураки.Цей В....ко, дивлячись у вічі мені сказав: ' Тоді Ви солідаризуєтесь з ними ' . Подумавши, я замітив? ' Хіба мені з ними по шляху ?'. На це він нічого не відповів, тільки я побачив, що в його очах блиснув недобрий огник. Того ж вечора він подав заяву до НКВД, виклавши листовно нашу розмову.

25 серпня, о год. 11-ій ранку, в приміщення Райвиконкому, де я працював, входить слідчий НКВД / прізвище З.... ль/ і просить мене до кабінету голови Райвиконкому. При вході туди, слідчий предявив мені ордер на арешт та обшук. Інспектор О...в зробив обшук у кишенях. Після цього зайшли ми в кімнату, де я працював і почали кожен папірець переглядати та перечитувати. Нічого не було тут знайдено і мені сказано було іти слідом за слідчим та інспектором міліції.Ми йшли до моєї кватирі. По дорозі приєднався до нас начальник районового НКВД Г....ий, який і був присутній увесь час при обшуку в мене дома. Приявність при цьому самого начальника НКВД давала мені право думати, що мені інкримінується великий політичний злочин.

Обшук нічого не міг дати, бо я був перед совітською владою чистий, як сльоза. По закінченню всіх формальностей обшуку дружина моя сказала: ' тепер я спокійна, нічого не знайдено - це якесь непорозуміння '.Я гірко усміхнувшися та похитавши головою, подумав, що вона бідна наівно-проста у цю хвилину. Я знав,що справа тільки розпочинається.Коли мені слідчий предложив взяти зі собою постільну білизну для себе, то тоді тільки дружина та діти зрозуміли, що постигло нашу сімю. Незадовго опинився я в камері. Вечером визвав слідчий. Заповнив анкету, це були питання і за дідуся і за бабусю. Цілу ту ніч, я не спав, все передумав. Одна думка змінювалася в другою. Ніяк не міг собі уявити, щоби за мною був який-то тяжкий антидержавний злочин. Передумав всю свою діяльність не тільки останніх місяців, а навіть і багатьох років і не находив нічого такого, щоб могло мене привести сюда.

О 9-ій годині ранку слідчий визвав на допит. Спочатку зачитав свою казьонну специфічну мораль, що тільки правдиве визнання моєї провини перед державою, зможе покращати мою долю. Я дав відповідь, що в мою чесність він може вірити. Цей перший допит продовжувався 7 годин / з 9-ої години ранку до 4-ої дня/ Говорив не тільки про те, що робив в свойому життю, а і про те , коли і як я думав. Згадав і про свою недавню балачку, що він на березі річки з В....ом.Досвідчене око слідчого ні одним м'язем не пошевелилось, коли я почав говорити про той випадок,що привів мене сюди, як злочинця.

Слідчий ввесь час старався мене морально розброїти і це йому цілком вдалося, тим більше, що слідство велося під кутом "далекого походу".

Побачивши, що я цілком деморалізований від тисячі запитань, слідчий вміло переходить на цілком політичну тему і завдає мені питання, як я дивлюся на правний ухил в комуністичній партії. Я дав коротку відповідь, що права течія - це одна із тих,що співчувають дійсному становищу селянства і що ця політична концепція користується великою пошаною серед студенства та інтелігенції та що особи, які очолюють цю групу, дуже авторитетні серед мас працюючих СССР. На цьому він мене зупиняє і додає,

що на сьогодні допит закінчується і побажавши вєсливо на добраніч, відправив в камеру.

Ця ніч ще показалася більшою. Став пригадувати, що сказав слідчому на допиті, але сили волі не доставало, щоб відмовитися від того, що було сказане мною вчора. Таким простим і невинним засобом я надів на себе в очах НКВД п'ятно опозиціонера правого ухилу як позапартійний. При дальших допитах слідчий домагався від мене, чи не належу до якоі небудь антисовітськоі групи/ Ця комедія тяглася довший час, поки слідчий примушений був предявити мені пряме обвинувачення та ознайомити з матеріялами слідства. Тоді я побачив що притягаюсь до відповідальности за балачки з Б...ом на річниці, де Зінов'єва та Каменева назвав дураками. Це мене підбадьорило і я кажу слідчому: ' За що ви мене так довго мучили, це ж все нічогісенько не вартує ? 'Він дав таку відповідь: ' Ви одержите кару мінімально три роки далеких концтаборів. !"

От це демократія !

Я вимагав зустрічі з В....ом, хоча б для того, щоб плюнути йому в обличчя за його безсоромний злочинний вчинок; це мені так і не вдалося, був відправлений в...... вязницю, це посадили в спецкорпус, як антидержавного злочинця.

Не пройшло і неділі, коли мене визивають і направляють в мій район на слідство. Я настрожився, почуваючи, що знову є якесь нове обвинувачення. При зустрічі з слідчим, він мені передав в руки протокол допиту А.... ка, де я зачитав такі його докази:
1. Я не виступав говорити на зібранні своєі профспілки тоді, коли розглядалася справа Зінов"єва і Каменева, а це і значить - я солідаризувався з ними.
2. Я говорив А......ну після цього зібрання: ' хіба можливо судити людей за іхні ідейні розходження ?' / пригадайте, як я говорив /
3. А..... мене знає, що я належу до прихильників правого ухилу в партіі, бо я йому колись то припоручив книжку академіка Струмиліна, під назвою ' Планування в СССР", а йому / А.....ну/ відомо, що Струмилін теж належить до правоі течіі в партіі.

Я свідомо наполужую цими неписьменними і нічого невартими словами за для того, щоб показати, як ' високо ' знаходиться юридичне обгрунтування в СССР для його громадян, а ти юрист-правник, коли цікавишся тим, то глибше заглянь у мої слова та зваж іх і пригадай старе римське право і порівняй його з правом совітського союзу!!!

Безумовно ці всі нові обвинувачення я розбив. Більшоі дурниці не можу бути, як ставити людині обвинувачення в тому, що він / я / не виступав на зібранні, коли розбіралася справа Зінов'єва і Каменева. Або коли б я і так сказав / а я так не говорив/ " хіба можливо судити людей за ідейні розходження ?", то це не антидержавний злочин

А ще гірше - я рекомендував прочитати книжку: " Планування в СССР ', автором якоі був академік Струмилін. Ця книжка була в офіційному виданні і надіслана була в районовий виконавчий комітет, як допоміжня інструкційна література при плануванні. /Оцей той цінний архівний матеріял для історика, який знищили большевики свідомо./ Хоча це все нове обвинувачення проти мене нічого не вартувало, слідчий до загальних справ додав і цей матеріял і через місяць у в'язниці одержав офіційне листовне обвинувачення. Головні його тези були такі:
1. По політичним поглядам я належав до правого ухилу.
2. З корисною метою /?/ просовува право опортуністичну літературу / книжку академіка Струмиліна - Планування в СССР "/.
3. В мойому виразі : ' дураки, що пізно надумали захоплювати владу ..." цілком виявлена моя солідарність до Зінов'єва і Каменева.

дивись ст. 53 ' випущено'

І далі слідчий робить висновки, що моя " провина перед державою " цілком доведена, а тому я притягаюсі до відповідальности по артикулі 54, пакт 10 карного кодексу УССР. Цей артикул говорить, що я займався антисовітською агітацією / антидержавний злочин/.

В 1936 р. ще існувало таке право для підсудних, що при одержанні від слідчого обвинувачуючого акту, кожному в"язневі надавалося право прожати державного оборонця. Я знав, яка незначна роля адвоката у політичних справах та ще в закритім суді НКВД. І від його відмовився. 9-го листопада 1936 р. відбувся в помешканні обласного НКВД суд. В цей день у в"язниці мене рано розбудили, побрили і постригли. На суд 3-ох в"язнів провадили 6 конвоірів. Моя справа розбіралася першою. Визвані були і обидва як свідки В....нко і А.....н.

Крім охорони і свідків в залю нікого не впускали. Головуючий трійкою суда був Шевченко / радий був, що українець/. Вся ця трійка представники НКВД. Коли всі формальности були проведені, голова трійки звернувся до мен із запитом, кого першим допитувати мене чи свідків / видно хотів мені показати, який демократичний суд в НКВД/.

Я сказав, що бажав би мене першим допитував, як це робиться взагалі в часі процесу суда. Суд тоді виніс ухвалу навпаки- свідків допитувати першими. Я більше слідкував за свідками, як вони хвилювалися, чим слухав іхні"обвинувачення ", і думав, які вони нещасні, маленькі та жалюгідні в очах того страхітнього органу. Вони ж обидва члени партіі і відповідальні працівники і я сам часто слухав, як вони уміли твердо, сміло і навіть не погано говорити перед великою і поважною авдиторією, а тепер так дуже розгублювалися і хвилювалися /недаром Ленін цей орган назвав " мечем диктатури пролетаріяту" - коли це так, то чого ж боятись його самому пролетаріятові?/

Зовсім спокійно держав я себе, бо ще й тут вірив в совітське правосуддя і чекав повного виправдання. В ході процесу суду, голова розкрив мою характеристику / атестацію/, що видав районовий виконавчий комітет /РВК/ Зміст іі був лаконічний: працював на такій то посаді, стільки то років, і що я з працею справлявся. Голова зазначив, що характеристика моя не погана, а я подумав, невже ж я більше слів не заслужив, працювавши так правдиво та сумлінно стільки років. Треба знати, що совітська мораль зовсім інша - хто попався органам НКВД - не старайся його захищати, бо сам зможеш за це там попасти.

У в'язниці мені пощастило провідати, як мене районова газета " Ленінським Шляхом "схарактеризувала перед суспільством району як " великого контреволюціонера ". Все ж перед судом старався доказати я, що в головному слові мого обвинувачення " дураки" не було співчуття до розстріляних Зенов"ева та Каменева. Я не влучно склав стиль речення, а головна моя думка мала зовсім протилежне значіння цього слова.

За книжку академіка Струміліна казав, що вона до мого арештування знаходилася довгі роки в офіційним виданні і цензурою була не заборонена. Таким чином я не " протаскував ", як мене слідство обвинувачує, а відкрито рекомендував А...ну важливу офіційну літературу по методології планування. Що торкається правого ухилу, то я дійсно висловився багатозначно, просидів 7 годин на допиті і хисть слідчого довів до того, що він морально примусив мене сказати це, що йому найбільше було потрібне.

Далі я пробував був нагадати судові один вираз, що був поміщений в газеті " Ізвестія" це було сказано: " ми повинні ка-

рати без жалю дійсних контрреволюціонерів аж до фізичного їх знищення, і навпаки, ми зобов'язані бути дуже правдивими та обережними до випадково попавших людей до тієї категорії...' На це голова з насмішкою мені перебив:" не турбуйтеся нас агітувати". Вкінці прохав я суду повного виправдання. Суд пішов на нараду і вирока прийшлося чекати 20-30 хвилин. Я тим часом скористувався, щоб"подякувати правдивим свідкам ". Охорона добре бачила і чула в часі суда, який я ' антидержавний злочинець " і я почав в них прохати., щоб вони дозволили сказати мені де-кілька фраз. Вони дозволили. В.....нку я встиг сказати: " ти, негіднику, одержавши вищу освіту, зміг стати таким підлим; ти ж ні за що погубив мене і мою сім"ю." Звертаючися до А....на сказав: " а ти підлий хаме і трусе, за свою брехню побачиш на собі і своїх дітях нагороду ! "Ці мої слова здійснилися. В 1938 р. він судився тройкою НКВД і одержав 15 років ув'язнення. Думаю, що частенько згадував мене і совість повинна його була мучити.

Скоро вийшов суд і зачитав вирок, що мене засуджують на три роки далеких концтаборів і після відбуття цієї кари, позбавляють ще на два роки громадських прав. Вирок вислухав спокійно. Коли мене привели у в'язницю, то через годину моя дружина викликала мене на відвідування. Ви не розумієте, що це значить для в'язня зустріч з дружиною, або з ким іншим з родичів або знакомих. Для цієї зустрічі дозволяється всего 15 хвилин і то через грати.

Дружина моя добилася у голови суду / тому мабуть, що він був українець / зустрічі без гратів. В цей час ще більше дорога та близька вона мені здавалася. Я знав, яка трагедія для неї і дітей розпочинається із-за мого ув'язнення та " злочину ". Більше всього я її прохав за дітей / вона була не рідна їм /, їх було троє і вони тільки почали учитися. Старша донька- в сьомій класі, син у 6-ій і найменша в 4-ій класі. Дружина встигла мені сказати, що через мене вона не може знайти для себе праці - боялися прийняти дружину ' контрреволюціонера'. Рівно 9 місяців вона шукала праці, поки була прийнята офіціянткою у дитячій санаторії і то вже при допомозі авторитетних осіб. / От що значить бути підсудним в СССР /.Через три дні я сам склав касаційну скаргу і подав в Верховний Суд УССР і на другий місяць одержав відповідь,що вирок залишається в силі.

Знову розпочалося одноманітне тюремне життя. Режим далі збільшувався. З початку листопаду 1936 р.' перед моїм судом/ прийшов такий випадок у в'язниці, про який ознайомлюю читача. В камеру, де я поміщався несподівано входить комісія в кількости 5-ти чоловік. Попереду висока, показна, дуже добре одягнена особа чоловічої постаті. Він російською мовою питає: Я помошник Верховного Прокурора СССР. У кого із вас єсть скарга на слідчого, що вів вашу справу?'. Гробова тиша. Він знову запитує: ' Ні в кого нема ?'Тоді я сказав, що мій слідчий вів мою справу тенденційно, шукаючи виключно негативні сторони мого життя і не звертаючи ніякої уваги на позитивні. Він грубо дав відповідь, дивлячись на мене:' Ви думали,що ми вас сюди посадили задля того, щоб премірювати патефон ?'Я йому також в унісон:' Для чого ж тоді питаєтеь, коли даєте таку відповідь?' Він на це вже нічого не відповів і вся комісія негайно вийшла.

Хоча прокурор й мало сказав слів,але дуже вони красномовно за себе говорять. Видно не випадково була післана з Москви в .... в'язницю така поважна особа, бо крики політв"язнів

дійшли і туди і вмісто того,щоб дійсно обзнайомитися з загальним станом в'язнів, він так цинічно відповідає. Хто і чого буде після того боятися, коли дозвіл на всякі неправдиві дії по відношенню в'язнів дає верховна прокуратура, як єдиний орган, що дозволено йому право захищати ті громадські права людини перед органами НКВД, що зведені до казочного правового мінімуму.

І вмісто того, щоб вислухати скарги в'язнів, прокуратура сама іронічно посміхалася над покривдженими. А цих беззахистних покривджених дуже було багато. В цей час в сусідній камері сидів один політв'язень, який знаходився під слідством 17 місяців. Щоб не виявити цього великого насилля над цією людиною, адміністрація в'язниці завжди затирала слід цього злочину: цього в'язня негайно переводили або в камеру по карним справам, або зовсім вивозили в свій район. І на цей раз нам стало відомо, що він був вивезений з камери спецкорпусу в будинок обласного НКВД і там перебув доти, доки ця комісія не виїхала.

А прочитайте т.зв. " сталінську " конституцію в СССР, як там " дбають за людину та поносять її ?!"Недаром американський кореспондент Ліпман каже сьогодні:"..... СССР мусить показати світові,що їхня конституція 1936р. не нашвидко зроблена схема для зовнішнього вжитку і не калькульована омана, але чинний державний акт..Ненормальне становище в середині країни ніколи не творить сприятливого грунту для добрих зовнішніх стосунків". Підходив знаменитий день в Совітському Союзі - день затвердження цієї конституції - 5 грудня 1936 р., що офіційно визнаний державою днем свята.

Ніде від безділля нема стільки всяких ілюзій, надій на якісь покращення своєї долі, як це бува у в'язниці. Так і перед цим днем багато балачок було тут. Де-хто надіявся, що буде дана на користь того дня амнестія для політв'язнів. Коли ж надійшов цей день-то нас і на прогульку не випустили з камери. Справа в тому, що політичні події в середині СССР стали набирати тільки свого великого розміру, бо в цей час Гітлер повів свою агресію на Рейні і СССР почав горячково готуватися до війни. Від цього пішлі ще більша " чистка" запілля і поліцейський терор почав ще більше відчуватися з боку НКВД, а це значить,що і для нас в'язнів режим ще суворішим став. Коли мене в кінці грудня 1936р. перевезли в .... в'язницю,то дружина не змогла добитися дозволу, щоб побачитися зі мною, а вона приїхала туди за 12о кілометрів і мене готовила до відправи в далекий етап, на Калиму.

Мій етап на К а л и м у.

Ленін писав, що не так страшна сама в'язниця, як етап для в'язнів. Але ж Леніна возили по етапах в царській Росії, якої відсталість почувалася скрізь і на всьому. Треба було сподіватися, що в такім краю, як СССР, що дуже претендує на прогрес, не повинно б залишиться і спомину про це темне,чорне п'ятно. На ділі трапилось зовсім протилежне. В середині січня 1937 р. я був призначений на етап у Владивосток для дальшої відправки на Калиму. Від Владивостока до Москви 9.680 кілометрів. Така приблизно далечінь від ..... в'язниці. Транспортувати в зимовий час при великих морозах / 35-45 ступнів Цельзія / через Сибір тисячі людей, треба було б про них і потурбуватися не тільки про їжу та санітарне обслуговування, а й про вагони, в яких треба було жити більше місяця в дорозі.Так ми думали, та не так це склалося в дійсності. Коли вечером погнали з в'язниці для відправки / в день це не робилося для " ока" сторонніх /і превели нас до вагонів для посадки, то від жаху ми оторопіли. У вагонах були такі

великі діри - щілини, що снігу було нанесено багато і вітер вільно в них розгулював.

Безумовно, що стара Росія не возила товарними вагонами в'язнів / виключно худобу /, а перевозила їх спеціяльними класними. Поскільки ж в'язнів в СССР збільшилося в де-кілька тисяч разів проти царського часу, то нема ніякої технічної можливости возити їх у класних. По відомостях Буліта царська Росія в 1913 р. мала всіх в'язнів 32.757 чоловік, а в тім числі 5.000 чоловік політв'язнів, а на протязі останніх 15 років в СССР нараховується мінімально 10 мільйонів в'язнів. / Тут Буліт помиляється, зменшуючи на 3 - 5 мільйонів./

Коли це так, то треба було комусь привести в порядок ці вагони, тим більше, що й прокурор був присутній при погрузці та відправці нас. Але ніхто з нас до нього вже не звертався по цьому питанню і скорше приступили самі це лагодити. Пішли в хід ганчірки, дошки і справа на половину була налагоджена. Помістили у вагон по 40 чолов. коли верхні та нижні пари поміщають в час сна 36 чоловік. По дорозі терпіли багато за відсутністю в достатній мірі води, але наше щастя, що ми їхали зимою, а не літом, в який час обмеженість водою доводить в'язнів до справжньої муки.

В ешелоні нараховувалося більше 1.500 чоловік. Разом з нами везли і карних тяжких злочинців / непоправних рецедивістів/ і там, це їхня була перевага у вагоні над нами, вони проводили різні насильства аж до пограбування всього того, що їм було потрібне. Ще більше ми від них терпіли в концтаборах/ але про це скажу пізніше /.

В кінці лютого 1937 р. ми добралися до Владивостоку. Недалеко від пристані Владивосток / 5 кілометрів/ знаходився пересильний табор, розрахований на 20 тисяч чоловік. Тут нас і розмістили для дальшої відправки на Калиму.

25 березня 1937 р. перший караван, в кількости шести великих суден: 'Дніпрострой', 'Джурма', 'Індігірка' та інші в супроводі двох льодоколів ' Красіна ' та Добриння Нікітич, рушили в далекий та небезпечний шлях. Шлях той веде через Японське та Охотське моря. Багато є ближчий з Владивостоку на Калиму через Татарський пролив, але це дуже ризиковний для плавби.

На Японськім Морі морска качка була невелика. Коли ж увійшли в Охотське Море, то дві доби така велика морська буря /шторм/ дула, що дохоцила до 9 балів. Не обійшлося без аварії. Пароплав " Джурма ' закуплений в Японії дав трішину від льоду і тільки сміливість і вміння капітана спасла від катастрофи. Справа прийняла була загрозливий характер з тим судном: від води зробило " крен " вперед. Сігналу про ту важливу подію капітан не подавав тому, щоб не привернути уваги з боку японських военних суден, яких так багато зустрічали на цьому шляху.

Був ще такий цікавий випадок. Охорона, що нас супровождала, ввесь час була одягнена у военний одяг. Коли стали наближатися до Японських островів / Курільські /, то несподівано охорона появилася на палубі в цивільнім одязі і з пістолям в кармані. Нас в'язнів по самій необхідній потребі пускали в цей час на палубу з трюму. Згодом в концтаборах виявилося, що цей " фокус ' завжди пристосовувався у цих місцях плавби з цією метою, щоб японці не змогли догадатися, що за " груз ' перевозить така експедиція.

В таборах на Калимі були розповсюджені і такі чутки, що одного разу японський винищувач зацікавився, що перевозять в такій великій мірі з Владивостока на Калиму й зробив перевірку одного судна. На даді, щоб не виявити, в яких розмірах перево-

зять в'язнів, на кожного з них складалась фіктична умова, що це не в'язні, а вільнонаймачі, які ідуть на відповідний термін на працю.

Багато було пережили ми за 16 суток цього морського шляху. Сама качка / плавба / обійшлася двома людськими жертвами. Все ж, хоча і з великими труднощами, але ж добралися до бухти Ногаєво, а це значить до землі Калими.

-о-о-о-о-о-о-о-о-о-о-о-о-

Олександер Самчук.

МОЇ СПОГАДИ.

І. У повстанському відділі.

Діялося це на Україні року божого 1943. Зима того року не була така люта. По наших лісах почали появлятися польські банди, що разом з червоними московськими робили напади на наші села і грабували їх. В той час були вже і наші лісові вояки. Німці наповнили були тюрми та карні табори нашою передовою молоддю, переводили масові розстріли. Люди, що їм пощастило вирватися з німецьких рук, повтікали до ліса, та почали організувати повстанські відділи. Завданням тих відділів було обороняти хоч до деякої міри населення.

Я на той час був ще в Рівному в поліції та тримав службу в селі Шпанові при охороні цукроварні. І от одного разу дійшла до нас вістка, що всюди по районах арештовано поліцію, але не все так легко удалося німцям провести, бо багато хлопців забрало зброю і пішли до повстанських відділів.

До нас ця справа ще не дійшла, хоч багато моїх співробітників розбіглося, на свойому пості залишилася ще невеличка частина. Одна частина у складі дев'яти хлопців несла службу в Олександрії на мості, на річці Горинь. Хлопці, зачувши про плановані арешти, змовилися забрати усю зброю та перейти до ліса, до повстанців. Та пан Кучапський, що був там комендантом зрадив. Хлопці не були ще якслід підготовлені і звірилися йому про свій намір, він зараз же полетів до телефону та повідомив гестапо, мовляв, поспішайте, бо ту появилися зрадники, що збіраються втікти до лісу, та хочуть забрати усю зброю і мене разом зі собою.

Почувши таку вістку, німці поспішили якнайдужче. І так німецькі галайяди, приїхавши на місце, заарештували всіх хлопців і відвезли до Рівного. Втекти удалося лише одному сміливому бойовикові, останні всі були посаджені до тюрми. Серед тих хлопців були: Слободюк / втік / мій найдорожчий друг Марчук, Макарець, Дубинець, Грабарець і двох інших, імен яких не пам'ятаю. Грабарця, як найбільшого злочинця розстріляли, а інших вивезли до Німеччини до концентраційних таборів.

Так пройшло дві неділі арештувань, під які попали мої інші два друзі. Прийшов день останнього березня. В цей день прийшла до Рівного і взагалі по всій Волині сумна вістка...
Рано вранці 10 березня 1943 р. о год. шостій заворушилась рівенська тюрма. Всіх в'язнів вигнали на двір і гумовими палка-

ми загнали до авт. Піднялися грики, загарчали мотори і покотилися важкі машини від тюрми надід головною вулицею, аж за залізничний переїзд....

А там привітала іх знана вулиця звана Білою... І почалася вигрузка знову з тими гумами, та населювання смертного майдану.

А там... завили собаки... застрочили кулемети...і кинулися поліцейські собаки живих людей розривати і вкрилась земля людською кров'ю. Впали сотні людей винних і невинних, жінок і недорослих.

Так згинуло тоді, того пам'ятного дня 1943 року, 10 березня 600 людей.

Згинули там наші кращі друзі, як незабутній Клячко та Симів і багато інших.

Після цієї події тюрма стала порожня, лишилося тільки 14 душ для миття стін з крові людської. Та не на довго, бо з кожним днем число бідних невільників зростало. І так неспокійно продетів до кінця березень. Настав квітень. А сльози все лились і лились... бо наїзник не спав а провадив акцію далі.

Комісар Грущецький виконував всі накази СС-ів, палив українські села. Тепер він удавав зі себе українця, а в дійсності був старий польський агент при слідчому комісаріяті в Рівному. Там катував він наших друзів, молодих юнаків, що боролися проти наїзника до 1939 року за визволення свого народу. І той же самий пан Грущецький своїми власними руками заганяв голки за нігті, солив тіло сіллю на скатованих наших найкращих друзях. А коли прийшов до нас новий гість на чолі з Гітлером, тоді пан Грущецький вернувся знову в Україну. В часи большевицької окупації 1939-41 він утік був у Польщу, бо большевикам так прислужитися як німцям не міг, не маючи завчасу підготовленого ґрунту. У німців постарався про це завчасу і матеріяли мав виготовлені вже давно.

Отож з приходом німців на Україну пан Грущецький найнявся на службу в гестапо. Пан Грущецький, щоб легше йому було працювати, взяв на поміч того ж самого Кучайського, що я вже про нього згадував. Це був для нього дорогий помічник, товариш по праці, що так само старався помагати німцям з усієї сили.

І так проходив травень, а села горіли... А ділялося це все за вказівками комісара Волині і Поділля ще не під диктатурою Райхскомісара Еріха Коха.

Прийшов червень. Повстанські ряди зростали. На сторону повстанців перейшла вся поліція.

11 червня 1943 р. я, будучи в поліції, дістав службу на бойні в селі Обарові, недалеко м. Рівного, маючи зі собою вісім хлопців. Рівночасно від своїх дістав наказ залишити поліцію та з хлопцями і усією зброєю перейти до відділу сільської самооборони, на той час званої 'боївкою' та зайняти місце в районі вузлової станції біля міста Здолбунова. Там дістав'ю завдання обороняти села, відправляти до ліса молодих людей дещо підготовлених і відсилати до ліса все, що було здобуте на німцях, та не давати молоді на вивіз до Німеччини.

В той час почалися дії зривання потягів, без огляду на те куди б вони не їхали і що б вони не везли. Розуміється, що ті потяги в більшости везли або людей до Німеччини, або українське збіжжя, або матеріяли на фронт....

У ночі з 11 на 12 червня дістає наша вартова частина інформацію від районової боївки, що бойня мусить бути сьогодні взята. Розуміється, деякі хлопці були вже поінформовані про це, але всі тримали службу, як звичайно....

На варті стоїть двох друзів, год. 11 ночі. Бойня розположена в долині, кругом розложисті тополі, а за ними темні лани квітучого жита. Невеликий вітрець журно шумить листями тополь і приносить якийсь невиразньо сумний гомір. І ось нараз з того невиразьного шуму продирається короткий свист. Час від часу гукає пугач. Схвильований молодий хлопець, що стояв на варті, нічого не знаючи, влітає на вартівню і голосить небезпеку. Я даю наказ " зброю в руки ! Не залишити ні одного патрона !" Хлопці стривожені, телефон вже перетятий. На поклик пугача я вибігаю на умовлене місце, при чім наказав хлопцям, що не сміє впасти ні один стріл.

За хвилю вертаюся з бойовиками, а за нами іще 12 возів і йде 40 хлопців. Від нових гостей падає наказ: " Руки вверх! здати зброю ! " - Перестрашені мої вартові не знають, що мають робити, але по моєму велінню повстанці зброю залишають полі-цистам і ці починають діяти разом з боївкою.

За неціліх 50 хвилин все було зроблено. Навантажено 12 возів м'яса, та 6 возів солі. Забрано теж багато шкіри. Після того наша боївка відїхала з новими 9-ма боєвиками. До схід сонця були розтатовані всі по селам, а добич пішла вся до ліса під доброю охороною. І так розташувалися ми в селі А...., звідки частина пішла до ліса, а частина залишилася на місці. Тої ж пам'ятної ночі було зроблено в Рівному напад на електрівню, де повстанці забрали всю охорону зі зброєю, та й на залізниці було щось подібне.

Та вороги також не спали. А що не могли собі дати зі всіми ради створили якісь військові формації з бувших большевицьких полонених, а саме з запеклих совітських комуністів, що якимсь чинном попали в полон, а далі вступили до організованого німцями ніби то козацького легі. Німці, використовуючи тих людей поставили іх на постах охороняти залізницю. Одна така частина залізничної охорони стояла біля місточка Клевань на тартаку в лісі. Було іх не багато, сотня всього, але мали добру зброю кулемети, та гранатомети. Іхне завдання було обороняти залізницю перед повстанцями та поборювати іх. Крім цього вони ходили по селах, шукали горілки, впивалися та робили всякі грабунки та насильства. Найбільше горя від них зазнали молоді дівчата. 16 червня 1943 р. вирушив проти них наш невеликий відділ в силі 40 чоловік.

Дія розпочалася рано до схід сонця. Наш відділ підійшов до брами тартаку, де була розташована ворожа залога. Ранок, сонце вихиляється зза лісу на чисте блакитне небо, починається гарний червневий ранок. І раптом заторохтіли кулемети, гупнули гранати і розніссся по лісі невтихаючий гомін. Паде короткий наказ: ' Відважно друзі, не сміємо лишити живим ні одного ворога ! ' - молодий командир відділу Сергій Качинський іде перший в огонь.

Оселя тартака горить з усіх боків. Вибухи гранат, цокотіння кулеметів, зойки ранненних ворогів перемішалися в пекельний крик. Завзятий командир кидає гранату в юрбу ворогів з кличем : ' Вперед друзі ! за мною ! помсти ворогам ! не даймо сплямити нашої чести, бо Україна нам велить помстити смерть великих лицарів ! '

І з тими словами на устах впав та зброї не кинув. Смертельно ранненний впав на землю поміж ворогами з затиснутою пістолею в руці. І в останній хвилині свого життя гукає: " Помстіть смерть мою, прощайте друзі, прощай Мамо Україно, я мало помстив за Тебе...я ще мушу помстити ворогам...." Закрив

очі... віддав душу..., а рука затиснула пістолю і ще раз стріляє у смертному корчі і ще раз падає ворог з руки вправного стрільця.

Смерт командира не зломала повстанців. Вони кинули на помсту за свого любого провідника. Пішли за останнім його наказом. Здобули тартак, розбили большевиків, переодягнених в німецьку шкіру. На пожарищі лишилася майже сотня ворожого трупу. Не втік ні один. Та не тішило нас це, бо ми втратили свого найкращого друга, а з ним ще трьох друзів.

Година 8-ма ранку і все скінчено. Тільки веселе полум'я ґуляє по тартаку, бо ж горіти є чому. Лиш стогін ворогів, що конали в смертельних судорогах, корчилися від пекельного болю вогню і ран.

Наша невеличка частина взяла дорогі тіла наших найкращих друзів і занесла їх на рушницях на похоронну тачанку. Ми поїхали жалібним маршем до свого безпечного гнізда - зеленого лісу.

Після цих подій наш невеличкий відділ був розташований недалеко м. Здолбунова. З моїх хлопців, що були зі мною на бойні лишився тільки я один. Двох друзів було віддіслано до ліса на східню сторону Рівного, других два в Олександрійський район, а знову інших два на превеликий жаль втекли від нас до Рівного на старе місце до поліції. Першим був Мельничук що прийшовши до міста, розповів все, що було на бойні і як там усе склалося. Отже і вийшло з того, що цілим керівником цього діла був я. Мені довелося бути після цього пару разів у місті, але все удавалося добре і завше щасливо вертався назад.

Дня 9 липня 1943 р. прийшла вістка, що в одному селі були скинуті большевицькі парашутисти і залишилися там днювати, розташувавшися на хуторі. Було це недалеко міста Рівного в селі Ульбарів. Ми довго не думаючи, поспішили на поміч тому селу. Діялося це 10 липня о год. 4-ій пополудні. Наша розвідка була післана вперед і донесла, що їх там 12 чоловік, при чому двох на службі, останніх 10 спало спокійно в хаті. Їхні обсерватори були добре розташовані, та мали добру зброю, тому підступ був небезпечний. Ми були змушені залягти та чекати на слушний момент, коли вони будуть кудись виходити, тоді ми могли б їх легко взяти. Та так воно не склалося, як ми думали. Большевики тихо сиділи та нічого не прочували, що на них готується якась небезпека. Ми довго чекали на них розположені навколо хутора, що лежав в долині. Пролежали так до вечора, а большевики, як не виходили, та не виходили.

Вечером розвідка доносить, що большевики рухаються і готуються вийти в ліс. Думати було нічого. Комендант дає наказ до наступу. Загін розділюється на три частини, підходить з трьох боків. ... В долині хутір, кругом гарний садок, по обидва боки гори на правому крилі гори гай, перед хутором молодий ліс, ззаду село.

Ніч наступає і щораз більше темніє. Наша позиція добра. Ми по обох боках на горах. Третя частина охороняє прорив в село. Большевики вже вийшли на двір і посилають у ліс стежу, зложену з двох людей. Ми їх пропускаємо, думаючи, що вони ідуть у ліс розвідатись, тоді вернуться назад і підуть всі разом. Та воно так не сталося. Лісок був малий наче гай, а два большевики в ньому зникли і не вертаються. Розуміється, що вони тепер будуть мати краще положення, а коли до них прийде ще двох, то і зовсім добре. Ото ж ми постановили дру-

гих двох в ліс не пустити. Другим разом їх вийшло більше і нам удалося хоч це завалити. Після цього командир дав наказ до наступу. Наскакуємо на хутір. Большевики у панічному настрої не знають, що робитися і попали всі в наші руки. Тих двох,що пішли до ліса, очевидно, мусіли десь перебратися і втекти далі. Наша добича була гарна. Взято два кулемети / Дахтярова /,десять автоматів, декілька пістолів, набоїв і гранат. Ще до того попала нам в руки большевицька література.

Акція ця тривала цілу ніч. 11 липня на світанку вертаємося з акції веселі та задоволені. Переспали всі зайцем у тому ж селі і зі сходом сонця було нам приготовлене радісне селянське снідання. Та не встигли ми поснідати, як прибігли післанці з того ж села і донесли,що в селі є німці і розташувалися у одного поляка, що був німецьким донощиком. Ми довго не думаючи кинулися туди. Візники поїхали з нашими возами під ліс, а ми пішли облягати указане місце/ Село розляглося майже ціле по невеличких горбках. Люди починають снуватися після т.зв. заячих снів. Заячих,кажу тому, бо тоді майже ніхто вже не спав, а лиш чекав, що кожної хвилини прийдуть німці і заберуть. Мертве життя будиться, сонечко схопить ізза ліса і починається гарний день.

Край села в долині стоїть хата. Кругом розкішні лани квітучого жита і пшениці. На горбочку ліс. Коло хати невеличкий садок. З боку стара клуня, а біля неї бавляться малі діти. В хаті спокій. Німці собі випивають з господарем. Наближаємося до хати через золоте колосся квітучого жита. Ось, ось і ми вже коло хати. Та чортова дітвора, що бавилася біля тої поломаної клуні побачила нас. Коли я дав знак рукою, щоб бігла собі від хати десь далі на село, то вони повтікали до хати. Ми позалягали на добрих позиціях. Та нараз побачили,що на нас сипляться стріли з даху. Ми відкрили по даху вогонь, так, що черепиця полетіла до долу. Після того на даху затихло. Ми кинулися до самої хати. Заставили двері і вікна і хата замкнена. Стрілянина втихла. Гукаємо до німців, щоби виходили та здалися, що нічого їм не буде. Та де у лиха. Неначе повмирали в хаті.Лунає наказ: " кидати гранату!" І в ту мить летить через вікно граната. Вона розірвалася в хаті, а там мов би нікого не було.... коло хати прибудований хлівець. " Хлопці паліть хату !" І в один момент хата охоплена ясним полум'ям. Почали падати бальки. За хвилю дикий крик і аж тепер почали німці вискакувати з хати через вікно, та зброї з рук не випускали. Ми думали забрати від них зброю, та дати декілька гарячих, щоби не їздили нищити наші села, та так воно не вийшло, бо німці не здавалися. Ми були примушені стріляти без пощади. Ми взяли здобуту зброю і мотоциклі та потягли до невеличкого ліса. У лісі мотоциклі були приховані а ми посідали на свої тачанки й поїхали до своїх осель.

Другий день був цілий спокійний. День тихо проходив і настала ніч. В ту ніч з моєї боївки було післаних двох друзів до міста Здолбунова з порученням зірвати цегельню. Друзі пішли та наказ виконали і щасливо вернулися додому.

11 липня був сумний дощовий день. Зраня люди були в церкві, бо була неділя. Дощ не переставав падати цілий день, мрячило на дворі і була темна холодна погода. Після церкви я пояснював молодим хлопцям механізм рушниці, другий інструктор пояснював механізм пістолі, бо ж хлопці готовалися до УПА. Над вечір я взяв молодих друзів і вправляв з ними муштру в гаю, та розказав

дещо з боєвої тактики. Неділя закінчилася спільними вечерницями з дівчатами.

День 12 липня пройшов в повній та горячій праці. Я сам був при будуванню окопів. Будувалося кругом села окопи, нарід шукав всяких способів оборони.

У ту ж саму ніч я з двома друзями їздив у сусіцне село відправляти до УГА загін новобранців. Та при тому ми попали в невеличкі клопоти.

Настав день 13 липня. Праці важкої не було, отож я заходився конечно іти до міста, щоб добути трохи медикаментів та розвідати, що діється в місті.

Був ранок, хоч вже було і не рано, година 10-та. Вийшовши з села, іду дорогою, що після дощу приємно курила парою. Небо було ще вкрите хмарами, лише зрідка виглядало сонечко і усміхалося своїм ясним промінням до золотих ланів жита. А там за житом миготить біла гречка, на гречці завзято працюють цілими роями бжілки. Вітрець тихенько подихав.

І ось іду я так і любуюся божою природою, а мені щось гейби шепче довуха, не йди, вернись, бо коли не вернишся, то знай, що ці золоті хвилі житнього моря і той рясний гречний цвіт з бжілками прощають тебе. А ти і не думаєш, що любуєшся ними сьогодні і більше не будеш, хто зна, може ніколи.

Так любуючися природою, я прийшов аж під Басів Кут, що було вже майже під самим Рівним. Тут нагнав я одну жінку, що їхала до міста і дещо везла. Я попросив у жінки сісти і вона дозволила. Їдучи, я довідався, що жінка везе до міста масло, яйця та ще дещо. Я спочатку став жінку дещо ганити і наказувати, щоб вона вернулася додому і не везла харчів до міста німакам. В розмові довідався я від жінки, що вона іде до заступника комісара Грущецького п. Дуліківського, щоб той передав дещо для її чоловіка, що сидів у тюрмі. Жінка ця була матірю двох синів, що один з них з перших днів пішов до свого рідного війська УПА, а другий працював в залізничному депо в місті Здолбунові. І ось одного разу трапилася подія, хоч вона і не була першою, а саме німець добив одного обігника українця. Коли хлопчина побачив це не витримав і вдарив німця, так що той перекинувся. Тоді хлопець пустив два паравози на себе, щоб розбилися і після цього втік до ліса. Незабаром приїхало гестапо додому тих хлопців, щоби їх арештувати, та на щастя їх вже вдома не було. Вони були вже так далеко, що ворожа рука дістати їх не могла. Отож замість їх взяли їхнього батька і пообіцяли, що коли зголосяться сини, випустять його.

Вїжджаємо до міста. Мені знову щось ніби шепче, злізь, не йди далі, іди другою дорогою... Але я не послухав того голосу, що шептав мені правду. Входжу в місто. Головна вулиця забита німецькими СС-ами. Рух ненормальний. Але я іду вперед і не зважаю на ніщо, хоч чула вже душа, що сьогодні я в останнє бачу це місто, що в останнє бачу ці села. І ось переходжу через головну вулицю, та проходжу метрів п'ятьдесять вперед, де мав звернути на бічну вулицю. Раптом чую знайомий голос, здоровить мене хтось. Оглядаюся і зустрічаюся зі знайомим поліцистом, що колись разом з ним лежав у лічниці. Почалась розмова. Він питає куди йду, що роблю і т.п. Я без зброї, їх двох. На вулиці повно німоти. Мої виправдання не дали відповіді, що мала б бути до вподоби моїм знайомим. Мій знайомий поліцист наказує мені іти з ними і витягнувши з кишені пістолю погрозив: "тільки зробиш один неправдивий крок, стріляю ! " Рад-нерад я мусів

на те згодитись іти з ними. По дорозі пробував просити, думав може зм'якнуть і відпустять, але то не помогло. Йдемо вздовж через ціле місто. Минаємо собор, потіхою і тут моя надія на життя вся тратиться. Зістаються тільки думки, що враз куля проникне голову і буде по всій параді.

13 липня в годині 11-ій я став перед комісаріятом. Завели мене до середини і я якийсь час мусів почекати. За хвилю мене закликали і я став на перший допит. Допит робив якийсь поручник. Допиту не докінчено, бо тягнувся і так за довго, тому, що це була обідня перерва і поліцисти пішли на обід, мене також відведено на обід. На обід мене вів той сами, що арештував пан Р.....к. Закувавши в кайдани мене ще з одним таким самим як і я пан Р. витягнув пістолю і погнав нас на перед себе. На обід завів нас до тюрми. Підійшовши до великої залізної брами, що була у високому мурі тюрми, задзвонив і брама відчинилася. У брамі з'явився грубий німак, ми ввійшли в середину. Перейшовши з ним пару сходків у тюремному мурі, ми ввійшли до тюрми . У великому мурі біля вузької залізної брами тюремна канцелярія Це невеличка кімната з вузеньким попід стіною коридорчиком. За дерев'яною стіною стоять два столи, а за ними дві молоді німочки переписують мабуть стан в'язнів. Великий, пузатий німак записав і мене до книг, звідки, як називаюся і за що попав. Опісля сказав іти мені за собою. Зупиняємося біля великої залізної брами. За нею ще одна, а за тою ще одна. Грубий німак гукнув на каліфактора, цей з'явився в ту ж мить. Із великим півметровим ключем у руках, зміряв мене з голови до ніг і усміхнувся.

В тюрмі.

Велика тюремна брама. За нею стоїть каліфактор з великим ключем в руці, в другій кусень міцної гуми. Тюрма ?... Яка страшна!.. Яка темна !.. Боже ! Я не переступлю її порога.... Я тут перед брамою скінчу життя... Я ще ніколи в ній не був. А тепер так спокійно стою і дивлюся на ту тяжку браму. На що дав мені життя, Боже милий ? Хіба на це, щоби братня рука привела мене сюди і віддала катові ?... Україно ! Ненько ! На що дала мені мою красу бозву та справедливу ? Я ще такий малий, що навіть не встиг нічого зробити для твого добра. І вже, так рано починаю за тебе тут страждати. А може ... сьогодні ще переночую а завтра... - завтра шибениця, а може ще й сьогодні, коли сонце зайде ? А ні, то за пару днів привітає мене вулиця 'Біла', із своїми горами трупів, та лихими собаками, що будуть рвати моє тіло?

Заскреготів великий ключ, зісочив замок і відхилилася важка брама. А я заплакав, мов дитина, та й пішов мов те ягня, що йде на заріз а нічого не знає!....

Лийтесь сльози, пливіть рікою, та запливіть, аж під хату тую, в село любе, у той садочок розкішний, що я його так любив. А в тому садочку, в середині над стежкою, стоїть яблуня крислата. А, на тій яблуні може буде моя люба Галя??... А як ні, то підіть до хати і скажіть Галі, щоб мене не ждала, бо я вже може не вернуся ніколи, ніколи ! А ти Галю вийди в садочок, на ту яблуню крислату та лише згадай про мою любов гарячу. Згадай і про це, коли ми ще були вдома, а я приїздив до тебе, а нічка була така завжди гарна, місячна... Як вітався я з тобою, з братами, з татом і мамою твоєю. А потім, як всі йшли спати, тоді ми щасливі йшли на двір і в садочок пахучий, на ту яблуню крислату... А там в садочку тихо, гарно, а з неба місяць заглядав крізь гілки продирався і в хмари знов ховався. Ох, Галю люба,

згадай також про ті слова, що ти щебетала. Бачиш, ворожка правду казала. ' Не тішся, любий мій, тим що тепер бачиш, бо німота, це та сама голота що й наші сусіди. От-так зроблять, як недобрий хлопець, що дівчину ніби любить, та голову іі закрутить, а потім насміється, набавиться та й одурить.'

А я тому не хотів вірити, бо ж не сподівався, щоби з тюрми шпиталь стався, а тепер він знову у тюрму перетворився і знову залишив сиріт стільки, а жінок вдовами зробив. Та тепер, моя люба, я все тобі вірю, бо ті твоі щебетання не пішли на вітер. Зостанешся і ти небого, моя, сиротою, та будь щаслива, що хоч не вдовою. Ти будь горда, що ми з тобою любили найбільше Украіну. Не журися, Галю, бо я хоч загину, то не блудно, а за матір рідну Украіну. Ото слухай, люба моя, ходи в той садочок, молись Богу, то може ще буду з тобою. Прощай Галю, серце моє. Може Бог дасть я повернуся, а може й ніколи...' Прощай, моя найдорожча...'

Тюрма. Кавіфактор впхнув мене до переходовоі камери. Камера велика. Двері моментально зачинилися, заскреготів ключ і погримали тяжкі кроки калфактора... Навкруги мертва тишина. На долівці лежать три тіла. Я стояв якийсь час ні живий ні мертвий, в очах темно, кров в голові кружляє з неймовірною швидкістю, у вухах якісь глухі нечувані звуки, ніби шумить, ніби дзвонить. Камера висока, вікно далеко, людське око може бачити лише шматочок украінського неба. Стіна груба, холодна і страшні залізні грати. В одному кутку розвалена піч, а за нею стоіть старий заіржавлений баняк із парашею, від якого забивається останній шматок чистого повітря гнилим смородом. Я стою далі німий, серце росте, росте і вже таке велике зробилося, що в грудях ніяк не може вміститися, духу мало, тіло терпне і сила втікає від мене геть, ноги дрожать. І прийшла думка до голови, втікати. І куди ж втікати ? Кругом страшні грубі мури, залізні двері одні, а там другі, а нарешті аж треті. Вікно високо а в нім сильні грати. Раптом десь взялися в мене пташині крила, кидаюся до вікна і як та пташка б'юся в грати. Не достану до них. І знов падаю на землю. Така пристрасть відзивалась , кидалась в мене кільканадцять разів та все те було безуспішне. Стіни не валяться, грати не падають, земля не розступається і без сили падаю на долівку. Мої спільними, що я іх там застав, чи то полякалися, чи може пожаліли, кинулися мені на поміч, стали заспокоювати, а коли я вже був трохи при собі, тоді попросили мене зісти обід, що був у них в запасі. Я взяв обід до рук і подивився, що там було. Зупа першоякісна, західно-европейське блюдо, лиш німецькоі техніки куховарства. Свята вода засмажена двома крупинками замість сала. Солоне було досить, бо щоби істи, треба було водою гасити. Далі в цій зупі були варені сушені кормові буряки. От і все. Як воно називалося не знаю, бо ко було західно европейське блюдо. Не знаю, чи большевики щось таке потрапили б упороти, дарма, що вони на все добрі майстри. Ну, а я, правду кажучи, в західній Европі ще не був й не можу знати, як воно там могло називатися. Досить, що ми його називали все ж таки по большевицьки " баландою ".

Того ж самого дня пополудні о другій годині, прибіг калфактор забрав мене і повів до брами. За брамою ждав на мене той самий грубий німак, що сидів в канцелярії і записував. Скрипнув півметровий ключ у дверях і вони помалу з вагою відчинилися. Я вийшов за браму і мені світ став такий ясний, як ще ніколи. Сонце ніби якось так світило жовто-жовто, аж золото. Повітря пові-

яло, ніби ножем пронизало, а трава чомусь така зелена аж миготить в очах. Та не час на те все приглядатися, бо йдемо далі у той високий мур, що за ним недалеко воля. Та він такий високий, що за ним,не то що не видно тої волі, а навіть не чути голосу людського, що мимоволі хтось промовив,проходячи повз тюрми. А коли хто проходив то так тихенько, так скоро,що навіть сам себе не чув. А кожного хто проходив повз те місце, брав такий якийсь невидимий жах, що робився німим і глухим, щоб не бачити і не чути, що діється там, за тим муром. І кожному прохожому, щось ніби до вуха шептало:"Йди скорше, тікай. Тікай звідсіля !'

Біля брами чекав на мене уже поліцист. Він замкнув руки в кайдани, відчинилася брама і я пішов знову на допит. Та дарма, що кайдани на руках,а в голові думка одна, мушу кинутися на поліциста і втікати. Та чомусь кайдани ніяк не пускають і знов лиш думкою пройшов цілу дорогу й опинився в комісаріяті,Протокол докінчив тойже самий поручник. Після того відвели мене до комісара Грушецького. Комісар, узрівши мене своїми малими,гострими очима і змірявши із ніг до голови, запитав, що за один. Відразу казав принести протокол і все, що було,від мене забрано. Подивився на протокол, на літературу, що від мене відібрано і крикнув: 'А, ми вже знаємо таких пташків !'

Протокол був йому не до смаку, бо за мало було там сказано. Він почав допитуватися сам, як було на бойні, хто був головним змовником з повстанцями. А коли я на ці питання відповів так само, як було в протоколі, то це йому аж ніяк не вподобалося; Він почав лаятися, називаючи мене за....цем і моїх за...них повстанців, мовляв, ми вам покажемо, що то значить наша поліція. А далі почав лагідніше питати, чи я б їх повів туди, де були повстанці, ті, в яких я був. Розумовно, я на це погодився, а сам собі думаю, я вас поведу, але туди, де макар телят не пасе.Але, яка там спіткає доля і мене,побачимо. Та у всякому випадку я хотів би із вами туди поїхати, в те місце, що маю на думці. Тоді побачили б, хто виграє. Або ви звідтіль вже не вернулися б,або я сам упав би вашою жертвою. Щоб лише це сталося у бою, або хочби в утечі, щоби лиш не впасти так, як безборонне ягня,яке колись погани приносили в жертві богові.

Далі пішли питання на гостро: ' Говори правду, чого ти був посланий сюди і за чим ?" Я відповів,що сам прийшов, що ніби то втік і хотів зголоситися до поліції..." Це не правда, говори,чого ти сюди посланий ?' Далі я вже не відповідав нічого, Тоді комісар наказав принести гуми і добрий ланцюг, мовляв, ми зараз йому покажемо його повстанців. О він зараз нам все виспіває. Скручують ланцюгами руки і ноги, а коли скрутили, я сидів на землі. Нараз підійшов комісар, стукнув мене в лоб і я перекинувся до гори ногами і тоді лиш чую, як гума парить в ноги і в задок, За кожним ударом сліпує питання: " За чим післаний ?" Я мовчу, та лиш стогну потиху від болю.

" Де повстанці ?' - і знов гума гріє п'яти. І так довго гріла мене та проклята гума, що я мабуть був заснув, бо вже нічого не чув, ані питань, ані гуми, що наганяла теплого повітря, лише чув,що мені було добре, бо тепло.... Та нараз чомусь прокинувся, ніби холодної води випив хтось на мене, а та цілюща вода розбудила мене зі сну, Та коли розкрив очі, то бачу,що воно і справді біля мене вода розлита. Коли встав то бачу перед собою знову того самого комісара, що я його так ненавиджу

і чую, як питає мене, чи то може снилося мені так, не знаю ще й досі.

– " Чого ти прийшов сюди ? За чим посланий ? Де твої повстанці? О, небоже, як походиш до нас так кілька днів, то все виспіваєш. О, ми ще не таких пташків мали, та й ті виспівали нам все гарно. "

Ну, а я чоловік не дуже такий говірливий, то собі мовчу далі, ніби то і не до мене було. Дарма, що ще дістав пару замордасів, але, як то кажуть, пари з зубів не випустив. Ну, й нарешті скінчився той гостинний день 13 липня, ще саме в той день я мав гостювати у дочки заступника комісара Кримінальної Поліції п. Ч....о. Та якось воно не так вийшло, як я собі гадав.... .

На 4-ту годину пополудні я був виведений до того ' готелю',що й на обід. Там я мав заночувати і деякий час замешкати. І знову йду через парк, через головну вулицю і знову опинився перед тою тяжкою брамою. Задзвенів дзвінок і вона знову тяжко відчинилася. Поліцист мене віддав тому самому грубому німакові, а сам пішов і брама закрилася. Грубий німак повів мене до камери. Перед брамою крикнув на калефактора і той в ту мить з'явився, та знову забрав мене за одну, за другу, за третю браму. Закрив за мною двері і пішов, лише великий ключ заскреготав і я опинився в тій самій камері, що був перш. На камері застав уже не трьох людей, а чотирьох.

До вечора день пройшов спокійно. О год. 6-ій дзвінок на вечерю, усі вхопили свої різні посудини і приготовилися біля дверей. Двері відчинилися і тільки чуєш, як калефактор крикнув – раус – і все вже мусить бути машинально в черзі, що тяглася так, як у млині черпаки на пасові – одна сторона йшла на двір, а друга до середини, таким способом, щоб у проміжкі калефактор міг спацерувати. Та нехай би хто захотів поволі іти, чи здужав чи ні, мусів кожний бігти. На дворі біля великого котла стоять два кухарі з довгими ополонками в руках і черпають каву, кожному стільки, скільки влізло в посудину, бо ж того було досить, що жалувати нічого. Кругом тої черги стоять вартові з автоматами в руках, понасторожувані як кіт на мищ. Кожний в'язень, що він по ту вечерю не мав права глянути на нього, або хочби назад, кожний мусів бути так зацікавлений вечерею, що не мов би крім котла з кавою на подвір'і нічого більше не було. Майже кожний в'язень, що підбігав до кітла, то чи то з голоду, чи з розгублености, не знав від котрого кухара краще брати. Підставить свою посудину одному і раптом побіжить до другого. Той же перший кухар, що набрав уже кави і хотів йому налити, гляне, а в'язень вже біля другого. Тоді та кава, або летить назад у котел, або другому в'язневі, але той черпак,що мав налити каву попередньому, летить просто на його голову і так клятий стукне по голові, що аж котілок з кавою полетить на землю. А в'язень заморочиться і не знає куди йому бігти, але зараз же йому дорогу покаже калефактор гумою і він побіжить мов опарений до камери. Така пригода була і зі мною, бо я ще був за молодий в тюрмі і тих порядків не скоро навчився. Нарешті прийшли до хати, кожний дістав кави до схочу, хоч і відро ціле міг собі набрати і так може з 70 гр. хліба. Посідали по кутах, зїли хлібець святенький і понаїдалися, як то кажуть, як собака мухою. Та зате кави є досить, то кавою наїдались, аж позапухали. Я розуміється,ще не мав коли запухнути за один день, але з голоду воно дійде і до мене. Бо ж кава є зі звичайного бурякового листя, трохи засушеного, щоб було червоне. А солодили сіллю, як хто мав, а не мав, то і так добре смакувало, бо ж мусів пити хоч цю воду.

Після вечері у камері стало тихо. До мене почали підсуватися товариші, та по волі, чи по неволі, стали дещо розмовляти,стали

жаліти, хоч і самі були там само, де і я. Були це поляки, а я, сказати правду, їх не люблю, то і не потребув їхньої милости. Хоч і я дістав так добре, аж тим поля ам закрутило в носі, то не показав, що я такий бідний, та хоч і як не люблю тих поляків, то почав всежтаки дещо з ними говорити...

Далі у куті лежав один новий в'язень, якого я застав, коли прийшов із допитів. Чоловік нічого собі, здоровий, але бачу, що на ноги стати не може і хоч роззувся, то п'яти йому бідоласі аж горять і ростуть і пухнуть. Підходжу до нового товариша і бачу вже по вигляді, що українець, але ще не довіряю і питаю:

– ' Вибачте, будь ласка, хто ви будете ? "–

Мущина серйозно відповідає: – " Я є українець " – і починає дещо росказувати. Працював у Гебітскомісаріяті. Коли одна політична група підтримувала акцію вивозу нашої молоді на роботи до Німеччини, мовляв, там збережеться і дечому навчиться, молодий цей друг виступив проти цієї акції і був по стороні революціонерів, що разом з усіми чесними людьми, змагали до звільнення України від усякого наїздника. І ось таким чином попав цей чоловік у тюрму. Закували його в тяжкі кайдани, бо то був, так по большевицьки кажучи, ' враг народу '. Та чийого ? Думаю, що не свого, українського, бо він боровся за щастя України, та її всього народу. А коли він був ворогом німців, то це не могло нічого шкодити нам українцям. Отож забрали того друга післанники комісара Грушецького і привели в кайданах до комісаріяту. Першим питанням було, чи ви націоналіст ? Той чоловік не трус і гордо відповів: " Так, я націоналіст, самостійник, що не визнає жодних окупантів на рідній землі." – Тоді комісар Грушецький не питав більше нічого, лиш казав принести своє приладдя і закликав добрих двох катів. Як його там мучили, не знаю, бо сам не бачив, а він мені не казав, але доволі того, що чоловік не міг ані сісти, ані стати, бо все тіло його було скатоване, а підошви на ногах зовсім порозбивані

Але не було часу дальше розмовляти, Задзвенів дзвінок, а це був час на вечерю. Я ще того порядку не знав, то й байдуже собі, але ті поляки, що були більш знайомі з тим, зачувши дзвінок, скоренько вхопили котілки і бігом поставали попід правою стіною. Побачивши, що я не дуже спішу, один, що був старший в камері, сказав: ' Ставайте швидше в чергу, бо дістанете гуми '. Я все таки не квапився на ту добру вечерю. Та нараз двері відчинилися і з'явився каліфактор, розуміється з гумою в руці. А я свій герой і далі повертаюся мов мокрий вовк і тому, що був самий задній, то й довелося покоштувати гуми.

По вечері було вже дещо спокійніше і розмови всі позатихали. Кожний звісив голову до долу і важко щось роздумував. О 6-тій годині задунало по камері: ' А п е л ь ! ' Мої спів"язні зновурозумніші від мене. Старшина знову говорить до нас обох: "Станьте панове до черги, бо знову дістанетегуми ". Ми, правда, послухали вже. Але, як стати, нам не сказав, а ми самі не знаємо. Бачу, що старші в'язні поставали на струнко. Стоять мов повкопувані. Став і я на струнко, але яке то там було то струнко. Так, як воно повинно бути, я все одно не став, бо чомусь мені зовсім не було в голові, а тому, що моя голова була забита різними думками, я її звісив По коридорі лунають скрізь крики: ' Добраніч " і вже чути, що близько нашої камери. Мої старші співв'язні вже не говорять нічого, лиш поставали мов ті струни і ані пари з уст. Та нараз двері вихром відчинилися і

і в дверях з'явився калітактор із листком паперу і олівцем в руці, а під пахою гума і той півметровий ключ. Калітактор острозорий і побачив, що я не так стою, як має бути, вхопив довгий ключ і по голові. Не говорячи нічого, так довго стукав проклятим ключем по голові, аж поки я сам не догадався, що треба стати на струнко і випрямити голову. Коли я вже став йому до вподоби, калітактор відійшов до дверей і наш старшина камери віддав звіт:

–" Ахтунг, зіммер 28 міт 10 манн белегт " – Калітактор почислив, записав і відійшов, кажучи"добраніч".

Після апелю має бути мертва тишина. Говорити дійсно не було чого, усі лише щось зажурено передумували. Ніч, треба спати. Кожний собі дещо стелить, хто мав жупан теплий, а хто блюзок дві. Я мав лише одну блюзку на собі тай не знаю, що маю з нею робити, чи стелити, чи накритися, чи під ту дурну голову, що стільки ключів дістала, підложити... Але нарешті додумався, що треба таки під голову підложити, бо вона, хоч дурна, то всетаки шкода її.

На другий день рано о 6-тій годині розлігся по коридорі знов звук свистка, знак для вставання. Хто чув, чи не чув, а все мусить машинально підвестися і відразу дижурні бралися до замітання. За 10 хвилин крик калітактора: ' Аборт'. Усі заметушилися, бо кожний старався якнайскорше стати до черги, бо ж на цю хвилину кожний ждав нетерпеливо. Я також чекав на це безстримно, а тому, що минулого дня дістав багато за невиконання дисципліни, то сьогодні став під стіною майже перший. Двері відчинилися, і я лиш почувши слово ' раус ', всі кинулися бігти навиперджки. Але я поперед себе вже не пустив нікого, хоч правда самий перший не біг, бо ж ще не знав, де саме той аборт. А випередити і так ніхто не міг, бо хіба, коли не смієш з гусакового маршу вийти на бік, не побіжиш перед себе. На клозет випускали лише одну кімнату і поки було нас в камері шість, то ще вистарчало тих раковин для всіх. Три мінути призначені на повну оправку, вживання клозету і умивання для нас вистарчало. Прибігши до келії чисто підмітали, а сміття кидали за розбиту піч, що стояла в куті, а там посідали, тай ждемо на порядок дня...

Ніч перша у тюрмі пройшла не зовсім так зле, дарма, що спав на голій долівці. Було трохи холодно, але наснилося так багато, що я вже ніколи не був в такому раю, як тої ночі. За ту коротку ніч я зовсім в тюрмі не був, а був в лісі у своїх друзів по зброї... Іхав гарною тачанкою помальованою на чорно і запряженою у пару вороних коней, такої ж самої масти. Цілком та сама тачанка і ті самі коні, що я ними іздив ще не так давно, як був в сільській боївці, а було це ще передвчора. Іздив я у ній на німаків. Ну, й бачив свого зверхника, певно він там знає, що я попав та може боїться, що б я кого не видав. Ні, брате, за мене ти не бійся ! Я сам зловивсь і терпіти буду сам а дорогого заповіту не зраджу ! Також приснилась і моя найдорожча Галя. Снилось, що я був у неї сьогодні. Приіхав на тому вороному коні, що колись іздив..., як ще був у відділі "Безпеки".

Другий день 14-ого липня проходив спокійно. Вже й навіть на допит не брали. Снідання і обід пройшли якось спокійно, вечеря трохи голосніше, але слава Богу без ключа по голові. За той спокійний день я вже трохи освоівся з життям в'язня, серце вже стало приходити на місце і так пройшов цілий тиждень. А думка снувала лиш одна - втікати! – Та куди ж втікати ? Невелика камера на першому поверсі, а стеля так високо, що коли б стало чо-

тири чоловіки, один на одного, то й ще не знаю, чи дістали б її. Грубі стіни і одно невеличке вікно і то так високо, що хоч вже і розганявся і стрибав то все одно досягнути його рукою було важко, ли грати товкнешся і знову падаєш на землю.

До суботи 16-ого липня тиждень пройшов майже спокійно, я вже навчився дисципліни, як по каву іти, та до рапорту ставати, ну, й ще до інших тюремних порядків привик. В суботу 16-ого липня наша камера стала веселіша, бо добавали ще трьох нових в'язнів. Тепер почався новий порядок, бо ті люди також мабуть в тюрмі не були ' дисципліни' також вони не знали і ті ключі і гуми,що досі діставала моя голова, вони перебрали на себе.

На 17-го липня припала неділя... Уявіть собі ту красу липневої неділі. Літо, лани дозрівають. Сонечко гарно світить, а я його не бачу. Лиш видно через грати,що воно там на білому світі є, а до моєї камери загляне лиш тоді, коли заходить і то з далека-далека... Лиш невеличкий блиск впаде на підлогу коло розваленої печі. А воно так пориває чоловіка до того золотого сонця... І за ті грати, на волю... На волю, до рідних братів, до неньки, до дівчини любої..., бо я ще молодий...І ось під вечір коли сонечко заглянуло в моє вікно, десь з далека пролунав гарний мелодійний голос дзвона. Це мабуть з Рівенського Собору? І стислося серце, коли знову почув голос дзвону. Душа завмерла в мені. О, Боже милий, чи бачиш Ти, що тут в тюрмі і молитися ворог не дасть, щоб Тобі принести подяку за той дар,що Ти дав мені.... життя'!

І так пролетіла ціла неділя 17 липня. З новими в'язнями дещо познайомився і бачу, що вони недалекі мої сусіди, бо всі з Межиріччя Корецького, та всі три молоді хлопці, десь по вісімнадцять, двадцять років.

Прийшла ніч, переночували і знову прийшов день. Я вже освоївся з тюремними мурами: До моєї камери щодня прибувають нові і нові мешканці....

Десь біля 20-ого липня подикали мене знову на допит, та й за цим разом я не признавався до нічого. Дарма, що багато всякого питали, але з моєї душі не дістали нічого, Я своїх друзів не зрадив ні одного, а те,що я терпів,було лише для самого мене. Помучили мене ще трохи ті братопродавці і сказали підписати протокол,що я і зробив. Після того знову в кайданах відвели мене назад до тюрми. В камері застав я знову кількох людей, новоприбувших. Ці були знову з другого кінця Рівенщини,з села Межиріччя Острожського повіту, а поміж ними було також пару поляків зі Здолбунова. Я з своїми хлопцями розговорився та скоро побачив, що це теж були наші. Ту ми вже знову були біля себе. І так сидячи в переходовій камері тиждень, думав я,що мої допроси вже скінчилися і мав деяку надію, що може випустять.

В моїй камері вже не 9, а 28 в'язнів різного віку, та різної національности,що жили на Україні. Аж тут десь дня 22 -ого липня, вкинули до нас ще одного поляка. Старий він був вже, навіть доить глибоко, та був так побитий, що усе тіло його було чорне, мов ріпля. Ото притягнули його, відчинили двері і так шупнули до середини. На допитах так дали, що він вже на ногах стояти більше не міг і до тюрми привезли його дорожкою. Старого поляка, як впхнули до середини, він так і витягнувся по середині камери, як був довжий, а кров з нього розплилася по всій камері. Ми назбирали паперу, постелили на долівці і положили на

нім старого. Він лише стогнав, проклинаючи когось. Але кого він лаяв, ніхто не міг знати. Кожний думав, що він лає ту поліцію, що його так збила. Та коли старий прийшов трохи до себе, це сталося тільки на другий день, розповів, як він сюди попав. У нас на Волині, недалеко від міста Рівного є одно промислове місточко що зветься Янова Долина. У тому місточку є відливня шкла, та великий каміньолом. Тому, що там робота дуже добре платилася, за польського панування всі українці були з праці усунені, а польський уряд зробив там справжню польську колонію. Одного разу десь в половині липня 1943 р. заглянули наші відділи УПА і туди, і дарма, що поляки були добре узброєні, під охороною УПА місцеве українське населення, досі переслідуване і визискуване поляками почувало себе вільніше. Поляки побоялися, що тепер українці можуть пригадати собі всі кривди і почали нишком вибиратися з Янової Долини. Так втік наш старий і дістався до Рівного. Тут пошукав собі мешкання і оселився. Та, щоб зігнати хоч маленьку пімсту на тих гайдамаках, як він їх називав, десь у їдальні при пиві, сидячи за одним столом з українським поліцистом, витяг йому пістоля із кабури. Та не встиг ще його ужити, як поліцист зловив його за руку на місці проступку. Ну, розуміється, не був би це поліцист, щоби подарував це, він зараз же з місця його заарештував і забрав на комісаріят. Тому, що старий хотів зробити замах на поліциста, то дістав таки добре, ну й на цьому парада скінчилася, а старий опинився в тюрмі та лише стогнав бідолаха.

– – ! Пшеклєнте гайдамаки, така їх мать ' .

Другий тиждень у тюрмі став зовсім інший, як був попередній. Дарма, що трохи гордив західньо-европейськими харчами, тепер рад-не-рад їв, навіть смакувати стало. Хата ставала чимраз то меншою та тіснішою. Поки нас було 9, було холоднувато і місця було досить, а тепер нас вже стало 25 і місця стало зовсім мало, а дихати не було чим. В день ще, як в день, але коли прийде ніч, то хоч живим до гробу лягай. В день порозсідаємося всі під стіну і вже не сумуємо, а байки плетемо. Лиш вартові надслухують, чи хто не ходить по коридорі. Бо, як часами хто вскочить до камери, то в одну мить все мусить бути на струнко, а коли підірвемося всі нараз, то такий пил зірветься, що світа не видно. Про дихання нема що й говорити, бо від пилюки і носом не сапнеш. Коли ж прийде ніч, то біда страшна, сваряться, б'ються. Коли починаємо розлягатися, то очевидно кожний би хотів лежати, отже одні лягають по одній стороні попід стіною, а другі по другій. Але камера не була така велика, щоби усі могли повитягатися ноги, бо кожний чоловік довгий не менше 150 см. а камера була нецілих 3 метри завширшки. Приходилося закладати ноги одні на других, та все одно не могли поміститися. Останні вже мусіли стояти на зміну і чекати поки хтось не витримає і встане на клозет, тоді, той, що стояв хутенько лягає на його місце. Тоді йде боротьба і хто сильніший, той лягає спати. Спали, як оселедці в бочці, а коли надокучило комусь на один бік лежати, то сам не міг обернутися, а мусів ждати на більшу кількість таких товаришів і тільки тоді оберталися всі разом. Коли б хто був такий сильний, що хотів би сам обернутися, то виліз би на верх всіх, як клепка з бочки і назад би в те місце не ліг, а мусів би стояти під дверима. Тепер рано, коли вставали, камери ніхто вже не замітав, як це було перше, бо не було місця, де мітлою шагнути. Снідання і обід обходилося якось можливо і хоч часом доставалося гуми, але можна було ще витримати.

Але за той аборт ще сьогодні стає страшно, як згадаю. Наша камера йшла вся нараз. Нас було 29 чоловіків, а у виходку лиш шість раковин, а на всю оправку лише дається три хвилини. Ну й, подумай, як то зробити, щоби всі 29 чоловік за три хвилини ужили клозету. До раковин тиснуться по двох, а то й більше чоловік. І це була найбільша мука з усього життя, бо там билися самі між собою, пхалися, один відпихав другого. Серед того шарпання три мінути скоро пролітали; каліфактор надлітав, розганяв усіх і ще до того ключем по голові частував. Щоби скорше розігнати, відкривав кран з холодною водою і лив на всіх. При помочі холодної води каліфактор скоро заганяв усіх до камери. На другий день, кожний як тільки встав зі сну, старався скоро стати біля дверей, в чергу, щоби бути першим у виходку, бо ж не всім доводилося ужити його одного дня. А коли вже доводиться на ту хвилину ждати два дні а часом і довше, то, очевидно, кожний пхається до тієї черги якнайскорше.

Ну й нарешті діждалися ми розбиття із тої переходової камери до сталих для нас вже приготовлених камер.

Одного дня, не пам'ятаю коли це вже було, але здається 23-го липня, прийшов каліфактор, вистроїв нас в ряд і сказав бути готовими, бо зараз прийде начальник тюрми. Ми поставали всі в два ряди і ждали. За пару хвилин прийшов начальник ще із одною рибою начального правління. Ми ж всеодно не були привикли до дисципліни і дехто не стояв так, як вони того хотіли. Начальник зміряв очима всіх неначе ножем пронизав кожного. Було пару таких, що на нього не могло дивитися. Він виправив їм зір гумою, так, що, чи хотів, чи не хотів, мусів дивитися. Після того огляду нас зараз забрали і повели до бані. Там сказали роздягатися, а одежу свою пов'язати в клунки і віднести до котловні до дезинфекції. Ми порозбирані пішли до купальні ніби купатися, але тому, що не було теплої води, купатися ніхто не хотів. Так ждали ми цілу годину поки пустили теплу воду і трохи помилися, а за той час одежа також вже була готова. Ми дістали одежу і повбиралися. Тут вже нас ніхто не гонив, так що мали досить часу повбиратися. Коли порозгортали свою одежу, то побачили, що багато одежи цілком погоріло, але добре, що хоч позбулися тих звірючок, що по людському тілі живуть, а правду кажучи в нас їх не бракувало. Потім повели нас до амбулаторії, де дістали інекції і з тим пішли до хати, але не до тієї переходової камери, а порозділяли нас вже на ' сталі мешкання'. Я із двома товаришами, тими молодими хлопцями із Межиріччя опинився у підземеллі у камері під числом 80. З нами пішов ще той старий поляк, що втік з Янової Долини. В камері застали 6 людей, всі вони були з Острівщини.

Наше нове помешкання виглядало так: кімната вже не була висока, широка лише в два з половиною метра, довга в чотири метри. Застали ми шість чоловік, а до того прийшло нас чотирьох і вже стало десять. Малі залізні двері, у них малесенька дірочка-візитирка, якою каліфактор наглядав, коли йому хотілося. Вікно тут вже зовсім невелике і так низько, що зовсім можна стати в ньому і дивитися. Та куди ж дивитися, коли в тому вікні залізні грубі грати, а поверх них положена дротяна густа сітка. Щастя, що вікно було відкрите і через нього доходило трохи повітря. Та дарма, що то було літо і мух неситих всюди буває повно. Та у нас щоб хоч одна: нема, хоч і вікно відкрите і, здається, ми їх і не виганяли б. Та мабуть і вони бояться цього веселого по-

му, парма, що тут всякі харчі західно-европейські, всеодно і посмакувати кляті не хотять. Ну, й що це вікно. Сидить воно дуже низько і бачиш через нього лише маленький клаптик блакитного неба і маленький кусочок тюремного подвір'я, що на чім зелена трава росте. Бо, хоч і в тюрмі багато народу, але топтати її немає кому, хіба що той собака, що звик годуватися людським і живим тілом. Покачається трохи по траві, коли нап'ється крові. Ну і врешті той мур високий на чотири метри, що через нього і світа божого не видно. Сонечко лише тоді було видко, коли зайде вже з полудня і освітить мур, а до нас дійде лише відблиск з того муру. І так, просидівши в переходовій камері дві неділі, врешті перейшли ми на сталe мешкання, хоч щоправда суду ще не було. Попалась нам і камера чиста, одним словом життя покращало. У новій камері порядок трохи інакший, ніж був у переходовій. Там ніколи не заміталося, а тут кожний день є дижурний, призначений самоуправою своїх же співмешканців в'язнів. Кімната щодня тепер замітається і миється. У куті біля дверей стоїть параша, хлопці звідкись дістали мішок, накрили її, то вона не так смердить.

І знову летіли так дні за днями. До нашої камери прибували нові гості, але з камери не звільняли нікого. Так пролетів цілий тиждень, прийшло ще кілька осіб і нас вже було 18. В числі прибувших прийшов один молоденький поліцист. Він десь був на протипартизанській акції, але мабуть не прислужився так, як німаки того хотіли, отож і кинули його сюди. Дальше прийшов ще один чоловік, що був у Здолбунові директором млина, а сам походив з Полтавщини. Коли наші з ліса приїхали до того млина по муку, то добича там була непогана. Набрали 16 тон муки і 55 кабанів, що вигодовувалися при млині. Німаки зі злости забрали директора, закидаючи йому, що він не хотів боронитися перед повстанцями. В дійсності це не була справжня причина. Його забрали лише тому, що був українець.

Третій тиждень мого життя у тюрмі пройшов зовсім спокійно. Було лише дуже тісно в камері. Коли лягали спати, то частина лежала ще можливо, а друга частина лежала, як довелося, одні стояли, інші сиділи, а часом дехто поверх усіх лежав. Друге горе було, як я уже сказав, той проклятий клозет. За три мінути всі ніяк не могли його ужити, а при тому доводилося нераз по голові літати і в холодній воді скупатися. В день у камері можна було ще витримати, було спокійно, тихо. Було у нас пару стариків, які уміли розповідати всякі анекдоти, тому воно так і не вкучилось і не відчувалося так тієї неволі. Важче жилося тим, що курили. Поперше не мали, що курити, а по друге не мали чим прикурити. Врешті роздобули якось огню і ховали його в дірочці, що була видовбана в підлозі. Огонь той був такий: спалиться кусочок чистої шматини, ховається її в тій ямці а до того кусочок шкла та скалки і так кресалося...

Настав другий тиждень в камері. Змін нема ніяких, лише чомусь стала до нас прилітати пташечка до вікна. Сяде, защебече і немов би щось сказала нам і полетить. Десь там на горі вище, над нами були приміщені самі жінки, мабуть українки. Виспівували щовечора після апелю жалібні пісні до Пресвятої Діви Марії. А десь далі було мабуть багато священиків, бо щовечора молилися в голос, співаючи ' Отче Наш '. А ті молитви нагадували, щось таке сумне, благальне. Пригадувалися завжди козаки, якто вони

колись, сидячи в турецькій неволі, молились і просили Бога, щоб післав іх на Україну, а там хочби і вмерти, аби лиш на Україні. Ось так, і ми, сидячи в тій німецькій неволі, молились Богу і просили його, щоби хоч раз вийти на волю і помстити ворогам, а тоді і вмерти.

З тоі пори, коли пташка прилетіла до нашого вікна і щось нам сповіщала, кожного дня з нашоі камери почали брати на допит. На допитах приходилось не легко. Першийпішов із нашоі камери п. Мельник із Остроіжчини. Забрали його о 10-тій годині, а прийшов назад аж по обіді. Прийшовши до камери не міг білдачисько сісти, бо дістав таки добре. Почалося ще з понеділка. На другий день пташина знову прилетіла. Від тіеі вістки наші очі вже машинально були спрямовані на двері, а слух так і насторожився туди. Мертва тишина панує в камері. Сидимо всі попід стінами та лише дивимося, чи не відчиняться двері. І хоч ці двері ніякоі радости не приносили, але завше було веселіше, як когось взяли. А там уже залежало від його щастя, або поведуть на допит, або пустять додому. Коли когось брали рано, або у вечорі, то це вже був знак, що на волю, або в більшости вечером на тюремний майдан, на шибеницю чи на розстріл. Коли брали в день, то значить на допит. Рідко траплялися випадки, що відпускали на волю. В цей день десь по 10-тій годині взяли у нас знов одного молодого хлопця. Ми хоч і не знали куди, але чомусь були раді, бо часом хоч скажуть чоловікові, за що його держать. Хлопчина той вернувся якраз на обід. Прийшов та не сідае, як звичайно. Ну, а нам вже і питати не треба. Обід відбувся якось спокійно, а по обіді покликали нашого хлопчину знов. Назад вернувся білдачисько аж вечером, ще більше скатований, ніж був зрана. А все мабуть тому, що він походив з тих сторін, де найактивніше була розвинена повстанська діяльність.

І так знову пролетів цілий тиждень. Кожного дня когось брали. Були випадки, що і додому одного, чи двох, звільнили. Але, чи дійсно вони були звільнені, це вже було питання не просте, бо ж відомо було, що з тіеі тюрми нікого не звільняли. Люди себе лише так потішали. Коли, було, прийде калфактор і начальник тюрми з зеленою карточкою в руці, то це часом когось і врадувало, бо казали забирати свої речі і ніби то відпускати мали на волю. Дехто думав, що це справді так робилося. За той тиждень відійшло від нас двох друзів, ніби то додому, бо викликали іх з зеленими картками в руці. На допит брали мало не всіх.

Так пролетів тиждень, а я сиджу спокійно і жду, що і мене викличуть кудись. Присуду ждав такого, як і кожний повстанець: розстріл і більше нічого. Вже хотів, щоб це сталося, якнайскорше, бо тяжко так мучитися, дарма, що вже і дисципліни тіеі проклятої привчився. Настав другий тиждень. Неділя пройшла цілком спокійно, ще й до того обід добрий. Зварений був майже цілий кінь, що його собаки мабуть вже з ями витягли, бо зупа таки добре смерділа, не кажучи вже про м,ясо. Хочби хто як був голодний, та не знаю чи зів би хоч дві ложки. Ото ж вся наша зупа пішла до параші, та дарма, що параша була накрита, до вечора поки діждалися аборту, в камері не було чим дихати. Як вже ті кухарі витримали, що іі варили, трудно собі уявити.

Третього тижня заноситься знову на добре. Вчера добра зупа, сьогодні попили знову водички з якимсь зіллям. Почався понеділок.

По нашої камери знову заглянули німаки і почали брати на допит. Тепер вже прийшла черга і на мене, а була це якраз середа. Калфактор викликав мене і повів до брами, а за брамою ждав уже той самий німак, що привів мене сюди і я пішов з ним до тюремної канцелярії. Тут на мене ждав представник СС і повів мене. Іти було не далеко, бо слідче бюро було напроти тюрми, містилося при головній вулиці.

Прийшовши на СД, я як-не як привітався. За столом сиділо двох слідчих. Один вже мав перед собою якусь дитину, а другий ждав на мене. Поки взяв мене до роботи, я встиг ще придивитися до того геройського хлопчини, що стояв перед другим слідчим. Дитина невелика, так може років вісім, та бачу, що герой. Я сам взяв трохи прикладу з нього і рішив так само здавати іспит. Чую, як питає його слідчий через перекладчика: '

— ' Ну, то не хочиш нам сказати ? Ходив батько у вечорі кудись, чи ні ? "

Дитина геройсько відповідає: " Ні батько мій був завжди дома і нікуди не ходив."

— ' А чи ти бачив у вечорі, що до вас хтось приходив ?'

Хлопчина знову відповідає: " Ні, до нас у вечорі ніхто не приходив, хіба мій дядько, що його хата, зараз побіч нашої".

Гестапівець далі говорить: ' То ти не хочеш нам сказати нічого ? Не треба ! Але, коли хочеш жити, то краще скажи все. Чи носив батько до лісу повстанцям їсти? Хто у вас ночував і коли ? Ти все знаєш. Як не скажеш, то розстріляємо тебе !"

Безумовно, що коли гестапівець помахав дитині під носом пістолею і загрозив, дитина заплакала. Але замість говорити те, чого вони вимагали, воно розплакалося і не говорило нічого, а коли і говорило, то на кожний запит відповідало "ні".

Далі годі було слухати, бо прийшла черга і на мене. Присуваюся ближче до стола і німак починає мене питати. Де народився, в якому році, який фах маю, хто вдома є, скільки братів, де вони і що роблять. Я подавав дещо для оправдання, але більше всього крив... Німак, як записав це все, запитав, як довго я служив в поліції і чому покинув? Я відповів, що служив лише п"ять місяців, але сталася така пригода, що мене забрали повстанці. Я не міг проти цього нічого зробити.

Але німак питає далі: ' Ну, а як то було з вами там на бойні ? Я почав говорити, що ми нічого не могли зробити, коли на нас напала така сила, ми мусіли здатися. Більше не питав мене нічого, а що був час обідній, повели мене на обід.

Коли прийшли ми під тюрму, я побачив багато людей, що стояли під тюрмою. Я відразу догадався, що це середа, і що люди прийшли передати своїм кревним посилки. Поміж тими людьми я побачив одну жінку з мого села. Я мав змогу сказати їй лише: ' скажи моїй мамі, що я тут.'

Коли я прийшов до камери, мене зустріли всі жалісними очима, бо кожний приходив збитий і лише декому удавалося здати іспит спокійно. Ніч пройшла спокійно і знову настав день і знову ми понасторожували очі, вуха і все тіло. Чомусь здавалося, що сьогодні знову почнуть від нас брати. Чи на добре, чи на зле, не знали, але всеодно тішилися. Пополудні прийшла черга

знову на мене. Прийшовши на гестапо стою перед тими самими дверима, що і вчора.Сьогодні, вже довго чекати не прийшлося і зараз же взяли мене до роботи. Коли почав допитувати, з другої кімнати вийшов гестапівець, що сидів там цілий час і сортував доноси. Він почав перечитувати мені деякі доноси,питаючи чи я знаю кого з тих людей, що про них говорилося. Я хоч і знав декого, казав, що ні. Були там доноси з мого села, з сусідніх сіл. Здавалося,що всіх сексотів видушили по селах, а їх ще є більше, як чесних людей.... Гестапівець врешті витягнув кілька доносів з мого села і питає: " а того знаєш, а того, а того ?" Не було, що крутити, я мусів про декого говорити, бо село наше маленьке і кожного чоловіка знав, як свого рідного.

Став я знову перед столом і слідчий розпочинає так,як завше, але додає: " Коли хочеш жити, то говори правду. Як скажеш, то пустимо на волю, як ні, то підеш також, туди на " Білу". Я трохи подумав і почав божитися, клястися, що я все говорю правду і в доказ того прошу, щоб мене вислали до Німеччини.

- " Це нічого, що ти просишся, але ти скажи правду, то ми тебе вишлемо до Німеччини. Як там воно не було, ти краще признайся. Чи ти знав, що тої ночі мали прийти повстанці ?"

Рад-не рад признався і кажу: " Так, я знав про те "

- " А від кого ти про це знав ?"

Кажу, що один хлопець з поліції сказав мені про це.

- " А де той хлопець ?"

- " Не знаю, тоді він був в поліції."

- " А як він називається ? "

Я кажу правдиве прізвище того друга.

Коли я подав прізвище того друга, слідчий взяв телефон і відразу телефонує на поліцію.

- " Чи є у вас такий - то ?"

Звідтіль відповідь:"Був, але вже нема."

Далі питає: " А як то воно було, якви договорилися ? Чи знали всі про це, чи тільки ти ? "

Кажу, що тільки я. А поінформований я був так. -" Тоді у вечорі мав до нас прийти названий поліцист з горілкою. Так воно і сталося. Ми спекли м'ясо і десь коло 10-ої години він прийшов і каже: " Пити не будемо, бо зараз прийдуть сюди повстанці". Дехто з моїх хлопців стривожився, але погодилися і пішли з нами.

На цьому протокол скінчено. Німак вислухав мене уважно і в всьому повірив. Я на того друга говорив безпечно, бо знав, що він уже в лісі. Відповідь німакові смакувала. Дав мені підписати протокол і я довго не надумуючися, підписав. За хвилину забрав мене гестапівець і повів назад в тюрму. Коли я прийшов до камери всі з зацікавленням дивилися на мене. Хтось спитав мене чи штани цілі. А коли я відповів, що так, усі здивовано зраділи, що прийшов небитий.

І знову тиждень пролетів до кінця. Прийшла неділя. В нашій камері спокій. Цього тижня нікого не випустили.

Неділя. І знов видно, що на дворі гарна погода. Сонечко світить, а ми сидимо, мов ті живі трупи. Очі, так позападали, що лиш блискають з глибин чола. Я вже сидів третю неділю.Голова висохла, колпак притягнуло, коли стану, то мушу відразу ловитися за стіну,бо в голові закрутиться, в очах робиться темно.

Початок тижня був опертий завжди на середі. Бо за тих два дні

може когось на допит візьмуть, а може додому пустять, а може, борони Боже, на розстріл візьмуть. До цього найскорше може дійти, але все ж таки, як когось брали, було веселіше, бо ждали поки він вернеться і щось розскаже. При тому і час проходив скорше. Середа, це був найкращий день в тижні. На допити майже нікого не кличуть, а вже від 9-ої години з кожної камери викликають по одному, а навіть по більше. Каліфактор в той день завжди добрий, нікого не вдарить, а було воно так тому, що в середу було дозволено передавати посилки. Очевидно, тіпосилки, перш-за все йшли на контролю, і коли там було якесь масло чи.сало, той кому, воно післано діставав лише посудину, а по товщі і слід загинув. Він все зіставався на контролі в канцелярії. В моїй камері вже майже всі дістали щось, а я, хоть і переказав мамі, але надії на посилку не мав найменшої, бо знав що батьків також порозганяли з дому.Але якось ненадійно закликав і мене каліфактор.Дістав невеличкий клуночок: малих два хліби і ще якісь сухарі, дві цебулі, а далі коц, простирадло і білизну. З того я вернув мамі дещо назад.

Пролетів ще і цей тиждень до кінця. Настав п"ятий тиждень. Знову дістав посилку з дому. І знову жаль і знову спогади з рідної хати.

В понеділок рано, зараз по сніданні, каліфактор мене викликав і повів до брами. За воротами на мене ждав якийсь сухий німець і повів по канцелярії. Та запитали мене чи я знаю столярську роботу і я відповів,що так. Після того сухий німак повів мене за залізну браму. За нею був столярський варстат і туди завели мене на роботу. По полудня я вже встиг добре розцивитися, де пліт де стіна така, що добре попхнути і був би на волі. За того пів дня я вже добре собі все розміркував і думав, що як не сьогодні, то завтра кинусь до втечі. Та дарма, що я так мріяв. Того ж таки дня вже перед самим закінченням роботи чомусь за мною прийшов той самий німець і забрав мене до камери.Тут мені і одному моєму співмешканцеві сказав забрати всі наші речі і скоро іти за ним. Ми зауважили,що він мав у руці зелену картку, а в нас було пові"я, що коли каліфактор забирає когось з речами та з зеленою карткою в руці, то це мало бути звільнення. Очі всіх моїх співмешканців заблищали радістю, бо кожний думав,що таки справді на волю. Я навіть не міг попрощатися з ними, бо не було часу. Каліфактор гонив, щоби скорше виходити і я лише загальним словом попрощав усіх. Дармо співв'язні просили, щоб коли буду на волі розповів їх родинам про життя в тюрмі і переказав, як передавати посилки. Голодна німота навіть хліба білого не передавала,не говорити вже про сало чи масло.

Нарешті я вийшов за двері камери і каліфактор повів мене до брами. За брамою перебрав мене грубий німак і повів до канцелярії. В канцелярії вже було двох друзів, до того прийшли ще ми. Потім нас звідсіль виписали, повернули наші забрані колись речі і ми думали, що виведуть нас за браму і скажуть іти додому. Та чомусь нас не виводили з тюрми. Коли німаки своє скінчили забрали нас і повели з собою. Ми вийшли на двір і відразу побачили, що з тюрмою попрощалися, але волі всетаки не вітаємо Ідемо через головну вулицю і звертаємо в парк, та бачимо,що нас ведуть до середини парку,це був колись ресторан.Тепер цілий той будинок довкруги загороджений колючим дротом.Ввійшли ми туди і бачимо,що там стоять військові машини, а біля них сновигаються під наглядом німаків совітські полонені. Нас посадили на машини нагружені боч-

- -

ками з пивом. З нами сіло ще чотири німки добре узброєні і авто рушило. Але куди ....

/ Продовження слідує ./

= =

- -

... Павлюк.

ДОНБАС У БОРОТЬБІ З НІМЦЯМИ.

Східна Україна це області: Харківська, Сумська, Донбас та Кубань. Харків і Донбас це промислові околиці і населення тут досить мішане. Крім українців живуть по містах грузини, вірмени, татари, москалі а в околиці Маріюполя навіть греки, які приїхали сюди ще за Катерини II і творять тут сильну колонію із 29 сіл містечок. Українська національна свідомість тут слабша як у прочих областях України, але не зважаючи на це і тут самостійницький рух приймав широкі форми вияву та величезні успіхи. Ці терени не підлягали владі цивільного правління на чолі з ославленим Кохом, а були адміністровані військовою владою. Військове правління прийняло особливо хитру тактику супроти українців і на жаль перехитрило деяке число української інтелігенції. Це мало місце спеціяльно в Харкові.

Зима 1941 - 42 рр. це жах голоду, який панував тоді по всіх більших містах України а особливо в Харкові, від якого фронт пробігав не дальше, як за 20 - 25 км. Підчас цього голоду погинуло багато української інтелігенції, бо Харків, як відомо, бувша столиця УРСР і в ньому концентрувалася еліта України. Тут жив Аркадій Любченко, що не хотів як Бажан, Тичина й інші втікати враз з большевиками і сатирик Анатолій Гак, жінка письменника Хоцкевича, жінка бувшого наркома Шумського та багато професорів, доцентів і визначних громадян.

Зусилля військової адміністрації полягало в тому, щоб приєднати українську інтелігенцію для цілей німецької політики. Німецькі військовики були свідомі, що для розбиття большевиків треба розв'язати українську проблему. Вони знали, що українці ворожо наставляться до німців, саботують їхні окупаційні зарядження і накази і змагають до самостійности. Тому німецька армія хотіла усю вину за німецький терор на Україні скинути на партію чи на гестапо. Німецькі військовики заявили, що, коли війна скінчиться, армія постарається, щоб український нарід дістав державу, але тепер на це не час, тепер мусять українці помагати німцям розбити большевиків. Вони навіть брехали, що навіть тепер українці дістали б державу, але українські революціонери відносяться ворожо та поборюють німців і тому німецький уряд не може дати українцям самостійности. На цю агітку зловили вони декілька українських професорів, які повірили їхнім облудним словам, що, мовляв, причиною зла є український визвольний рух. Ця група людей, що пішла на співпрацю з німцями, проповідувала свої облудні гасла українському населенню при помочі місцевої газети і клубу, якому надали підступну назву " Просвіта ". Тяжко повірити сьогодні, що інтелігентна людина могла в той час дати себе обдурювати німцям, поборюючи українських самостійників але на жаль так воно тоді було. Ще тяжче повірити, що деякі з тих панів сьогодні намагаються знову виплисти на поверхню українського політичного життя.

Самостійницьку діяльність в Харкові почало кілька молодих революціонерів на чолі з Пронінським. Коли в жовтні 1941 року заняли німці Харків, вони зразу почали вести оживлену роботу. Згодом у Харків прибули інші революціонери з Полтави і Кременчуга. Вправді відносини не були тут найкращі / причини подані повище / та ще й німці привезли зі собою агента Коника, який віддавав їм в руки революціонерів. Не зважаючи на це, поведено сильну акцію серед робітництва, яка знайшла серед них широкий і прихильний відгомін. Ще краще прийняло роботу українських революціонерів населення сіл і містечок, тому, що там була досить висока свідомість.

Німцям вдалося в Харкові два рази викрити революційну організацію. Раз весною 1942 р., другий раз осінню 1942р. В той час було заарештовано і розстріляно цілий ряд самостійників між ними 'Мудрого' , ' Зеленого' і ' Сірка'. Але не зважаючи на терор і хитру німецьку політику, кадри революціонерів самостійників росли, на зміну впавшим приходили нові, які продовжували їхнє діло.

Особливо сильний відгук знайшла революційна самостійницька акція між робітництвом Донбасу. Тамошній український робітничий елемент виявив досить велику свідомість. Відчувши на своїх плечах усі 'доброційства' большевицького раю, та добре пізнавши нових німецьких ' визволителів ' робітники Донбасу побачили, що правда є за тими, які виступають і проти большевиків і проти німців і голосять кличі соціяльної справедливости й індивідуальної та національної волі всіх людей і народів. В той час Донбас переживав жахливі дні голоду. Я бачив усі ті робітничі ' по - сьолки', оці Собачівки в Гришино, землянки в Горлівці і будки немов собачі будки в Сталіно / Юзівка/ - усю біду українського Донбасу. Я сам прожив з українськими робітниками в тих Собачівках неповних 2 роки, ділячися з ними долею і недолею. Один страшний жах огортав людину, коли дивилася на втечу робітництва зимою з Донбасу 1941-42 рр, та весною 1942р. Голод шалів тоді подібно,як 1933 році. Лише цим разом голод був викликаний війною. Колишні розкуркулені селяни і ці мільйони людей,що покинули рідні села в час колективізації і голоду рушили тепер знову, тікаючи перед новим голодом на свої працідівські оселі шукати хліба. А зима була дуже гостра. Мороз доходив до 30-40 градусів. Та не зважаючи на це ,люди в той час тікали на Лівобережжа, а навіть в Київщину та Вінниччину цілими валками. Запряжені в двоколісну повозку чи сани, мов звірята, мандрували сотні кілометрів з дітьми і з усім своїм майном на Захід. Бувало, бачиш, робітник запрягся в сані, на санках кілька клунків та двоє,троє маленьких діточок, а жінка помагає, попихаючи сани. Мороз сильний, що діти аж сині, а чоловік бродить по коліна в снігу і прямує все дальше і дальше від Донбасу. Таких картин було тисячі. Назагал в той час покинуло Донбас около мільйон робітників. Багато тоді людей на широких українських шляхах замерзло, багато відморозило собі руки і ноги.

А ти стоїш і дивишся на горе безталантних та жаль і гнів огортають тебе, бо нічим не можеш їм помогти, бо ти ще в гіршому положенні, ти людина без документів, без хати. За тобою всюдами гонять німці і хочуть знищити тебе за те, що бажаєш волі своїй країні та добра всім тим з яких вони хочуть зробити своїх рабів. Але в тебе сильна віра в майбутнє рідного краю. Цей вид безталанних мандрівників-утікачів перед голодом кріпить в тобі ненависть до ворога і ти, стискаючи холодного пистоля, якого завжди носиш при собі, йдеш своїм шляхом дальше виконувати свій обов'язок.

Коли разом із моїм приятелем Климом Иваном розстріляним німцями в березні 1944 р. в Дрогобичі, 18 лютого 1942 р. перший раз станув я ногою на Донбаську землю і йшов з Горлівки дорогою на шахту ч. 5, побачив на стовпі повішених чотирьох мужчин. Кожний з них мав таблицю з написом: " Я бандит.... за уживання зброї повішений 15.2.1942р." Не весело вітали нас німці на тій землі. Але цей вид нас не збентежив. Ми прийшли сюди з твердою постановою, помстити смерть кожного замученого нашого земляка, покарати за це німців, або згинути самим.

Уже в травні 1942 р. революційне підпілля було зорганізоване в Краматорську, Константинівці, Горлівці, Сталіно і Марюполі. Українське робітництво Донбасу живо цікавилося українським визвольним рухом. Скоро самостійницькі гасла знайшли шлях у кожний

завод, шахту, рудник, підприємство, у школу, кооперативу у робітничу землянку. Найкраще йшла робота серед робітників і молоді в Маріюпільщині. Тут зорганізовано широке підпілля в місті і околиці та розкинено масово протинімецьку літературу. Німцям вдалося викрити одно звено та заарештувати в серпні 1942 р. около 1о людей. Іх посаджено в тюрму в Сталіно. Ніхто не признавався, всі мовчали, не зважаючи на це, що іх катовано. В той час в тюрмі в Сталіно згинув в грудні 1942 р. організатор Маріюпільщини Степан Пержко, який організаційні тайни взяв з собою до гробу. Але Маріюпільська підпільна організація скоро вигоіла рани і вела дальше конспіративну роботу. Під осінь 1942 р. український визвольний рух всецідо панував над ситуацією в цілому Донбасі. Революційна сітка почала поширюватися навіть на Ворошиловград / Луганськ /, Старобельск, Таганріг, Ростов та зачала вкорінюватися на Кубані. Одначе на територіях области Ворошиловградської і Кубані, ширшої діяльности годі було розвернути, бо вже в січні 1943 р. прийшли туди знов большевики. На Кубані смертю героя згинув ' Тимко ', заарештований німцями підчас революційної боротьби.

Коли в половині січня 1943р. політичний провід визвольного руху на Донбасі побачив, що німці в наслідок програної битви під Сталінградом будуть тікати на захід, дав, порозумівшись з головним визвольним центром, розпорядження, розкинути в усій околиці на прилюдних місцях протинімецькі і протибольшевицькі листівки, які взивали народ ставати під прапори Самостійної України до боротьби проти двох імперіялізмів. Крім того головний визвольний центр дав наказ усім зорганізованим революціонерам лишитися на теренах, які покидають німці. Приготування до виконання наказу пройшли в цілому Донбасі. Масово розкинено листівки і літературу. Були пороблені відповідні організаційні зміни. Народ організувався на випадок приходу большевиків. 4 лютого 1943 р. большевики заняли Славянськ, а 6 лютого 1943 р. Краматорськ. Самостійники-революціонери, що діяли в тому районі, усі лишилися під большевиками. Дальше большевики, флангуючи Донбас, зайняли Лозову, Павлоград, наблизилися до Дніпропетровська і Запоріжжа. Південний фланг большевицької армії зближався до Маріюполя. Донбасові грозило окруження. Зі спокоєм чекали революціонери приходу большевиків. Але 20.2. 1943 р. німці розпочали проти-наступ і до 28.2.1943р. виперли большевиків поза Донець в горішній течії і поза Міюс. Фронт устійнився від Білгорода поза Харків, через Ізюм, поза Славянськ через Дебальцево і дальше Міюсом до Азовського Моря. Німці почали знову ганебну роботу. Кого не забили большевики або не змобілізували до червоної армії, того знищили німці.

Коли німці зачали наступ і бої проходили селами, нарід ховався в підвали. Щоби заблукані кулі не вкоротили життя. Німці кидали в підвали гранати і мордували невинне населення, мовляв, партизани. Так німці замордували поверх 3оо жителів села Знаменівка Новомосковського району та спалили около 1оо хат. Мордували людей в Петропавлівці, за те, що після втечі німців позабирали залишене німцями майно. Подібні погроми відбувалися в Чуковій, Лаврінкові, Гришино, і в багатьох інших місцевостях.

Як тільки німецькі війська відбили від большевиків Славянськ і Краматорськ на Донбасі, зразу ж почали шукати винних у розкиненні перед іх втечею листівок. Пройшли масові арешти в Славянську, де був заарештований інж.Т....р з групою самостійників і в Краматорську, де було виарештовано цілий ряд самостійників. Організатор цього району " Остап " намагався зорганізувати

втечу арештованих, однак акція не вдалася, і він сам попав до тюрми. Арештування проводив фольксдойч бурмістр Краматорська В. Шопен.

Всіх арештованих перевезено до тюрми в Горлівці. В тюрмі в Горлівці " Остап" ще раз намагався організувати втечу. Він сконтактувався з іншими в'язнями і зі своїми друзями на волі. Організацію втечі взяла на себе молода дівчина " Циганка-Нюра". На нещастя " Остап" в той час захворів на тиф і з втечі нічого не вийшло. В тюремній лікарні ним піклується член підпілля стара жінка С.П. з походження росіянка, що враз з Нюрою помагає втекти Остапові. По втечі Остап перейшов з Нюрою в Холодноярщину і там організував відділ УПА. Решта арештованих звільнилася з тюрми підчас другого відступу німців в вересні 1943р.

В березні 1943 р. були в Донбасі другий раз розкинені протинімецькі і протибольшевицькі листівки. Німцям не вдалося цим разом зловити ані одного революціонера. Лави революціонерів росли з дня на день. Народ стихійно організувався в підпільні кружки. Доказом поширення та надзвичайної популярности українського визвольно-революційного руху було те, що його гасла та акція захоплювала навіть росіян. Літом 1943 р. німці заарештували на Рудченково групу 30 росіян робітників і інтелігентів, які прочитавши українську революційну літературу, самі зорганізували собі підпільне звено, передрукували листівки на машинах і роздавали людям.

Коли підпілля набирало щораз сильніших динамічних форм та коли були в районі Сталіно зорганізовані боївки, що нападали на німців, провід революційного підпілля Донбасу, почав організувати охотників і пересилав їх до відділів УПА на Волинь і на Правобережну Україну. В цьому положив великі заслуги заступник провідника підпілля Донбасу, Василь Михайлович Козак, застрілений німцями в Умані в листопаді 1943р. Цей великий патріот і революціонер родом з Криворіжжя, відсидів 7 років в таборах на Сибірі а опісля, вернувшись на Україну, став в лави українського визвольного руху, куди післав теж свою 20-літню доньку. Підчас організації боївок в Гришино та при закопуванні зброї заарештували німці кількох самостійників між ними Валерія Якубовича і Петренка Василя. Оба вони сиділи в тюрмі у Сталіно а опісля були перевезені до концтабору Дахау і дочекалися волі в травні 1945р.

З початком червня 1943 р. перевели німці арештування в Маріюполі, по сильній акції, яку повели самостійники проти примусового посилання людей копати протитанкові рови довкруги міста. Акція була проведена так сильно, що нарід збунтувався підчас копання ровів, вбив трьох німецьких наганяків а решту важко побив. Після тої акції німці заарештували цілий ряд українських громадян враз із організатором підпілля Федором Дічманом, що згинув опісля в концентраційному таборі. В той час згинув також розстріляний німцями Федір Гриців.

Впродовж двохрічної революційної боротьби пропаганда визвольного руху яку вела самостійницька ОУН доповнена новими переважно місцевими людьми, що знали східно-українську дійсність і вміли правильно накреслити революційно-визвольну програму, мала величезні успіхи. Тоді українське робітництво Донбасу дало запоруку, що в майбутніх визвольних змаганнях відіграє належну ролю. Від часу, коли тому 70 років Джон Джемс Юз заложив перші заводи на Донбасі та заснував був місто Юзівку / Сталіно/ велика частина робітництва переважно російського походження була під впливом спочатку російських соціял-демократів

а опісля большевиків. В 17-тих роках частина робітництва Донбасу баламучена Ворошиловом, Артьомом й іншими большевицькими ватажками помагала руйнувати молоду українську державу. В 1941-43 рр. ситуація змінилася. Багато робітників кров'ю своєю доказали і сьогодні доказують, що ідея Самостійної України і нового справедливого ладу рідна та дорога. Це свідчить, що і в майбутньому робітництво Донбасу піде правильними шляхами і стане на оборону волі, прав і незалежности своєї батьківщини. Робітництво Донбасу побачило брехню московського большевизму та зрозуміло всю облудність та підлість викривлених марксистських ідей. Кров'ю своїх найкращих синів доказало воно свою непохитну віру в майбутність самостійної України. Немає ні міста ні села на Донбасі, де не знали б про українську визвольну боротьбу, про самостійницьку ОУН, про геройську УПА.

Я не можу забути молодого хлопця з Маріюполя, Володю М. і його меншого брата. Його батька розстріляли большевики за приналежність до СВУ, коли йому було 9 років. Батьківський заповіт глибоко закарбувався йому в серці. Він шукав правди, він заснував в большевицькій школі, будучи учнем 8-ої кляси, в 1940 р. в Маріюполі " Товариство Чорного Тризуба". Коли я зустрів його в травні 1942 р., він заявив, що на мої слова він вже чекав кілька років. Найбільшою радістю для нього була революційна література, яку я йому дав прочитати. Усі ці книжки він переписував разом зі своїм 14-літнім братом днями і ночами, щоб могти їх дати читати іншим товаришам. Він скоро зорганізував революційний гурток серед молоді Маріюполя, а коли грозив йому арешт, перейшов в підпілля і працював вперто з величезним успіхом в інших районах Донбасу. Організував молодь в багатьох селах південних районів Донбасу, розкидав в театрах і кіно листівки. Коли большевики в вересні 1943 р. зайняли Донбас, переїхав в Холодноярщину, де його в листопаді 1943р. заарештували німці та вивезли в концентраційний табор в Дахау, а опісля в Дору. В травні 1945 р. звільнили його американці.

Коли в серпні 1943 р. большевики переломали другий раз фронт, головний революційний центр, маючи досвід з першого пролому большевиків в лютому 1943р., дав наказ більш розконспірованим революціонерам податися на захід а добре законспірованим лишитися на місці. Большевики зайняли Донбас в перших днях вересня 1943 р. і посунулися на захід. Я виїхав з Донбасу до Миколаєва над Чорним Морем. Сидячи на квартирі у одного самостійника я пізнався з його сином, червоноармійцем, що тому три дні втік був з червоної армії, коли вона занимала Донбас і прямувала до Дніпра. Він був капітаном червоної армії і служив від 1939 р. у війську. Перед тим не знав нічого про український визвольний рух. Але коли червона армія наблизилася до Дніпра і його частина стояла на Донбасі, він довідався про українську самостійницьку діяльність, про ОУН, та про УПА. Робітники давали йому читати листівки та самостійницьку літературу. Він переконався, що український визвольний рух це сила перед якою майбутність. Тому забрав він ще чотирьох червоноармійців і втік з армії, щоби дістатися до УПА і воювати за самостійну Україну. Цей факт нехай послужить доказом який вплив мала самостійницька діяльність на населення України навіть на теренах зайнятих большевиками.

Або інший факт: В різних містах України стояли батальони, силою зорганізовані з полонених червоної армії. Треба знати, що перед полоненими червоноармійцями стояла ділема: згинути з голоду в німецькому полоні, або ' добровільно " зголоситися до німецького війська. Таких ' добровільних " батальонів було в Україні декілька. Один такий батальон стояв в Сталіно.

В його склад входили: кавказці, кубанці і інші. Коли я нав'язав контакт з батальоном і роздав поміж них революційну літературу, весь батальон станув під стяг української самостійницької боротьби. Члени батальону доставали зброю, перевозили і розкидали листівки, робили пропаганду між іншими батальонами, виконували атентати на німців, занималися кур'єрською службою,а коли дістали наказ, щоби перейти до УПА в Холодний Яр, вони вистріляли німецьку команду, перейшли в ліс.

Це,що публікую, це лише сота частина цієї геройської боротьби, яку вів український народ в роках 1941 -44 на Східніх Українських Землях. Багато ще сьогодні не можна писати, бо ще живуть люди і продовжують боротьбу, ще жорстокішу, як проти німців. Деякі,що згинули лишили своїх рідних і про них теж не можна писати.

Визвольна боротьба проти німців в час другої світової війни, знайде ще істориків, які об'єктивно насвітлять ці геройські криваві часи.

Хочу на тому місці запитати всіх тих большевицьких ступайків, запроданих вислужників Москви, всіх тих мануїльських, хрущових, гречух, корнійчуків, бажанів і інших росовичів: Де вони були в той час, коли німецькі садисти руйнували Україну, нищили народ, стріляючи тисячі і вивозячи на каторжні роботи в Німеччину. Чому вони не боронили народу ? Чому не організували самооборони ? Вони усі сиділи в Уфі, в комфортних готелях і писали відозви до українського народу, щоб він боровся та саботував накази німців.Виголошували промови по радіо, що Сталін не знав про голод 1932-1933 рр.,що він виновників покарає, взивали до вірности Сталінові, а Сталін за це винагородить український народ і дасть йому самостійну Україну.

А український народ в той саме час кривавився і провадив боротьбу з наїздником А боротьбу цю організували не сталінські лакеї-квіслінги, хрущови, мануїльські, а український визвольний рух з самостійницькою ОУН на чолі,що з перших днів приходу німців перейшла до протинімецької акції і керувала визвольною боротьбою по всій Україні. Народ діставав докладні інструкції і вказівки, як відноситися до німецьких наказів, були створені самооборонні відділи а опісля Українська Повстанча Армія, яка хоронила народ перед терором і врешті Українська Головна Визвольна Рада / УГВР/, Революційний Підпольний Уряд України. А що робили панове мануїльські і хрущови? Ми не стрічали на Україні ніяких нелегальних протинімецьких відозв підписаних квіслінгами, хрущовими, дарма, що вони мали до диспозиції усе; навіть агентів на тилах німців. Лише в 1943 р. вислав Сталін на Україну банди, які складалися не з українців лиш з москалів,сибіряків та інших і вони знищили те, чого не зуміли знищити німці, ограбили українське населення, спалили масу українських свідомих сіл і мордували селян, яких сини і доньки були розстріляні німцями за участь у визвольній боротьбі.

-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-

ПО ВСІХ ЗЕМЛЯКІВ ЙОГУ НА ВИГНАННІ СУЩИХ.

/ Заклик політв'язня. /

Час 1941 - 44 рр., тобто час окупації України тевтонськими
ордами Адольфа Гітлера, був часом найстрашніших переживань нашо-
го народу у всій тисячолітній його історії. Як признається в
своїх мемуарах один із найближчих поплечників А. Гітлера, а са-
ме недавно повішений по присуду нюрнберзького процесу сатрап
так званої Генеральної Губернії Ганс Франк, А. Гітлер мав у
свойому плані винищити впродовж десяти років / не враховуючи жи-
дів/ три европейські нації: українську, польську і білоруську
до останку, тобто так, щоб по цих націях, як пише в свойому що-
деннику Г. Франк, не лишилося для історії й сліду, а на просто-
рах, де жили ці нації, утворити для німецького народу т.зв. "ле-
бенсраум". Цей бестіяльський план винищення 80 міліонів людства
на европейському сході на забаганку божевільного провідника
новітньої Німеччини А. Гітлера та кліки його садистів і крово-
жерних жорстоких однодумців, почав здійснюватися в пам"ятних
нам часах між 1941 - 1944 рр.

Кожен із нас пережив страхіття німецької окупації в цих жах-
ливих для української нації роках. Нема української родини, яка б
не беручи безпосередньої участи у війні, не втратила одного, а
то й більшого числа своїх членів від рук гітлерівських опрични-
ків. А були й такі родини, які Гестапо звело із світу до пня.

Винищуючи наш нарід, гестапівці не перебирали в засобах. Чи
не знаємо ми, як зганяли наших людей по селах до клунь, або
зачиняли підчас богослужень в церквах і живцем їх палили?

Чи не бачили ми, як їх прилюдно вішали десятками на церков-
них цвинтарях, або розстрілювали серед білого дня без усякого
суду на очах у рідні чи близьких на вулицях.

Чи не чули ми, як оточували села і розстрілювали поголовно
всіх із кулеметів?

Чи не зупиняли гестапівці поїздів у полі і чи не вистрілюва-
ли, не знати з якої причини, усіх тих, Богу даха винних людей,
що їхали кожен у своїй потребі, не щадячи при цьому ні старих,
ні жінок, ні дітей?

Чи не томилися ми по тюрмах, у концтаборах, на каторжних роб
ботах у Німеччині, чи не вибивали нам очей гітлерівські посі-
паки гумовими палицями; чи не морили нас голодом, чи не над-
ривали наших силнощею тягарів, що були не під силу коневі і т.
п. і т.д.?

Усього не перечислити. Хай кожен попорпається в своїй пам'я-
ті і пригадає собі той жах розпуки, те страхіття безборонности
в яких ми всі перебували в пропам'ятних роках 1941 -1944. Ко -
жен жив думкою, чуючи про розстріли людей в околиці, що не
сьогодні, то завтра прийде черга й на нього. І до поголовного
нашого винищення прийшло б, якщо б Вища Справедливість не здій-
снила Христових слів: " Хто піднесе меч - від меча й згине ".

" Літопис Політв'язня " друкує один за одним спомини про
жертви гестапівської самоволі та про обставини, при яких ця са-
моволя проявлялася. Малесенькі сторінки жахливих переживань
окремих осіб, або стративши голови відокремлених громад глу-
хої провінції; а яку важну ролю вони відограють для освітлення
в майбутньому обставин наших історичних переживань у згаданих
страшних часах!

В людській пам'яті скоро всьо забувається. Але того, що пе-
режили ми в часі гітлерівської самоволі, скропленої кров"ю і

слъозами нашого безборонного, зданого на ласку долі,вельмистраждального народу, не сміє стертися в історії і перейти незафіксованим для майбутнього дослідника.

Отож, поки ще свіжі у кожного з нас імена замучених, гноблених іпереслідуваних та ті обставини, при яких насильства відбувалися, кожен з нас м у с и т ь спромогтися на хвилинку вільного часу, щоб записати,/як хто вміє/ свої спогади на папері про розстріляних, спалених повішених, потоплених, замордованих, мучених чи іншими способами переслідуваних своїх кревняків, знайомих і близьких та переслати ці записки або до " Літопису Політв'язня", або до найближчої редакції будь-якої газети.

Дуже важно, щоб при описі кожного окремого факту було докладно занотовано дату, імена, місцевості, число жертв, імена / якщо зберегла пам'ять/ катів, а головне обставини, при яких насильства відбувалися.

Якщо хтось не вміє сам розповісти, хай попросить зробити це іншого. Якщо комусь шкода віддати на таке важне діло дрібку свого часу, хай у кільких словах занотує епізоди із зазначенням імен, часу і місцевостей.

Не будьте байдужі на заклик ! Наша історія цього вимагає від кожного з нас, а невинно пролита кров братів наших настирливо кличе нас до цього із своїх гробів.

Ф. П - ко.
Колишній політв'язень
гітлерівських тюрм .

- -

НОВІ ВИДАННЯ.

О. Данський: ' ХОЧУ ЖИТИ ' - Образки з німецьких концентраційних таборів. Ст. 164. Обгортка й ілюстрації мистця Е. Козака.
Українська Видавнича Спілка в Мюнхені. 1946р.

- -

"РАВЕНСБРЮК - найбільший жіночий концентраційний табор в Німеччині." 1о кольорових репродукцій мистецьких картин Оленки В і т и к.
Ціна 5,-- РМ.

- - - - - - - - - - - - - - - -

Е. Беркут: "РІЗДВЯНИЙ ПАРУНОК" - / з тюрми на"Лонцкого" у Львові/ Ст. 36.

- -

ЖЕРТВИ ВОРОЖОГО ТЕРОРУ.

1. Мгр. МИСЬКІВ Іван, нар.1897 р., Гайворонці, пов. Підгайці, абсольвент філософії. Розстріляний гестапом 27.11.1942 в Ягольниці біля Чорткова.
2. Л А П У Н Ь К А Омелян, нар.1914 р., Потутори, пов. Бережани, б. директор Украін-Банку в Бережанах, розстріляний гестапом 27.11.1942 р. у Львові.
3. П А В Л І В Теодор, нар.1915р., Нараів, пов. Бережани, народній учитель в Нареєві. Згинув з рук НКВД в червні 1941 р. в Бережанах.
4. М А Р Ч У К Семен, син Степана і Юлії Старовецькоі, нар.1915р., Монастирці, коло Журавна, начальник поштовоі Філії в Монастирці, розстріляний большевиками в Дрогибичі при Стрийській вулиці дня 29. червня 1941.
5. К У Ц Я К Михайло, син Григора і Варвари, нар. 1910 р. в Монастирці коло Журавна, розстріляний большевиками в Самборі 1941р.
6. К А Р А С Ь Йосиф, кравець із села Володзь, повіт Березів, згинув в концтаборі Веменгайм біля Дахау підчас бомбардування 19.3.1945р.
7. К А Л І Н С Ь К И Й Володимир, молодий учитель народноі школи, літ 21, нар. в селі Середній Гай біля Дубна на Волині. Арештований німецьким гестапо, в серпні 1941 р. в містечку Славута біля Шепетівки. Звідсіля перевезли його до Шепетівки, Рівного, а далі до Львова / Лонцкого/. Виголоднілий зів намул з нечистоі кави, який випросив у тюремного послугача і дістав скрут китов. Його забрали до лікарні. Після двох днів помер в вересні 1941р.
8. Я С І Н С Ь К И Й, сотник / мабуть емігрант 1917-20 рр./ арештований в Луцьку і перевезений до Кракова на Монтелюпі. Тут в часі епідемії захворів сипним тифом і зійшов з ума. Німці забрали його на окрему камеру й там затовкли палицями.

РОЗШУКИ.

МОСЯКА Осипа зі Самбірщини, що був у конц. таборі в Дахау в 1943р.	пошукує МОСЯК Василь Неліґнен-Флігпляц, Крайс Есслінген, Вюртемберг.
МАРТИНЕНКА Володимира, нар. 1922 р. в Знамениці 15.10.1944 вивезеного до конц-табору.	пошукує МАРТИНЕНКО Михайло, Авгсбург, Сомме-касерне Бл. 24/9
ВЛІХАРА Любомира, нар. в 1920 р. в Тарнополі, що був останньо в концтаборі в Данцігу.	пошукує батько. Адреса: Зальцбург, Легенеркасерне. ПП. Камп 14, Австрія.
ЧОРНОПОЛЮ Володимира, Др. хімії вивезеного з Варшави в серпні 1944 р. до Аушвіцу, а після до таборів Віссінге, Дауморген, Нацвайлер.	пошукує ВОРОБКЕВИЧЕВА Олександра, Бад-Верісгофен, Парк-Готель.- Лаґер.
ВЕРЕСОВИЧА Михайла, що перебував в концтаборі Бухенвальд.	пошукує ВЕРЕСОВИЧ Ксеня, Гайдельберг, Касерне, Блок 4, кімната 89.
БРУНІЦЬКОГО Миколу, нар. 11.11.1912, що перебував в Аушвіці під ч. 11573, на блоку 13.	пошукує БРУНІЦЬКА Анна, Міттенвальд. ПП Кемп, Блок 3, кім. 44

Ст. 17, четвертий рядок згори.
Має бути:
Став пригадувати, що сказав слідчому на допиті і тільки тоді зрозумів, як багато наговорив на себе всяких дурниць. На другий день допиту, слідчий почав писати протокол зізнання і першим його питанням було про те, що я вчора сказав йому про правий ухил в партії.?
Все стало мені тепер відомим і я почув, що тенети вже на мене напніті, але сили волі не доставало ....

ЛІТОПИС

ПОЛІТВЯЗНЯ

1947

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТВ'ЯЗНЯ

Ч. 3-4 / 1о-11 / БЕРЕЗЕНЬ - КВІТЕНЬ Рік II.

З М І С Т

-о-о-о-о-о-о-о-о-о-о-о-

1947

Др. Марунчак Михайло.

Система німецьких концтаборів.

Зміст: Історичний розвиток німецьких концтаборів. Завдання конц - таборів в III Райху. Ригор і час сидження у німецьких концтаборах. Організаційний поділ концтаборів. Зовнішня побудова концтаборів. Внутрішньо-організаційна побудова концтаборів.
Управа в"язнів в концтаборах: а/ управа в"язнів на працівних блоках, б/ управа в"зянів на ревірі / кранкенбаві /. Одяг і відзнаки в"язнів. Відживлювання в"язнів. Санітарні умовини в концтаборах. Працівний день в концтаборах. Вільний час в"язнів поза працею. Кари й привілеі в"язнів в концтаборах. Бібліографія.

- - - - - - - - -

Історичний розвиток німецьких концтаборів.

Прототипом німецьких концтаборів, що з приходом до влади Гітлера розвинулися ступнево в одну величезну винищувальну систему, були т.зв. судові концтабори: Папенбург і Естервеге в Ольденбургу. Табори ці були нічим іншим як карними закладами праці для тих, що попали в конфлікт з карним кодексом і були засуджені карним судом. На іхнім взірці були побудовані перші гітлерівські концтабори, що в першій мірі були збірними центрами ізоляції для політично ненадійних елементів. Ліхтенбург, Саксенбург, Гогенштайн, Бад Сульца в Саксоніі і Тюрингії були першими, що привітали в 1933 р. політичних в"язнів антинацистівського наставлення. Серед цих таборів однак на перше місце вибився в короткому часі концтабір в Дахау в Баваріі, що початок свій датує пам"ятним роком перебрання влади Гітлером. Число в"зянів в тих концтаборах не переходило тисячки, а в деяких навіть кількох сотень. Всі вони були т.зв. поодинокими концтаборами, без більшої розгалуженої системи. Підлягали вони опіці С.А. і не позначалось у них замітнішого садизму та безоглядного винищування в"язнів.

Великі зміни приніс рік 1936-37. В цьому часі концтабори переходять під опіку СС. Всі вони, крім Дахау, ліквідуються або переміщуються. В 1937 р. в Німеччині є три великі концтабори: поширений і розбудований Дахау коло Мюнхена, Бухенвальд коло Ваймару, Саксенгаузен коло Берліна. Пізніші часи приносять дальші концтабори: на Шлеську Гросс-Розен, в баварському Оберпфальці Фльоссенбург, дальше коло Гамбугру - Нойгамме, в Мекленбургу - жіночий концтабір Равенсбрюк. Прилучення Австріі до Німеччини приносять новий концтабір Маутгаузен. Всі названі концтабори є т.зв. матірними таборами / Штаммлагер /, що скоро розвиваються у велику сітку побічних таборів. / Небенлагер, або Коммандос /В короткому часі майже кожний з них начислює по кількадесять бічних концтаборів, в яких кількість в"язнів перевищує кількакратно кількість в"язнів у матірних концтаборах. Після включення у Райх Чехословаччини створюється новий концтабір Терезін / Терезієнштадт /, далі Літомежице й інші. В Польщі постає цілий ряд концтаборів як Майданек, Треблінка, Плашів, Пустків а передусім відомий винищувальний концтабір Аушвіц / Освенцін / Коло Данціґу будується концтабір Штуттгоф.

Здобуття західних теренів приносить дальший чисельний зріст концтаборів: Бельгія - Малінес / Мехлі /, Голяндія - Гортогенбош / Герцогенбуш / Норвегія - Гріні / Бауерум / Данія - Копенгаген,

Франція - Нацвайлер, Компінє, Марсель. Опанування Совітського Союзу і т.зв. " східня політика " в здобутих теренах створює велику масу концтаборів: в Литві - Ковно, Сувалки, в Латвії - Рига, в Естонії - Кога, на Білорусі - Мінськ. Та найгустіше вкрилися концтаборами простори України: Львів / при вул Янівській /, Київ / на Сирці /, Грейгово, Водопій - Водокачка коло Миколаєва, Тучин коло Рівного й інші.

Завдання концтаборів в III Райху.

Створюючи концтабори, націоналсоціялістична влада мала за ціль безкровно опанувати Німеччину, ізолювати найбільш непевний елемент і, сконцентрувавши його, мати над ним безпосередній нагляд. В початках велася в таборах відповідна політична освіта, " пе - ревиховання ". Звільненим з таборів часами давали " Майн Кампф" Гітлера. В"язні того часу крім політосвіти провадили час за працею, але вона не являлася більшим тягарем. Засадничу зміну в цьому стані приніс рік 1937. Всі концтабори, опинившись в руках СС / Паненбург й Естервеге надалі осталися під управою судової адміністрації / переходять під опіку т.зв. Тотенкопфштандартен. Спеціяльний набір до цих відділів і відповідна пресура створила тип людини, що мала бути опікуном в"язнів. Тотенкопфштандартен підлягали Гестапо; для них основною девізою був незломний прусацький послух фюрерові. Зі зміною опікунів змінилися рівнож і цілі концтаборів. Непокірних політичних ворогів нищилось, керуючись засадою, що " хто не з нами, той проти нас ".Дальшою ціллю концтаборів було залякати населення і таким чином паралізувати його політичну активність. Для цього принято систему най - безоглядні шого терору. Чисельність в"язнів давала можливості використати іхню робочу силу для матеріяльного утримання таборів. План затруднення в"язнів виказався надзвичайно корисним і це дало поштовх до ізоляції не тільки політично ненадійних. Сюди ввійшли злочинні елементи, рецидивісти, всякі асоціяльні типи, що іх всіх адміністрація таборів запрягає до винищування політичних в"язнів. Сюди попали вкінці, з точки погляду гітлерівського расово-біологічного вчення, менше вартісні раси: цигани і жиди. Після опанування Сходу Европи та в наслідок промощування німецького життєвого простору дійшли ще сюди слов"янські народи, як українці, білоруси та інші. Нищення того рода в"язнів, після повного використання іхньої сили у воєнній промисловості - це нова ціль існування німецьких концтаборів. Психологічна й расова різнородність в"язнів дає " людям науки " велику ширину до " студій " і експериментів. Це й є дальше похідне завдання німецьких концтаборів.

Ригор і час сидження у німецьких концтаборах.

Історія німецьких концтаборів знає три ступені концтаборів. Перший ступінь - це табори праці, звані Арбайтслагер. Сюди зачислюються теж карні табори в значенні поліційному. /Штрафлагер/ як Швібуше, Каля і т.п. До цієї категорії треба зачислити рівнож поширені поліційні в"язниці, в початках Терезін, Брец.Ця категорія концтаборів є найбільш різнородна як по своїй формі так і по змісту. Звичайно різнилася вона від двох інших категорій злагідненим ригором, обмеженим часом сидження, пересічно до кількох місяців. Одначе ці формальності були респектовані тільки в початках переведеного поділу, пізніше чим далі різниця затиралася і ці табори ставали подібними до інших концтаборів. Зовнішньо вони зразу різнилися від інших і тим, що одяги були тут більшістю цивільні і не було спеціяльних відзнак-нумерів, волосся в"язнів не стрижено. В дійсності перший ступінь був су-

рогатом справжніх концтаборів двох інших ступенів.

Другий ступінь - це дійсні концтабори. Реченця сидження тут не визначувано. В"язні ходили в спеціяльних одягах в біло-синю полоску, з номерами на грудях та трикутниками, що вказували по якій причині вони сюди попали. Волосся в"язні не носили, хіба в дорозі привілеїв / тут промовляв стаж сидження та німецьке походження /. Умови життя і праці були тут гостріші, чим в першому ступені. Ступінь другий розподілявся на багато інших категорій, але вони в практиці не мали найменшого значення. Концтабори другого ступня були Дахау / опісля став категорією першого ступня і був взірцевим показовим табором / навіть і для заграниці /, Саксенгаузен, Бухенвальд.

Третій ступінь: - це були концтабори знищення / Ферніхтунгслагер /. Сюди попадав найбільш небезпечний елемент, якому виписувано на супровідних документах, що повор його на світ не бажаний. / РУ = Рюккерт унервюнт /. В пересічному життя в"язнів в цих концтаборах виносило три місяці. Топовими млинами смерти були: Фюссенбург, Гросс-Розен, Аушвіц в роках 1940-42 / побічні табори Аушвіцу були таборами смерти до кінця війни : Майданек, Бельзен, Львів-Янівська, Берген-Бельзен.

Цей поділ концтаборів не був видержаний в іхньому історичному розвою та існуванні. Ступені концтаборів мінялися. Третій ступінь ставався другим і навпаки. Матірний концтабір Аушвіц був під кінець війни табором другого ступня, тоді коли побічні табори Бухенвальду, концтабору другого ступня були стало концтаборами знищення. Про ступінь концтаборів рішали різні моменти: персональна політика таборових комендантів, загальна опінія / про Аушвіц, як табор знищення знала заграниця/, засадничо однак рішав госпорський момент використання фізичних сил в"язнів.

Організаційний поділ Концтаборів.

Під оглядом організаційним концтабори поділялися на дві категорії: 1/ матірні концтабори / Штаммлагер / звані теж головними та 2/ побічні концтабори / Небенлагер - Ауссенкомандо /. Матірних концтаборів в Німеччині і в теренах прилучених до Німеччини було 13 / тринадцять / 14-тим був судово-карний концтабор Папенбург. Вони однак начислювали побічних концтаборів понад п"ятьсот. Сам Бухенвальд начислював 149 побічних концтаборів, кромі Дори та іі прибудівок, що теж переходили суму 60 - ти. Організаційно побічні табори підлягали матірним таборам. Вони зачислялися завсіди до гірших таборів і то під оглядом ригору, господарським та санітарним. Побічні концтабори були побудовані на взірець матірних концтаборів.

Окрема категорія концтаборів.

Спеціяльну категорію концтаборів творять концтабори основані на ново-здобутих німцями теренах. Всі вони в засаді є відгалуженнями поліцийних в"язниць СД. СД ними теж опікується. Число в"язнів в цих таборах доходить в пересічному до двох тисяч. Сюди попадається найрізнородніший елемент, але в перевазі це політичні в"язні. Зовнішньо в"язні нічим не відрізняються від цивільних людей, хіба нужденним виглядом. Де-не-де носять відзнаки, але вони нічим не нагадують відзнак концтаборів на німецьких теренах. У концтаборі Водопій коло Миколаєва в"язні носять на штанях нашиті на зовнішних швах червоні паски, довжиною 10 см., шириною 2 см.

Зовнішня побудова концтаборів.

Терен і забудування. Прейшовши перший етап розбудови адміністраційних приміщень, керівництво табору бралось за розбудову справ-

жнього табору. Тереном під забудування концтаборів з перепусім місце праці були економічно найбільш занедбані терени / гори, мокляки, малярічні околиці і т.п./. Приміщенням концтаборів були в першій мірі старі замки / Аушвіц (магазини), Янівська (гаражі), Мельк, (рідко замешкані доми), /. В засаді під концтабори підбиралося підміські глухі терени, або площі в лісах, здалека від людського життя. На горі Еттберг збудовано Бухенвальд, Маутгаузен, Ебензее, Дахау - це підміські концтабори. По більшій мірі вони поставали в околицях промислових завецень, у яких до праці вживали в"язнів/ Саксенгаузен - Гайнкельверке /. Часто виростали вони враз з воєнною індустрією, розбудованою в часі війни в горах під землею / Дора /.

Під будову більших концтаборів уживали щонайменше кількадесять гектарів простору. Простір цей герматично закривався перед світом ланцюгом високих вартових веж. Він поділявся на три великі частини: а/ забудування комендантури та адміністрації, б/ СС казарми, в/ справжній концтабір. Мешкальні забудування адміністрації враз з розривковими влаштуваннями як касина, парки тощо. СС казарні були приміщені зараз же коло дійсного табору в суцільному просторі або були розміщені навколо концтабору в симетричній віддалі.

Дійсний концтабір був огорожений кількома рядами колючих протів, наснажених електричним струмом. Між першими зовнішніми дротами / часто це був мур обведений на горі дротом / а другим з ряду дротяним пасмом була невтральна полоса завширшки кількох метрів, в якій у відступах 70-80 метрів були розміщені стійкові вежі. Вхід до них проваднив від головної брами, збірного сторожевого центру СС. На вежах кожночасно вартували стійкові в дво-трьо годинних змінах. Кожна вежа була забезпечена кулеметом, спрямованим на невтральну полосу та далекосяжним прожектором. Ніччю кромі прожекторів стовпи протяних пасм були освічені густо електричними лампами. Вхід до концтабору вів через головну браму, на якій видніів іронічного змісту напис: " Арбайт махт фрай " - " праця звільняє". Будинки концтабору звані блоками чергувалися в симетричних віддалях. Скількість їх була різна, залежно від розміру концтаборів. Приміром концтабір Біркенау-Рацско мав побіч себе п"ять таборів: А,Б,Ц,Е. Кожний з них по 32 блоки, дві кухні і два блоки-умивальні. Поміж блоками були віддалі до 30-ти метрів. По середині табору була досить широка апелева площа, на якій відбувалися збірки в"язнів / апелі /.

Через приплив в"язнів до концтаборів, не тільки апелева, але і всі інші площі табору були вкриті підчас апелю в"язнями. Блоки пересічно поділялися на дві, або й більше заль, званих штубами. На блоках в нормальному стані приміщувалося 300-400 в"язнів, але в дійсності стан цей у три-чотири рази більший. На залях були розміщені триповерхові ліжка, столи та шафи, що потребам в"язнів ніколи не відповідали. Те саме треба сказати про блокові умивальні, що часто містилися в блоках і в окремих будинках. Поза блоками праці поважну частину занімала лічниця звана в"язнями Ревір, або Кранкенбау. Ця частина була часто огорожена і була табором в таборі.

По забудовань дійного табору треба зачислити ще кухні, пральні, дезинфекції, купальні спеціяльно огорожений блок, що був таборовою в"язницею. В його підземеллях знаходилися бункри, що служили політичним ціллям політичного відділу та лагерфюрера. В огорожах такого блоку відбувалися поодинокі екзекуції. Блоки такі носили звичайно назву блоків смерти, в"язні звали їх бункарами.

По забудовань концтабору треба зачислити обов"язково крематорії, що в більшості бували поза таборами. Тут спалювали трупи в"язнів. В більших концтаборах були ще окремі заведення для збивання в"язнів, як газкамери в формі купальні з душами, автоматичні постолі, тощо. Якщо того рода заведення були в середині табору, то їх маскувалося в підземеллях, як примірoм в Маутгаузені, але звичай-

но їх будували поза табором, як пр. Аушвіц-Біркенау - де масово газували жидів.

Внутрінньо-організаційна побудова таборів.

В побудові організаційної схеми німецьких концтаборів треба відзначити два типи :

1. концтабори на німецьких теренах і до Німеччини прилучених / пр. Шлеськ, Ельзас, Лотарингія /,

2. концтабори на окупованих теренах.

Перший тип існував в упорядкованих відносинах, тоді коли другий тип був подиктований провізорією, пр. Норвегія, Франція, Україна.

Всіми концтаборами першого типу керував особистий штаб Райхс - фюрера Гімлера, що розпоряджався двома великими відділами по цих справах: Господарсько-адміністраційний Головний Уряд СС/ Das Wirtschafts Verwaltungs Hauptamt - SS W V H /і Керівний Уряд СС / SS Führungshauptamt / в скороченні/ SSFHA /. Перший містився з цілим своїм великанським штабом в Оранієнбургу коло Берліна і йому підлягала в цілості адміністраційно-господарська ділянка таборів, другий був в Берліні. По його компетенції належали справи персональні, абсали вишколу, та санітарні. Пізніше санітарна ділянка була приділена Господарсько-адміністраційному Головному Урядові СС. Довголітнім його шефом був генерал СС Поль. Уряд цей був компетентний у всіх справах зв"язаних з концтаборами і в деяких рішеннях Керівного Головного Уряду була потрібна його апробата. Фактичним керівником в цих справах був Відділ Д в шифрі Д II. Відділом цим керував довший час СС Оберштурмфюрер Лібегеншель, а після того,як він став комендантом табору Аушвіц, СС Штандартфюрер Маврер. Всі письма Господарсько-Адміністраційного Уряду були знаковані Д II. Такий самий знак мали індивідуальні документи в справах в"язнів,як наказ охоронного арешту / Шуцгафтбефель /, звільнення і т.п.

Кожним концтабором керував лагеркомендант, що підлягав компетенційно обом вище згаданим урядам. На пості лагеркоменданта були СС з різною освітою та різним військовим ступенів, до шарффюрера включно, пр. лагеркомендантом великого концтабору Маутгаузен був по званні столяр в ступені Оберштурмбанфюрера, його помічником лагерфюрер Бахмаєр, швець.

Комендантові концтабору були звичайно підчинені слідуючі три відділи: I - Комендант, II - Адміністраційний Штаб, - III - Лагерфюрер.

Відділ перший: Адміністраційний керівник очолював цілу адміністрацію концтабора і був підпорядкований відділові I-ому а більшості безпосередньо лагеркомендантові. Відділ був широко розбудований і зосереджував цілий штаб співробітників.

Відділ третій: Безпосередньо концтабором керував лагерфюрер. В більших концтаборах було їх двох, або навіть трьох. Вони чергувалися у своїй праці і користалися однаковими правами, Лагерфюрер відбирав щоденно звіти від рапортфюрерів та блокфюрерів, старших таборових та блокових. Він був необграниченим паном життя і смерти в"язнів. Він практично вирішував всі питання концтабору.

Найближчими співробітниками лагерфюрера були рапортфюрери. Звичайно їх було двох, в малих концтаборах один. Рапортфюрер був дійсним лучником між лагерфюрером а концтабором. Всі справи в"язнів до лагерфюрера переходили через рапортфюрера. Останньому безпосередньо підлягали блокфюрери. Вони були відвічальні за все, що діялося на блоках. Рапорт й блокфюрери були в найнижчих ступнях СС,переважно Ротен й Унтершарффюрери, рідко Обершарффюрери. Вибір на ці пости з правила падав на найбільших садистів і людей без сумління. Вони на холодно нищили людей, а кров в"язнів викликала лише задоволення та усмішку на їх устах. ССів, що не відповідали цим заса-

дам, негайно звільняли до іншої праці, навпаки, тих, що в сто відсотках відповідали своїм завданням, держали на постах до кінця існування концтаборів. Вони виступали часто під псевдами. Виправдавши себе в роботі на місцях, авансували на рапортфюрерів, а часто на лагерфюрерів в побічних таборах. Блокфюрери впадали кожночасно на блоки і переводили улюблені контролі і герці.

Лагерфюрерові підлягав Арбайтсдінстсфюрер а в останніх часах Арбайтсайнзацфюрер, що очолював всі праці в"язнів в концтаборі. Їм були підчислені Арбайтскоманофюрери, що керували поодинокими працями, зв. командо / поняття того не мішати з командо в змислі побічних таборів " Небенлагер ". /

Тоді коли блокфюрери були необграниченими панами над в"язнями внутрі концтабору, командофюрери були ними на праці. Умовини праці давали командофюрерам часто ще більші можливості на " панські жарти ", чим блокфюрерам на блоках. Дванадцятигодинний день праці залежав в цілості від вишуканого гумору і садизму командофюрера.

Відповідником поліції в цивільному житті в концтаборі був т.зв. політичний відділ / Політіше Абтайлюнг /. Цей відділ був само стійним і незалежним від жодних адміністраційних керівничих чинників. Ця незалежність спричинювала дуже часто конфлікти між чинниками політичного відділу, а комендантурою до тої міри, що справи в наслідок скарг опинялися в берлінському центрі. Політичний відділ був загальним пострахом в таборі. Він розглядав справи дисциплінарних провин в"язнів, пр. переловлення грипсів між концтаборами т, справи підпольної роботи в таборі, політичні розмови в"язнів і т.п. Кромі тих справ розглядалися також справи звільнення в"язнів, оформлення особистих документів. Часто в політичному відділі відбувалися переслухання в"язнів про їхню політичну діяльність на волі. Ці переслухання стояли в зв"язку з всипами їхніх компліцітів. Також переслухували свідків в побічних справах. У всіх випадках викликання в"язня до політичного відділу / по якій справі взивається, не знав ніхто наперед / на в"язнів находив панічний страх, а поява керівника політичного відділу в таборі була рівнозначна з утратою ще одного товариша, якого в найкращому випадку чекали побої і тортури.

Кромі вище названих урядів в концтаборі були ще т.зв. охоронні відділи, що мали завдання пильнувати концтабору, вимаршу в"язнів на працю та догляд їх на праці, транспорти до інших таборів. Ці охоронні відділи були організовані в т.зв. Вахбатальйонен і підлягали безпосередньо комендантові табору. В початках складалися вони виключно з німців, після 1941 року в склад їхній входили різні національности. Ця різнонаціональність складу охоронних відділів СС дуже послаблювала концтаборну дисципліну і герметичну замкненість від світа. Звичайно ненімецького походження сторожеві відділи були більш приятелями в"язнів ніж існуючих еманських порядків. Були випадки, що в"язні втікали враз зі своєю охороною / в 1944 р. три випадки втечі в"язнів зі сторожою з ваймарського концтабору, 1944 року осінню зник був з Аушвіцу охоронний відділ українців, около сотні людей, що їх були туди взяли силою. Всіх їх в погоні перестріляно/.

Незалежним урядом в концтаборі був уряд таборового лікаря -Лягерарцта, що у всіх справах лікарського догляду над в"язнями був залежний від Штандартарцта / лікаря округи /. Таборовому лікареві підлягали в"язні, що находилися на ревірі. Він приймав в"язня до лічниці, звільняв у таборі від праці. Звільнення звичайно належало тільки до формальностей таборового лікаря. В дійсності ці справи виконували лікарі в"язні, а таборовий лікар тільки підписував листу звільнення. Інакше виглядала справа, коли йшло про прийняття в"язня до лікарні. Майже кожний випадок прийняття переходив через руки таборового лікаря. Приймали в лікарню при температурі неменше

38 градусів, або при повній нездібності до праці. Будучи всевладним паном на ревірі, лікар переводив експерименти на в"язнях, як теж рішав про вибір та висилку до газу. Рівнож до його формальностей належала висилка до інших концтаборів.

Помічним органом таборового лікаря був т.зв. Санітетсдінстгегільфе. Це були звичайно фельдшері з кругів СС, що в заступстві таборового лікаря виконували всі чинности включно з рішенням про принятя на ревір. Вони відповідальні були перед таборовим лікарем за санітарний стан лічниці та чисельний стан в"язнів. В більшості це були люди, що походили з тих самих рядів, що блок і командофюрери. Вони часто робили вколи інтравенозно або в околиці серця фенольбензини, евіпану або інших вбивчих речовин.

Концтабори в окупованих Німеччиною теренах.

Розглядаючи схему концтаборів в окупованих теренах, в Україні, Польші, Чехословаччині та інших, приходиться ствердити, що побудова ця спирається на інших підставах ніж в Німеччині та прилучених до неї теренах. Коли ми розглядаємо в Німеччині табори як певну від початку до кінця завершену схему, як будову поліційної системи, що поза її нормально веденим апаратом в кожній країні має свій далекосяжний апарат, що розпоряджає безпосередньо долею сотень тисяч а то й міліонів людей, цеї побудови не бачиться в окупованих країнах. Тут навпаки ще більше видно скріплення поліційної руки та ріст сітки концтаборів. Концтабори ці не нішо інше як філії, відгалуження в"язниць. Вони не творять окремого апарату. Немає тут головних чи побічних концтаборів, і тої великанської маси в"язнів. Чисельно ці концтабори не перевищають двох тисяч в"язнів. Пливкість стану надзвичайно велика, її спричиняють часті транспорти в глиб Німеччини та фізичні ліквідації з одної сторони, з другої масові поліційні облави. Концтабори в окупованих теренах це переходові етапи до концтаборів в Німеччині. Пр. Концтабір на Янівській у Львові підчинений Гестапові на Пелчинській являється збірним пунктом вивозу до Німеччини. Концтабір Терезінштадт зосереджує всі транспорти до Німеччини зі Західньої частини Чехії. Концтабори в окупованих теренах можна правильно вважати поширеними поліційними в"язницями. Тому що вони є безпосередньо під постійним наглядом слідчої поліції й рівночасно мають концтаборну систему праці, вони належать часто до категорії найтяжчих німецьких концтаборів. Через те їх правильно зачислюють до третього ступня.

На чолі такого концтабору стояв комендант табору підпорядкований безпосередньо окружному СП. Він був рівночасно лагер та Рапортфюрером. До помочі йому були Блокфюрери, що часто були рівнож Командофюрерами на праці. На місці вартових баталонів були місцева німецька поліція скріплена місцевого походження фольксдойчерами-ренегатами. Це в сумі створювало надзвичайно тяжкі умовини побуту в"язнів в такому концтаборі.

/ Продовження буде /.

Олександер Самчук

У ТАБОРІ.

/ Частина третя./

Продовження.

За якусь годину часу приїхали ми до села Житина, що лежить дванадцять кілометрів на схід від Рівного. Заїжджаємо до цукроварсь - ких забудувань. Бачимо, за фабрикою стоять великі сезонові бараки а посерд них іде гарна широка вулиця. Але бачу, що вони чомусь на всі сторони огорожені колючим дротом і то у чотири ряди. Привезли нас під браму огорожень і не знають, що мають з нами робити. За якийсь час прийшов комендант табору, він сам був руський, подивився на нас і зказав іти за ним. Ми перейшли за браму і тут нас зревідували знову і знову усе, що ми тільки мали, позабирали від нас. Нас забрав комендант і повів до одного з бараків. Тут призначив для нас місце, де ми мали спати і пішов. Це було десь біля 14. серпня.

Після тюрми нам здавалося, що ми зовсім на волі. Полягали на нарах, і хоч вони також були тверді, нам все таки чомусь так добре віддихалося, наче у гарних перинах. Під вечір подіставали ми числа, що мали замінити наші імена. Мені припало число 356.

Це був табір совітських полонених. Увечері, коли вони поприходили з праці, зразу трохи нами втішилися, та почали розпитуватися, звідкіль, чому і як попали. Понаносили нам хліба, вареної картоплі і ціле відро зупи. Поки ми розказували, що ми із тюрми, то ще якось йшло, та ще коли розказували, як там жилося, вони ніби нас трохи жаліли. Але, коли ми виявили, що ми не большевики і не любимо большевиків, то наші товариші почали помалу від нас відсовуватися, а там далі почали на нас дивитися згори, називаючи німецькими служаками і націоналістами, яких так не любили, що і чути про них не хотіли. В такому ото раю пожили ми шість днів, а пізніше перевели нас за дорогу до інших бараків. Серед тих бараків був ще один менший барак званий " екстра ", бо був ще раз крім усіх інших огорожений колючим дротом. Коли нас кинули туди, то ми вже застали там вісім людей. Люди ці вже не були большевицькими полененими, це вже були наші полонені, взяті в полон в одному бою, що відбувся в моїх рідних селах. Ці люди були мені усі знайомі, а з їхніх оповідань я довідався, що минулого тижня в околиці моїх сіл німці в силі 600 чоловік йшли на акцію, знищуючи за собою все. Все здобуте забирали з собою. У тих районах стояла одна сотня УПА, що виступила в обороні народу проти цієї сарани. Німаків трохи розбито і стримано дальшу акцію, а що одна сотня не могла дати з німаками ради, то добре було, що хоч далі їх не пустили. Німаки діотали добре і мусіли вернутися, а наші відступили до ліса. Німаки огірчені своєю невдачею відступали із великою злістю, та по дорозі, кого здибали, вдибави, або забирали з собою. Така власне доля спіткала людей, що тут сиділи.

Сидимо тут вже разом чотири дні, і нарешті вкинули до нас ще двох кацапів, що щось провинилися в таборі. Відвідували нас тут час-то німецькі старшини, бо їм було цікаво, як то люди сплять на цементовій підлозі. Нам трохи кинули соломи, як свиням до хлівця. Родичі тих людей, що тут сиділи, приходили у відвідини і приносили дещо з харчів. До нас нових ніхто прийти не міг, бо ніхто не знав, що ми тут. Після п"яти днів вартовий нам говорить, що сьогодні кудись нас повезуть, може бути що й на розстріл. Вартовий був австрієць і був доброю людиною, говорив по чеськи. Сказавши це, став нас просити, щоб ми не зрадили його. Порадив утікати з машин, як нас будуть вести. Ми й самі думали кинутись до втечі. А в грудях від такої думки серце вже місця не має... Діждалися ми ще обіду і десь о годині четвертій сказали нам позбиратися з річами. Авто вже під-

кочене чекало на нас. О четвертій годині справді німаки заворушилися, як ніколи ще до того часу. До нас зайшов якийсь старшина, подивився на нас і чомусь, покрутивши носом, пішов. Біля авт позбиралося німоти, щось говорять ненормально. У нас з'явилася думка, що прийдеться зустріти сьогодні смерть. Але мій друг Нікіцький говорить, що коли будемо бачити, що авто буде звертати на смертний майдан, кинимося втікати і будемо боронитися, як зможемо, щоби лише не впасти безборонною жертвою. Та нема вже часу на довші розмови, бо німаки із старшиною прийшли і вибрали насамперед слабших сім хлопців та й повели до авта.

Перед тим, як мали сажати до авта, нас всіх попереодягали, нашу власну одіж забрали, а нам дали свою форму, як кожному полоненому. Посадили хлопців на віз й поіхали, а у нас в душі запанував страх. Ми втратили віру в своє життя і лише ждемо, коли то авто вернеться і забере нас останніх туди, на смертний майдан, що звався Сосонки. А там вже багато людей спочиває. Там вже пройти не можна стільки людськоі крови там є, що навіть у землю не входить. На тому місці в одній ямі лежить самих жидів двадцять тисяч, а скільки наших украінців, що були у совітській арміі, а пізніше у німецькому полоні. Іх було так багато, що німаки не знали, що мали з ними робити, бо ж у німоти Сибіру немає, а таборів також стільки нема, щоби можна було всіх помістити. Ото ж вони взялися таки на большевицький спосіб, морили голодом, а як уже зморили так, що ті люди ледве диха - ли, заганяли іх туди, до тих Сосонок і там давали ім ніби працю, викопати велику яму. Коли яма була готова, брали кулемети і так іх до тієі ями стріляли, а яму засипали знову такі самі. Така акція продовжувалася безупинно, а в Сосонках уже лежало десятки тисяч того тіла.

А скільки лежало там нашого селянського трупу ? Людей половлених підчас якоісь акціі, забирали з собою, а село палили. Добро, що забирали враз з собою тягли, як колись татарська орда. Людей взятих підчас такоі акціі везли до Сосонок, а там ями завжди готові були. Знову строчили кулемети і валилися людські тіла на землю наче той лист осінній із дерев. Отак то Сосонки наповнилися кров'ю. А місце те знаходиться чотири кілометри на схід від Рівного при битому шляху Львів-Київ, може зо двісті метрів на північ. Зветься воно Сосонками тому, що там навкруги долини ростуть сосни.

Одних повезли, а ми ждемо. Ждемо годину й ще годину, аж нарешті приіхало авто назад. Прийшли по нас і лиш " раус " сказали. Ми забрали всі речі, що мали й пішли до авта, посідали, а кругом нас сім німаків обсіло, узброєні у першорядні автомати, за пасами повно гранат. У нас холоне душа на одну думку про смерть. Ідемо, авто мчить найбільшою скорістю. Минули табор, минули одно село і вже доіжджаємо до Сосонок. В голові крутиться, волосся стає дубом. Ще один поворот і вже в Сосонках... І ми тут рішаємось на одно, вже й говоримо між собою без страху. Не дамось німоті живими. Як тільки авто зверне у Сосонки кидаємося на німаків і в бою повмираємо, аби лише не добровільно... Але якось авто проминуло Сосонки. Ми за розмовою і не зауважили, коли. Оглянулися, а Сосонки далеко вже позаду. Полегшало на душі. Ідемо далі, але куди ?

Пригадуємо, що комендант в'язниці казав, що нас вивезуть до Шепетівки й там будемо працювати. Така перспектива нам була до вподоби, бо ми б собі з роботи одного гарного дня повтікали. Але чи то буде так ? Ідемо далі, доіжджаємо аж до Рівного і ідемо просто головною вулицею. І знов вскочила до голови думка, що нас напевно завезуть знову до тюрми. Але ідемо прямо... ось і тюрму минули. Ідемо головною вулицею аж на діл. Тут нам знову прийшла до голови думка, що і в Рівному є "вулиця Біла ", а звідти вже ніяк втекти не можна, бо там ганяють скажені собаки, що ім там людей подають. А з ни-

ми боротьба не легка. На нас знову нападає чорною хмарою страх..., вулиця 'Біла'... Дикі собаки, ми вже нераз бачили як наших друзів розривали.......

І знову молитва до Бога, щоби в останню хвилину помилував нас. Як прийдеться упасти, то, прости нам, Господи, всі гріхи наші, оли Твоя воля така, то нехай буде й так. А ТИ, Україно, прости нам, що ми не вміли шануватися і так скоро у кайдани попали.

Ідемо просто, та нараз, коли мали переїжджати через залізничний переїзд, авто звернуло на право і ми поїхали зовсім у сторону де вулиця " Біла", але по цій стороні залізниці. Якже перевезуть нас через залізницю, коли там дальше переїзду нема ?

Поки ми так думали, авто раптово зупинилося на станції. Німаки повиказили і сказали нам висідати. Ми висіли і відразу побачили у вагоні наших хлопців, що поперед нас забрали їх кудись у невідоме, так як нас. Побачивши своїх друзів у вагонах ми прийшли до себе. Страх почав помалу покидати нас, бо побачили, що хоч ідемо, хто зна куди, але не на " Білу ". Посадили нас у вагони до тих таки наших друзів й ми знову усі вкупі. Вагон невеликий 20 тонівка, а нас 14, ходимо собі по вагоні говоримо, але з вагону , борони Боже, вийти, кругом стоять німаки, і на землю ніяк не пустять. Під вечір дали нам по одній хлібині, багато, таки по цілому кілограму, по яких сто грамів якогось штучного товщу. Хоч ми і не були так сильно ще голодні, але зараз же взялися до їди. Поки ми їли, підійшов паравоз і стукнув у наші вагони. Німаки повскакували, деякі до нашого вагону, деякі до інших і за якусь хвилину поїзд рушив. Німаки звеліли нам зайняти лише одну половину вагону, а по другій порозсідалися самі і нам відразу наказали, що коли б хто з нас зробив найменший рух до втечі, то вистріляють всіх. З цим ми і поїхали.

Ідемо... Ми полягали по одній половині дверей і лише дивимося у відчинені двері, а німаки сидять одні ближче дверей, а другі із-заду і всі держать зброю аж зуби позаціплювали, не знаю чому, чи то зі страху, чи може зі злості ? Ідемо далі, але куди ? Бачу, що поїзд тяжко придає і посувається на схід. Вже далеко минули Рівне, лиш одні бані Бобору ще видніють, та костельна вежа, а з другої сторони вирінув вже Здолбунів із своїми високими димарами, та хмарами диму . Ідемо попри ті села, що в них виростали ряди боєвиків-повстанців, бачу той ліс, що так недавно ловив в ньому большевицьких бандитів, а пізніше німаків...

Доїжджаємо до Здолбунова. Поїзд припиняє біг і лише тяжко дише в"їжджаючи на станцію. Тут стоїть безліч вагонів і паровозів, від яких аж чорно. А поїзди навантажені, повні, одні зі зброєю на фронт, інші з вугіллям. Ті що стоять у протилежну сторону, тріщать під тягарем ~~нашої~~ пшениці, олії, худоби, а навіть людей. В"їхали на станцію і поїзд на одну хвилинку остановився. Ми здалека дивилися через відчинені двері, чи кого не побачимо із знайомих. Та ні, не було там якраз нікого, а тимчасом поїзд рушив і поїхали далі. Виїжджаємо зі станції і бачимо, що поїзд бере напрям на схід. На душі нам ніби трохи полегшало, бо стали вірити у те, що нам казав комендант табору в Житині, що везуть нас до Шепетівки, а там будемо ходити на роботу, так, як і всі інші. Така перспектива була б для нас зовсім вигідна.... Але ми ідемо далі, минули Здолбунів і вже ідемо через села, де я родився, виріс, жив. Ось проїжджаємо попри село моєї милої.

Я подивився на той сад, що в нім так багато щастя пережив. Тепер стоїть він чомусь весь жовтий.... без листя, а тож було ще літо, саме найбільше теплий час. І бачу, що стоять ті тополі сокорі високі - високі біля її хати. І вони хоч високі, теж пожовкли, посохли. Чому? Тепер ж літо, чи може мені так здається ? Та ні, вони таки справді жовті, а хати стоять чомусь без дахів, мов білі трупи без голів, а поміж ними стоять чорні посмалені сохи.... Аж те-

пер розпізнав, що село спалене.

Ох, Галю ! Чи ти живеш ще ще, чи ні ? Чи ти бачиш, що я в твоїм любім селі ? Чи ти пізнала б той свій сад зелений, як сьогодні він зчорнів ? Чи ти знаєш, моя люба, чи живе в тім селі твоя мама, що ти її так кохала ? Галю, чи хоч приснилося тобі, що я в тюрмі, а сьогодні іду попри твою хату і не можу пізнати, чи то вона, чи ні? О мила, згадай, чи я б коли проїхав попри твою хату і не зайшов до тебе ? А сьогодні я так спокійно проїжджаю і дивлюся, чи не вийдеш ти і не станеш на той місток, а там би я тебе побачив. О, так, Галю, я так спокійно проїжджаю, лежу у вагоні і на садок дивлюся, а серце б"ється об підлогу вагона немов у кузні. Та не розіб'є дошок, що на них лежу, бо вони сильні і міцні а напроти вартові. О, розступіться, ви дошки, нехай впаду я на землю і ще раз прилину до Галі. А коли її немає вдома, то хоч до її хати...

Ідемо далі. Поїзд вискочив з лісу, а за лісом немов з моря виринуло моє рідне село. Стоїть собі на горбочку, ще ціле, неспалене. Хати біленьки виглядають з поміж клунь, а над ними високі ясені. А тополя сягає аж до неба, а там садок, а ще ближче лісу мій хутір... Рівненька вулиця до лісу, а понад нею стоїть лиш пару хат, бо ж це хутір, а поміж ними і моя хата, в якій я виріс, учився й рідну маму там покинув, батька, братів і всю родину. Моя хата стоїть в садку, що навіть і не видно, на правий бік сливник, а на лівий сад розкішний, груші, яблуні. Найбільші з них горіхи, що своїми віттями розстелилися понад усіх немов би це були царі у конарах золотих. Понад дорогою черешні, та вишні рівненько висаджені стоять немов до шнурка. А від хутора розкинулися широкі лани, поля покполені півгорбочками до залізниці. І так сидячи в вагоні я був вдомі у тій своїй хатині. Це була лиш мрія золота, а я і не зчувся, коли і не видно було мого села і немов прокинувшись зі сну, поглянув на поля, а вже вечоріє. Поля стоять пожаті вже, посклацені снопи у копи й у півкопи й полукіпки малі а їх там так багато, що не дорахуватися б мабуть ніколи. А там десь чути, що машина гуде, що десь молотять. Так мріялося б ще, але вже ніч надходить, а ми ідемо далі, далі.... Ніч. ..Це ти царице наших мрій, бо серед ночі господарюють лиш наші козаки. Ох, браття, коли б ви знали, що ми тут ідемо, ви б нас визволили звідсіль.

Ніч. Ми ідемо далі. Німаки понасторожувалися, попритискали зброю до себе і стоять як кіт над мишачою нірою.

Приїхали до Славути і тут наш поїзд остановився. Чуємо, що німаки говорять щось страшне поміж собою, але раді, що перше не їхали, бо той поїзд, що пішов перед нами, зараз же за Славутою вилетів у повітря. А у Славуті ми простояли годин мабуть зо три, поки зладили лінію. Нарешті поїзд рушив. Ідемо далі лісом і тільки чути вибухи гранат і рідко кулеметну перестрілку, хоч і далеко від нас, але наша душа радіє, бо добре знаємо, що це наші. Виїхали з лісу і в"їхали на якусь маленьку станцію. Поїзд знову став, німаки заметушилися і опанував їх якийсь страх. Ми чуємо знову з розмови, що наш поїзд знову впинився в лисячій пастці. Перед нами замінована лінія, хотіли вернутися назад, але також нема куди... бо ззаду десь у лісі також підложена міна. Отож і рішили стояти на тій станції аж до рана...

Рана залізниця була розмінована і поїзд рушив далі. Понад залізницею всюди пороблені міцні барикади і окопи, а біля них аж кишить від мадярів. Десь на годину восьму виїхали з лісу, а за ним вискочили чорні хмари густого диму. Це була Шепетівка зі своєю залізничною станцією. В"їжджаємо на станцію. Перед нами страшні чорнокам"яні казарми майже по всьому місті, бо то місто взагалі лише одні казарми та залізнична станція. Поїзд зупиняється і поволі сунеться поміж тисячами вагонів. З усіх боків міста, з лісів проди-

раються легкі кулеметні та рушничні стріли. Шепетівка стоїть майже в самому лісі, неначе острів на морі, а в тих лісах повно повстанців.

Поїзд став, а наші німаки повилазили і нам також сказали виходити. Ми висіли, поставилися по рядів і один німак повів нас кудись. Ідемо через станцію, через залізничні рейки, вийшли аж на другий кінець, а там на дорогу і пішли в напрямі міста. Дорога, ніби міська вулиця, була звичайна болотняна. Надастя вивипана піском, але піску того скільки, що, коли іде авто, то так глибоко грузне, що аж гальмують колеса. І хто це місто так розбудував ? Німці чи большевики ? Німці тут усього два роки, а большевики господарювали понад двацять, отже думаю, що це таки большевицька архітектура.

Йдемо далі по тій вулиці. Тяжко тягти ноги по такому піску, але йдемо. Дихати тяжко, стільки піску в повітрі. Ніс став ніби замурований. Йдемо,далі звернули на право, але дорога не краща. Походимо до казарм. Вони теж большевицькі, чорні, пообдирані, якщо вони взагалі були колись білені. Але вже найгіршого вигляду надавали їм мабуть дроти, що були посновані у три ряди, а поміж ними ще й на землі понакручувані. Крім того на кожному вуглі і на серединах були поставлені вижки, на котрих стояли кулемети. При кулеметі було не більше як по одному німакові та по два якісь легіонери. Що вони за одні, не знаю. Вони ніби називали себе козаками, але що це за козаки були, я не розумію, бо по правді кажучи, чи може хто крім України мати козаків. Кажуть кубанці, та кубанці також українці як і ми всі. Ну, а донські козаки, я таких не знаю. Досить, що ті, які були на вишках, не були українцями. Не маю часу на довшу розмову, бо ми вже прийшли до самої брами. По боках брами стоїть двох німаків, за брамою вартівня. Наш німак, що нас вів, увійшов до середини і за яких десять хвилин вернувся назад з представником табору. Відчинили браму, і ми вже опинилися за брамою, за дротами. Перейшли через одну браму й ідемо далі поза дротами. А тут безліч казарм, а майже кожна відгороджена колючим дротом. Виглядало все це так, неначе дротяне місто. Перевели нас ще через одну браму і затрималися ми аж за третьою, За тою третьою брамою нас розмістили на мешкання. Який це був барак не знаю, але здається 16-тий. Завели нас всіх чотирнадцять на поверх і приділили одну кімнату. Хоч вона була велика, то всетаки нікого більше не приводили. Ми війшовши до кімнати, поставали й поніміли. В тюрмі хоч було чисто, а тут то і повернутися нема куди через сміття. Стіни пооббивані, стеля обвалена, вікно забите і загратоване дротом. Страх і неспокій огорнув нас.....

В шість годин гонять нас на вечерю. Ми, хоч і не дуже голодні, пішли. Кухня недалеко від нашого блоку, лиш за одною брамою. Невеличкий дерев"яний барак зроблений так, що з одної сторони виходиться, з другої входиться. По середині бараку пороблені бар"єри, що розділюють коридор на три вулиці. При вході стоять три дерев"яні бочки, до яких з кухні іншими бочками носять їжу. Бочки ті, з яких черпається їжа, мабуть ніколи не милося. До розділньі вели дві дротяні вулиці, одною йшли туди з порожніми котілками, а другою виходили вже з зупою. Дістали і ми таким порядком по літрі зупи і пішли до свого " мешкання ". Посідали й їмо ту вечерю, та вона нам ніяк не смакує, бо хоч у Рівному було ще гірше, та все ж таки такої страви ми ще не бачили. Було це просо зварене досить густо ще й до того посолоджене/ Ми понюхали і віддали товаришам, яких знайшлося багато. Як лише тільки трохи потемніло,нас таборова поліція позганяла до камери і сказала, що має наказ нас замкнути. Ми на таке розпорядження не перечили. Нас замкнули і назвали " екстра гостями ".

Ніч... ми ще трохи поговорили і полягали спати. Для спання пороблені нари аж у три поверхи. Ми порозлягалися де хто хотів, бо місця було досить. Але спати через блощиці було неможливо. На другий день рано ми поодягалися, хоч,правду кажучи, не дуже ми розд-

гались і чекаємо, коли нас вже відімкнуть. Десь о годині восьмій відчинили і відразу на апель, бо мусять почислити, чи хто не втік. Після апелю ведуть на снідання. З тих самих бочок, що вчера зупу, дістали каву. При виході по обох сторонах вулиці стоять два великі коші нарізаного хліба, а біля них одно відро з смердючим сиром. Дістаєм по 200 гр. хліба і ложку того сира і літру якогось німецького чаю. А німецький чай був звичайно не солодкий з якогось бур"яну. Хліб був ячний та мелений так грубо, що траплялися цілі зерна ячменю. Остюків з половою було в ньому стільки, що трудно було їсти. Поснідавши, ми мали право ходити по подвір"і, а так як це було літо, то о восьмій годині сонечко гріло вже гарно. Ми собі трохи походили по тій протяній вулиці, а потім пішли на другу сторону бараку, де сонечко гарно пригрівало. Там побачили ми таке, що аж страх. Сиділи там майже всі полонені, лежали ворушилися тощо. У повітрі від їхнього смороду сокира б повисла. Той образ нам не подобався, і ми звідти вийшли до дроту, що відділяв наш барак від другого. Тут ми побачили такий базар, що не знаю, чи у нашій столиці Києві такий був. Тут і тютюн на три папіроси 50 карбованців і хліба боханець 500 карбованців і одежа і горох і мука, шинелі, коци, вбрання і все, все, що лише було в околиці Шепетівки.

Так пройшов нам один день. Зупа нам уже сьогодні смакувала, так, що не віддали нікому. На другий день така сама історія. Але цього дня ми вже найшли двох друзів з моєї околиці. Вони вже були в Німеччині і їх привезли назад. Їхні родичі знали, що вони вже тут і частіше приходили і приносили їм щось з харчів. Хлопці ці майже завше віддавали нам свої пайки, бо мали що їсти. А нам тільки першого дня не смакувала та зупа. Так просиділи ми в Шепетівці сім днів. В день ходили попід казармою, так, як і всі інші, а на ніч замикали нас у нашій камері, як " екстра гостей ". За той час ми були може зо три рази на переписі, а на шостий день погнали нас до бані, покупали і вже кудись приготували.

На сьомий день зараз же по сніданні сказали забрати всі свої речі і погнали знову до бані. Там нас вже не купали, лише брали по 10 чоловік до одної великої залі. Там стояли столи, як у кравецькій майстерні, а біля кожного стола стояв один німак. Тут ми розбиралися до гола. Кожний ставав при столі перед німаком і всі свої речі й одежу складав на стіл. Коли ми вже розібралися, то німак заглянув тобі і до уст і до вух і всюди, всюди, де лише був отвір до середини тіла, навіть у шлунковий прохід. А одежу так переглядали, що кожний рубець був розрізаний. А ти стоїш перед німаком і дивишся неначе ждеш на якусь кару. Перешукавши, забрали німаки від нас усе, за виїмком хліба і то пошматкували його на дрібні кусні. По тій контролі випустили нас іншими дверима на зовсім інше подвір"я. Погода була тоді гарна, тепло, сонечко гріло, лише де-не-де легенько вітрець повівав. Ми виходимо на те подвір"я, шукаємо трохи травички і покотом лягаємо на ній. Там ми ждали майже до вечора. Наші друзі земляки знали вже, що ми звідсіль кудись поїдемо. Вони якимсь способом продерлися до того дроту, де ми лежали і востаннє з нами щиро попрощалися. На прощання дали нам на дорогу майже увесь дарунок, що дістали з дому.

Прийшли до нас і прощали. Хто зна, може й на завжди прощали ми своїх друзів, свої рідні села, поля, родичів. Ми прощали свій рідний край. А ми його так любимо, так любимо. Нам дорожчого нема нічого в світі, від тебе рідний наш краю, від тебе рідний найдорожчий наш краю.... Ох, прощайте друзі, та перекажіть нашим родичам, щоб не тужили за нами, бо ми ще жием. Не знаю чи вернемося ще коли, чи ні ? Бо і тій проклятій чужині люди злі немов вовки.

Лиш встигли ми попрощатися, як зірвався звідкілясь крик німака. Зібралися ми і пішли туди, де всі. Ще раз подивившися друзям в очі, заплакали усі як малі діти, бо ми дивилися на себе востаннє. І хто зна, може востаннє прощали ми Україну. Нас поставили в ряди по п"ять.

обставили кругом сильними вартовими, відчинили браму і той живий вуж з людей рушив вперед. Погнали нас сотнями у такій віддалі, що одна сотня сідає у вагони, а друга виходить з табору.

А наші друзі перейшли на другу сторону до дротів, поставали і ще довго, довго дивилися за нами, аж поки нас посадили у вагони і закрили. Було це десь 26. серпня 1943р. Погрузили нас у вагони, позамикали ще й до того дротами позав"язували.

В д о р о з і.

... Рано десь о восьмій годині засвистав паровоз, засопів і потяг рушив. Потяг важко сопе й іде в напрямі до ріки Бугу. Я з трудом здобув собі позицію біля вікна і ще раз дивлюся через маленьке віконце на свою рідню землю, і бачу кругом попалені села, залиш стовпи із клуней, чорні та посмалені дерева. Боками понад залізницею лежать цілі транспорти потягів. Дивлюся, придивляюся і сам не знаю, чи тут є люди, бо вже від самого Ковля доїжджаємо, аж до Бугу і ніде не бачив ще живої душі. Де вони поділися ті нещасні люди ? Хати їх попалені, господарства зруйновані, і все знищено, трапляється навіть, що на полях збіжжя попалене....

Поїзд звільнив біг і став їхати зовсім поволі. Я глянув на діл і побачив під собою граничну ріку Буг. Їдемо через міст, а на другій стороні вже Польща. Хоч і тут ще наша земля Холмщина, а все ж таки тут вражіння стало інше. Потяг переїхав Буг й іде далі в глибину Польщі. Я здалека бачу ще клаптик рідної землі, що прощає мене із-за Бугу. Серце в грудях стискається, стає щораз то важче....

О, земле рідна, не вже ж не побачу я тебе більш ніколи ?... Прощай же, мамо, прощай Україно ! Я вже на чужині, та ще лиш малим зором ока бачу тебе. Ще бачу, як мерехтить твій ліс у синьому сонці, твої лани широкі і твої золоті поля. Та мабуть до тебе вже не вернуся і може там десь у Німеччині прийдеться згинути в тюрмі, або в таборі.

Ще один погляд, ще один клаптик рідної землі, що сховалася за білі крейдяні гори Холмщини. А я стою біля вікна і все дивлюся і дивлюся. Та лиш мрії одні осталися там далеко на Україні, там десь у лісі з друзями гуляють!..

Раптом серед думок у віконці вагона виринуло місто, і хоч я тут ще ніколи не був, відразу догадався, що це Холм із своїми крейдяними горами. Потяг входить на станцію. По обох боках розкинулося невеличке, гарне, чисте місто. На горі стоїть Собор. Наш поїзд заїхав на саму крайню лінію і став під плотом. У Холмі на тій останній лінії ми простояли цілу ніч, а на другий день рано ще й сонце не сходило , німаки повідкривали двері і почали нас по черзі випускати, та зганяти кудись вперед. Я думав, що може нас тут залишать на якійсь роботі. Воно ще не було б так зле, бо звідсіль недалеко мій край. Але ми рядом пройшли на кінець перону, це була дорога у місто. На перехресні тієї дороги та перону стояла якась будка. У тій будці стояли два величезні котли з кавою, тобто помий із якогось зілля. Ми дістали тої кави в що хто мав і по третині хліба тай з тим вернулися назад до вагонів. По скінченню сніданка повиганяли нас усіх на перон, поставили в маршову колону по п'ять і погнали знову у тому самому напрямі. Ми думали, що знов по ту нещасну каву, та ні, чоло темного похідного шнурка повернуло на ту гуличку, що йшла до міста. Йдемо в місто. Перейшли поперек одної вулиці, йшли метрів зі сто по ній, а там повернули знову на ліво. Перед нами став мур, високий до двох метрів, а у ньому дротяна брама. За тою брамою стоїть будка, а біля будки німак на варті... Ворота відчинилися і наш живий шнур рушив до середини тої загороди. На праву сторону стоять казарми, чисті гарні поміж ними дерева, а на лів. зараз

же за муром садок, а за тим садком страшні темні бараки у землі. Аж тепер побачив, що тут мешкають полонені.... Посеред табору йде булиця, гарна, широка, по обох боках основана колючим дротом, десь у кінці табору, по лівій стороні, стоять пару бараків трохи чистіших і кращих, а біля них ростуть квіти. Перед бараками стоять лавочки і на них сидить пару хлопців у чорних мундурах. Це були українці, що тримали службу біля полонених.

По правій стороні стоїть якийсь будинок досить високий і великий а ззаду димар. Це мабуть якась фабрика, подумав я собі. Біля тої фабрика невеличкий майдан і лише низенькі дроти основані кругом його так, що й можна перескочити. Загнали нас на той майдан і дали " вільно ". Ми посідали на траві і грілися до літнього сонечка, що вже підійшло десь під годину десяту. Коли бачу німаки беруть по кількадесять людей, ставлять їх в один ряд і щось перешукують по кишенях і взагалі всюди. Точна ревізія пройшла у всіх. Хто мав який ніж, чи кусень цвяха, або навіть голку, усе повідбирали. Ті, що були обшукані захопили до фабрики і уже звідтіля не виходили.

Нарешті прийшла черга і на мене. Входжу до тієї фабрики, дивлюся, а там голярня. Голять усе, де тільки бачать волосок на чоловікові. Після голярні баня і дезинфекція. Все це тяглося понад дві години. Після бані повбиралися і попровадили нас знову таки до тих вагонів, що ними ми приїхали та по дорозі зайшли знову до тієї будки, що стояла на углі, де дістали по літрі зупи. Хоч й була вона з бурякового листя та кропиви, ще й до того солена, а проте смакувала добре. По обіді нас позамикали та позакручували вагони дротами і ми вже готові у дальшу дорогу.

За той час, що ми були в бані, у ваганах зробили трохи порядок. Позамітали, позабивали всі найменші шілини у стінах, а вікна ще раз позадротовували. Підлогу покропили дизенфекційним фльором...

І так десь біля полудня ми рушили в дорогу. Холмщину минули ми скоро й ідемо вже корінною польською землею. Природа тут та сама що й в нас, але видно, що селянство польське було б бідніше від нашого, коли б наше не було в колгоспах.... Хліб уже давно позбираний, лиш поля поорані чорніють, а поміж ними виглядають гарні плантації цукрових буряків та тютюну. Ідемо через Польщу, через більші її міста... Люблін, Радом та інші, яких назв уже не пам"ятаю, а там пізніше через тюремне місточко Вронкі і Ченстохову. Поїзд тяжко дише й жене, жене через Польщу. Мерехтять та блищать пісками вузькі загони піль. На тих полях-грядочках порпаються люди, вибираючи картоплю. Стоять сумні польські села із своїми маленькими хатками соломою критими, на горбочках зеленіють ліси. Так проїхали ми аж до німецької границі.

Третього вересня під вечір через маленькі дротяні грати я побачив, що ми вже віхали у зовсім іншу країну. Будинки тут багатші, муровані і криті червоною дахівкою. Люди також ніби інші, якісь крикливі. Залізничні остановки всюди якісь великі і взагалі відчувається раптовну зміну.

Поїзд зупинився у першому німецькому місті, здається Опелі. Місто, хоч і мало його бачу через грати, але всетаки зовсім інше ніж наше, якесь таке чорне, будинки високі, вулиці вузькі, словом таке, що вже від самого його виду у мені серце ще дужче стисло. Дивлюся на німецьке господарство і бачу, що все тут інше як у нас або хочби в Польщі. Поля тут поділені в широкі квадратні загони, а на них багато-багато ще не вибраної картоплі. Дороги тут чудові, майже всі асфальтові, а по них пішоходів майже не видно, всі ідуть на роверах і старі і малі. На селах видно вже виробляють грунт під зимовий посів. Працюють тракторами, кіньми, а найбільше волами, або простими молочними коровами.

Доїжджаємо до великого міста Бреслав, станція величезна. Такої

техніки я у нас на Україні, ані в Польщі не бачив. Одні залізничні рейки ідуть низом, другі горою, треті знов тунелем, а нарешті всі сходяться на станції на рівниці площі.

Та ми ідемо далі, вже й не бачу куди. По дорозі заїхали ще десь до одного табору, де жили робітники з України. Там ми дістали по трошки зупи і то мало вистарчити на дальші два дні. Постояли там якийсь час і звідтіль до кінця цілих два дні ні де вже майже не зупинялися.

/ Продовження буде./

= =

ЧИТАЙТЕ! ПОШИРЮЙТЕ!

Появився друком

мистецький альбом

- РАВЕНСБРЮК -

найбільший жіночий концентраційний

табор в Німеччині

Альбом в десятьох кольорових мистецьких картинах, зображує колишній в'язень концтабору Равенсбрюк побут і переживання жінок політв'язнів.

Дохід

призначений на допомогу хворих політв'язням.

ЗАМОВЛЕННЯ

- в адміністрації 'Літопису Політв'язня' -

Мюнхен, Фрідріхштрассе 53.

= =

Р. Сова.

ПОВЕРНЕННЯ З КОНЦТАБОРІВ КОЛИМИ НА БАТЬКІВЩИНУ.

/ Окремий розділ з " Голос правди - советська дійсність з цифрах, фактах та особах"./

Після великих турбот та перешкод, з початком червня 1940 р. пароплавом " Дніпробуд " я виїхав з бухт Ногаєво у Владивосток, залишаючи той заклятий суворий край, де так багато віддав, зараз віддає і можливо буде ще віддавати жертви крови та поту наш багатоміліонний народ. Гарна літня погода дала можливість через шість днів бути у Владивостоці. За цим разом цей морський шлях був для мене на багато легшим від попереднього сюди і я мав можливість тепер любуватися і самим морем і Курільськими островами / Японія / і Сахаліном / їхали від нього на віддалі 60 кл./. Та це все мало мене цікавило. Мої мрії були там, на батьківщині та біля сім"ї. Інтуітивно вичував я, що за той час пройшли великі зміни. Листи одержував лише від сім"ї і то лише в літній час, коли навігація проходить. Близькі родичі та знайомі не листувалися зі мною, бо це могло їм пошкодити. 19 серпня 1940 р. я вже був вдома, у рідній сім"ї. Уявляєте моє щастя серед сім"ї, рідні, друзів та знайомих на своїй рідній землі та ще після тих всіх тяжких страждань та переживань..... Ще більша моя радість полягала в тому, що рівно чотири роки тому назад, залишив своїх дітей учнями, а тепер старша донька В.... учителькою, син .з.... студентом .... ветеринарного інституту і менша В.... учениця VIII класи середньої школи.

Зла доля мало уділила часу прожити разом з сином -тільки шестеро суток. Він поїхав в інститут по важливим справам і ця зустріч була останньою зустріччю. Справа в тому, що доки я знаходився на становищі в"язня, його не брали в червону армію, моє звільнення негайно потягло його в армію.

За ці шість днів, що був з ним, я побачив та відчув, що в нього формувалася моя душа, а це дуже цінна для нас,батьків, нагорода та гордість, що породив на звіт свого душевного двійника.

Чи жив він ? Мені не відомо. Коли й живий, то добре знаю, що не солодко йому тепер живеться в совітській дійсності, бо він теж любив правду і волю, а про ці важливі людські стремління совітська мораль має зовсім іншу свою думку.

Старша донька / учителька / вийшла замуж за военного / офіцера/ і виїхала з ним в Алма-Ату / середня Азія /. А сама менша розділила свою долю зі мною.

Що я побачив і почув серед громадськости після приїзду до дому.

Єжовщина 1937-38 рр. так понівечила районні кадри, що мені зразу кинулися це у вічі, бо на совітських та партійних посадах району сидять люди непідготовлені до цих складних справ. Голова району його заступник, завідуючі фінансовим та земельним відділами, державний агроном, землевпорядник, районовий ветеринарний лікар і багато інших районових фахівців в ці роки були засуджені на великі кари. Частина з них пізніше була виправдана, а інші або загинули, або несли той важкий хрест, що я переніс на Колимі.

Повертаюся до того, як мене зустріла советська влада на батьківщині.

Відпочивши після чотирнадцяти місячного шляху, починаю шукати праці. Щоб працювати на посаді економіста, не могло бути й мови. Хіба ж можливо допустити до тої праці людину, що відбувала кару за " антидержавний злочин " ? і не дивлячись на те, що в районі був великий

нецобір в кацрах, я не міг одержати праці. Мене боялися, як чуми. Справа дійшла до того, що я спочатку звернувся до районового прокурора О.... і коли той не допоміг, до обласного. Останній, видно сміливіший, приобіцяв мені допомогти, але в цьому часі я найшов посаду юрісконсульта в Районовій Спілці споживчих т-в., виступати в державному арбітрі по спірним комерційно-грошовим справам. За час - вересень 1940 по вересень 1941 я побував на посадах: ревізора, інспектора, книговода і багато другорядних. В цих установах та організаціях на постійну працю по згаданим посацах не приймали, я знаходився як часово виконуючий цю працю. Часто приходилося мені ' гнути спину ' та знижати своє громадське " я ' перед бездарними советськими бюрократами, щоб одержати той кусень хліба. Великої витривалости та здержаности це від мене вимагало, бо я знав, що тайне агентурне " око та вухо " НКВД, завжди було направлене на мене.

Який це тяжкий іспит, це може збагнути той, що переніс це все на собі - тяжчої моральної кари не треба !....

- x -

Перебуваючи на посаді юрісконсульта в квітні я був командированний в держарбітр Москви та Ленінграду по спірним комерційним справам.Цей випадок дав мені знову добре ознайомитися з цими головними містами Союзу. Ленінград я добре знав, проживаючи два місяці в 1917 р. у воєнній школі та й Москву знав з тих часів / у мене добра зорова пам"ять/. Тепер була можливість зробити порівнання на цих двох головних містах і скласти висновок, що зробила советська влада за цей довгий час. Була б дуже велика дурниця і відсутність всякої чесноти заперечувати ті досягнення в області перебудови загальної культури не тих двох видатних міст бувшої Росії, але й багатьох інших у нас, на Україні, як Київ, Харків, Дніпропетровськ, Ворошиловград й інші. В цих теж бував я 1940-41 рр.

В Ленінграді відвідував музей " Імені Революції ', який містився в бувшому Зимовому Царському Дворці. Загальна постанова зразкова і багатьом треба вчитися у большевиків, як треба вести пропаганду за свої ідеї, не жалкуючи коштів. Був на Балтійській станції, звідкіля проїхав електровозом до Старого і Нового Петергофу '. Різні види розкоші і комфорту кидаються у вічі у вагонах і на кожному кроці.

Великі перебудови помітні і в Петрограді та Оранієнбаумі, де я в 1917 р. теж проживав. Побував у Смольному, це бувший інститут для благородних дівчат, бувшої російської аристократії. В жовтневі дні 1917 р. тут знаходився революційний штаб большевиків. Тепер тут містився ' Будинок Селянина ', це був готель для приїжджаючих. Хотів був там залишитися ночувати, але з моїм колимським пашпортом, серія " Дум ' не приписали тут і заявили, що я маю право перебувати в Ленінграді всього одну тільки добу. Все ж я прожив більше, бо в дорозі познайомився з одною сім'єю, що їхала разом зі мною з Харкова і тут у себе дала притулок.

Коли проходиться вулицями Ленінграду, не помічається біля мануфактурних, взуттєвих або харчових крамниць ніякої черги, бо цього всього тут достатосно, не так, як у нас на Україні, що коли появляється в магазині щось з тих річей, то народ стає з вечора в чергу і міліції приходиться мати багато турбот, щоб ці товпи порозганяти.

Ще більше побачив я в Москві.

Коли ви висідаєте з потягу на станцію, то першим бачите міліціонера в бездоганно білих рукавичках, добре одягненого, вишколеного і, я сказав би навіть, культурного. Він ввічливо відповідає на ваші запитання, і помітивши, що ви з провінції, інформує, що за 2 крб. є можливість зробити групов у екскурсію по головних місцях Москви в

супроводі проводира, який дає пояснення. Через годину, коли зібралось відповідне число людей, я побував в метро, біля мавзолея Леніна, на Червоній площі біля Кремля, в Центральній Бібліотеці Академії Нуак і в інших місцях. Я чув відгуки закордонних відвідувачів про метро, що воно ніби перевищує по техніці та своїй розкоші навіть лондонське. Безумовно треба віддати справедливість, що скрізь тут панує блеск, розкіш і комфорт. Я не знаток і неписьменний у скульптурі, але ж іі так тут багато і вона вас зачаровує, нагадуючи своєю символікою як минучий так і будучий час. Сама вилатня розкіш та художня краса, це на станції 'Леніна', де мрапор та золото при електричнім світлі буквально людину засліплюють / не-вільно подумав, що і мною добуте золото на Колимі, хоч у незначній долі, а тут блестить/. Мавзолей Леніна також побудований з великими матеріяльними витратами та технічним умінням. І тут я не міг не подивляти, що це все дуже добре, коли пролетаріят вміє шанувати своїх героїв, але тут зараз перед моіми очима повстав стан цвинтарів наших батьків, матерів, дітей й інших близьких нам людей. Ці всі цвинтарі за роки революціі порівняні з землею і різні тварини вільно пасуться на них. Коли ідеш селом навколо цвинтаря, то не побачиш не тільки площі, або огорожі, а навіть хрест та могили часто відсутні. Цей гріх лежить чорною плямою на нас українцях...., Ні в одної націі не держится так глибоко національно-релігійна традиція. В цьому важливому з усіх боків питанні, большевики положили і на нас таке незгладне п'ятно і більше в цьому повинив сам Ленін.

Хочу і далі бути об"єктивним в оцінці того всього, що я бачив в той час у Москві та Ленінграді. Коли до того, що я згадав, добавити збудовані за роки п"ятирічки фабрики та заводи по всьому СССР / і треба забути зубожіння сел / то загальний прогрес бувшої Росіі відбувся на очах всього світу. Треба віддати справедливість, що великих успіхів досягнуто в області загальних наук, освіти, літератури, мистецтва. З"явилося багато вихоцців з пролетаріяту та селянства, які здобули почести та славу не тільки в СССР, а й в інших культурних націй. Шкільна мережа збільшена в таких розмірах, що в одному Харкові в 1940 р. нараховувалося 69 вищих учобних закладів. Нехай якість учоби була незадовільна, але ж велика кількість людей одержувала потрібну освіту і хто бажав знань, мав можливість одержувати іх. Приведу приклад з своєі батьківськоі рідні. Батько швець бідняк, але ми всі три брати одержали належну освіту: менший брат лікар-хірург, другий оперовий співак та і я справлявся з складною економічною працею. Такі випадки були рідкі в дореволюційній Росіі.

Дуже і дуже обидно робиться, коли й тепер ще на нас дивляться, як на відсталу націю бувшої Росіі, а про нас українців, дехто й досі, свідомо забуває і згадувати, що ми існуємо на світі, як нація і називає нас просто росіянами.

Ми та нація, що вже цілком дозріла вийти на світову арену культури з 40 мілионним населенням і показати, хто ми сьогодні / хай же не пишуть про нас, як про " лінівих малоросов", ті, що зовсім не знають нас ! /

Хто дав і коли ми одержали цю культуру, це відомо тільки нам, бо ми іі гартували та збагачували в тій самій смертельній боротьбі, яку вів і веде наш український народ більше чверть віку. Одноразово я хочу дати відповідь і тим вченим теоретикам та знавцям нашої української справи, які думають, що тільки одні вони і ніхто більше іі знають та за неі болікть, а нас, як підсовітських людей під одну

гребінку стрижуть і майже моральними калікамм рахують. Пригадую тон
та висновки деяких наших письменників / свідомо іх не називаю, бо це
наші сучасні перлини, а я це умію цінити /, які в часи окупації нашоі
батьківщини націонал-соціялізмом, з вагонів, або авт як старик Бер-
нард Шов, бачили тільки оцне негативне у нашоі інтелегенціі, а особ-
ливо у молоді, що учобу одержала в советських школах. Вони називали
іі аморальною, безідейною, та таяли рядом інших компромітуючих слів.
Ці ж самі люди зробили висновки, що вони бачили на Украіні повновар-
тісних людей старших від 45-ти років вгору і дітей до 7-ми років.Ос-
танні це на іхню думку маса " неповновартісна ", " зматеріялізована"
советською системою виховання. Під захист советського виковання я не
беру. За те я бороню нашу українську суспільність від тих " видимих
і невидимих" гріхів, що іх нам приписують . Всі ці дискусійні твердження потребують глибокоі аналізи та критичного підходу. Та й робити
це все треба не в ту пору, коли народ був приголомшений та здеморалі-
зований другим наіздником. А коли це так, / а це дійсно так ! / то
як же дивно, коли ці письменники-обсерватори, побачивши в місті Дні-
пропетровську / 1942 р./ на тоалетному столику в одноі советськоі
студентки етикетку з цигарок, зробили з цього негативний висновок про
цю студентку.Далі вони писали, що ми, украінці, забули під советами і
мову свою, і пісню свою, і взагалі свою національну старовинну тради-
цію. Це була велика помилку та суб"єктивність, бо люди ці, мало зна-
ючи дійсний стан загальноі культури нашого народу, робили висновки
про цілий наш народ на окремих випадкових фактах, можливо, беручи
до уваги в першу чергу, нашу матеріяльну відсталість, не вивчаючи .
глибше наших духових вартостей.

Моє " кредо " інше. Ми підсоветські люди не можемо бути покарені
історією. Те, що переніс наш український народ і від староі Росіі і
від " новоі " буде йому віддячено десятирецею і я твердо та непохитно
вірю в будучність моєі націі та в іі здібности, яку трагедію ще ми
не переживали б. Є народне наше прислівля, яке і повинно мені допо-
могти в моій гіпотезі. Його зміст такий: " За одного битого, сім не-
битих завжди дають ". Ця життєва аксіома в советській дійсності ціл-
ком себе підтвердила. Сьогодні ці сварки між нами,украінцями лише
шкодять нам. Нам треба тримати всю енергію на той час, коли обставини
будуть вимагати від нас державних організаторських здібностей, щоб
створити наш завітній ідеал Соборноі Украіни без Хрущових, та інших
москалів.

На бувшу гебельсівську пропаганду про нас ми повинні демонстратив-
но мовчати і це буде найкраща наша відповідь. На цей шлях багато ук-
раінців вже стало і вони дуже добре роблять. В довершеннях моіх пере-
коннях зішлюсь на журнал " На чужині " ч. 14. з 18.8.1946, де автор
/ ВК / в статті " За духову соборність " пише : ....." Тим украінцям,
що жили під польською, чеською чи румунською займанщинами, а також
давнішим емігрантам, треба справити б хоч і щирі, але частково помил-
кові, бо перестарілі, погляди на Украіну. Вона тепер далеко не така,
як про неі ми вичитували у творах наших письменників і поетів. Зник-
ли в Украіні вишневі сади, калинові луги, безмежні степи та інші чаі
рівні та дорогі нашому серцю питоменности. Прийшли на іх місця інші,
на вид одноманітні, але для нашоі державности необхідні. Украінські
люди збудували там фабричні цимарі, електричні станціі і всякі інші
вартости, що змінили вигляд Украіни до не пізнання. Зникла іі роман-
тика, але сама вона залишилася в іншій одязі, може для нашого непри-
вичного ока і почувань не така, як про неі ми мріяли, але рідна наша
Мати-Украіна. Голова іі не заквітчена квітами, не вбрана у святочну оде
жу, вона і черти іі лиця стали стягнені суворіші. Не дивно, що і побут

і люди по свойому зовнішньому вигляду та психіці стали там інші. Для них же давно проминуло все те, що заховане ще в українців з інших українських земель. Вони не романтика. Та на справжній вартости, що не проминає, вони не втратили нічого. Нема найменшого сумніву, що в зв'язку з довершеними змінами, зродився на Україні новий характер українця. Тип у державному розумінні позитивніший і реальніший, як був до того часу.

В цьому відношенні необхідно всім українцям, що думають державницькими категоріями, почати систематичну працю і стати на справжній реальний шлях створення української духової соборности. Не завертати нам, не вплинювати кола історії. Це не під силу навіть найдужчим і немає для цього ніякої розумної причини. Конечність наказує сягнути до глибших вартостей української людини, що стали ненарушені і на них будувати всі наші задуми. Це одинока дорога до вирівнання між нами всіх зовнішніх і несуттєвих різниць".....

Я добре розумію, що зміст цього розділу дасть привід горячковому читачеві обвинувачувати мене в непослідовности та літературному " дуалізму ". На це відповідаю не реторичними методами опонента, а реальними фактами, що зводяться до тих головних:

Перший - назва цієї брошури: " Голос правди ". Другий - моє бажання завжди бути об'єктивним та надпартийним суддею.

Тепер мене повинні запитати, чому ж я сьогодні кричу, протестую, обвинувачую ?

Я бачу в моїй батьківщині велику національну та соціяльну несправедливість, брехню, демегогію, цинізм та челюдський поліцейський терор. Наведені вище мною факти цілком це стверджують і не вдасться советським Заславським, Іллям Еренбургам і " іже с ними " назвати це все реакцією та національною ворожістю.

Я перше всього гуманіст і прибічник широких прав людства і звідкіля та під якими гаслами не йшли б походи на ці великі скарби людини, я буду боротися та протестувати проти цього. В цім же розділі відверто та чесно заявляю про загальні та значні досягнення теперішньої Росії, хоча мені добре відомо, що й інші державні та виробничі системи не стояли на місці, а прогресували, а в технічній галузі пішли далеко дальше. Коли ж поставити питання, якою ціною добуті ті здвиги та економічні зміни в СССР, то все це починає дуже бліднути в порівнанні з тими загальними жертвами, що їх принесло населення СССР.

Бій можливо виграти, втративши при цьому значну армію, але це ж і значить, що битва програна. Цю воєнну стратегію знають рядові полководці, а чому то не хочуть знати її діялектики-політики - стратеги з Кремля. Сам Ленін, коли б піднявся з гробу і побачив ті жертви для його теоретичних обоснованьпролетарської революції, то і він відмовився б від цілого ряду своїх тактичних теорій, як диктатура пролетаріяту або класова боротьба і шукав би разом з другими іншого шляху для покращення загального добробуту працюючих, а ніколи він не перетворяв би цього вчення в догму, а большевицьку партію в касту, як це зробив його" мудрий послідовник" підводячи під все це научні обгрунтовання марксизму. Але це справа сварки теорії соціологів " всесвітньої пролетарської революції ", яка не здійснилась у світовому маштабі після 1917 р. в Росії і залишила її одну для будівництва соціялізму в одній ці країні, що кориснішe буде, коли я знову перейду до реальних фактів і проаналізую, що сьогодні робиться в СССР.

Не так давно пройшли там вибори у Верховний Совет і преса і радіо
захлипалися від істеричного крику, що явка виборців складала 99%. Є
Рекордна цифра, але не для тих, що самі колись приймали участь в
тих виборах і добре знають безсоромливість всіх комбінацій та засо-
бів, які вживають при цих " демократичних " виборах, тому і ця чер-
гова комедія з виборами нас нікого не здивує, а тільки більше роз-
смішить. Коли взяти інші джерела відомостей про ці вибори, то поміт-
ні зовсім нові симптоми при цих виборах. Закордонна преса повідо-
мила, що в цих виборах, перший раз в історії СССР 900.000 чоловіків
голосували проти. Коли взяти і цю кількість / а вона фактично бага-
то більша / то і це ціла армія незадоволених. Нам також добре ві-
домо, що УПА / Українська Повстанська Армія / вела і веде смертель-
ну боротьбу з большевиками на широких теренах України і зміла в
часі тих виборів видати широку відозву до населення, щоб бойкотува-
ти ці вибори. Ми також знаємо і те, що у Верховний Совет / народ-
нім зібранні / замість того, щоб підняти новим виборцям голос про-
тесту й шукати виновних та глибоку причину того, що фашистівські
війська в декілька разів менші по своій кількості від червоної ар-
міі, знаходились під Сталінградом та спустошили цілу нашу Україну,
Білорусь, велику частину Центральної Росіі, Крим, Кавказ та інші
області, так там читиють оди і співають дитирамби " великому муд-
рому", а він, який весь час сидів у Кремлі і боявся показатися се-
ред армії, нахабно одержує чин генераліссімус за " побіду ".

Догадуємось, що в тім ж е " демократичним парламенті " ніхто не
запитав яка причина породила Власівський рух з його маніфестом,
який приніс стільки нещастя та горя безвинним страдальцям полоненим,
що в РОА шукали порятунку, яка причина та обставини визвали украін
ське національне повстання, що боролося з початку з німецькими оку-
пантами, а тепер бориться з большевицьким, і чим визвана " приязнь
до фашизму " серед широких кіл населення України, Росіі, Білорусі,
Криму, Кавказу, Литви, Естоніі, Латвіі. Тепер ці міліонні маси зна-
ходяться на скитальщині, ненавидячи так чорний як і червоний фа -
шизм, бо вони є демократи. Невже людський розум цих людей не дасть
правдивого діялектичного пояснення причин цеі катастрофи. Ці причи-
ни прості та ясні кожному. Власівський рух народила деспотія та ти-
ранії Сталіна. Українську Повстанську Армію / УПА / визвала націо-
нальна політика Москви до України. " Любов " по фашизму народів
СССР - Однотипність режимів Гітлера і Сталіна.

Прийшла вже пора запитати депегатам Верховноі Ради в Політбюро
партії, скільки на сьогодні залишилося населення бувшоі Росії і чи
не йде СССР на вимирання по шляху Франціі? Чи ж це не показчик
" добробуту " народніх мас ?

Кремль про це мовчить, і свідомо мовчить, щоб знайти зручний ви-
падок себе виправдати. Такий слушний час вже був і ще може прийти-
це війна і на іі рахунок все можливо скласти, починаючи з 1933 р.
Тоді я смію в цьому питанні заявити і наступне.

Перша всесоюзна статистична перепись всього населення СССР про-
ведена була 17. грудня 1926 р. і тільки через 13 років / в 1939 /
провадилася друга, але ж наслідків іі не було оголошено по цілком
відомим обставинам і причинам. Вона дала велике зменшення загально-
го населення за ці 13 років. Стався політичний світовий скандал -
гріхи Кремля виплили на верх.

Політбюро не розгублюється і йде своім авантюрницьким шляхом да-
лі, закриваючи дійсну правду і перед всім світом і перед своім наро-
дом. Перепись 1939 р. об"являють незаконною і Центральну Комісію, що
іі провадила, заарештовують.

В 1940 р. я зустрів одного чоловіка з комісії по цій переписі, вже в'язнем на Колимі, який поділився зі мною вістками про вислід перепису 1939 р., називаючи число 152 міліони чоловік. Статистична перепис населення СССР в 1926р..складала 170 міліонів чоловік /округло/. Це просте порівняти наказує, що дві сталінські п'ятирічки похоронили 18 міліонів чоловік за 13 років. Це ще далеко не все. на підставі наукового математичного закону "великих чисел" та пересічних аретметичних величин, я предложую Советському Урядові додаткові шукання.

Мені, як старому статистикові і економістові відомий один надзвичайно важливий демографічний показник, що пересічний народній річний приріст населення старої Росії і СССР до 1926 р. давав 2% з лишком /округляю рівно на 2%/ до загальної кількости населення. Це значить, що два відсотки приросту до 170 мільйонів чоловік складає 3,4 мільйонів чоловік умовного річного приросту, а за 13 років рівняється 44,2 міл.чоловік. Поскільки ж перепись 1939 р. дала зменшення на 18 міл.чоловік проти 126 р., то я маю право говорити про умовне зменшення населення СССР на 62,2 міл.чоловік. Таким чином мій вексель юридично і математично обгрунтований в умовнім зменшенні населення СССР на 62,2 міл. чоловік за 13 років.

Задумайтесь в мої вичислення та умовні величини, вони досить переконливі, але ж надзвичайно трагічні, особливо для мого українського народу, який поніс найтяжчу та велику історичну кару в цьому важливому національно-державному питанні. Це ж не стало людей цілих великих держав, як наприклад теперішньої Німеччини, або Франції чи Еспанії.

Тепер зовсім непотрібні коментарі, чому Советський Уряд на протязі десятків років вживає великих закордонних міроприємств, забезпечуючи матеріяльно багатосімейних. Але ж грішми, та ще паперовими і при дії інфляції, що існує в СССР, не вдасться купити соціяльного добробуту. Потрібно основно змінити та підняти загальний комплекс міроприємств, що зможуть допомогти підняти політичний та економічний рівень народніх мас, що заселюють СССР. Для цього негайно треба розпустити десятки мільйонів батьків, матерей з в'язниць та з концтаборів, дати повну віру в недоторкальність особи та віру в завтрішній день, то тоді знову парастки нашого народу дадуть свої багаті врожаї.

Але дуже, а дуже заплуталась Москва у своїх експериментах будови соціялізму в одній країні і як вона не вульгаризує та комбінує з ідеями Леніна та інших соціологів, є тупіка всерівно їй не вийти, бо соціяльна правда на на її стороні.

Коли Кремль ще й сьогодні шукає виходу з безпорадного стану в своїй перманентній думці - абтзагинути, або оволодіти цілим світом, то ця остання війна дійсно показала, як далеко стоять ці агресивні плани Москви від реальної дійсности. Їм треба одне пам'ятати, що ідея західнього демократизму в справі пошани людини, у великій мірі популярна серед народів СССР, а також навіть серед членства комуністичної партії, через що ввесь час і велася внутрішня партійна боротьба. Надіятися на той і так небезпечний та заслаблений патріотизм, що проявлявся в боротьбі з фашизмом не має ніяких підстав, бо фашизм ніс кайдани й терор людству а демократія заходу тільки звільнила його від того всього!

-0-0-0-0-0-0-0-0-

Никон Немирон

У ЗБУДЖЕНІЙ В ОГНІ СТОЛИЦІ УКРАЇНИ

/ Славній пам'яті мучеників за Україну в Києві в 1941 -42 рр./

"... Україну злії люди,
Присплять лукаві і в огні
Її, окраденою збудять......"

1847 р. Тарас Шевченко.

" Наш Шлях " за січень-лютий 1946 р. приносить статтю Р.Л. іР.М.
присвячену пам"яті відомої української письменниці Олени Теліги,що
згинула в гестапівській катівні в Києві при Велико-Володимирській
вулиці ч. 34. Оба автори були в Києві, коли гестапо почало чистку
українських націоналістів, що прийшли з заходу та їх місцевих од-
нодумців. Я хочу дещо докинути до їхніх цінних для історії лихоліт-
тя Києва за німецької окупації 1941-43 рр. спогадів.
До Києва я прибув ще як палав Хрещатик. З перших знайомих зус-
трів я п.С., що також прибув з заходу, з ним познайомив мене дав-
ніше сл.п. полк.Р.Сушко. Від п. С. я довідався, що мельниківці
перефорсували вибір проф. Ол. Оглоблина на міського голову, під-
час коли бандерівці висували вчителя середньої школи п. Володими-
ра Багазія, що в наслідок компромісу став заступником. Згодом я
мав змогу говорити з останнім і довідався від нього, що його вис-
лали не бандерівці, тільки ті київські громадяни, що стояли осто-
ронь від провідних, себто відповідальних перед КП посад. Сам він
під впливом сторонників Мельника заявив перед журналістами союз-
них з Німеччиною держав, що очі всіх українців звернені на полк.
Мельника. Отже інформації п. С. були хибні, чому, виїяснила мені
згодом одна людина, що працювала у відділі пропаганди міської уп-
рави. Наводжу це, як зразок підходу прибуваючих із заходу україн-
ців до місцевих київських відносин.
Автор цих рядків не мав причин цікавитися спеціяльно непорозу-
міннями між київських міським головою та його заступником, одначе
нераз мимоволі вони виявляли своє невдоволення один одним.
От, не подобалося голові те, що він немає власного авта, а його
проворний заступник зумів для себе придбати машину. Врешті органі-
заційний хист Багазія мабуть заімпонував військовому комісарові полк.
Мусові, що подякував старикові Оглоблинові за працю і іменував Ба-
газія міським головою. Володимир Пантелеймович почав урядувати з
енергійним розмахом, але водночас спостеріг, що вже готуються на
його руки кайдани. Саме спроваджувала ся німецька окупаційна влада
до Києва з обербюргермайстром Роговштем, до міської управи був при-
значений спеціяльний персональний шеф фолькс-дойчер, правдоподібно
колишній білогвардієць - Бос.
Були це початки листопада 1941 р. До Києва прибув кремянецький
архиєпископ Олексій Громадський, якого зустрічали торжественно
православні автокефалісти й автономісти. Гестапо помітило зібрання
православних, обсадило будинок, де це зібрання відбувалося й заа-
рештувало всіх зібраних. Архиєпископові веліло гестапо негайно по-
кидати Київ, православних громадян цим разом випустили на волю.
Але внедовзі по став вибух у будинку, де їх перетримували, та та-
кож у головній церкві Печерської Лаври. Це все приписали німці
большевицькій роботі й за це забрало гестапо 300 київських грома-

цян, серед них ієйного керівника відділу здоровля міської управи лікаря Сінгалевича. Це була перша прислуга Боса міській управі. Руїнницько-грабіжницьке господарювання німців у Печерській Лаврі промовляє за ним, що ті вибухи в листопаці спричинили доцільно самі таки німці.

Повторюю за Р.Ш.: "Атмосфера в Києві щораз згущувалася. Вкінці листопада прийшли відомості про арешти й розстріли в Базарі, Радомишлі, Житомирі. Далі почали приходити відомості про масові розстріли в Чернигові й Полтаві. Київ не мусів довго чекати на чергу. Прийшов арешт і розстріл Романа Біди і товаришів. Ситуація ставала щораз виразнішою. Ольжич почав готувати розконспірованих людей до виїзду."

Від самого початку німецької окупації прибували до Києва псевдонаукові специ з тзв. групи Розенберга. Спершу ці " специ " провідали тільки Бібліотеку Української Академії Наук. В часі своєї провірки вони не дозволяли вступу працівникам Бібліотеки, з якої забирали все по своїй вподобі. З кінцем листопада чи з початком грудня, прибув для ліквідації наукових установ міста Києва якийсь др. фон Франке, що подавав себе за історика й проголосив згодом на сторінках спершу російського додатку до " Українського Слова ", відтак на сторінках " Нового Українського Слова ", врешті в"консультації", уділеній місцевим історикам такі свої тези: " Нема історії України як історії українського народу; є тільки історія української території, за яку боролися сусідні великі держави. Тепер німецький нарід вирішує цю боротьбу на свою користь ". Він завізвав до себе з початком грудня 1941 р. представника Відділу Культури і Освіти при міській управі та представника усіх київських наукових установ, що були на удержанні цього Відділу й заявив ім таке: " Київ не може вижививи свого населення. Тому є конечним, щоби населення Києва розходилося по краю. Це саме повинні робити теж науковці. Якщо вони мають свої бібліотеки, або наукові апарати, можуть це передати на переховок групі Розенберга." Звертаючись до приявного заступника керівника Відділу Культури й Освіти Київської міської управи запитав: " Що міська управа зробила досі для виселення м. Києва ?" Заступник ВКО при КМУ дав таку відповідь: "Бюро перепусток при міській управі існує для тих, що хочуть виїздити, чи приїздити. Сама ж проблема виселення Києва не є така легка, як комусь може видаватися. Бо хоч наші старі вчені живуть в Києві в голоді і в холоді, одначе мають дах над головою. Що ж вони мають як жебраки мандрувати по краю серед морозу й сніговії без даху над головою ? Я тим не хочу сказати, що німці, які мають свої воєнні завдання, повинні дбати про прохарчування міста Києва. Ні ! я тільки хочу, щоб було заборонено німецькою владою забирати ті харчі, які добровільне українське населення постачатиме для українського населення міста Києва." Така відповідь не вдоволила ні фон Франке, ні приявного шефа пропаганди Райнгардта, що забрав голос і між іншим заявив таке: " Німці від українців нічого не забрали. Україну завоювали від большевиків і від ласки Гітлера залежатиме, якщо він дещо з того, що німці здобули, подарує українцям. Отже українцям не лишається нічого, як тільки здатися на ласку Гітлера". Він погрожував тим, що не хотіли б покоритися німцям. Знову ж фон Франке повідомив заступника Відділу Культури й Освіти, що внесене ним до канцелярії обербюргермайстера прохання в справі дозволу на курс історії України для вчителів початкових і середніх шкіл, буде полагоджене відмовно, тому, що цей курс дав би змогу сходитися людям, що до яких лояльности німці непевні.

З цього засідання відходили київські науковці з несмаком.
Прийшов Андріївський вечір у Києві 1941 р., в який гестапо заарештувало редакторів " Українського Слова ", карпатського українця Івана Рогача, галичанина Петра Олійника та Ярослава Оршана-Чемеринського й цекого з місцевих киян; останніх одначе по кількох днях випущено. Тут слід виснити, що " Українське Слово " було органом німецької пропаганди й виходило спершу в Житомирі, згодом після заняття Києва німцями - в столиці України. Але його видавці створили редакційний склад з українців, яких очолював у Києві Іван Рогач. Рогач деякий час студіював на Греко-Католицький Духовній Академії у Львові, якої абсольвентом був другий член редакції Олійник із Збаражчини. Останній виказув хист до історичних дослідів, маючи до того фахову підготовку в історичному семинарі згаданої Академії, й почав вироблятися на публіциста в часі свого побуту на еміграції в 1940-41 рр. до певної міри під впливом автора цих рядків. Він хоч формально був партійною людиною, одначе поділяв погляди автора цих рядків, що не штучно видвигнені партійні лідери, але люди з політичними знаннями й інтуіцією та з почуттям громадської відповідальности за свої вчинки повинні провадити народом.
Ще в початках німецької окупації Києва мельниківці зорганізували Українську Національну Раду з тих інтелігентів, що не ввійшли раніше до Київської Міської Управи. Добір людей був невдатний, бо зразу показалося, що в Міській Управі були люди з більшим політичним хистом як в УНРаді, чи в обласній управі, що не зуміла розгорнути своєї діяльности, підчас коли в Житомирі Обласна Управа була фактично владою житомирської області аж до її ліквідації німцями. Розвиток діяльности УНРади узалежнювано від німецького дозволу. Надію на цей дозвіл мотивував інж. В. тим, що, мовляв, київське гестапо приняло на авдієнцію президію УНРади, що очевидно, хотіло мати в своїй евіденції осіб, які повинні були вести свою діяльність конспіративно. Знову ж пок. Рогач аргументував свою думку, що німці дозволяють на діяльність УНРади фактом, що " райхскомісар " Еріх Кох не осів в Києві, тільки в Рівному, отже столицю України залишив для УНРади.
Але попри всю свою політичну наївність виказав Рогач хист в організації українського видавництва при " Українському Слові ". В " Українському Слові " тяжко було помістити статтю про конечність ерархічного об"єднання церкви у посдиноких місцевостях на Україні. Рогач таку статтю помістив був. Через недогляд коректора вкралася до неї друкарська помилка при згадці про кремянецького архиепископа Олексія Громадського. У цій статті надруковано замість " західна Україна ", " західна Галичина ". Автор статті не міг уже помістити спростування, тому, що німецький шеф " Українського Слова" накинувся був на редакцію за те, що така стаття була надрукована. Німці хотіли спершу дурити українців релігійною свободою, вони дозволяли відходити старих місцевих батюшок, що вже за большевицьких часів відвикли від священичих практик, але не дозволяли, щоб якийсь владика з Західної України зорганізував церкву на тих українських землях, що були під большевицьким ярмом від 1920 р. Тим то не дозволили згаданому архиепископові Олексієві на побут у Києві. Але згодом, щоб протиставитися змаганням місцевого населення відновити Українську Православну Автокефальну Церкву осісти в Києві висланникові цього ж таки Олексія Пантелеймонові Рудикові. Рудик, галицький москвофіл, ставленик московського патріярха за першої большевицької окупації Західньої України на створений

ним львівський православний престол , званий з приводу рідкого заросту бороди ' Параскою ' мав від німців перепустку тільки до Святошина.

Редакторові 'Українського Слова " автор цих рядків принагідно висловив свій подив за його та Олійникові статті. Олійник м.і. помістив був в " Українському Слові " статтю про важливість Одеси, як порту України, промовчуючи це, що її прилучено до Румунії. Роблено це для української національної пропаганди. Про ворожі затії німців, очевидно, не можна було писати. Я подав був до " Українського Слова " статтю з критичним підходом до того часного положення на Україні. Цеї статті Рогач не міг помістити й просив написати таку, яку можна б було предложити німецькому шефові. Я заяаив йому у відповідь: ' Я дивуюся Вам, що можна писати про чорне, що воно біле, я цього не можу вчинити '.Проте не було між нами ворожнечі, бо я признавав Рогачеві, що серед таких обставин він не має іншого виходу. Він теж подбав про літературно-мистецький додаток до ' Українського Слова " ' Літаври " редагований Оленою Телігою, про організування видавництва шкільних книжок при " Українському Слові ", Плянувалося видавати при " У.С." популярні й наукові твори, та все це розвіялось на цей нещасний і переломовий для Київського культурного життя Андріївський вечір.

За день після арештування Рогача і товаришів появилося перше число ' Нового Українськго Слова " за редакцією Костя Федосевича-Штепи " ректора " київського університету. Там на першій сторінці було вияснено причину зміни: ' скрайні націоналісти прийшли з Заходу й змовилися з місцевими комуністами проти німецької влади ". Для своїх цілей використовували вони " Українське Слово ", тому влада положила тому кінець." Ректор " університету" Штепа погодився на пропозицію німецької влади редагувати новий щоденник для Києва.

Штепа, син українського священика підпав під вплив північного середовища, ще в часі студій у петербурському університеті. За советських часів він був професором старинної історії спершу в Ніжинському Інституту Народної Освіти, згодом у Київському Університеті. В часі свого побуту в Києві Штепа виступав як свідок у большевицьких прокурорів і проти наших учених Е. Тимченка й Катерини Грушевської. В 1941 р. він виправдувався тим, що Грушевська сама себе " сипнула" й він"мусів потвердити " її зізнання.

Коли з кінцем березня 1941 р. формувалася перша міська управа в Києві під голуванням професора університету Оглоблина, Штепа став керманичем Відділу Культури й Освіти.Тому, що ця м іська управа була єдиною українською владою в місті і взяла на себе удержання наукових установ,Міський Відділ Культури й Освіти придбав функції міністра освіти та обсаджував провідні становища в тих установах. Тоді Штепа іменував сам себе ректором університету. Коли ж згодом міським головою став Багазій, усунув Штепу з керівництва Відділу Культури й Освіти та хотів усунути з ректорату університету, Штепа знайшов собі німецьких протекторів і тому радо приняв від них редакцію " Нового Українського Слова ", Статті до цього часопису він тільки підписував, коли цього від нього вимагали, бо вони складалися в канцелярії шефа пропаганди"групи Розенберга " - як це припадково завважив одного разу керівник міського Відділу Пропаганди А.Ш. Правою рукою Штепи в редакції був москаль доц. Пунін, що за Рогача був редактором тижневого російського додатку й опісля обтяжив Рогача своєю заявою. Крім того Штепа запросив ще до співробітництва деяких науковців як от старого германіста Ш., професора новітньої історії на

Київському університеті К., заслуженого дослідника історії українського права, що втік з большевицького заслання, але часом уважав себе за білоруса Л.Є., літературознавця з колишнього Ніжинського Інституту Народної Освіти, якому заслання перервало наукову карієру П.О. Якийсь час залишився ще дехто з Рогачевої колегії, доки їх не звільнено. Дехто з них, як от талановитий, одначе хворий на легені студент Володимир Вінкентієвич Михальський відійшов після різкої мовної суперечки з Штепою. Перестали виходити й " Літаври ", тому що пані Теліга відмовилася від співпраці з Штепою. Німці ледве чи були б дозволили на видавання того літературно-мистецького додатку навіть у випадку її згоди, бо до тижня почали вони ліквідувати розвинені Рогачем відділи видавництва " Українського Слова ".

Зліквідовано також видавництво шкільних книжок, що не вспіло навіть видати букваря. Буквар був готовий ще довгий час до арештування Рогача й можна було його друкувати, одначе київські педагоги надто дрібничково дискутували над його виправленням. Я був припадково раз приявний при цій дискусії й звертав увагу, що краще його надрукувати скоро хочби і з помилками, та виправляти при другому накладі, ніж відтягати його друк дискусіями, бо через це відтягування може не побачити цей буквар світу. Так і сталося. Керівник відділу видавництва шкільних книжок Е. хотів інтервенювати до Райнгардта, але там тільки довідався, що шкільні книжки для України друкуватимуться при " райхскомісаріяті " в Рівному, що Київ це не державна столиця, як Берлін, Париж, Лондон, тільки велике українське село, що Україна - це " табуля раза ", на якій хто що хоче, може писати і т.д.

Саме напередодні свята св. Николая дістала Міська Управа наказ з канцелярії обербюргермайстера замкнути на необмежений час дитячі садки й народні школи міста Києва. Це було однозначне з позбавленням доживлювання маленьких киян, яких прохарчовувала Міська Управа в кухнях при народніх школах і дитячих садках. Тому, що шеф німецької пропаганди Райнгардт оглядав і " хвалив " київські музичні інститути та що при ньому почав уже " гайби працювати "проф. Е.М., що спершу був помічним керівником Київського Обласного Відділу Культури й Освіти / який мав бути фінансований міським відділом /, вибрався туди інтервенювати в справі дитячих садків і народніх шкіл заступник керівника міського Відділу Культури й Освіти.

Райнгардт не дав йому скінчити говорити про садки, тільки накинувся на нього, мовляв, він Багазій і Рогач ведуть протинімецьку політику, за що Рогач уже сидить, туди помандрують ще Багазій та заступник керівника Відділу Культури й Освіти. Останній заявив, що він політикою не займається, тільки зогляду на своє становище займається культурними потребами населення міста. Тому довідавшись від п. Е., що в Рівному має бути центральне видавництво шкільних книжок, хоче дозволу за зв'язок, тому, що багато київських педагогів мають зладжені до друку підручники, яких може немає в Рівному. Райнгардт цинічно заявив: " Культурні потреби українців лишіть ви нам - німцям, ми знаємо, як про них дбати. Ви краще старайтеся прохарчувати Київ. Ви говорите, що ми німці забираємо харчі, призначені для київського населення, а самі займаєте по кілька посад. Чому ви не задовольняєтесь посадою в Міській Управі, а займаєте ще посаду в Академії Наук та в Університеті ?" Заступник Відділу Культури й Освіти заявив, що він має тільки одну платну посаду, а інші занимає безплатно з національно-громадського обов'язку." Після цієї заяви, вважаючи, що нічого не договориться в справі дитячих садків, вийшов.

В навечер'я латинських різдвяних свят, вертаючись домів, зустрів я випущених з гестапівської в'язниці Рогача, Олійника й Чемеринського. Їм наказали щоденно приходити голоситися, доки не вивезуть їх до Берліна, бо зогляду на власну безпеку, вони не можуть залишатися в

Києві; однак "проти них за їх вчинки є все населення Києва." Проте Рогач був оптимістично настроєний і навіть сподівався, що йому повернуть редакцію " Українського Слова ", адже ж він виправдався, що він не бандерівець, тільки мельниківець. Олійник кепкував з гестапівської зупи у тюрмі, називаючи її " Нойорднунг Еуропас ". Згадуючи на волі давнішу мовну суперечку між нашими студентами на еміграції, захоплений говорив: " Тепер, як стріну я п. Я., що говорив: " ми вчимося логіки в польських тюрмах", скажу: " я вчився логіки в гестапівській тюрмі в Києві ". Дружина Чемеринського, яку раз допитувало гестапо, коли понесла своєму чоловікові іжу, оповідала, що гестаповець Шумахер питався її, чи вона читала в пресі останню промову Гітлера / що була друкована саме в останніх числах рогачівського " Українського Слова "/; вона щиро відповіла, що її ця промова цілком не цікавила. З усіх цих оповідань виніс я враження, що ці перші західньо-українські політв'язні київського гестапо виявили щиро свою душу ворогові, та гейби вірили у великодушність гестапівців.

Не сподіваючись нічого лихого, вони не думали втікати з Києва, і спакувавшись чекали спокійно на"автобус до Берліна ". Можна було бути забобонним і вішувати лихо, коли Багазій одної святочної днини возив Рогача і Олійника своїм автом оглядати Київ, авто несподівано наткнулося на німецьке, легко зраненим був тільки Багазій та, здається його маленький синок.

Саме в грудні прибув до Києва греко-католицький священик, волинянець з народження, що за першої світової війни ходив в Києві до гімназії. Тому, що греко-католицьку церкву знищили большевики, її пароха о. Щепанюка заслали, новий уніятський парох Києва виєднав у Відділі Культури й Освіти Міської Управи дозвіл заняти бувший римо-католицький костел св. Олександра. Відділ Культури й Опіки погодився на це, тому, що латинських ксьондзів в Києві не було. До тієї церкви ходили крім греко-католиків та римо-католиків також і ті православні , що не поділяли ворожнечі між автокефалістами й автономістами; тому вони хвалили уніятське компромісове богослуження в церковно слав'янській мові з українською мовою та українськими проповідями. Це одначе не подобалося голові УНРади М.В. й він ходив до уніятського пароха о. пр. Ю.П. з пропозицією, щоб той відправляв богослужения по латинському обряду а УНРада буде за це йому платити. Уніятський парох відкинув з обуренням нетактовну пропозицію того політика, що по словам одначе старого київського педагога - " своїм світоглядом не виріс понад рівень пересічного студента ".

Про існування греко-католицької церкви в Києві поінформував я звільнених з тюрми і вони, як бувші богослови й практикуючі вірні, прибули в останню неділю перед нашим Різдвом та висповідалися та запричащалися, гейби причуваючи свою недалеку смерть / крім них також сестра Рогача /. Верталися ми домів разом, розпрашавшись перед рестораном при Велико-Володимирській вулиці, не причуваючи, що це ми в останнє бачимося. В день навечір'я Різдва стрінув я Чемеринських, що верталися з обіду з ресторану Міської Управи для культурно освітних робітників при Васильківській вулиці.

Від них довідався, що вже в п'ятницю після наших Різдвяних всят відідуть до Берліна; отже виходило, що святкуватимуть ще в Києві.

Тимчасом в перший день Різдва стало мені дивно, чому немає на богослуженні ні Рогача і Олійника. Вернувшися домів та зладивши сам обід вибрався я у відвідини до пп. Рогачів та Олійника. Перед домом " Комуніста ", в якому вони мешкали зустрів я українця Данила, що був адютантом Рогача. Він запитав: " Чому ви не прийшли скорше, вони вже відіхали до Берліна " й розповів мені подробиці цього " виїзду". Рано прийшов до них гестапівець, щоб вони пішли до гестапо підписати якийсь акт; пішли Рогач з сестрою, Чемеринський й Олійник. Коли не вернулися до 3-ої години, він пішов на гестапо довідатися, чи їх

не притримали та чи не принести ім їсти. Там йому сказали, що не треба, бо їх уже повезли до Берліна. Він здивувся, чому вони поїхали, залишивши свої речі, але, коли вернувся домів, застав нестапівців, що розбили двері до мешкання й забирали речі своїх жертв. На основі його оповідання я прийшов відразу до думки, що їх гестапо розстріляло. Данило був переконаний, що ні. Згодом таки політичні співпартійці покійника розсівали в Києві вістки, що Рогач, чи інж. Б. мав говорити в Берліні з Розенбергом, який мав заявити, що в Києві ведуть політику німецькі чинники без порозуміння з ним, що він є за самостійну Україну і т.д. Тимчасом відбувалися в Києві дальші арешти й розстріли західніх українців і за Різдвяною п'ятькою мучеників пішла п'ятка буковинців за те, що знайдено в них відзнаки свята соборности України, приготовані на день 22 січня.

В січні 1942 р. розіслав фон Франке свої листи до київських наукових установ, в яких мали діяти тільки ті інститути, що мали для німецьких воєнних дій практичне значіння. В письмі до Київського Університету відмічував він, що, як йому відомо, професори історичного й філологічного факультетів працюють одні в редакції " Нового Українського Слова ", другі в міській управі. При тому натякав він, що він не вважає членами професорського університетського складу тих, що прибули з Заходу, як от " пан А.".

В обороні інституту історії України та мовознавчих інститутів Української Академії Наук писав заступник керівника Міського Відділу Культури й Освіти письмо до фон Франке, виказуючи, що ці інститути можуть існувати, бо їхні працівники працюватимуть безкоштовно, міський же Відділ Культури й Освіти опікуватиметься приміщеннями. Фон Франке відповів, що не може бути мови про дозвіл, тому, що обербюргермайстер не дозволить міській управі навіть на найменший бюджет для цих установ, що повинні зникнути, як німцям непотрібні.

22. січня 1942 р. викликав заступник обербюргермайстера Рік заступника Відділу Культури й Освіти та загрозив йому вастапом за те, що він підписався на проханні Української Автокефальної Церковної Ради, що хотіла скликати зібрання всіх православних киян. Рік зажадав розв'язати секцію віроісповідань при Відділі Культури й Освіти і більше не вести церковної політики. Притому Рік поставив запит, що відносився до Проводу Міської Управи, а саме, яким правом фінансувала Міська Управа наукові установи. Заступник відповів, що зоглядну на незацікавлення тими установами іншої влади; адже, якщоб тропічні рослини в теплярнях Університетського Ботанічного Саду померзли, тоді міг би хтонебудь притягати Міську Управу до відповідальности, чому саме Міська Управа не піклувалася науковими установами.

Тому, що ще попереднього дня референт секції віроісповідань був візваний в якійсь справі Райнгардтом, пішов з ним туди заступник Відділу Культури й Освіти в ролі перекладчика, щоб виявнити, що згідно з новими зарядженнями функції цього референта кінчаться. На диво Райнгардт приняв їх незвичайно приязно й заявив, що німецька влада шанує всіх єрархів, хто б це не був архиепископ Іларіон, чи Полікарп, чи Пантелеймон / себто Рудик /, та дивується, чому Міська Управа не призначила останньому репрезентативного мешкання. Заступник Відділу Культури й Освіти заявив, що еп. Пантелеймон не звертався до Міської Управи за мешканням, навіть не вважав за відповідне представити свій дозвіл від вищої влади на побут, тепер же згідно з новим розпорядженням Ріка Міська Управа не є компетентна цим займатися. Не зважаючи на таку відповідь Райнгардт чемно попрощався, а відтак вибіг за ними на коридорі перепрошуючи запитав, чи заступник Відділу Культури й Освіти не знає, де є інж. Б. Останній був раз у нього разом з представниками УНРади й висловив тоді дуже добру думку, яку

він собі записав; тепер він хотів би зацитувати слова інж. Б., тільки його записки затратилися. Коли заступник Відділу Культури й Освіти заявив, що він від довшого часу не бачив інж, Б. в Києві та не знає, де він перебуває, Райнгардт спитав про свого " доброго приятеля " А.Ш.Заступник заявив, що і про нього нічого не знає, від коли його Бос звільнив з посади керівника Міського Відділу Пропаганди.На обіді в харчівні Міської Управи того самого дня був ще А.Ш. і йому було переказано епітет " доброго приятеля " від Райнгардта. Цей абсольвент греко-католицької Академії у Львові з довгими козацькими вусами тільки усміхнувся і зрозумів як слід цей епітет і негайно сприятався з Києва. Слід признати, що цей гуцул відзначався тверезим політичним розумом.

Зогляду на це, що всякі заходи зберегти київські наукові установи та закріпити бодай український стан посідання на церковному полі розбилися, попросив заступник Відділу Культури й Освіти міського голову Багазія звільнити його з днем 1. лютого з посади. Багазій бачив, що і він сам летить у пропасть і згадав при цій нагоді, що зле сталося, бо він непотрібно вліз до Міської Управи; краще було б коли б був Оглоблин залишився. Але вже вороття не було. З кінцем січня арештування наших людей посилилися; серед інших пропав науковий дослідник референт бібліотек у Міському Відділі Культури й Освіти Вадим Тарнавський.

Готуючись до виїзду з Києва, зайшов я в початках лютого до Спілки письменників при Трьохсвятительській вулиці. Хотів провірити на скільки вірні є вістки, що кружляли в Києві, про те, начебто п. Олена Теліга говорила, що інж. Б. мав говорити з Розенберґом, що Рогач живе в Берліні і т.д. З пп. Телігами був я старий знайомий; кубанець інж. Теліга був моїм знайомим ще з юнацької школи Армії АНР у 1920 р. З панею Оленою лучили мене співробітництво в донцовському " Віснику". Тимто, відбуваючи в лютому 1939 р. військові вправи у варшавській Цитаделі, бував я частим гостем пп. Теліг, що тоді мешкали у Варшаві.

У києві не було часу на відвідини, ми зустрічалися тільки припадково. З інж, Михайлом зустрівся я перше в Києві коло Золотих Воріт таки на самого Михайла недовго після його приїзду до дружини, що вже раніше приїхала до Києва. З ним зустрічався часто при обіді в ресторані при Велико-Васильківській; його дружина рідко сюди заходила,тому, що спершу пересиджувала в редакції " Українського Слова ", відтак у " Спілці Письменників " В інженера був песимістичний настрій, що випливав з тяжких життєвих умовин і браку відповідної для нього праці в Києві. Зате п. Олена в розмові зі мною виявилася оптимісткою щодо розвитку подій, говорила, що цей німецький ворожий до українства курс є тільки в Києві, але про інж. Б. чи Рогача нічого не знала.

В суботу 7. лютого пішов я довідатися в справі моєї перепустки на виїзд та почув, що моє прохання відіслали на гестапо. В околиці будинку Міської Управи я помітив схвильовані лиця людей і врешті довідався я, що обербюргермайстер Рогавш з гестапівцями відбуває якусь конференцію в канцелярії Міського Голови. Зустрів я п. Михалівського, бувшого члена редакції " Українського Слова " і з ним говорили ми на тему подібности большевицьких і націонал-соціялістичних методів. Розпрощавшись з ним,зайшов я до Відділу Культури й Освіти й довідався, що арештували секретаря Відділу Культури і Освіти, тому, що не було керівника, Останній, довідавшись про арешти в Міській Управі, скрився, та згодом попався в околицю Києва. Арештовано міського голову Вол. Багазія, його заступника В.В., що після слідства вийшов і урядував далі, та керманичів майже кожного Відділу Міської Управи.

В наступних днях гестапо продовжувало арешти серед киівлян; хто тільки попав гестапівцям в руки з тих, що прибули з Заходу, або співпрацювали з західниками, йшов до в"язниці. Попав туди і керманич Українського Червоного Хреста лікар Богатирчук, мабуть також тому, що в нього працювало багато західників. Згодом його звільнено й на еміграції він опинився в складі власовського комітету.

П.П. Олену й Михайла Теліг заарештовано в Спілці Письменників, де також заарештовано багато інших, як др. В., якого випущено щойно місяць перед німецькою евакуацією Киева, Івана Ірлавського, Костя Гупала.

Останній був за часів першої советської окупації Львова лектором російської мови на львівському університеті. Від киівлян довідався я, що на Західню Україну могли виїздити люди, що або були партійні, або були в очах КП благонадійними. В часі відвороту большевиків зі Львова, Гупало залишився і для своєі регабілітації написав п"єсу " Тріюмф прокурора Дальського ", що з кінцем 1941 р. чи в початках 1942 р. була виставлена у львівському театрі. Гупало, що в осени 1941 р. прибув до Києва, хотів бути присутнім на виставі своєі прем'єри, одначе гестапо відмовило йому перепустки. Коли він прийшов до мене і питався, що йому робити, й при тому згадав, що він одружився з галичанкою, яка залишилася у Львові, я йому сказав: "Треба було подати, що жінка хвора й ви іі хочете забрати до Киева, чи відвідати, адже німці є ворогами навіть культурних взаємин Придніпрянщини з Галичиною ". Він здивувався, коли я назвав німців ворогами, бо як я згодом побачив виставу його п"єси у Львові - натяки в ній про Гітлера виказували незорієнтованість автора в політичному положенні. Коли я був у львівському театрі на цьому " Тріюмфі" і бачив оплески приявних, задумався над химерною долею автора: гітлерівські кати мучили, чи може вже його замучили тоді гейби у відплату за вставлення панегірика в честь іх " фюрера ". Очевидно прохання Гупала в справі перепустки до Галичини спричинило його поставлення на листу ворожих до німців українських націоналістів. До того раз мав він мовну перепалку з Штепою з приводу статті в " Новому Українському Слові " проти західних українців.

Мабуть за опінією Штепи був також заарештований і згинув студент Володимир Михальський, якого я пізнав ще в перших днях свого побуту в Києві, коли Міська Управа містилася на Подолі. Він йшов зі мною аж до редакції " Українського Слова " на Фундуклеівській / у тому часі/ й оповідав про себе. Походив з Поділля, як гімназійний ученик прочитав статтю Михайла Грушевського в редагованій ним " Україні" з 1926 р. і не знаючи, що наш історик засланий на Московщину, написав до нього лист з деякими запитами на адресу Української Академії Наук у Києві. На диво, лист вислано у Московщину і старий наш учений відповів молоденькому ученикові. З розмови з Михальським довідався я про його зацікавлення різними проблемами з ділянки українознавства, про його хворі легені й брак засобів до життя. У двох війшли ми до редакції " Українського Слова ", куди Михальський подав попереднього дня якусь статтю й хотів довідатися, чи буде надрукована. Застали ми Рогача, Олійника і Ю.Т. Я відразу почав до Рогача: "Прийміть студента Михальського до редакції, сподіюся, що матимете з нього користь ". І справді Михальський показав себе добрим працівником пера.

У Киеві пробув я до 26. лютого 1942 р. В першому тижні арештувань зустрічав М.Р. б. полковника Армії УНР, якого дружину працівничку Українського Червоного Хреста у Києві також заарештовано. Він носив іі їсти і при цій нагоді подавав також пп. Телігам. У другій половині лютого пішла поголоска про те, немов п. Олена Теліга мала

наложити на себе руки. Очевидно, що це був знак, що гестапо її розстріляло й тому здогад приятеля пп. Теліг, що сталося це 13 лютого дуже правдоподібний.

На кілька днів перед моїм виїздом виїхала остання група мельниківців з Києва. Дехто з них мешкав в тому самому домі, що я і саме в день мого виїзду викликало гестапо їх близького сусіда літературознавця П.О., щоб він пояснив, хто були його сусіди й куди вони ділися.

Уможливив мій виїзд референт Централі Цукротресту на Київ. Централя була тоді ще в Житомирі й її київський референт відсилав автом інженерів-фахівців і вписав на їхню листу мене. Я приїхав до Житомира, куди кілька днів пізніше прибули: київський уніятський парох та його помічник О.З. Вони їхали по благословенство до Митрополита й вернулися ще раз до Києва. В червні 1942 р. зробило гестапо трус на уніятському приходстві у Києві, арештували О. З. та веліло парохові до 24 годин забратися з Києва.

О.З. сидів до кінця червня 1942 р. у гестапівській в"язниці в Києві, звідки йому вдалося викрутитись. Він подав мені вістку, що в сусідній келії сидів ще київський міський голова Багазій. Більше вісток про цього мученика за самоуправу Києва - не маємо.

-о-о-о-о-о-о-о-о-о-о-

= =

ЗА ВИСВІТЛЕННЯ ТРАГЕДІЇ КИЄВА.

В німецьких планах знищення України окрему увагу присвячено нашій столиці. В Київ була вислана найсильніша, чисельно і якісно, група німецької поліції, що мала за завдання жорстоким і безоглядним терором знищити всі прояви українського національного життя. На широкі і щирі послуги німецькому гестапо пішли умисне залишені поліційні агенти НКВД, які, з доручення свого центру, повинні були німецькими руками зробити все можливе, щоби Україну обезкровити і зробити ' нещасливою ' на час повороту большевиків. Німецька поліція пожинала власний стиль роботи - жорстокість, брутальність, неприхований масовий терор із большевицькими методами витонченої провокації. В результаті населення Києва пережило за час німецької окупації хвилі жаху, перед якими бліднуть сцени Дантейської ' Божественної комедії ". Не можна створити собі повного і дійсного образу мартирології України, не висвітливши основно мартирології нашої столиці.

Закликаємо всіх, хто жив і працював в роки німецької окупації в Києві, надсилати спогади, матеріяли і документи про мартирологію нашої многострадальної столиці. Для нас мають велику ціну не тільки викінчені по формі і змісту спогади, але і короткі відомості писані невправною рукою. Німецький терор виявлявся не лише у великих і складних акціях але і в окремих актах, яких жертвою падали окремі, сірі люди.

Зберігаючи найповнішу картину років жаху, сповнимо свій обов"язок не лише перед тими, що упали, але і перед історією.

- Редакція -

= =

ОДНА ІЗ ЖЕРТВ ГІТЛЕРІВСЬКОГО ГЕСТАПО..

Вперше я побачив о. Андроника Галабурду в часах гітлерівської окупації України у своєму домі на черговому деканальному соборчику православного духовенства, що з'їхалося до мене, як благочинного.

Високого зросту, шатен із темними бровами і ясними, лагідними очами, в новій дбайливо пошитій рясі - о. Андринок серед кільканадцяти інших священиків був наймолодшим. Пригадую, собі, як він, почуваючись ще новаком, із вродженою скромністю не забирав голосу в дискусіях, а коли до нього зверталися іноді із запитами, відповідав річево, хоч і сором'язливо червонівся.

По закінченні соборчика, о. Андроник залишився в мене полагодити деякі службові формальності. Із розмови з ним довідався я, що він походить із великого волинського села Дерманя, де здобув початкову освіту, а пізніше виховувався при славному своїм історичним минулим дерманському Свято-Троїцькому манастирі, де між іншим, жив, трудився і навіки спочив автор першої української граматики Мелетій Смотрицький. Отець Андроник оповів тоді також про своє життя в крем'янецькому Богоявленському манастирі, в якому на спеціяльних, добре організованих 3-річних курсах здобув необхідну підготовку до служення Святій Церкві. По скінченні тих курсів він кілька років був дяком в одній із парафій західньої Волині і на цьому становищі практично підготовився до майбутнього пастирського служення. Прийнявши священство, він відмовився від досить багатої парафії в західній Волині, а випросив для себе у духовної влади одно із сіл східньої Волині. Цим селом була Радогош Велика, положена майже при самому польсько-советському кордоні.

В Радогощі Великій і в сельці Радогощі Малій, що притикала до неї, на диво збереглися від знищення безбожницькою владою Церкви, явище, дуже рідке на сході. Отець Андроник енергічно взявся за відновлення церковно-релігійного життя в цих селах та за очищення парафіяльної Божої нивки, на якій сатана десятками років сіяв безупинно свій кукіль. Церкви в обох селах до приїзду о. Андроника були збіжевими складами. Енергією о. Андроника вони були швидко очищені від всякого хламу, в міру можливости розмальовані і прикрашені святими образами, а на Церковних банях знову були поставлені святі хрести. В скорому часі о. Андроник зорганізував в своїй парафії досить гарний церковний хор, заснував церковне братство та що неділі та що свята, згідно з уставом, відправляв у церквах служби Божі, на яких просто, але щиро, від глибини горячого християнського серця, проповідував своїй пастві слово Боже. Його парафія дуже швидко зробилася в окрузі взірцевою. Парафіяни буваючи частенько в місті за різними справами, відвідували мене і в розмовах зі мною не могли натішитися своїм пан-отцем.

Коли одного разу, службово об'їжджаючи парафії дорученого мені деканату, я відвідав Радогош, мене дуже приємно здивував взірцевий порядок і чистотата, яку я побачив в радогощських церквах. На святих антимінсах не виявив я найменшого занечищення, евхаристичний посуд, хрестил і жертвеник знайшов я в ідеальному порядку, усі нові ризи і ризниці були дбайливо зложені, а старі і зужиті були вміло підпрепаровані та зацеровані, всі богослужбові книжки оправлені - взагалі на всьому лежали сліди дбайливого відношення до свого високго звання дбайливого і зразкового духовного пастиря. Здавалося немов би тіні всіх пастирів, що молилися колись у цих давніх церковцях, ходили по них і тішилися з того, що врешті знову, по довгій вимушеній заборонї, перед святим престолом возносяться щирі молитви до Господа з уст нового пастиря, про упокоєння їх, як колишніх служителів святих храмів цих, а також усіх православ-

них християн, які спочили в різних часах у цій парахії. Отець Андроник, показуючі мені кожну набуту ним річ церковного вжитку та, оповідаючи історію її набуття, радів, як дитина. Споглядаючи на нього я пригадав собі слова Ісуса Христа: " Правду вам кажу, якщо не навернетися і не будете такими як діти - не ввійдете в царство небесне. / Мф.18,3./

В своїй притульній хаті, у щирій розмові зі мною він виявив себе й як добрий гостинний господар, і як цікавий співбесідник, і як свідомий син свого багатостраждального українського народу, і як вірний пастир своєі православноі церкви.

В тих часах ворожа політика німців у відношенні до нас і до нашої святоі церкви була занадто очевидна. Отець Андроник висловив свої побоювання, чи не прийдуть знову чорні дні для народу, а зокрема для Православноі Церкви, і чи не почнеться нова ера утисків, переслідувань, народніх терпінь.

Побоювання о. Андроника справдилися. Не минуло й місяця по цій останній нашій зустрічі, як німецький гебітскомісар видав категоричну заборону відправляти богослуження в дні всят, навіть двунадисятих, що припадали серед тижня. Другим наказом, під загрозою тяжкоі кари, заборонено було у продовж цілого літа відправляти недільні богослуження по 7-ій годині ранку. Згідно з цим наказом, священики мусіли були кінчати богослуження о 7-ій годині ранку. Зайво говорити, що від цього було мало пожитку як для вірних, так і для душпастирів, яким зв"язувалися цілковито руки. Відправи всенічних, волею - неволею прийшлося скасувати. Але розпочинаючи й літургію в годині 5-ій ранку, тобто в час, коли кінчалася т.зв." поліцийна година", що забороняла всякий рух вночі до п"ятоі години ранку, трудно було скінчити ii у продовж двох годин. А коли доводилося сповідати вірних і запричащати іх, або відправляти на сльозні благання людей молебні, чи панахиди, то не тяжко уявити собі той незвичайно нервовий стан і це душевне напруження, якими доводилося душпастирям виконувати свої обов"язки. Обмежений часом священик нераз мусів був відправляти церковні чинности буквально з годинником в руках. Мені самому доводилося відправляти богослуження в цих умовинах; доводилось також бачити, як у інших спокійних з натури і цілком зрівноважених священиків не витримували нерви, тряслися руки, вкрадалися помилки у виголошеннях і словах молитов, випадали з рук служебники, поминальні граматки і т.д. Це не було тільки наслідком особистого " страха іудейська ". Кожен священик тремтів не за себе, а за те, шоб не наразити вірних і святиню на грубу профанацію з боку жорстоких і зарозумілих німецьких наїздників, яка вже мала місце то там, то тут на " нашій не своій " землі, що несподівано опинилася під брутальним чоботом " европейького " гітлерівського деспотизму. Коли ж додати до цього, що пунктуально о 7-ій годині ранку появлявся в церковних дверях озброєний і з правила в шапці німецький посіпака-шуцман, що ішов виганяти людей на панщину, в поле, то безвихідність становища стає цілком зрозуміла для кожного, навіть для непосвяченого в тодішні тайни обов"язків священо-служителя. Треба додати ще, що в східній Волині гебітскомісари особисто іздили по селах і на місцях контролювали точне виконання своіх наказів підвладними, або доручали це своім заступникам. Горе було тому священикові, чи сільському старості, яких прилапувано " на горячому ".

Саме на Маковея 1943 р. о. Андроник через необережність запізнився з відправою служби Божоі, аж до 8-оі години. Люди, правда, і священик розійшлися по службі по хатах, але до села вже в"іздив начальник канцеляріі гебітскомісара- молодий, скажено-лютий " партайман" Пітш. Переіжджаючи селом, він зустрів святочно приодягнену старшу віком жінку і накинувся на неі із запитом, чому вона, вистроєна ходить по вулиці, а не працює в полі? Переляканa жінка простодушно висповідалася перед ним, що повертається після богослуження з церкви. Тигром

вискочив на повозу озвірилий німець і кількома ударами в лице збив бідну жінку з нігта в одній хвилині розірвав у шмаття на ній святочне убрання, яке чесна жінка зуміла зберегти навіть у найтяжчих часах " соціялістичного кулачення ". Залишивши на вулиці до бузтями побиту бідну українську Соломію, німець сів у повіз і полетів стрілою до сільського старости, якого " за непорядки " в селі збив також дуже люто до крови. А коли прийшов до старости викликаний туди о. Андроник, то представник " нової Европи " наказав негайно його заарештувати і відвести до міської в"язниці.

Багато там навелося натерпітися о. Андроникові від шуцманів, що раді були скористати з нагоди, щоб познущатися безкарно над ненависним " служителем " культа. Так, на приклад, на Спаса його змусили цілий день замітати головну вулицю містечка, наказавши одягнути на себе рясу і повісити на шиї святий хрест. Озброєний шуцман не відходив від нього. Це було атракцією для німців але якже тяжко було дивитися на це знущання нашим чесним людям. Просидівши у в"язниці понад два тижні, в наслідок енергійних старань його дружини, та деяких друзів о. Андроник був випущений на волю.

Боже, як радів він, що врешті вирвався з кігтів страшного хижака ! Не менш від самого о. Андроника раділа з його звільнення його дружина та двоє дрібних діточок. Раділи також його парафіяни, та радість та була не довга.

Не минув і місяць, як під обвинувачення у націоналізмі та таємних зв"язках із західніми українськими партизанами / а цей закид ставили німці всім священикам і українській інтелигенції / о. Андроник разом зі своїм церковним старостою був арештований удруге.

На цей раз ніякі інтервенції в гебітскомісара та благання і сльози дружини в жандармерії не помогли. Бідолашна дружина о. Андроника що тижня приїздила до в"язниці з т.зв. " передачею ". Скількі сліз вилила тоді нещасна, скільки мук вона зазнала разом зі всіма тими бідними жінками, в яких позабирали чоловіків німці. Без сліз неможливо було слухати її оповідань про те, як хлопчики затужили за батьком, як щоднини ставали з ліжка і лягали спати з єдиною думкою про свого татка.

Катастрофа наближалася. В день преставлення св. Апостола і Евангелиста Івана Богослова, погідного осіннього 9-го жовтня 1943 р. до страшної міської в'язниці Бернардинів / колишній католицький манастир, що від жовтневої революції став катівницею десятків тисяч людей і виконував цю ролю за німців / приїхало Гестапо. Суду не було. Почали виводити нещасних в"язнів на розстріл. Того дня було закатовано 70 людей. Із зв"язаними колючим дротом руками, в"язні переходили до ями, в одній лише білизні. Багато з них плакало, деякі непритомніли. Жандарми підхоплювали тих нещасних під руки і з лайкою і проклонами волокли до ями.

Коло о. Андроника ішов якийсь 15-літній хлопчина, що по дитячому плакав і кликав на допомогу маму. Отець Андроник потішав його, а коли вони підійшли до ями, вголос прочитав молитву Господню: " І прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим" - з вірою, мужньо пролунав його голос.

Офіри підходили по черзі до ями, падали в них глухі стріли катів, і яма наповнювалася трупами невинних жертв німецького звиродніння і звірства. Ці стріли чули за брамою в"язниці матері, жінки і діти засуджених. Чула ці стріли і біолашна дружина о. Андроника. Ще таки того самого дня довідалася вона, що серед розстріляних був і о. Андроник. Скільки виплакала вона сліз, впавши навколішки перед мурами

в"язниці, за якими о. Андроник та сім десятків людей, що були з ним уже спочивали сном мучеників!..

Уже втрете минув день Св. Івана Богослова - день мученицької кончини о. Андроника і всіх тих, що з ним тоді спочили. Тяжкий спомин почуття кривди, заподіяної нам ворогом, наповнює чорним смутком душу , але рожеве світло прийдешнього ясною надією вривається в темінь минулого і заспокоює серце. Нехай же тих кілька рядків буде китицею квітів на могилу померлого невинною смертю мученика, незабутнього о. Андроника та тих десятків людей, що разом із ним склали свої голови на забаганку лютого ворога, що не мав ані крихітки жалю і милосердя для нашої, кров"ю наших людей пересякненої бідолашної України.

Протоєрей С. Г-к

/ Передрук із журналу " Церква і Життя " /.